

Овдієнко П.П., Страшко Є.М.

НАРИСИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Ніжин 2001

ГЛАВА I МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НАПРИКІНЦІ XVIII - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Розділ 1. Україна в новій системі європейської рівноваги

1.1. Формування нової системи європейської рівноваги

Міжнародне становище українських земель наприкінці XVIII - на початку XIX століття відзначалося нестабільністю.

Ця нестабільність в цілому була пов'язана з кризою тієї системи європейської рівноваги, яка склалася ще в XVI столітті і визначала місце України в «геополітичному трикутнику»: Польща-Туреччина-Росія, з деякими впливами Швеції.

Протягом XVIII століття ця система зазнала принципових змін, особливо відчутних у другій половині століття.

Коло держав - лідерів Європи залишила Швеція. Вона втратила свою колишню військову міць, вплив і території. Ще в 1721 році, за Ніштадтським миром з Росією, Швеція змушена була піти з Прибалтики, в 1741 році - з Карелії та Південної Фінляндії, в жовтні 1809 року - остаточно відмовилась від Фінляндії.

Колись могутня Річ Посполита, вже в першій чверті XVIII століття перетворилась в сателіта Росії, державу без армії і нормальної політичної влади. Якщо влада на рівні воєводства та повітів контролювалась свавільною феодалною магнатерією, фактично незалежною від центрального уряду, то сам цей уряд, в свою чергу, являв собою маріонетку Росії. Два останні польські королі - Август III та Август IV - ставились на престол за допомогою російської армії. Фактично, Польща зберігалась як держава лише з волі Російської імперії, котра розглядала цю свою сусідку як своєрідний «буфер» між сильнішими державами. «Ми дивимось на Польщу як на державу, що знаходиться серед чотирьох найсильніших і яка є перешкодою сусідським чварам,» - писала в жовтні 1790 року імператриця Катерина II своєму послу в Варшаві Я.Булгакову.

З кінця XVII століття під тиском Австрії та Росії стала здавати свої позиції й Османська імперія. Культурно-економічне та воєнне відставання цієї держави, досить помітне вже в першій половині XVIII століття, робило неминучою втрату нею і міжнародного впливу, й територій. На Балканах турків тіснила Австрія, в Причорномор'ї - Росія.

Системні зміни в Європі супроводжувались частими війнами, перерозподілами величезних територій з мільйонними масами населення. І, звичай-

но, без урахування волі цих мас. За точним висловом російського історика П.Карстена, «XVIII століття знало лише держави, але не знало націй.» Самі «території «нації», «національне самовизначення» чи «національний суверенітет» ще чужі політичному мисленню володарів тодішньої Європи.

Рупійніми силами цих змін були великодержавні, імперські амбіції військово-бюрократичних кіл наймогутніших держав. Кожна з них прагнула розширити власну ресурсну базу за рахунок сусідів, заволодіти стратегічно найважливішими територіями - перш за все морськими узбережжями й портами, устями судноплавних річок, вигідно розміщеними острівними групами й т.п.

Мотиви «придбань» носили поки-що в основному воєнно-політичний характер. Простіше кажучи, ці «придбання» розглядалися під кутом зору нових воєн. При цьому, великі держави пильно слідували за тим, щоб жодна з них не вивищилась над рештою настільки, що змогла б диктувати власну волю. Французький історик А.Дебідур, що його вважають чи не найвидатнішим для кінця XIX століття знавцем дипломатії, визначив «європейську рівновагу» як такий порядок, «при якому всі держави стримують одна одну.» Це було неписаним правилом і для кінця XVIII століття. Правилком, яке теж спонукало до «зустрічної» агресії, власних завоювань.

Враховувались і мотиви державного престижу, шлюбно-династичні зв'язки з монархічними дворами Європи.

Сутю економічні міркування, зрозуміло, теж були присутні: йшлося про можливість вільної морської торгівлі, збільшення прибутків казни за рахунок податків з нових сотень тисяч підданих.

Проте, економічні інтереси ще відступали на задній план. Європа того часу поки-що залишалась величезною «селянською країною», що у ній більше 4/5 населення займалось переважно сільським господарством, промислова революція тільки-но почалась, а обсяги торгівлі були вельми скромними, хоча й зростали.

Вирішальним аргументом в спорах між державами залишалась сила. Під нею розуміли в той час комбінацію таких факторів як воєнно-економічний потенціал, міць і внутрішня стабільність влади. Уряди й дипломати могли оспорювати ті чи інші моменти угод, договорів, але саме право вирішувати проблему з позицій сили в той час не ставились під сумнів. Тому логічно, що крайніми полюсами нової системи рівноваги на європейському континенті стали Франція та Росія. Обидві мали найбільше населення, найчисленніші сухопутні армії (300-400 тис.чол.) і найпотужніші воєнно-промислові потенціали. Показово, що за обсягами виплавки заліза, яке йшло тоді в основному на потреби армії та флоту, ці держави ділили в 1790 році перше-друге місця в Європі.

Інтереси цих держав зтикалися в Туреччині, Польщі, Швеції: прагненням французького уряду утворити з них щось на зразок «східного валу» проти Росії протистояла дипломатія північної імперії.

Після французької революції 1789 року в цьому суперництві з'явився й ідейно-політичний мотив: монархічна Росія не могла змиритися з самим існуванням «незаконного» революційного уряду в Франції. Проте, роль цього чинника не варто перебільшувати.

На європейському просторі між цими двома «полюсами» чимдалі зростала роль Англії та двох центральних держав - Австрії та Пруссії. Відстоюючи власні інтереси, вони намагались обіграти на власну користь протиріччя, ускладнення в політиці найсильніших держав континенту.

Відносини взаємостимування між Францією, Австрією, Пруссією та Росією й склали основу нової системи європейської рівноваги.

В рамках цієї системи для подальшої долі України ключового значення набули два чинники: встановлення російської гегемонії в Східній Європі та взаємовідносини Росії з Австрією й Пруссією.

1.2. Російська військово-політична могутність: витоки та наслідки.

Зростання російської могутності є віддаленим наслідком справді спохвальних реформ Петра I, якому вдалося мобілізувати ресурси держави на цілі внутрішньої перебудови та досягнення імперських завдань на зовнішній арені. За короткий строк Росія отримала «європеїзовану» управлінську еліту, міцний і водночас добре організований апарат влади, сучасну армію та флот, а також промислові мануфактури, орієнтовані на воєнне виробництво. Інерція цих змін надовго пережила царя-реформатора, улюбленця Вольтера. З 1695 по 1914 роки Росія взяла участь в 60 війнах, в основному переможних, придбавши 5,2 млн. кв. км. нових територій. З приблизно 150 років воєн, що вела імперія в цей час, 78 припадають на держави європейського континенту - Туреччину (34), Швецію (27), Францію (11), Пруссію (6). Ці сухі цифри вказують на провідні напрямки експансії Росії та її головних супротивників у різний час.

Якщо чотири поспіль війни з Швецією коштували останній поразок та втрати Прибалтики з Фінляндією, то війна з Пруссією (1756-1762рр.) привела державу войовничого Фрідріха II до нищівної поразки й окупації її території, включаючи Берлін.

В останній третині XVIII століття російська дипломатія та військова машина приступили до розв'язання двох питань - турецького та польського. Ці та подальші успіхи, природно, мали свою соціальну ціну. Слабко розвинена ще в економічному відношенні, Росія змушена була концентрувати свої

людські ресурси на військові потреби. За середніми розмірами податкового оподаткування (не менше 1/3 доходів громадян) країна перевершувала решту держав суперниць. Її воєнні видатки становили 83% державного бюджету в 1700 році, близько 75% в 40-ві роки XVIII століття, 51% - на початку XIX століття. Для порівняння - воєнні видатки Австрії та Пруссії коливалися в межах до 25% бюджету. Майже безперервні війни вели до перенапруження платіжних сил населення, хронічного дефіциту бюджету (до 20%), зростання зовнішнього та внутрішнього боргу. На кінець XVIII століття він становив суму, рівнозначну двом річним бюджетам держави.

За рівнем життя, забезпечення соціальними послугами вона стабільно посідала останнє місце серед великих європейських держав (не рахуючи Туреччини, звичайно).

Сумною даниною воєнній експансії стала й крайня централізація влади, подальше закріпачення селян. Характерно, що завершення формування кріпосної системи в Росії співпало з найбільшими її військовими успіхами. Адже прикріплений до свого власника селянин ставав якнайбільшим джерелом податкових надходжень та рекрутського поповнення до армії.

Жертвою централізаторської, кріпосницької політики стала, як відомо, гетьманська автономія. В 1764 році Катерина II скасувала сам інститут гетьманства, а дещо пізніше, 1783 року, в колишній Гетьманщині було скасоване й право посполитих (селян) змінювати господаря.

Так що поширення імперської влади на нові території України означало й перенесення туди всіх тягот російської політики та соціальної системи. Проте, водночас, імперія сприяла розв'язанню тих національних завдань, які історично постали перед українським народом - ліквідації турецько-татарської загрози з Півдня та звільнення від польсько-католицького національного пригнічення. В цьому - черговий парадокс історії, її живе протиріччя.

1.3. Утвердження Росії в Причорномор'ї. Ліквідація Речі Посполитої

Вирішуючи «польське» та «турецьке» питання, уряд Росії міг розраховувати на сприяння з боку Пруссії та Австрії. Якщо спільна «опіка» над Польщею гарантувала урядові Катерини II прихильність з боку пруського короля Фрідріха II, то інтереси Австрії в турецьких володіннях наближували до Росії уряд Йосифа II. Ще в 1699-1718 роках Австрія відібрала в турків обширні території в Трансільванії, Хорватії, Словенії і претендувала на нові турецькі області в Валахії (Румунії), Молдавії, Сербії та Боснії. А також виявляла інтерес до чорноморської торгівлі.

Надалі Австрію та Прусію штовхала в бік Росії й небезпека з боку революційної Франції.

Дві поспіль війни з Османською імперією (1768-1774рр.), (1787-1791рр.) продемонстрували військову перевагу Росії і принесли їй всю територіальну область в Північному Причорномор'ї з Кримом. Сам півострів був приєднаний до Росії ще в 1783 році, а Яський мирний договір (1791р.) лише узаконив цей акт заднім числом.

Ці успіхи породжували нові амбіційні плани, значно менш реальні. Вже наприкінці 70-х років XVIII століття в уряді Катерини II виникла ідея поширення російського впливу на Східні Балкани, з повним витісненням звідти Туреччини. На її європейських володіннях передбачалось утворити дві держави - Дакію (на молдавських, румунських та бесарабських землях) та «Грецьке царство» зі столицею в Константинополі з російською династією на чолі. І хоча до втілення цих проєктів справа не дійшла, було покладено початок активній політиці Росії в Балканському регіоні і її майбутнім зіткненням з Австрією на цьому ґрунті.

Розв'язання ж «польського питання» явилось логічним продовженням південної політики Росії. За згоду Австрії та Прусії на «придбання» Росії в Причорномор'ї, уряд Катерини II «розрахувався» поступками цим державам у Польщі. Так, виникли ідеї поділу Речі Посполитої.

Перший з них відбувся в 1772 році і безпосередньо торкнувся долі українських земель. Згідно російсько-австро-пруського договору, Австрія отримала Східну Галичину. Через три роки, 1775 році, уряд Габсбургів відібрав у Туреччини й Буковину, згідно окремої конвенції, підписаної за мовчазною згодою Росії. Разом з українським Закарпаттям, яке ще з 1699 року входило до Австрії, ці українські території аж до 1918 року контролювались австрійською короною.

Доля Правобережної України, яка ще знаходилась під владою Польщі, вирішилась дещо пізніше, в російсько-пруському спорі. При сприянні Прусії, патріотично налаштована більшість депутатів польського сейму в 1791 році ухвалила конституцію, яка спрямовувалась на зміцнення держави і звільнення її з під російського впливу. Зокрема, скасовувалось право депутатів сейму на «вето» щодо рішень парламенту, право шляхти на створення опозиційних конфедерацій. Скасовувалась виборність короля.

У відповідь російська дипломатія інспірувала створення Торговицької конфедерації і на її «запрошення» 8 травня 1792 року Росія ввела свої війська в Польщу. Все Правобережжя було зайняте всього за два місяці, майже без опору. Решта була справою дипломатів. 12 січня 1793 року Росія та Прусія підписали конвенцію, що її звичайно називають «другим поділом Польщі». Прусія отримала польську Прибалтику з Познанню, Гданьськом та Торунем,

Росія - Західну Білорусію та українське Правобережжя. Під тиском з боку уряду Катерини II з цим актом був змушений погодитись і сам польський сейм. 11 липня 1793 року він ратифікував договір про «відступлення» українських та білоруських земель своїй агресивній сусідці. Присяга на вірність російській імператриці, що її прийняло правобережне населення в квітні-травні 1793 року, підвела останню риску під «польською добою» в історії України.

Наступні події спонукали Росію поквалитися з остаточною ліквідацією Польщі. В той час, як у березні 1794 року патріотично настроєна польська шляхта на чолі з генералом Т.Костюшком підняла повстання, несприятливо спрямоване проти Росії і відверто підтримуване Францією, виникла ще й загроза нової війни з Туреччиною. Те й інше спонукало уряд Катерини II до нового зближення з Австрією - шляхом залучення її до нового поділу польських земель - на цей раз в обхід Прусії.

Російсько-австрійський «торг» увінчала таємна конвенція від 23 грудня 1794 року. Австрія отримала так звану «Малу Польщу» з Краковом та Люблінном, а Росія - Литву та деякі дрібніші території, включаючи українську Холмщину (на західній Волині). Пізніше, в жовтні 1795 року, до цієї конвенції приєдналася й Прусія, «викроївши» для себе центральну Польщу з Варшавою.

Річ Посполита перестала існувати.

Таким чином, в результаті територіальних переділів в останній третині XVIII століття ситуація на українських землях набула «прозорого» вигляду. Близько 7/8 української етнічної території дістались Росії, решта - Австрії.

Але на той час поділ ще не міг вважатися остаточною. Так само як не складалася й нова система європейської рівноваги. Небезпека її підризу походила від революційної Франції.

1.4. Франко-російське суперництво в Європі та Україна

Початок XIX століття ознаменувався загостренням воєнно-політичного суперництва в континентальній Європі між Росією та наполеонівською Францією. Решта континентальних держав слугували переважно об'єктом цього суперництва. Зрештою, на 1812 рік, тобто на момент вирішального франко-російського двобою, держава Наполеона Бонапарта так чи інакше контролювала 3/4 європейського політичного простору, серйозно загрожуючи остаточною підризу рівноваги на континенті. На боці її основного противника - Росії - в той момент були лише Іспанія, Швеція та Англія.

Антинаполеонівські війни, що тривали до 1815 року, безпосередньо зачіпали й українські землі, хоча самі військові дії велись переважно за їх межами.

По-перше, ці землі ставали об'єктами неодноразових територіальних переділів, які й самі по собі слугували фактором нестабільності. Зокрема, без впливу інтриг французького уряду, в 1806 році розв'язалась чергова російсько-турецька війна. Протягом семи років причорноморські повіти Херсонщини залишались прифронтовою смугою - зі всіма тяготами такого становища. Аж поки Бухарестський мир у червні 1812 року не приніс стабільність. Бесарабія на ціле століття відійшла до Росії.

Під час іншої війни - австро-французької (1809р.) - Росія, що була в той момент противником Австрії, ввела свої війська в Галичину і окупувала обширну частину цієї провінції, включаючи Тернопільську область. Решту галицьких земель зі Львовом зайняли поляки - союзники Франції.

Врешті-решт, по Шенбруннському миру (жовтень 1809р.) Росії вдалося втримати за собою Тернопілля, поступившись більшою частиною галицької території Австрії, а Холмщиною та Подляшшям - Великому герцогству Варшавському. Це нове утворення виникло ще в липні 1807 року за наполяганням французів - на базі колишніх польських земель Пруссії - і являлось підвасальною частиною Саксонського королівства - союзника Франції. Але такий устрій втримався ненадовго і в 1815 році зазнав нових змін.

Ці зміни кожного разу тягли за собою сплески пропагандистських війн, перетасовки адміністрації та законодавства, боротьбу між місцевими феодално-церковними угрупованнями.

Так, всупереч заявам правобережного російського генерал-губернатора Т.Тутолміна про «єдність російського народу від Уралу до Карпат» - чим виправдовувались російські посягання на Закарпаття та Галичину - австрійський придворний історик Й.Енгель випустив свій трактат з історії «Галицького та Володимирського князівства». В ньому, навпаки, наводились історичні аргументи на користь прав австро-угорської корони на «Червону Русь». В 1809 році, у самий розгар австро-російського конфлікту, уряд Габсбургів демонстративно запровадив окрему Галицьку уніатську митрополію. Тим самим «підавстрійські» українці-уніати відокремлювались від «підросійських». Перший галицький митрополит А.Ангелович та його генеральний вікарій М.Гарасевич відзначались стійкою проавстрійською орієнтацією. В 1809 році обидва стали відомі своїми брошурами, спрямованими проти Франції. Обом це коштувало польського арешту, правда, недовго. А після жовтня 1809 року - принесло почесні. М.Гарасевич прийняв титул барона з рук австрійського уряду. Що ж, ця доля досить типова для такого нестійкого часу.

По-друге, в міру загострення франко-російського протистояння центральні українські території ставали полем для французької політичної інтриги та агентурної діяльності, відверто спрямованої на дестабілізацію об-

становки в регіоні. Справедливо вбачаючи в Росії свого основного противника на континенті, уряд Франції ще в 90-ті роки XVIII століття взяв прищип на провокацію виступів неросійських народів на окраїнах імперії проти центрального уряду. Якщо на польських землях плани таких виступів пов'язувались зі шляхтою, то на українських - з козацтвом. В 1793 році урядовий емісар «громадянин Декорш» відбув на Україну з таємною місією підготувати антиросійський виступ козаків та визначити кандидатуру його ватажка. Однак, вона виявилась безрезультатною подібно до деяких пізніших «місій» такого ж плану.

Стосовно «українських» планів уряду Наполеона Бонапарта напередодні війни 1812 року поки що чимало нез'ясованого. Є підстави вважати, що основну ставку Франція робила на поляків, обіцяючи їм відновлення польської державності на базі як території Великого герцогства Варшавського, так і колишніх земель Речі Посполитої у Росії. Включаючи й правобережні українські губернії. На початку 1810 року Наполеон демонстративно відмовився дати російському урядові гарантії щодо нерозширення герцогства Варшавського за рахунок решти польських земель. Так само ухилився французький імператор і від зобов'язання не відновлювати Річ Посполиту, на чому наполягав Олександр I. Неофіційно ж французька агентура на Правобережжі та решті областей «історичної Польщі» запевняла місцеву шляхту в тому, що в разі перемоги над Росією Польща буде відновлена в своїх правах. Тому, цілком логічним виглядає те, що французька інтервенція в Росію здобула активну підтримку шляхти.

Водночас, поки-що нічого не відомо про згоду Наполеона на відновлення української державності, хоча б у формі автономії. При тому, що такі проекти представлялись йому на розгляд. Втім, французький уряд був не проти того, щоб втягти в антиросійську кампанію і українське населення разом з поляками. Для цього з 1810 року засилались шпигуни в прикордонні губернії України.

Однак, в цілому агентурна діяльність Франції в українському регіоні принесла досить незначні результати, якщо можна вважати такими більшими вдалі диверсії у Києві, Луцьку, Ковелі та Дубно. Нічого схожого на повстання тут не сталося.

Перш за все тому, що похід наполеонівської армії проходив північніше України й зачепив лише Волинь. Обстановка в решті губерній надійно контролювалась російськими властями та армією. Та вирішальним стало все ж те, що емігранції більшості українців у цей критичний момент виявились на боці Росії. Лише в козачі полки записалось близько 70 тисяч чоловік. Шість з них, до речі, брали участь у взятті Парижа. На воєнні потреби уряду по Україні було зібрано близько 10 млн. крб. - досить помітна сума, якщо згадати, що всій війні з Наполеоном обійшлися Росії в 155 млн. крб.

Мотиви такого патріотизму були, ясна річ, різними. Якщо простонароддя сподівалося на полегшення своєї долі після війни і сприймало сам факт формування козачих полків як добрий знак відновлення козацького устрою, то дворянство православного походження з підозрою сприйняло союз Наполеона з поляками і до того ж побоювалось скасування феодальних повинностей французькими властями. Не останню роль грали й монархічні настрої населення.

Так чи інакше, а спільним знаменником всієї цієї гамми настроїв стала «патріотична хвиля» 1812 року.

Наполеона ж в українському середовищі підтримали лише окремі представники колишніх старшинських родів Гетьманщини. Подібно до переяславського повітового маршала дворянства В.Лукашевича, вони очікували на те, що перемога французької зброї поверне їхньому краю гетьманську автономію. Проте, сподівання цих мрійників були марними.

1.5. Віденський конгрес та «українська проблема»

Заключний акт Віденського конгресу провідних європейських держав (від 9 червня 1815 року) порівняно мало торкнувся державної належності українських земель. Уряд Олександра I змушений був поступитися Тернопіллям Австрії, одержавши натомість колишнє Велике герцогство Варшавське з українськими Холмщиною та Підляшшям. Закріпилась за Росією й Бессарабія. Південна її частина активно заселялась потім українським населенням.

Однак, вплив віденських рішень на подальшу долю українських земель виявився куди глибшим за територіальні зміни.

Перш за все, ці рішення надовго - практично на ціле століття - закріпили нову систему європейської рівноваги.

В правовому аспекті ця система забезпечувалась традицією вирішення європейських проблем кількома найсильнішими державами, щось на зразок колективної диктатури. Спочатку - Росії, Австрії, Пруссії та Англії. З 1818 року - ще й Франції. З 70-х років XIX століття - Італії. Суттєве значення (до 1848 року) мав і «святий союз» між монархами Росії, Австрії та Пруссії, започаткований у березні 1815 року і націлений проти політичних змін в Європі.

В практичному ж плані стійкість «віденської системи» визначалась реальним співвідношенням сил в Європі. Воно зазнало принципових змін лише в 60-ті роки, коли на місці Пруссії та трьох з половиною сотень дрібніших феодальних володінь в Німеччині постала Німецька імперія, а на Апенінах утворилось Італійське королівство.

До цього ж ситуація виглядала відносно стабільною і вберігала Європу від масштабних воєн та стільки ж масштабних територіальних переділів.

Принаймні для першої половини XIX століття принцип непорушності кордонів вважався чи не аксіомою. Дотримувались його й монархи-сюзерени українських земель. Австрія, яка придбала 28 тис. кв. км територій з 4 млн. підданих, поки що не прагнула більшого. І вустами свого канцлера К.Меттерніха постійно декларувала про свою прихильність до принципу збереження «статус-кво».

Цю ж позицію відстоював і глава російської дипломатії гр. К.Пессельроде, який близько 40-ка років формував зовнішній курс гігантської імперії. Їй ж трималися й обидва монархи - Олександр I та Микола I. «Географічне становище Росії до такої міри сприятливе, що в області її власних інтересів ставить її в майже незалежне становище від того, що робиться в Європі; їй нічого боятися, кордони задовольняють її.» - не без смакування говорив в 1830 році Микола I. Простіше кажучи, його імперія досягла меж власного територіального насичення й не бажала нових «придбань» в Європі.

Головним чинником, який спрацював в перспективі на руйнування віденської системи було повне ігнорування національної проблеми засновниками цієї системи. Навіть у новій ситуації, в атмосфері пробудження національних почуттів в епоху антинаполеонівських воєн, «великий квартет» кроїв та перекроював Європу за старими мірками, не беручи до уваги волевиявлення самих народів. Франція була повернена до кордонів 1792 року, припинена окупацією, 700-мільйонною контрибуцією й поставлена під владу край непопулярного короля Людовіка XVIII. Колишні 32 млн. підданих цієї держави розподілялись між переможцями за формальними принципами «рішної винагороди» та взаємного стримування. Бельгію приєднали до Голландії й поставили під «нагляд» Англії. Німецький народ так і не отримав стійкої єдиної державної влади, до якої прагнув. Натомість, 8 червня 1815 року народився так званий «Німецький союз» - безсилий, по-колишньому роздроблений. В такому ж стані залишалась Італія, не кажучи вже про Польщу. Поза рамками Віденського акту залишилась Османська імперія, що в недалекому майбутньому стала об'єктом протиборства великих держав.

Все це робило неминучим нові революції, національні рухи, зіткнення з турецькими володіннями. Тим не менш, «українське питання» виявилось надто «похованим» для європейської політики. Це питання міг поставити сам український народ. Але він «мовчав» і залишався загалом далеким від масових рухів на національному ґрунті. Його могли ставити великі держави. Однією з них це питання опинилось «в тіні» інших - східного й польського. Прямим підомом, що в 1869 році французький сенатор К.Деламар, друг Наполеона III ніс на розгляд сенату петицію в українській справі. Проте, по-

дальшого ходу у Франції ця тема не дістала. А російсько-французьке зближення наприкінці XIX століття, здавалося, поховало її зовсім. В Європі «українське питання» залишалось предметом інтересу дуже вузького кола інтелектуалів. І лише одиниці з них, на зразок німецького географа Й.Коля, були того переконання, що створення української держави неминуче. Але в самій Україні, не кажучи вже про Європу, це переконання збирало набагато більше опонентів, ніж прихильників.

Наслідки такого стану речей для подальшого розвитку українських земель виявились, як водиться, суперечливими. Перш за все відмітимо факт принципового значення: вперше за багато років територія України перестала бути ареною військових дій, а її населення дістало елементарні гарантії особистої безпеки. Якщо в XVII столітті Україна більше 50-ти років служила «полем бою», а в XVIII-му - 26 років, то в XIX - всього 5. Та й то воєнні дії велись на окраїнах національної території. Відійшли в минуле татарські набіги, австрійська та російська адміністрації покінчили з усобицями польської шляхти.

Тож закономірно, що все XIX століття та початок XX-го, при всіх їх протиріччях, стали часом невинного господарського та культурного підйому, накопичення, а не розтрати працересурсного потенціалу, його продуктивного розміщення. Якщо протягом XVII століття населення українських земель практично не виросло, а XVIII-го - виросло менш, ніж вдвічі, то в XIX-му - практично потроїлось. Для порівняння - нинішнє століття з його двома світовими війнами, громадянськими конфліктами та руйнівними соціальними експериментами коштувало українцям близько 20 млн. життів і дало, зрештою, менш, ніж 30-процентний приріст населення. Ось справжня «людська ціна» стабільності! Саме в XIX-му столітті, за рахунок трудової міграції населення в основі сформувалась національна територія українського народу, цей фундамент національної держави.

Але водночас «ефект стабілізації» ніс і серйозні проблеми. Адже сам принцип «непорушності» кордонів в Європі ставив українських національних політиків у становище справжньої безвиході. Зібрати воедино національну територію українців можна було зламавши «віденську систему», що було рівнозначне європейській війні. А остання суперечила самим гуманістичним засадам світогляду української інтелігенції, народу.

Розвиваючись же порізно, наддніпрянські та західні українці потрапляли в орбіту різних політичних та культурних систем. У них вироблялися відмінні структури самосвідомості, різні риси масової психології та поведінки.

Процес національної консолідації українців ставав практично неможливим. Нарешті, потрапивши під владу відсталих монархій, «обидві України» фактично увійшли в зону гальмування соціального розвитку.

Розділ 2. Політико-адміністративний устрій українських земель в першій половині XIX століття

2.1 Українські землі в складі Росії

У «підросійській» частині України формування адміністративного устрою було в основному завершено протягом першої третини XIX століття.

Ще в 1797 році на Правобережжі були створені 3 губернії - Київську, Подільську та Подільську. Після їхнього розмежування в 1804 році такий поділ набув остаточного вигляду. Водночас, до квітня 1842 року у цьому регіоні продовжували діяти норми Литовського Статуту.

В 1802 році були створені 2 губернії в колишній Гетьманщині - Полтавську та Чернігівську. Такий поділ зберігся на ціле століття.

Протягом 1802-1803 років було створено 3 губернії на Півдні - Херсонську, Таврійську та Катеринославську. Від останньої в 1887 році відокремили Ростовський повіт і приєднали до області Війська Донського. Двоє південних міст - Николаїв та Одеса - управлялись як окремі градоначальства. Перше - як головна база Чорноморського флоту. Друге - як «вільне місто», тобто місто з пільговим митним та податковим режимом.

Створення в 1824 році Слобідсько-Української губернії та перейменування її в Харківську (в гр.1835р.) завершили ці адміністративні впорядкування.

Здійснене під кутом зору зручностей управління та податкових інтересів, таке розмежування далеко не відображало національного складу населення тих чи інших територій, взаємозв'язків між ними, що склались історично. Досить сказати, що область Війська Донського штучно «відгородила» від решти українських губерній Кубань, населену переважно українцями.

Так само від Харківщини були адміністративно відокремлені західні повіти Курської та Воронежської губерній, теж переважно «українські» за складом населення, а на Волині - Холмщина, яка залишилась у складі Люблінської губернії. І якщо в імперську епоху таке розмежування в цілому не мило принципового значення, то в подальшому, на етапі територіального розмежування між Україною та Росією, воно призвело до штучного відриву територій з 3-мільйонним українським населенням від власної етнічної території. Поступово вони «русифікувались».

У губерніях всю ієрархію влади очолювали військові та цивільні губернатори, призначені Петербургом, в повітах - капітани-ісправники, обрані місцевими дворянськими зібраннями. Містами управляли градоначальники, селами - поміщики, або ж старости (в державних селах).

Російська імперія відзначалась винятково значною роллю держави в суспільстві. Через податковий механізм В Росії перерозподілялось більше третини приватних доходів (при звичайних 10-15% в інших провідних державах континенту). Держава щільно регламентувала всю сукупність суспільних відносин, будуючи їх за принципами «служби» та «кріпості». Досить сказати, що з 1832 року без особистого дозволу імператора не могла бути заснована жодна газета, з 1836 року - нове господарське товариство.

Величезні, по суті, надзвичайні повноваження, делегувались і губернаторам. Згідно «Загального наказу цивільним губернаторам» від 3 червня 1837 року (він з деякими змінами діяв до 1917 року) «перші чини губернії» відповідали практично за все, починаючи від чистоти повітря та річок і кінчаючи затвердженням казенних підрядів до 10 тис. крб. Вони займалися регулюванням цін на продовольство та збіжжя, відведенням площ під підприємства і т.д. й т.п. Звичайно ж наглядали вони й за «політичною благонадійністю» населення. Для цього з 1826 року створювався корпус жандармерії.

Така державна «машина» могла працювати лише за умов жорсткої централізації, чіткого підпорядкування «по вертикалі» та примусу, який спирався на міць силових органів - жандармерії, поліції, армії. Ці властивості, поряд з частими війнами обумовлювали виняткову роль «військового елемента» в управлінні. В 1853 році по імперії військовими були 30 з 58 губернаторів, 8 з 13 міністрів, 27 з 55 членів Державної Ради. А чисельність цивільних чиновників у цій країні ніколи не перевищувала кількість офіцерів.

Це стосується й України, прикордонної території, яка посідала одне з перших місць в імперії за концентрацією війська. По всьому Поволжю та Сибіру було розквартировано стільки ж військовиків, скільки на одній лише Волині. Тут, на Правобережжі, розташувала своє величезне господарство 2-а армія. Далі на схід та південь, у Харківській та Херсонській губерніях, знаходились військові поселення 2-го та 3-го резервних кавалерійських корпусів, засновані в 1816 році всесильним військовим міністром О.Аракчєєвим. А в Миколаєві, як вже говорилося, знаходилась головна база Чорноморського флоту. В Херсоні розташувалося адміралтейство.

Участь військових в управлінні, безперечно, лише підсилювала той дух чинопочитання, безумовної покори «нижестоящих вышестоящим» та традицію бюрократичного «усмотрения», що без них годі уявляти російський механізм влади. Знаменитий правобережний генерал-губернатор Д.Бібіков - був справжнім уособленням саме такого стилю. Звичайно, цей стиль ретранлювався й на нижчі ступені чиновницької ієрархії, породжуючи там як самоправство, так і елементарну незахищеність пересічного службовця, до того ж скромно оплачуваного. Такий службовець страхував себе від можливих

примх долі в чисто російський спосіб - казнокрадством та хабарництвом. Наприклад, протягом 1842-1858 років кожен 40-й чиновник щорічно судився за шквалівання, переважно за хабарництво. Тих, хто зміг уникнути такої нещасливої долі було, природно, набагато більше. Мемуари та переписка самих тодішніх чиновників «устелені» недобррозичливими епітетами на адресу когось. В автобіографії І.Сердюкова, чиновника канцелярії полтавського генерал-губернатора князя М.Рєпніна названо 14 осіб, які служили там же. 9 - з негативними додатками, що серед них «хитрий хохол» та «простак» - найблаготочивніші. Про себе автор пише з повагою, та рядками нижче виясняється, що й він працював «незадарма»: «Мені вдалися справи такі, що я вже отримував винагороду грішми, кіньми і навіть людьми (кріпаками - Авт.)». Цих «винагород» зрештою вистачило І.Сердюкову на купівлю маєтку, так що можна було спокійно йти у відставку.

Звичайно, історія імперських органів управління в Україні знає чимало й імен чесних компетентних чиновників. Таких як київський цивільний губернатор І.Фундуклей, непересічний як на той час економіст і статистик, засновник Київської жіночої гімназії - першої в Росії. Або ж малоросійський генерал-губернатор М.Рєпнін, розумний та діяльний вельможа, невгамовний прохач у козацьких справах перед імператором. Заслугує вдячних слів у нащадків і новоросійський генерал-губернатор М.Воронцов, цей непересічний і невтомний організатор. Про таких ще повинні сказати слово історики, краєзнавці.

І все ж заради об'єктивності слід сказати, що вони являли якщо й не рідкість - професійний та культурний рівень бюрократії зростав - то все ж меншість. І не зовсім вписувалися в існуючий устрій управління.

Останнім часом в історичній науці та публіцистиці все настирливіше піднімається ще одне питання - про національний склад бюрократії в Україні. На жаль, статистичні обрахунки такого порядку поки-що не вдається зробити. Зважимо лиш, що участь чиновників-українців у апараті влади - річ вельми поширена.

В принциповому ж плані слід зазначити, що етнічне походження чиновника в Росії значило небагато для його кар'єри і в усякому разі зовсім не було чимось визначальним. А коли йдеться про українців - то й поготів: їхній етнічний відмінності від «великоросів» не надавалося ніякого значення як такої. Пограбуючи ж на службу самі бюрократи українського походження, як правило, нічим не нагадували про своє національне коріння. Тому акцентувати увагу читача на цьому аспекті проблеми уявляється нам необгрунтованим.

2.2. Адміністративний устрій західноукраїнських земель

Устрій управління на західно-українських землях в імперії Габсбургів будувався за імперськими канонами, але виявився гнучкішим та складнішим.

Держава, що її титульний етнос - німці - становив всього 1/4 населення, просто не могла управляти рештою 7-ма групами, покладаючись на примус, строго централізовані важелі влади. До того ж, вона історично формувалася й значною мірою за рахунок компромісів з феодальною знаттю різних національних регіонів. Оскільки ж ця знать як правило мала навиків й традицій самоуправління (поляки, мадяри, румуни, хорвати), то придунайська монархія змушена була поєднувати централізм і абсолютизм з елементами місцевої дворянської автономії. Принципова основа такого поєднання закладалась механізмом «прагматичної санкції», започаткованим ще в першій чверті XVIII століття: місцева знать присягала Габсбургам як своїм сюзеренам - цим забезпечувалась єдність імперської території. А монархи гарантували знаті певні права самоуправління - затвердження місцевих судово-правових норм, податків (крім військового) й т.п. Оскільки за рахунок «прагматичної санкції» утримувалась рівновага в державі, уряд Габсбургів намагався не порушувати такий устрій. «З нашого боку було б великою помилкою позбавляти провінції їхньої індивідуальності й довести до того, щоб імператор перестав бути господарем кожної з них окремо. Цим ми знищили б ланцюжки, що з'єднують їх з династією, а знищивши цей особистий зв'язок, ми втратили б найбільш дієвий засіб для того, щоб відвернути чвари та зіткнення між окремими народностями.» - повчав К.Меттерніх, «залізний канцлер» імперії в першій половині XIX століття. Розрив таких «ланцюжків» означав би просто рідпад імперії, а не одні лише «чвари між народностями».

Цей принцип було покладено і в устрій правління. Централізоване начало в ньому уособлювали загальноімперські установи - три канцелярії з питань адміністрації (Австрійська, Угорська та Трансільванська), Військова Рада, Верховна Рада (яка управляла фінансами й податками), Державна канцелярія, що відала зовнішньою політикою та ряд інших відомств. Працювали вони за колегіальним принципом, що нерідко призводило до безвідповідальності посадових осіб.

На місцях їхні рішення виконувались відповідним апаратом намісників. В провінції, що до неї потрапили Північна Буковина з Східною Галичиною - «Королівство Галіція та Лодомерія» - ці обов'язки поклалися на губернатора з резиденцією у Львові (Лемберзі). В Угорському королівстві, що до нього входило Закарпаття - на палатина в Будапешті. В їх розпорядженні перебували старости округів в «Галіції» (всього 19) та комісари жупів (комітатів) на Закарпатті. Українське населення Закарпаття проживало в 5-ти комітатах - Марамарош, Берег, Угоча, Унг та Шариш.

Специфічним наслідком «прагматичної санкції» служила наявність ще однієї ланки - дворянських сеймів, - що їхня компетенція визначалась угодами монарха з місцевою знаттю.

Такий механізм влади був гнучкішим та еластичнішим, ніж в Росії, оскільки дозволяв повніше врахувати місцеві особливості та запити феодальної еліти того чи іншого регіону. Недарма, в 30-40-ві роки саме сейми стали тією політичною трибуною, з якої залунали вимоги національного рівноправ'я та подолання «німецької гегемонії».

Однак, він мав і певні вади. Насамперед ту, що розмежування провінцій порівняно мало відбивало національний склад їх населення. Так, у тій же «Галіції та Лодомерії» були штучно з'єднані польська Західна Галичина та українська Східна, румунська Південна Буковина та українська Північна території, занадто вже різні і в мовному, і в віросповідному відношенні.

Численні непорозуміння викликав і нечіткий розподіл компетенції між сеймами й органами імперської влади. В Угорському королівстві це в середині 40-х років призвело до конфлікту: у відповідь на «свавільні» постанови місцевого сейму уряд імператора Фердинанда I запровадив пряме правління і став призначати на комісарські пости своїх чиновників.

Загалом імперія Габсбургів управлялась погано. Це було очевидно для всіх, в тому числі й для верхівки. «Я витрачаю час, щоб підпирати гнилі будівлі.» - зізнався той же К.Меттерніх.

Проте, основні проблеми чекали обидві імперії зовсім не в площині тих чи інших деталей управління.

2.3. Політична реакція в Російській та Австрійській імперіях

Кожна з них в першій половині XIX століття переживала часи консервативного застою в політиці, по-своєму демонструючи безпорадність перед ключовими проблемами свого часу - реформування системи управління та відносин економічних структур.

Політика обох російських імператорів першої половини XIX століття - Олександра I та Миколи I - показала як складність самореформування цієї «супердержави», так і невідготовленість до цього політичної еліти імперії. Ця еліта, часи першого з них, ліберального Олександра I (1801-1825рр.) ознаменувались першими практичними кроками щодо підготовки конституції та скасування кріпосного права. Велась ця підготовка в дусі російської авторитарної політики - потаємно, вузьким колом «особливо наближених осіб». Так, що породжувала більше чуток, страхів та підозр, ніж фактична зміна, досить фрагментарних. На зразок «дарування» конституції Польському королівству, скасування кріпосного права в Прибалтиці. До речі, останнє стосувалося й для Лівобережної України.

На початку 20-х років реформаторський запал імператора згас. Проект конституційної реформи, підготовлений осінню 1820 року одним з друзів

Олександра I - М.Новосільцевим - не отримав ходу, а сам його автор опинився на узбіччі російської політики, розділивши долю свого більш знаменитого попередника на невдячній ниві реформаторства - М.Сперанського. Те ж саме чекало обидва проекти селянської реформи, вироблені одночасно О.Аракчєєвим та міністром фінансів Д.Гур'єєвим. У грудні 1825 року Олександр I помер, залишивши історикам безкінечні «здогадки» з приводу дійсних його намірів.

Його молодший брат та наступник на троні - Микола I був втіленням класичного визначення суті бюрократичного мислення, що належить К.Маннхайму: «намагання перетворити проблеми політики в проблеми теорії управління».

Отримавши престол під акомпанемент пострілів на Сенатській площі - цього унаочнення назріваючої суспільної кризи - новий імператор по-своєму зрозумів причини цієї кризи: справа в неупорядкованому управлінні та поганому вихованні підданих.

«Упорядкування» вилилось в різке посилення регламентації та контролю, створення нових відомств (таких як міністерство державного майна) та перетасовки старих. Всякі конституціоналістські потяги рішуче відкидались як «антиросійські», «підкинута з Заходу», а отже - «безумовно шкідливі». Заодно імператор упорядкував законодавство, запровадивши з січня 1835 року 15-томний «Звід законів Російської імперії».

«Покращення виховання» обернулось надсуворим цензурним наглядом над пресою, жандармськими переслідуваннями інакомислячих та посиленням ідеологічного пресингу громадян в дусі формули міністра освіти С.Уварова: «Самодержав'я, православ'я, народність». Це ідейне «кредо» миколаївської епохи являло собою одну із варіацій модної в Росії доктрини «російської самотності» - тільки підігнану під смаки уряду і до того ж надзвичайно плутану. «Ми зобов'язані утвердити живильне начало російського розуму, російських доблестей, російського почуття», - Вам щось зрозуміло, читачу, в цій настанові графа С.Уварова? Характерно, що часопис «Московитянин», який обробляв публіку в такому дусі й був «своїм» для уряду, мав вкрай мізерну для Росії читацьку увагу - всього 200 передплатників.

Правда, існувала одна площина, де імператор розумів необхідність змін - селянське питання. Проте й тут Микола I пішов по стопах брата. Після того як 10 «таємних комітетів», призначених один за другим «тягали» взад і вперед ідею «звільнення селян», імператор призначив 11-й і на його засіданні 30 березня 1842 року поставив крапку на кулуарних дебатах: «Немає сумнівів у тому, що кріпосний стан в нинішньому його вигляді у нас є зло, для всіх відчутне та очевидне, але торкатися його тепер було б справою ще більш згубною».

Справа, звичайно, не в самій лише особі Миколи I. Вона глибше - в консервативній паразитичній дворянстві, не схильного ні на йоту поступатися своїми інтересами. Мало воно своїх речників і на самому верху бюрократичної драбини - в Сенаті та Державній Раді. Всі ці Блудови, Тучкови, Меншикови, Панині та інші діячі феодальної геронтократії (середній вік членів Державної Ради та Сенату становив 62-65 років), які отримали вишкіл ще в «золоті часи Катерини II» стали нездоланою перепоною на шляху купки реформаторів очолюваних гр. П.Кисельова. Останнім вдалося провести лише реформу державних земель (1837-1841рр.); ця категорія селян отримала громадянські й майнові права «вільних сільських обивателів» і значно більше наділи. Одночасно відбулася й «інвентарна реформа» на українському Правобережжі, що впроваджувала повинності тамішніх селян, зрівнявши їх у цьому відношенні з державними. Далі ж справа не пішла.

Семірічний відрізок часу з 1848 по 1855 роки в Росії - справжній апогей політичної обструкції. Наляканий європейськими революціями, уряд Миколи I шав до крайнього мінімуму контакти своїх підданих з Заходом, став «чистити» університети від ліберальної професури й запровадив крайні за суворістю обмеження для преси: мало виявилось самої цензури, так 2 квітня 1848 року було створено «таємний комітет», що мав наглядати за самою цензурою. Головував у ньому тупоголовий консерватор Д.Бутурлін. Опоясане бюрократичними веригами суспільство втратило всяку можливість самовираження.

В результаті бездарно розбазарювалось найдорогоцінніше для цивілізаційного розвитку - час. Надолужувати прогапане потім доводилось з потужними й втратами.

В тому ж застійному руслі протікала офіційна політика і в союзній Росії імперії Габсбургів.

Протягом першої половини століття в столиці та місцевих сеймах напролюжувалося чимало реформаторських проектів. Та вони, як правило, потонули в безкінечних узгодженнях в сеймах, уряді, між урядом та сеймами.

Така ситуація пояснювалась не тільки недоліками австрійської системи управління. Сама «тема реформ», особливо селянської, служила однією з козирських карт у тій складній грі, що її вела монархія з феодальною знаттю національних провінцій.

Свого часу - наприкінці XVIII століття - з ініціативами реформ виступили королі В 1781 році імператор Йосиф II скасував кріпосне право, а в 1785 році він же видав свій знаменитий «урбаріальний патент», яким скасував оброк і повинності, а оброк зводився до менш, ніж 1/5 селянського доходу. Ці та інші реформи імператор проводив у звичайний для XVIII століття спосіб: зупинившись на не обмежені права монарха, централізм та бюрократичний примус. Однак, не ледь не призвело до повстання знаті в національних провінціях та відмовили їх від імперії.

Згодом ситуація змінилась і вже саме дворянство стало виступати з різними проектами реформи в селянському питанні. В другій половині 30-х - на початку 40-х років з цими проектами виступили галицький, нижньоавстрійський та угорський сейми. Аграрії, з одного боку, прагнули скинути з себе тягар опікунських обов'язків, особливо в тій частині, що стосувалась наділення селян землею, а з іншого - округлити власні доходи за рахунок обов'язкового викупу повинностей. Враховувався й чисто політичний бік проблеми - оспорюючи у корони її владні повноваження і намагаючись перерозподілити їх на користь національних провінцій, феодална знать обігрувала у власних інтересах популярну ідею звільнення власних селян.

Однак, тепер відкладала реформу сама монархія. Уряд не міг погодитися з масовим обезземленням селян - воно суперечило податковим інтересам держави. Пошуки ж більш компромісної формули, яка враховувала б і селянські інтереси виявились справою складною. Так що все залишалось «як є».

Так само безрезультатними стали спроби змінити фінансове законодавство на початку 30-х років та промислово-політику. Тут уряд не зміг домовитися з фінансово-промисловою буржуазією, яка добивалась зменшення податків та загальної «лібералізації» промислового законодавства. А в результаті держава весь час балансувала на межі фінансово-економічного краху та політичних потрясінь. Ще в 1809 році, після закінчення війни з Францією, було оголошено про державне банкрутство та відбулась девальвація гульдена. Після того гульден знецінювався ще тричі, а сума державного боргу выросла до 750 млн. гульденів - гігантської величини для держави, що у ній навіть у Відні з його «по-столичному» високими заробітками, пересічний робітник отримував всього близько 250 гульденів на рік.

Проте, австрійських імператорів першої половини XIX століття - Франца II та Фердинанда I, здавалося, мало бентежив такий перебіг подій. Принцип «квіста нон мовере» (не чіпай того, що лежить) визначив стиль їхнього мислення, дій. Обидва являли собою персоніфіковані символи «кризи верхів».

Перший з них, як вважають австрійські історики, найменш обдарований з шести синів імператора Леопольда (брата знаменитого реформатора Йосифа II) був цілковитою протилежністю свого великого дядька - відзначався неповороткістю розуму, відсутністю творчих здібностей. Посланих, на жаль, зі впертістю та фанатичною любов'ю до паперів. Зміна офіційної назви держави (з серпня 1804 року вона стала називатись Австрійською імперією) та видання в 1811 році загальноімперського зводу законів - фактично всі його «звершення». Фактично важелі управління зосередились в руках князя К.Меттерніха - розумного й вольового консерватора (що доводився зятем Й.Кауница - канцлера в часи Йосифа II). Йому вдалося тримати в послуху не

лише провінції імперії, а й князів після наполеонівської Німеччини, ладячи при цьому з Прусією. Високим було його реноме і в Росії, що значило дуже багато. «Ви наш крас- угольний камінь,» - з повагою говорив йому Микола I.

Становище «в верхх» не змінилося на краще й після 1835 року, коли австрійський трон дістався синові Франца II, недоумкуватому епілептикові Фердинанду I. Тільки відтепер, згідно волі покійного, порад придворної знаті та союзних монархів - Миколи I та Фрідріха-Вільгельма III Пруського - країною став правити тріумвірат. В особі старіючого К.Меттерніха, ерцгерцога Людвіга, дядька імператора та лідера угорської знаті, більш динамічного та ліберального графа Ф.Коловрата.

Наростання опозиційних настроїв в суспільстві «тріумвіри» намагались нарикувати в традиційний спосіб - адміністративно-поліцейський. Благо австрійська поліція, стараннями її шефа К.Седльницького перетворилась в одну з найкращих в Європі. Контакти з закордонням звелись до мінімуму, професура зобов'язувалась пред'являти начальству річні списки книг, взятих в бібліотеках, студенти без сповіді в священника не допускались до іспитів. Однак ресурс такої політики вже вичерпався. До протиріч з німецькою ліберальною опозицією додалися конфлікти з сеймами. Країна йшла до революції.

ГЛАВА 2 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Розділ 1. Народонаселення українських земель: демографічна та етнічна структури, міжетнічні відносини

Роль «фактору народонаселення» - одна з визначальних на всіх стадіях суспільного розвитку. А на тій з них, яка визначається економістами й соціологами як «доіндустріальна» чи «аграрна», саме цей фактор визначає основу ресурсної бази суспільства, його економічного та військового потенціалу. Тому цілком резонним уявляється твердження одного з основоположників російської статистики Ю.Янсона, про те, що саме в південних губерніях держави, включаючи українські, «зосереджені головні її продуктивні сили».

1.1. Демографічна структура народонаселення

На початку XIX століття в 9-ти українських губерніях Росії проживали близько 8,4 млн. чоловік. Протягом першої половини XIX століття їхнє насе-

лення поступово зростало й на початок 60-х років становило приблизно 13 млн. чоловік. Коефіцієнт приросту - 1,5 в цілому відповідав середньоєвропейським стандартам.

Варто відзначити, що міграційні впливи на цей показник для першої половини XIX століття вкрай незначні. Практично, 90% він забезпечується природним приростом населення. В основі цього приросту лежав ефект вирівнювання демографічної структури, властивий «мирній», стабільній епосі. Для кінця XVIII та початку XIX століть вона була цілком нормальною з точки зору відтворення людських ресурсів. Зокрема, чоловіча й жіноча групи населення були приблизно рівні: 100 на 102 - в Лівобережній Україні, 100 на 100 - у Правобережній Україні, 100 на 95 - на Півдні. Принагідно зауважимо, що відхилення від такої рівноваги в діапазоні 1-10%, звичайно, розцінюється як негативний фактор демографічного росту. Подібні відхилення спостерігалися в тодішній Україні лише у віковій групі старше 50-ти років - за рахунок вищої смертності чоловічого населення. Ця обставина - міжстатова рівновага - поруч з такими, як стабільність умов існування, високий суспільний престиж шлюбу, жорсткий громадський та церковний контроль за шлюбними відносинами (на 1 тисячу шлюбів припадало 1 розлучення на рік), зумовили високі показники народжуваності (в середньому 5 дітей на одне подружжя). За віковою характеристикою населення України було одним з наймолодших у Європі. Розрахунки, виконані в середині XIX століття, показують, що дитяча група в цій структурі (особи до 15 років) становила близько 40%, тоді як у сусідній Угорщині - 37%, Австрії - 34%. Помітно більшою була й категорія працездатного населення - біля 50%, а, наприклад, в Англії - менше 47%, Франції - 48%.

Звичайно ж, у читача така статистика не повинна створювати враження якоїсь ідилії. Тодішня реальність дуже далека від неї. Досить сказати, що в Україні зберігалася висока смертність у дитячому віці, а «поріг старіння» був нижчим, ніж в Центральній та Західній Європі, - він наступав близько 45 років. Смертність у віковій групі 60-65 років залишалась в 1,5 раза вищою, ніж у західноєвропейських країнах. Це вказує на помітно гірші соціальні умови життя, нижчий його рівень.

Проте, не можна впадати і в іншу крайність, яка була властивою радянській історіографії, коли безпідставно стверджувалось про фізичну деградацію населення феодальної епохи, ледь не про його «вимирання». Дані, які є в нашому розпорядженні, нехай і вибіркові, суперечать такому примітивізованому уявленню. Показовий такий факт: військові призивні комісії у 70-ті роки XIX століття «бракували» (за станом здоров'я або ж за зростом - нижче 156 см) менше 1/5 юнаків в українських губерніях Росії, проти понад 40% у Прусії, Австрії та Франції. Навіть якщо взяти до уваги значно меншу

прискіпливість російського військового відомства, ніж у його закордонних колег, то все рівно в основі вищезазваної статистики лежить цілком реальний факт. Недарма, статистиками медичних служб Російської імперії населення південних губерній в один голос називалось «найздоровішим» у державі. Опосередковано таке резюме підтверджується й пізнішими антропологічними дослідженнями професора Ф.Вовка.

В цілому демографічна структура населення України виглядала цілком нормальною як з точки зору відтворення працересурсного потенціалу, так і в плані застосування цього потенціалу в культурно-господарських потребах.

1.2. Розміщення народонаселення України

На початку XIX століття понад 4/5 населення України проживало в 6-ти губерніях Центральної та Північної України; 3,4 млн. - на Правобережжі; трохи менше 3,35 млн. - у Лівобережній Україні. Водночас Південь України був заселений ще слабко. На території, яка обіймає 7 областей сучасної України, тоді проживало близько 1,6 млн. чоловік. Особливо малолюдною залишалася Таврія, де в 1811 році на 1 кв.км припадало лише 2 чоловіки. Підприємець, або ж поміщик, який заводив тут своє господарство, одразу ж нашттовхувався на проблему робочих рук.

Протягом першої половини XIX століття такі пропорції розміщення населення в цілому зберігалися, хоча динаміка зростання населення Півдня сама по собі виглядає високою. За півстоліття населення Таврії, наприклад, зросло в 5 раз, Херсонщини - в 3,8 раза. До того ж ця статистика не враховує приблизно 200 тисяч сезонних робітників, які приїздили сюди на заробітки щороку. Праця всіх цих «першопрохідців» швидко піднімала Південь. Хоча справжній «економічний бум» чекав цей край попереду.

Втім оцінка такого розміщення працересурсного потенціалу України потребує якісних критеріїв його ефективності, раціональності. Багаторічні дослідження показують, що для аграрної економіки оптимальний показник лежить в межах 30-35 чоловік на 1 кв.км. Відомий французький історик Ф.Бродель називає такий кількісний рубіж взагалі «рівнем цивілізації». Тобто саме такий рівень заселеності території дозволяє нормально освоювати її у культурно-господарському відношенні, налагодити систему комунікацій тощо. Під кутом зору таких критеріїв очевидно, що протягом першої половини XIX століття п'ять старозаселених губерній України - Київська, Подільська, Полтавська, Харківська та Чернігівська - досягли оптимального рівня населеності, а перші три швидко наближалися в цьому відношенні до показників найбільш густонаселених районів Європи, перейшовши рубіж у 40 чоловік на 1 кв.км. До речі, вони входили до «п'ятірки» найбільш заселених губерній

європейської Росії. Середня відстань між населеними пунктами тут не складала проблеми навіть для пішохода - 3-5 верст. Уже в першій половині XIX століття в таких районах виникла проблема «зайвих робочих рук». Зняти цю проблему могла лише активна політика промислового росту, поєднана з активною та продуманою міграційною політикою. Реально ж забракувало й першої, й другої. А збереження кріпосницької системи лише «законсервувало» цю болісну проблему для майбутнього.

Водночас, три південні губернії поки-що зберігали значний потенціал для подальшого заселення та «окультурення» своєї території. Середня густина населення тут коливалась біля відмітки 15-16 чоловік на 1 кв.км. Цей же самий критерій окреслює всю стратегічну важливість українських губерній для працересурсного потенціалу всієї імперії; вказує і на їхню роль у культурно-економічному розвитку цієї величезної держави. Справа тут навіть не стільки в формально-статистичних показниках, хоча й вони досить красномовні: на території, яка становила близько 1/8 європейської Росії, проживала 1/5 її населення, а в тому, що українські губернії належали до числа найбільш освоенних у культурно-господарському відношенні і значно переважали в цьому плані більшість губерній європейської Росії. Густина населення в них - 14 чоловік на 1 кв.км. (в середньому) далеко «не дотягувала» до того рівня, що вважається нормою для аграрної економіки. Відтак помітно нижчим залишався й господарський потенціал таких територій, рівень податкових зборів та інше. Ми вже не кажемо про безкраї простори Сибіру, Далекого Сходу чи Казахстану. Там потрібно було півтора-два дні кінного ходу для того, щоб добратися від одного села чи міста до іншого. Зрозуміло, що саме українські губернії, перш за все старозаселені, давали й найчисленніші контингенти солдатів до імперської армії. Зо всіма цими обставинами не міг не рахуватися царський уряд у своїй національно-регіональній політиці.

1.3. Етнічна структура українського суспільства

Від минулого Україна одержала досить складну етнічну структуру, певні властивості та протиріччя якої в подальшому зіграли далеко не останню роль в національно-політичному та соціальному розвитку регіону. Тож слід детальніше зупинитись на цьому аспекті проблеми.

Серед більш, ніж десятка етнічних верств, котрі «уловлюються» статистикою, виділяються п'ять найбільших - українці, росіяни, євреї, поляки та татари.

Українці. Основу всієї етнічної структури населення, близько 83% його на початку XIX століття, становили українці.

І Правда, протягом першої половини XIX століття цей відсоток зменшився на 2,5 пункти за рахунок решти етнічних груп. Однак принципового значення ця зміна не мала. Протягом першої половини XIX століття формувалася територія розселення українського етносу. Подальші процеси лише закріпили ті тенденції, які дістали розвиток саме на даному історичному відрізкові. Традиційними районами розселення українців були губернії Правобережжя, колишня Гетьманщина та Слобожанщина, включаючи й губернії російського Чорноземного району - Курщину та Вороніжчину. Поряд з ними українці інтенсивно заселяли Причорномор'я та Кубань. Здебільшого це були селяни або ж поміщицькі, або ж просто втікачі. Помітною була роль у цьому процесі й колишні козаки. Зокрема, та частина колишніх запорожців, яка знайшла за краще не полишати Батьківщину, була в 1788 році зведена в Чорноморське козацьке військо і дістала під поселення території між Південним Бугом та Дністром. З 1792 року, більшість «чорноморських» козаків переселилась на вільні землі між Сіськом та Кубанню. Фактично саме ці 25 тисяч переселенців поклали початок колонізації багатого краю. Вони ж заснували і його столицю - Катеринодар (нині Краснодар). Згодом, у 1860 році, вони разом з козаками-донцями влилися до Кубанського козачого війська. Ті ж кілька тисяч «чорноморців», які залишилися на місці розділили сумну долю військових поселенців. У 1818 році з них було сформовано Бузьку уланську дивізію. В 1831 році у Приазов'ї, між Приморськом та Маріуполем, з'явився ще один козацький «контингент» - козаки ліквідованої в 1828-1829 роках Задунайської Січі, точніше та їх частина, яка разом з отаманом Й.Гладким вийшла прийняти російське підданство. З них утворили окреме Азовське козацьке військо. Наприкінці жовтня 1865 року воно було ліквідоване, а частина козаків-«азовців» переселилась на Північний Кавказ.

Притік українського населення у ці нові райони докорінно змінив їхнє етнічне обличчя: якщо в середині XVIII століття тут переважали татари та росіяни (за рахунок військових контингентів), то вже на початку XIX століття близько 70% населення Північного Причорномор'я становили українці. Це підлягає сумніву й їхня перевага на Кубані. Навіть набагато пізніше, в 1917 році перепис фіксував українську етнічну належність 49% населення Кубані - відносно більше, ніж росіян (42%).

Саме українцям, підкреслимо, слід переважною мірою завдячувати господарським освоєнням колишнього Дикого Степу. Хоча, звичайно ж, не можна заперечувати ролі в цьому процесі й інших етнічних груп - росіян, німців, болгар, сербів, які з'явилися на Півдні після відомого указу Катерини II в 1763 році. Етнічна структура населення Півдня залишалася динамічною та багатокомпонентною. Але, ще раз зазначимо, провідну роль у ній грали українці.

В соціо професійному зрізі українці являли собою яскраво виражений землеробський етнос. Міщани-українці були значно менш характерним соціальним явищем і переважали лише в містечках колишньої Гетьманщини та Слобожанщини. Явно неадекватно формальній кількості українці були представлені і в елітарному стані дворян-поміщиків. Аграрії українського походження домінували лише у двох губерніях колишньої Гетьманщини - Чернігівській та Полтавській, де у російське дворянство, свого часу, nobilitували колишню козацьку старшину.

Очевидно, що саме з аграрним профілем титульного етносу України пов'язані деякі особливості його соціальної психології та суспільної поведінки, що їх помічали численні спостерігачі: домінування традиційного, патріархального світосприйняття, порівняно невисока економічна рухливість, підприємливість, надзвичайно розвинені земляцько-корпоративні зв'язки та традиції.

Є всі підстави вважати, що саме земляцькі та віросповідні чинники визначили в той час і етнічну свідомість пересічного тодішнього українця - міщанина чи селянина. Короткий досвід існування власної державності - Гетьманщини - практично не відклався в самосвідомості українського простого люду. «Державницька» ідея, як така, практично мало «присутня» у його фольклорі. Історична пам'ять народу зберегла лише узагальнений символ «козацької вольності», персоніфікований в образах Б.Хмельницького, Я.Барабаша, П.Сагайдачного та інших. Однак це явище іншого порядку й не могло служити основою для національної самоідентифікації українців, тобто усвідомлення себе як окремої нації. Тому, тогочасні українці відносили себе, як видно з численних етнографічних матеріалів, до «руської православної» спільноти, доповнюючи цю дефініцію ще й земляцько-корпоративними ментальними («мужик», «козак», «подоляк», «черкашанин», «полтавець» і т.п.).

Така ситуація склалася природно - новітня національна самосвідомість лежала поза межами власного досвіду українських селян та міщан першої половини XIX століття, люду, більш, ніж 90% неграмотного, досвід якого географічно обмежувався лише близькою округою, а інформативно - церквою, чутками та переказами.

Вироблення та популяризація національної самосвідомості - справа еліти, в даному випадку шляхетської.

Серед нечисленних українських дворян - нащадків колишніх старшинських фамілій Гетьманщини зберігалась історична пам'ять про державницьку традицію попередніх століть. Однак, вона носила переважно мірою характер академічної чи фамільної зацікавленості, дуже далекої від того, щоб бути джерелом якоїсь ідеології або політичної діяльності. Дуже характерне у цьому сенсі зізнання зустрічаємо в одному з листів М.Максимовича (в бе-

реші 1854 року): «Київ, хоч і рідний мені, але вирости у Москві я не вбіднився з ним для мого життя... Люблю його старовину, святиню та природу, але як відвідувач та богомалець, а не як житель та трудівник...» І це писав один з фундаторів новітньої української культури!

В міру інтегрування українських дворян в загальноімперське політичне середовище мотиви культурно-етнічної та політичної спільності з росіянами вийшли верх в цьому соціальному середовищі. Росія для них ставала узагальненим символом величі, державного порядку, який крім іншого, гарантував і соціальне благополуччя цього стану. Так, О.Маркович, знаменитий збирач і знанець української старовини, в 1811 році удостоїв свого «Похвального слова» не кого іншого як графа П.Румянцова, главу Малоросійської колегії, - за «мудрі установи для Малоросії». А один з найзатянутих українців першої половини XIX століття - глава кабінету міністрів Росії В.Кочубей - у своєму конфіденційному листі до малоросійського генерал-губернатора князя М.Рєшніна (у жовтні 1832 року) не забуває наголосити: він - «росіянин за принципами, становищем і нравами», хоча й «малорос-хохол» за походженням. Зауважимо, що це висловлювання лише відлунувало глибинні настрої серед переважної більшості українських дворян. Соціальна історія того часу досі безліч документальних підтверджень їхнього «вірноподданства» російській короні. Прочитуємо лише одне з них - петицію дворян Пирятинського повіту (Полтавська губернія) за 1840 рік щодо скасування Литовського Статуту: «Нам, з росіянами одноплемінним, найвласніше керуватися одними й тими ж законами, бо всякому росіянинові Статут Литовський нагадує лише про колишнє приниження, а разом з тим і вельми скорботне колись відторгнення цього краю від Росії». Недарма, за дворянами-українцями ще ширікіні XVIII століття закріпилась стійка придворна характеристика як «инонаціональних «служак». Довго в столиці переказували знамениту фразу катерининського сенатора й канцлера Росії О.Безбородька: «Як матушка-цариця скаже - так і буде». Інтегрована в російську систему духовно й політично, підірвана від престонароддя в класовому відношенні, українська дворянська еліта не могла стати й не стала носієм загальнонаціональної ідеології. Цю місію взяла на себе нечисленна українська інтелігенція. Але знадобилось майже століття для того, щоб вона дістала змогу публічно звернутися до власного народу.

Росіяни. Росіяни почали заселяти Україну ще в середині XVII століття. А на початку XIX-го були вже в кількості відношенні другим етносом в цьому регіоні - 6% населення. Залишаючись ще рідкістю на Правобережжі (лише 1% населення - та й то за рахунок військових постой), вони вже стали помітним етнічним явищем у Лівобережній Україні (близько 5%) та досить масивним - на Півдні (близько 18%). Притік росіян в Україну притя-

гом першої половини XIX століття залишався порівняно невеликим. Мало зросла й їхня «доля» в етнічній структурі населення - всього на 1%. Як і раніше, росіяни розселились в основному на Півдні та Лівобережжі.

В соціальному зрізі ця етнічна група була доволі «різношерстною» - військові, чиновники, дворяни-поміщики, купці. Та переважав землеробсько-ремісницький люд, серед якого було чимало старообрядців та сектантів-духоборів, молокан, пилипонів. Для обселення вони вибирали як правило, глухі, необжиті «закутки» на півночі Чернігівщини, у Південній Бесарабії та Таврії. В силу віросповідної ідентичності та соціально-культурної близькості ставлення українського населення до росіян було переважно доброзичливим. Тим більше, що останні, поселяючись у сільській місцевості, як правило, швидко переймали місцеву господарську культуру, побут і навіть українські говірки.

Виключенням з такого правила ставали хіба-що сектанти та російські військовики-«москалі». Що поробиш - військові постої обертались справжнім тягарем як матеріальним, так і моральним. Такі місця ставали справжніми розсадниками пияцтва, крадіжок, позашлюбної вагітності та венеричних захворювань. Один з мандрівників - німець О.фон Гун, який проїздив Лівобережжям на початку XIX століття помітив, що там, де стояли військові частини, ці хвороби стали «майже національними» - притому, що по всьому шляхові від Почепу до Києва він не зустрів жодного лікаря. Тож цілком зрозумілі мотиви тієї ворожості українців до «москалів», що про неї свідчать інші мандрівники, які залишили згадки про «Малоросію» - А.Левшин, І.Сбітнев, І.Долгорукий та інші. Коріння цієї ворожості зовсім не етнічне, а соціально-побутове.

Політична роль та культурно-економічні впливи росіян вже в першій половині XIX століття значно переважали їх формально-кількісні параметри в Україні. Вони домінували на губернському рівні управління, у системі вищої освіти, яка почала складатись, а також у великій торгівлі та промислах. Серед купців та промисловців України близько 50% становили саме росіяни.

Осідаючи в найбільших містах, російські чиновники, офіцери, професура, купці поступово змінювали й їхній культурно-мовний облік. Якщо Харків, наприклад, ще в перші роки XIX століття залишався виразно «україномовним» містом, то в середині XIX століття українську мову можна було почути лише на окраїнах, подалі від центру, наприкінці ж століття вона майже зникла. Так виникала драматична проблема XIX століття - «українське село - російське місто».

Якщо «російська присутність» відображала сучасне та найближче майбутнє України, то поляки, євреї та татари залишались слідами її минулого.

Поляки. Поляки - 3% населення України на початку XIX століття були представлені перш за все шляхтою та магнатами, особами, запрошеними на

службу польським дворянством. А також - «мазурами» - селянами-колоністами з Мазовії. Їхні поселення розтяглись вузькою смушкою на півночі Волині.

Чисто статистично роль поляків в етнічній структурі України падала і за першу половину XIX століття скоротилася до 2%. Це, однак, навряд чи стосується їхніх суспільних ролей в Україні. Якщо на Лівобережжі з польськими впливами було покінчено ще у XVII столітті (як, на жаль, і з самими поляками), то три губернії Правобережної України залишались справжнім «польським бастионом». Тут польське дворянство контролювало землеволодіння, а шляхетська інтелігенція домінувала в системі освіти, помітно вищій за рівнем, ніж в більшості районів імперії. З 72 повітових шкіл, які існували по всій імперії на початку XIX століття, 54 були польськими. У Вінниці, Барі, Немирові та інших містах діяли польські гімназії, а в Кременці - польський ліцей. З 1812 року поляки стали випускати й власну пресу. Та справжнім символом-твердиною польської етнічної самобутності залишався католицький костюл з його освіченими й добropорядними ксьондзами. Вся ця потужна «індустрія культури» формувала настільки високий культурний еталон, що «польськість» володіла незаперечним престижем навіть для нечисленних православних поміщиків, чиновників та духовенства, покликаних «русифікувати» Правобережжя.

В української шляхетської «польщизни» існувала й інша властивість, що вирізняла її серед оточення - сильно розвинені традиції корпоративної солідарності. Певною мірою ця властивість обумовлювалася самим змістом тодішньої польської національної свідомості, що у ній, за оцінкою польського історика Є.Топольського, «політичні та історичні зв'язки були сильнішими, ніж економічні». Інакше кажучи, ця самосвідомість формувалась пам'яттю про «історичну Польщу», мотивами політичного та релігійного «рідства». Своім вістрям така свідомість спрямовувалась проти Росії - держави в принципі чужої полякам і культурно, і за політичним устроєм. Адже в Російській імперії польська шляхта втратила ті політичні права, що ними звикла користуватися в Речі Посполитій.

Політика «русифікації» апарату влади та освіти, яка проводилась з 30-х років XIX століття правобережним генерал-губернатором Д.Бібіковим, змінила скоріш вивіски, ніж фактичний стан речей. Перш за все, тому, що польсько-шляхетська община, хоч і поріділа, та все ж зберегла ключові позиції в визначальній економічній царині - землеволодінні. За деякими підрахунками навіть в 60-ті роки вартість земель, що належали поміщикам-полякам та православним співвідносились як 4:1 (180 млн. проти 45 млн. крб.). Крім того, ніякі адміністративні утиски неспроможні були подолати вікову польську культурну перевагу, специфічні риси польської свідомості,

традиції. Так що духовний клімат правобережного регіону - принаймні на рівні суспільної еліти - продовжував формувати польсько-дворянський прошарок. Ось як зображує цю ситуацію один з високопоставлених російських чиновників Правобережжя А. Солтановський: «Ополячення росіян в названих краях (Правобережжя - Авт.) простиралося до того, що не тільки в тих російських домівках, де матерями були католички-шляхтянки, а навіть і в сім'ях, які приїхали з Малоросії чи з Росії, домашньою мовою була польська; православна прислуга теж розмовляла по-польськи. Костьоли православними дамами відвідувалися частіше, ніж церкви... Польський пан та польський ксьондз були тією силою, що перед нею з-за розбещеності, глупоти чи користі схиляло голову все російське чиновництво». Є речі, непідвладні адміністративному батові! Незважаючи на порівняно невеликі параметри української «польшизни» (це близько 400 тисяч чоловік на початку XIX століття), з нею доводилось рахуватися на найвищих щаблях політики.

Євреї. На своєрідному становищі перебував ще один історичний етнос України - євреї, котрі почали обживати цей регіон ще з середини XIV століття. Правда, з Лівобережжя їх спочатку вигнали козаки Б. Хмельницького, а на початку 40-х років XVIII століття - російські власті - виконуючи відповідний указ Єлизавети Петрівни, тодішньої імператриці. Однак, коли до імперської території приєдналося Правобережжя з його численним єврейським населенням, стало ясно, що політика фізичного витіснення цього етносу просто неможлива. Тому починаючи з 1796 року для них відвели так звані «зони осілості» в 7 губерніях України. Більшість євреїв проживала на Київщині, Волині та Поділлі.

Протягом першої половини століття ця етнічна спільнота зростала як абсолютно (більш, ніж в 5 раз), так і відносно решти, майже зрівнявшись з росіянами (6,7% населення проти 7% росіян). Цей феномен пояснювався перш за все значно вищим, ніж у решти, природним приростом єврейського населення. Певний вплив справило також і примусове переселення євреїв з Білорусії та Литви в Україну.

Компактно зосереджені в невеликих містечках смуги осілості на Правобережжі, єврейські общини надавали своєрідного колориту цьому краю. Строката маса дрібних торговців та ремісників об'єднувалась залізною дисципліною «кагалу» (церковної громади) з її поважними «рощинами» та «тувами» (уповноваженими общинного управління), «даянами» (суддями), «габаями» (старостами синагог та шкіл), а також не менш поважними раввинами синагог, які строго слідували за дотриманням «галахи» (іудейського права). Общинний контроль, регламентація життя особистості в цих замкнених «мирках» були надзвичайно жорсткими. Показово, що «кагалах» позашлюбні діти були величезною рідкістю. В 1871 році, наприклад, її було всього 119 на

всю імперію проти 81,5 тис. у християн. Проте, відбираючи у особистості її свободу, община водночас і страхувала цю особистість від життєвих катаклізмів - завдяки розвиненим традиціям взаємовиручки та солідарності. Без цього важко було вижити у ворожому християнському оточенні, яке з підозрою ставилося до замкнених єврейських громад.

За винятком двох з половиною десятків тисяч землеробів-поселенців Півдня, євреї в Україні опанували традиційні для себе заняття ремесла та торгівлю, лихварство. На Київщині, наприклад, вони контролювали 4/5 закладів у цій сфері, весь лихварський кредит. В умовах низького платоспроможного попиту, дефіциту «живих» грошей та уповільненого товарно-грошового обороту важко було торгувати чимось без шахрайства - обмірювання, обважування покупця, підсовування поганого залежалого товару й т.п. речей. Цих явищ, ясна річ, вистачало і в єврейських містечках. Що давало додаткову поживу побутовому антисемізму, різного типу пересудам «з душом». Заради об'єктивності зауважимо, що купці та ремісники-православні торгували зовсім не «чесніше».

Всупереч цим антисемітським пересудам слід, однак, підкреслити, що середні доходи пересічної єврейської сім'ї залишались порівняно скромними і коливались в межах 150-200 крб. в рік. Це зрозуміло: в бідному аграрному регіоні й місто небагате. Проте, в кожному «кагалі» на загальному фоні виділявся прошарок багатих і надбагатих сімейств, пов'язаних з великою оптовою та транзитною торгівлею, кредитуванням у великих обсягах. Так, «вісімка» банкірських домів Бердичева, які належали єврейським сімействам, фактично тримала під своїм контролем кредит у всій окрузі, ніколи не опускаючи річну ставку процента нижче 50%, а часто він сягав і всіх 70%.

Взагалі ж вплив енергійного й підприємливого єврейського купецтва правобережних міст виходив далеко за рамки регіону. Їхня конкуренція гостро відчувалась навіть в південних містах - Одесі, Херсоні, Феодосії та інших.

В системі ж управління він, ясна річ, був просто відсутнім, не допускався.

Татари. Помітним етнічним явищем Півдня України залишались кримські татари.

На час приєднання Криму до Росії вони становили 4/5 населення півострова. Зміна підданства, культурно-національного оточення, а також широкі відносини між Росією та Портою обернулося справжньою драмою для цього древнього народу. Для російської урядової адміністрації він залишився чужим, щонайбільше - «неминучим злом». Новітня колонізація Півдня проходила значною мірою за рахунок татар та ногайців, їхніх пасовищних угідь. Як наслідок - вже до кінця XVIII століття до Туреччини переселилося близько 100 тис. кримчаків та більшість татар Ногайської орди. Решта ногайців, яка мешкала у Мелітопольському повіті Таврії, повторила шлях своїх предків після російсько-турецької війни 1812 року.

Кримська війна (1853-1856рр.) викликала й взагалі безпрецедентну хвилю еміграції. Наприкінці 50-х років Росію залишили близько 150 тис. татар. Ті ж приблизно 100 тис., які ще залишились, опинились в довгому ряду дрібних етносів Півдня України - греків, молдаван, німців і т.п. Їх домінує у цьому регіоні відійшов у минуле.

Втративши звичний статус разом з деякими традиційними заняттями (наприклад, скотарством) татари не знайшли себе в нових ролях. Один з перших вітчизняних дослідників, що описав економіку Півдня, О.Скальковський, не без підстав назвав господарство татар «дитячим». Садівництво, городництво в невеликих обсягах, а також роздрібна торгівля (нерідко контрабандою) визначали господарський облік цього невеликого етносу. Його ж культурно-релігійна самотність у досить таки ворожому оточенні породжувала явище, підмічене татарським істориком А.Куркчі - «самозамикання». Тобто йдеться про обмеження суспільних контактів власним колом, громадою співплемінників.

1.4. Міжетнічні відносини в Україні

При всій строкатості етнічної структури українського населення, розмаїтті культур, загальна картина у взаємовідносинах між провідними етносами зовні справляла враження стабільної. За винятком кількох епізодів - єврейського погрому в Одесі у 1921 році та саморозправ над правобережними поляками в 1831 році - історія міжетнічних взаємин першої половини XIX століття не знає різних «струсів».

Звичайно, далеко не останню роль у цьому грала політика імперських властей, що поставила під адміністративно-поліцейський контроль всі суспільні процеси в українському регіоні, як і по всій імперії. Згадаймо іронію Т.Шевченка: «На всіх язичех все мовчить, бо благоденствує». Хоч тут же зауважимо, що політика царського уряду в Україні була далеко складнішою за своєю методологією та мотивацією й зовсім не вичерпувалась засобами силового тиску. Втім, про це докладніше піде мова далі.

Стабільність же ця обумовлювалась перш за все об'єктивними чинниками. Українське суспільство мало чітко виражену етнічну основу - нею були українці. Разом з іншим спорідненим у віросповідному плані етносом - росіянами вони становили 9/10 населення України. Стабільність такої основи зумовлювала рівновагу і у всій етнічній структурі. Решта народів самою логікою буття змушена була так чи інакше пристосовуватись до культури переважаючого етносу. Духовні симптоми такого «пристосування» спершу дали про себе знати у польському середовищі: «Балагальство», а потім і своєрідна «мода на українство», поширена в шляхетських родинях у 30-ті роки, поз-

наченні прагненням подолати культурний відрив від українського середовища. К.Михальчук, польський шляхтич за походженням, так описав ці явища: «Козакофільство було модою. Козацькі пісні виспівувались з особливою любов'ю, балагульство прибрало козацького характеру. Баршні нерідко любили наряжатися в малоросійські костюми». Невелика (близько 20 імен) група шляхетської інтелігенції серйозно займалась фольклором українців, мистецтвими студіями. «Хлопоманія» початку 60-х років, а потім і «осідальництво» початку XX століття продовжили цю тенденцію «наведення культурних мостів» між правобережними поляками та українцями.

З середини XIX століття аналогічні явища були вже помітними і в єврейському середовищі.

Крім того, на стабільність в міжетнічних відносинах об'єктивно справляв сам характер суспільних відносин доби феодалізму. Справа в тому, що феодальне суспільство з притаманними йому «переднакресленими статусами» (за висловом відомого соціолога Н.Смелзера) практично унеможливило процеси національної консолідації. Йому притаманний жорсткий поділ на класи-ранги з окремими інтересами й цілком різною самосвідомістю. Дворянин-поміщик з одного боку та залежний від нього селянин з іншого зовсім не вважали себе належними до однієї нації. Так само як польська шляхта вважала «польським народом» саму себе з власними привілеями, так українська козацька старшина кінця XVIII століття ототожнювала себе з «малоросійським народом», підкреслюючи свою дистанцію від простих козаків, не кажучи вже про селян. Ще історик минулого століття Д.Міллер підмітив подвійну класову логіку у правосвідомості старшини в останній третині XVIII століття: добиваючись від російського уряду збереження самоуправлінських прав, вона водночас прагнула до покріпачення «поспільства» - українських селян. Цій же логіці - логіці класових інтересів українське дворянство залишалось вірним і надалі. На початку 90-х років, завдяки дослідженням санкт-петербурзького історика С.Мироненка став відомим один характерний епізод. Виявляється, що в 1817 році графу С.Кочубею було доручено підготувати проєкт «звільнення селян». Адресат цього доручення Олександр І вибрав неспроста: готуючи загальну реформу «селянського стану» імператор «обкатував» її в окремих регіонах. У Гетьманщині кріпацтво ще не встигло пустити коріння, оскільки було запроваджене якихось 36 років тому. Тож доручаючи таку справу полтавському губернському маршалові дворянства Олександр І явно розраховував на позитивний відгук місцевого «благородного» прошарку. Проте, пропозиції С.Кочубея розчарували царя, оскільки виявились занадто вже «пропоміщицькими»: вони не передбачали ні юридичної свободи селян, ні якихось гарантій їхнього наділення землею. А в той же час сам С.Кочубей був відомий як прихильник «малоросійських вольно-

стей» часів Гетьманщини: популярність автономістських ідей серед дворян-земляків С.Кочубея - теж широко відомий факт. Проте, ті самі «вольності» вони не схильні були поширювати на власних селян. Звичайно, така вузько-класова платформа суперечила самій логіці генезу української нації як певної спільноти, об'єднаної на - 40 - загально визнаній ідеологічній основі.

Отже, властиве феодальній добі гальмування процесів націогенезу зменшувало й ризики виникнення нових національних конфліктів чи загострення вже існуючих.

Самі ж по собі мовно-етнографічні відмінності між різними етнічними верствами у феодальних суспільствах як правило не бувають джерелом загострень. Вони сприймаються як звичні, само собою зрозумілі. Ми цілком поділяємо думку, висловлену відомим західним дослідником національних проблем професором Кембріджського університету Е.Геллером - в таких суспільствах «етнічна диференціація досить функціональна і рідко викликає протест». Скажімо, для дворян України вживання польської, російської чи іноземної мов, європейський одяг, специфічний побут - речі остільки ж звичні як і українська говірка, свитки чи мазанки в селян або міщан.

«Больові точки» в міжетнічних відносинах в Україні виникали там, де накладалися один на одного кілька чинників - віросповідні відмінності, негативна історична пам'ять та соціальна експлуатація. Йдеться про протиріччя у стосунках між українським селянством та правобережною шляхтою, між єврейськими «кагалами» та православними, здебільшого тими ж українцями, між татарами та російськими й українськими переселенцями.

Так, антисемізм як суспільне явище добре відомий у Європі вже з середини XI століття. Певно, в той же час він дістав поширення й на Русі. Середньовічна міфологема про «христородавство» іудеїв вже в той час поєднувалася в такому унастрої з соціальними мотивами - протестом проти лихварського здріства та обшахраювання на «соляних» операціях - те й інше натовп приписував купцям-іудеям не без підказок їхніх християнських конкурентів. Згодом, антисемітизм дістав багату поживу в соціальних реаліях пізньосередньовічної України, коли єврейські лихварі, торговці та посесіонери-арендатори мастків зайняли соціальний проміжок між українськими селянами та польською шляхтою, експлуатуючи від її імені сільську округу і наражаючись на соціальну неприязнь з обох боків. «Поляки гнобили та принижували євреїв, руські ж маси їх громили і різали,» - досить влучно оцінює таку ситуацію єврейський історик С.Дубнов у своїй «Загальній історії євреїв».

Парадоксально, але факт: початок Хмельниччини, оспіваний українськими істориками, в історичній пам'яті українського єврейства відклався як «початок ери єврейських погромів». А дата одного з них - у Не-

мироші 15 червня 1648 року навіть двома століттями пізніше правила в синопіах як траурна: того «чорного дня» козаки Б.Хмельницького вирізали близько 6 тис. євреїв. Воїстину сліпа ненависть безмежна! Нова різанина члсів гайдамаччини та Коліївщини залишила нові шрами в історичній пам'яті єврейства.

Так що в нове XIX століття український та єврейський етноси вступили в «негативну етнічну компліментарність» (за термінологією відомого історика-етнографа Л.Гумільова). Напруження в їхніх стосунках підсилювалося соціальними різницями та самою політикою уряду. Факт залишається незаперечним: побутовий антисемітизм широко розлився в тодішньому українському суспільстві, втягуючи в себе навіть найкращих його представників. Наведемо промовистий факт. В 1858 році М.Костомаров, М.Вовчок, Т.Шевченко та П.Куліш поставили свої підписи під протестом 98-ми російських літераторів проти антисемітських публікацій столичного журналу «Ілюстрація». В найвищій мірі благородний вчинок! Але в тому ж таки «протесті 98-ми» зустрічаємо характерні побутові звороти на зразок: «євреї дійшли до ізувірства у своїй ненависті до християн», «євреї зробилися заклятими ворогами іновірців», «євреї вдалися до хитрощів та шахрайства». Природно, що й єврейські «кагали» платили тією ж монетою - настороженістю та недовір'ям.

Україно-польські протиріччя мають в принципі близьку причину обумовленість: віросповідні відмінності, соціальна експлуатація та приниження одних іншими, минулі конфлікти, вкарбовані в історичній пам'яті. Аналітична розвідка українських народних дум, опублікована П.Житецьким в 1892 році, подає до читацької уваги стереотипні персонажі «лякливого Оврама, що дурив козацьких жінок», «богомольного Лейби, що біжить аж дрижить», «рабина Мошки, що брав одкупу не потрошку». Дістається й полякам: «Ляхів, мостивих панів у пень рубайте, кров їх лядську у поли з жовтим піском мішайте». Звичайно, український простий люд переказував не лише високопоетичні речі типу дум «Про жидівські відкупи», «Про Хмельницького та Барабаша» чи «Про білоцеківський мир та війну з поляками», з яких черпав вищеназвані сентеції П.Житецький.

Результат же в обох випадках був одним і тим же. Перше ж посправжньому наукове етнографічне обстеження правобережних губерній, виконане на початку 70-х років, привело одного з його керівників, П.Чубинського, до висновку: «Малоросійське населення вельми недружелюбно ставиться до єврейського та польського населення».

Для того, щоб подолати цю вікову неприязнь потрібно було багато чого - соціальна емансипація, зріла демократія, плідний культурний контакт між етнічними верствами. А також гнучка й продумана урядова політика. Однак,

реалії першої половини XIX століття залишались далекими від подібних перспектив.

Розділ 2. Українські землі в контексті імперської національно-регіональної політики

2.1. Імперська політика в Україні: логіка та методи

На кінець XVIII століття Російська імперія - спадкоємець Великого Московського князівства - накопичила вже чималий досвід національної та регіональної політики, досвід багато в чому унікальний. Так само як унікальною за розмаїттю культур, етнічним складом та регіональними укладами була й сама ця держава. Зрозуміло, що завдання цієї політики були аналогічними тим, що стояли й перед рештою імперій - збереження стабільності, рівноваги в суспільстві та державі, інтегрування національних районів в загальнодержавний організм, підпорядкування ресурсної бази цих районів офіційно визначеним загальнодержавним цілям.

Подібно до решти феодальних монархій, Російська імперія вирішувала ці завдання в руслі централізму та асиміляції неросійських народів, йдучи в цих відношеннях значно далі сусідньої Австро-Угорщини і будучи ближче до середньовічної Англії, Франції XVII-XVIII століть та Прусії Нового часу.

Централізація означала таку побудову влади і таку політику, яка забезпечувала повне підпорядкування неонаціональних регіонів державному центрові та експлуатацію ресурсів цих регіонів у відповідності з цілями та інтересами центрального уряду. Ліквідація Гетьманщини, Кримського ханства та сеймової системи на Правобережжі і впровадження скрізь губернського правління, прямо підпорядкованого імперському урядові - основні віхи такої політики.

Природно, що для утримання такої системи в стабільному стані потрібно було щось більше, ніж бюрократичний силовий примус. Держава, що її армія весь час була зайнята численними війнами, просто не могла собі дозволити управляти неросійськими етнічними районами в режимі воєнної окупації. Тому, Російська монархія застосовувала досить широкий спектр політико-ідеологічних засобів, покликаних «пригашувати» процеси національного самоусвідомлення неросійських народів, зближувати ці народи з монархією духовно та політично. Свого часу, в 1764 році Катерина II назвала таку політику «делікатною русифікацією». Сучасні ж дослідники вживають більш об'ємний термін - «асиміляція» - зтирання міжетнічних відмінностей. Проте, слід зауважити, що в першій половині XIX століття Росія практикувала цю політику дозовано, в строго окреслених масштабах.

Певної ідейної концепції такої політики не існувало ще в правління Олександра I. Вона з'явилась лише з приходом до влади Миколи I - у вигляді

теорії «офіційної народності», що приписується графу С.Уварову - міністрові освіти та головному ідеологові миколаївського правління. Її суть зфокусована в уваровській тріаді «самодержав'я, православ'я, народність». Перші дві її складові відображали інтереси самозбереження «історичної влади» та сам характер етнічної основи Російської імперії - такою являлись східнослов'янські, православні народи, що становили 3/4 населення. Принципи же «народності», надзвичайно розмитий за своїм офіційним тлумаченням, зводився до тих же «самодержавства та православ'я» разом з деякими духовними символами, російськими за формою - мовою, історичною міфологією. Все це видавалось як атрибути «російської самобутності та соборності». Ядром же «офіційної народності» виступали «самодержавство та православ'я» - інакше кажучи монархічне великодержав'я та православна церква як його духовна опора. Наскільки ця ідеологія була далека від справжньої національної самобутності і справжніх національних потреб навіть слов'янських народів імперії свідчить урядове ставлення до так званого «слов'янофільства». Будучи ще в перші роки XIX століття лише захопленням вузького кола інтелігентів близьких до тодішнього міністра освіти О.Шишкова («слов'янофілами» називали саме цей «офіційно-патріотичний» гурток), цей напрямок отримав потужний духовний імпульс в епоху антинаполеонівських воєн і в другій чверті XIX століття став надбанням широких кіл російської та української інтелігенції ліберального напрямку. В рамках «слов'янофільства» обговорювались такі серйозні теми як єднання слов'янських народів, їх місце в цивілізаційному розвитку, національна самобутність слов'янства й т.п. Зрештою, розростання цього умонастрою стало несерйоз непокоїти уряд, бо, крім іншого, сама ідея «слов'янської єдності» суперечила політиці «Священного Союзу», оскільки зачіпала проблему непорушності імперських кордонів. Крім того, ідея національної самобутності слов'ян взагалі, давала поштовх процесам національного самоусвідомлення кожного з слов'янських народів зокрема. Симптоматично, що урядові роз'яснення щодо «слов'янофільства» з'явилися як реакція на справу Кирило-Мефодіївського товариства - невеликого гуртка української інтелігенції, що існував в 1846-1847 роках. Роздуми над «загальнослов'янськими проблемами» пов'язувались в учасників цього товариства з ідеєю права українського народу на самовизначення. Урядове «занепокоєння» цим фактом і породило два досить цікаві документи.

В першому з них - циркулярі міністра освіти С.Уварова попечителів Київського учбового округу від 27 травня 1847 року докладно роз'яснювалась «слов'янська ідея у видах уряду», виділялась «дозволена і недозволена» сторони цієї ідеї. «Дозволена» полягала в наступному: «Російське слов'янство в чистоті своїй повинно вважати безумовну відданість

університетах запроваджувались так звані «польські квоти» для прийому студентів. Одночасно власті закрили й Кременецький ліцей, який був до цього однією з кузень польської еліти.

Нейтралізуючи опозиційні групи феодальних еліт наближуючи до себе решту монархія прагнула обезглавити можливі «сепаратистські» рухи а національних районах. І звичайно ж - консолідувати владу на місцях, що належала саме дворянам-поміщикам.

Проте, в іншому важливому аспекті - світоглядному - ключові ролі залишалися не за дворянами, а за церквою, духовенством. Будучи цілком свідомим цієї ролі, імперський уряд намагався поставити духовенство під свій адміністративний контроль і через нього - справляти відповідний вплив на паству. В Україні, яка нагадувала церковну карту Європи в мініатюрі і в якій атеїзм не допускався законом, певна конфесійна політика уряду являла справу, більш, ніж актуальну.

Провідне значення в цій політиці належало російській православній церкві. Ще в епоху Петра I вона була «державлена» і поставлена під керівництво світської за природою, бюрократичної інституції - Синоду. «Русифікація» цієї церкви в Україні була завершена ще в останній чверті XVIII століття стараннями тодішнього Київського митрополита С.Миславського.

Протягом першої половини XIX століття урядова лінія по відношенню до РПЦ в Україні спрямовувалась на розширення пастви цієї церкви за рахунок решти конфесій. Російським законодавством заборонявся вихід з православної общини, тоді як двері до неї залишалися відчиненими. В них, ці «двері», власті підштовхували примусом, прямим та опосередкованим. Безпрецедентним прикладом насилля в цій делікатній сфері залишається історія ліквідації уніатської церкви. До неї ще на початку XIX століття належали близько 1 млн. правобережних українців.

Початок ліквідації цієї церкви поклатла Катерина II - своїм указом від 22 квітня 1794 року «про викорінення унії».

Мотивами цієї акції послужили зв'язки попів-уніатів з бунтівною польською шляхтою, а формальною підставою - «прошення» селян Київщини, певно, інспіровані самими царськими властями. Проте, реалізована в формі насильницького приєднання до православної церкви окремих общин, ця політика принесла переважно фіктивні результати. А пізніше протиборство з Наполеоном, який намагався розіграти «польську карту» проти Росії, вмірило на деякий час «пил» ліквідаторів унії. 9/10 «навернених» ними до православ'я повернулися назад до уніатської общини, так «нелюбої» властям. «Я не люблю їх. Вони ні риба, ні м'ясо,» - говорив Павло I про уніатів.

До завершення ліквідації цієї церкви було приступлено тільки в правління Миколи I. Привід знову ж подало польське повстання, під час якого

сільські попи-уніати виказали «шатость». Частіше всього - з-за звичайного людського остраху - адже «свій» поміщик-поляк був все таки ближче, ніж царські власті. Однак стараннями царських сановників на кшталт білоруського губернатора князя М.Хованського в очах уряду ця «шатость» набула обрисів великомасштабної інтриги поляків, що з нею слід якнайскоріше покінути.

«Душею» ліквідації уніатської церкви стали міністр внутрішніх справ Д.Блудов та полоцький єпископ Й.Семашко, український дрібний шляхтич за походженням. Протягом 1833-1837 років вони вели кампанію шантажу та підкупу уніатського кліру, добиваючись від нього підписок про перехід до православ'я. Водночас, польські поміщики були попереджені про відповідальність за агітацію на користь греко-католиків. А після того як більшість попів-уніатів виразили згоду, в дію вступив план московського митрополита Філарета - провести розторгнення унії «тихо» і в канонічний спосіб «через собор. Призначений на 12 лютого 1839 року в Полоцьку, цей собор пройшов під неусипним наглядом особисто начальника III Відділення (жандармерії) Х.Бенкендорфа та того ж Д.Блудова. Полоцьк і округу зайняли козацькі частини. Далі все йшло «по програмі»: учасники собору проголосували за воз'єднання з православною церквою. 14 березня того року колишній уніатський клір було підпорядковано Синоду. В даному випадку йдеться про політичний захід великого масштабу. Перехід до православ'я стимулювався й іншими прийомами: пільгами по службі, заборонами змішаних шлюбів без посереднього «охрещення» та інше.

Одночасно, держава посилювала контроль і над рештою церков. Для управління ними в міністерстві внутрішніх справ було створено окремий департамент духовних справ іноземних сповідань. Католицьке духовенство перешло на гарантовані державні грошові оклади, тобто стало по суті чиновниками. Здобувши таким чином вагомі адміністративні важелі впливу на кліриків, російський уряд постарався «прикріпити» до них і паству: вихід з християнських конфесій було заборонено, перехід з однієї нехристиянської конфесії до іншої фактично унеможливлено - для цього потрібен був як мінімум дозвіл міністра внутрішніх справ.

Взагалі, за рівнем регламентації церковного життя Росія наврядчи знайде собі рівних. В цій регламентації простежувалась прозора політична логіка - церква перетворилась в такий спосіб в інструмент популяризації казенної ідеології, спрямованої в тому числі й проти рухів на національному ґрунті. Так, в 1830 році у християнських церквах всіх напрямків та іудейських синагогах священики вимушені були виголосити проповіді проти польських «бунтівників». Кожного року у першу великодню неділю священики-православні виголошували анафему «зрадникові Мазепі». Досить регулярно пишувались пастирські послання проти кривої.

Головне ж місце у всіх церквах стало відводитись культові правлячої династії Романових. Крім словесного звеличчя монархії (для цього існували табельні («царські») дні богослужіння), використовувались і досить ефективне образне - зображення «ликів» правлячого сімейства у храмових розписах, поруч з канонізованими святими.

По суті церква діяла в такому разі як ідейно-політична інституція і практикувала політичні засоби впливу. Її адміністративна регламентація покликала була подолати й можливі міжцерковні конфлікти, що, як правило, викликали негативний резонанс в багатоетнічному суспільстві. В Україні їх практично не було: «все мовчало, бо благоденствовало» - тут доречно ще раз згадати іронію «великого Тараса».

Надалі, в міру зростання ролі світського знання, світської духовної культури загалом, імперський уряд спромігся перетворити і цю царину в знаряддя русифікаційної політики. У колишній Гетьманщині це було зроблено ще в XVIII столітті.

Завдання імперської політики тут полегшувала сама українська дворянська еліта, яка не зуміла ні виробити власний культурно-мовний еталон, ні власну історичну самосвідомість.

З початку 30-х років «русифікаційні» заходи стали поширюватись і на польську школу. Правда, і їх масштаб і реальні наслідки поки-що залишались скромними.

Взагалі ж, політика «русифікації» освіти в першій половині XIX століття охопила лише незначні верстви населення - якихось 5%, вихідців з вільних станів, які проходили через імперську шкільну систему. Тож і глибину впливу такої політики не варто переоцінювати.

2.2. *Народи України в системі імперських пріоритетів*

Вище ми намагалися з'ясувати суть та методологію імперської політики в Україні.

Проте, такий аналіз був би неповним без урахування однієї суттєвої обставини, а саме: роль і місце того чи іншого етносу в цій політиці різнились. Відповідно, різнився й той спектр конкретних політичних засобів, які застосовувалися до певних етнічних верств України в той чи інший момент. Ту враховувались різні чинники - давність входження народу до складу Росії, ступінь його культурної спорідненості з росіянами, територіальне розміщення нарешті. Та на першому плані перебував той же самий критерій «служби» - міра колективної лояльності до трону. В результаті виходило щось на зразок «шкали вірнопідданства», на якій знаходили своє місце народи імперії.

Неперечно, що провідне значення в регіоні України набувала взаємодія російської монархії з «малоросами»-українцями. Офіційне ставлення корони до цього народу містило складну мотивацію. Перш за все тодішня імперська еліта перебувала в полоні історичної легенди про свою державу як спадкоємця Русі, всіх її земель, включаючи, ясна річ, українські. Так, у відповідь на польські притязання щодо Правобережної України з своєю «Думкою російського громадянина» виступив вихователь Олександра І М.Карамзін. Волинсь, Поділля, Галичину він відносив до коронних російських земель саме на тій підставі, що вони «були колись надбанням Русі». У своїй «Истории государства Российского», опубліковані в 1816 році він намагався підвести науковий фундамент під цю версію. І саме на ній, цій версії дістало вишкіл ціле покоління російської бюрократії.

Крім того, певна культурна близькість між росіянами та українцями (перш за все близькість віросповідна) аж до кінця XIX століття давали підстави вважати «малоросів» лише частиною російського народу, хоч і з власним «наріччям». Характерно, що навіть автори випущеного в 1900 році енциклопедичного словника «Росія», бездоганно виконаного в науковому відношенні, повторили цю тезу, Годі тут шукати якийсь «злий політичний умисел». Навіть якщо припустити, що українська мова - окрема мова, а не «наріччя» то й тоді це аж ніяк не є аргументом для того, щоб вважати цей критерій ознакою національної окремішності. Для цього потрібне щось більше - реальні тенденції самоусвідомлення та «віддиференціювання» нації під решти. А до того ж сама українська мова розпадалась на кілька діалектних груп, досить відмінних. Реальність XIX століття полягала у фактичній відсутності серед основної маси українців якихось тенденцій культурно-національного виокремлення. Вони пробивали собі дорогу виключно серед інтелігенції, але поки-що «гасились» владою.

На політичному ж рівні загальним знаменником такого стану речей являлась лояльність короні, відсутність «сепаратизму». «Служать ревно (ревностно)» - повідомляв ще в травні 1774 року глава Малоросійської колегії граф П.Румянцев свою оцінку української козацької старшини. Пройшло півстоліття і в 1832 році малоросійський генерал-губернатор князь М.Рєпнін доводив до відома уряду та Миколи І : «Пам'ять про колишню самостійність цілком шезла в малоросіян. Поістині малоросіяни суть цілком росіяни... Говірка, звичаї, одежа відмінні, та віра, Цар, Русь є для них святинею неподільною та недоторканною, а спадкова ворожнеча до суміжних з ними католиків-поляків витворює з них ще певно на століття краших стражів проти легковажності польської.» Якщо М.Рєпнін і перебільшив, то не дуже - російські чиновники, які служили в той же час в Україні висловлювали схожі думки. Той же І.Сердюков, чиновник канцелярії М.Рєпніна називав українців

«істинно добрим народом». Добродушні, мирні, широко віруючі православні й чужі якимось проти імперським стремлінням - такими постають тодішні українці в мемуарах, переписці, зарисовках проїжджаючих. Обидва імператори першої половини XIX століття, принаймні після 1816 року, були не такими вже й рідкими «гостями» в Україні й теж не знайшли в «малоросах» нічого підозрілого. Першого - Олександра I - неприємно вразили лише масштаби пияцтва, другому не сподобалось те, що козацькі полки «в мирний час не служать і ніякої користі не приносять». В 1832 році він поклав край такому «недоглядіві», відправивши козаків на Кавказ. Опріч того, обох зустрічали в Україні «вірнопідданські» дворянські депутації, спокій населення. Тому і для Олександра I, і для його спадкоємця «малоросійського» питання вже не існувало як такого. Можна сказати й більше: перша половина XIX століття загалом пройшла під знаком урядової лояльності щодо українського населення. Перші її ознаки стали помітні вже в правління Олександра I. В 1816 році на пост малоросійського генерал-губернатора було призначено князя М.Репніна, порядного розумного й освіченого сановника, відомого своїми фамільними «українськими коренями» та увагою до долі українського козацтва. Спроба звільнення селян в 1817-1818 роках - ще не одне свідчення офіційної прихильності. В принципі властива вона й миколаївській епосі. Тим більше, що в критичний для імперії момент - польського повстання 1830-1831 років - українське населення в черговий раз продемонструвало «вірноподданство». У відповідь на рекрипт Миколи I від 6 травня 1831 року у колишній Гетьманщині менш, ніж за місяць було зформовано 8 полків для боротьби з поляками. На протилежному боці Дніпра українське селянство теж підтримало уряд, а не поляків - своїх дідичів.

Відповіддю корони стали перш за все фіскальні полегшення для українського простого люду. Так, на Лівобережжі скасовувались недоїмки по податкових платежах, оброк з козаків та державних селян замінювався більш скромним за величиною (4 крб. в рік) подушним податком. 25 червня 1832 року вийшов указ, яким заборонялось відчужувати державні надільні землі у їхніх користувачів у цьому регіоні; козаки дістали право на торгівлю винногорілчаними виробами «на дому», що було досить вигідною справою. Заходи в цьому напрямку практикувались і на Правобережжі. Селяни тих маєтків, що належали учасникам постанов і конфісковувались урядом, переводились до категорії державних. В приватних же маєтках на Правобережжі з 1848 року запроваджувались так звані «інвентарі» - описи маєтків з точним визначенням повинностей на користь поміщика. Стосовно впливу «інвентарної реформи» на становище селян серед істориків висловлюються різні думки. Проте, годі заперечувати, що вона проводилась в загальному руслі політики «покровительства» місцевому православному населенню. В 1851 році вий-

шов ще один указ Миколи I, який стосувався віросповідної проблеми. Там, де не вистачало православних церков, або вони були «ветхими», поміщиками-поміщицями зобов'язувались побудувати нові. В протилежному разі - «перепрофілювались» католицькі костельи. Та справа полягала не стільки в цих заходах, а в тій логіці, яка за ними стояла, а саме: російська монархія стала розглядати українців-православних як опору своєї імперської політики. Політики, спрямованої певними своїми гранями проти інших етнічних верств - поляків, тюрко-мусульманських народів Півдня України, Кавказу. Навіть справа Кирило-Мефодіївського товариства, яка вперше звернула увагу властей на небезпеку «українофільства», загалом не змінила такої політики. За оцінкою керівника слідства в цій справі, О.Орлова, «зло ще не визріло, почасти знищилось саме по собі, а решта попереджена розпорядженням уряду». Тож логічно, що шеф жандармів рекомендував Миколі I протидіяти «українофільським» настроям «самим обмеженим чином, без явних переслідувань, наскільки можливо не дратуючи уродженців Малоросії». Учасники цього товариства відбулись легкими покараннями, за винятком Т.Шевченка, якого віддали в солдати та М.Гулака, засудженого на 3 роки тюремного ув'язнення.

Вплив такої політики на самих українців був суперечливим. Звичайно ж вона унеможливлювала процеси національного виокремлення в усіх площинах - культурній, політичній. В українських масах сформувався стійкий образ російської монархії як «своєї», захисниці православного «руського» люду від «іновірів» - поляків, «татар-бусурманів» і т.п. Але не треба забувати й про інший бік такої політики. Тобто, про те, що українці не знали якихось обмежень за ознакою національної належності (як скажімо, євреї, татари, поляки після 1831 року). Не менше значила в тому суспільстві і відсутність релігійних обмежень для більшості українців. Для простого люду можливість шийматись власною справою, не зтикаючись при цьому з національно-релігійними утисками значила набагато більше, ніж якісь абстрактні ідеї «національної свободи», ще чужі і малозрозумілі цьому середовищу. Відмітимо й ще одне: цензурна практика першої половини XIX століття не знає формальних заборон українського друкованого слова. Саме тому побачили світ твори українських літераторів-початківців, включаючи й епохальні речі - «Генієду» І.Котляревського та «Кобзар» Т.Шевченка. Досить поблажлива цензура цього часу й до починів у царині історичної україніки. Тим більше, що «історосійська» та антипольська спрямованість перших істориків України - Я.Марковича, Д.Бантиша-Каменського і навіть М.Костомарова - були цілком «у видах» уряду. Публікуючи в 1846 році за державний кошт знамениту «Історію Русів», імператорське товариство історії та древностей віддало шану «доблесті малоруського народу», критикувало «байкарство» польських істориків і зазначало, що «Малоросія повернена з під польського владарю-

вання без зусиль і добровільно». Слід правда зауважити, що в публікації цього первістка української історіософії неоціненна персональна заслуга Й.Бодяньського, професора Московського університету, знавця та цінителя українського фольклору. Але в миколаївську епоху нічого не робилось «просто так». І ця непересічна публікація з'явилась якраз тому, що була санкціонована «зверху» і вписувалась в урядову політику.

Що ж стосується ще однієї проблеми - впровадження, точніше «невпровадження» української літературної мови в державну школу - то тут багато що залежало від самої української культурної еліти, її зрілості та громадянської позиції. У самому цьому середовищі усвідомлення самостійності та культурної «вартості» власної мови настає лише з 30-х років XIX століття. А офіційне клопотання про впровадження української мови до державної школи українська інтелігенція порушила перед урядом тільки на початку 60-х років. В усякому разі в першій половині XIX століття «мовна проблема» в Україні ще далеко не вийшла на кон громадського життя.

Принцип «служби», тобто лояльність трону, передвизначав ставлення уряду і до колишнього панівного етносу України - поляків. В польському питанні взагалі протягом першої чверті XIX століття царська адміністрація діяла досить обережно, враховуючи його значення в боротьбі з Францією і післявоєнному устрої Європи. Для цього часу характерні настирливі пошуки «формули компромісу» корони з польським дворянством у напрямку максимально можливих поступок останньому. Серед них - дарування конституції Царству Польському (25 листопада 1815 рік), збереження судово-правової автономії на колишніх польських землях (згідно Литовському Статутові), польської школи й т.п. Нічого подібного поляки не мали ні в Австрії, ні в Пруссії. Можливо тому, Олександр I виражав своє переконання в тому, що «приєднані польські губернії не зашевеляться як колись бувало». Правда, при цьому він категорично відкидав спроби правобережної магнатерії приєднати ці українські землі до польської автономії, заявляючи, що ці губернії «вважають себе російськими». А на початку 20-х років вже з'явилися перші симптоми змін урядової тактики в польському питанні. Зокрема, в польських школах стала запроваджуватись російська мова та історія. Проте, поворотним пунктом в цій тактиці стало повстання 1830-1831 років, в якому певну, хоч і обмежену, участь взяла й правобережна шляхта. По свіжих слідах цього виступу в декого з миколаївських сановників (зокрема в генерала І.Паскевича, командуючого каральною армією) навіть з'явилась радикальна ідея: обміняти польські території на австрійську Галичину. Зі зрозумілих причин Микола I її відхилив. Проте ставлення до поляків змінилось.

Зразу ж зауважимо, що від компромісу з ними уряд не відмовлявся й тепер. Роз'яснюючи цей бік політики, міністр освіти С.Уваров зазначав у травні 1847 року, що стосовно Правобережної України йдеться про «злиття та при-

мирення двох ворожих до цього начал» - російського та польського. І навіть десятиліттями потому поляки не виглядали вибірково обділеними в економічному чи культурному відношеннях. На Волині, наприклад, навіть у 80-ті роки XIX століття один католицький костюл припадав на 735 віруючих, тоді як одна православна церква - майже на 900. Проте правила гри, тобто умови компромісу відтепер цілковито диктувала російська монархія.

Обмежуючи економічні позиції шляхетської «польщизни», традиційну її культуру та обігруючи у власних інтересах гострі протиріччя між польською інтелігенцією та українським селянством, корона схилила поляків до добровільної «русифікації», тобто прийняття офіційного російського культурно-ідеологічного еталону та лояльної політичної поведінки. Від поляків, які вступали на державну службу, відтепер стали вимагати переходу в православ'я. Польська початкова та середня школа переводилась на російську мову викладання (хоч робилось це повільно), а замість Кременецького ліцею, закритого властями, в 1834 році було відкрито російський університет в Києві. Згодом, у першому офіційному нарисі історії цього університету (виданому в 1896 році) зі знанням справи відмічалось наступне: «Своїм завданням у Південно-Західному краї імператор (Микола I - Авт.) поставив завершити пов'єднання цієї віковичної російської окраїни, розпочате Катериною II. Та непресивних дисциплінарних заходів, за глибоким інстинктом Государя, тут недостатньо; більш надійними засобами він вважав сили науки та освіти. І цією метою він і створив університет Святого Володимира».

В квітні 1842 року уряд скасував Литовський Статут, цей останній живий пам'ятник минулої епохи.

На нинішньому рівні досліджень важко судити про те, яких саме реальних наслідків досягла така політика. Можна сказати лиш те, що в суто ідеологічному сенсі ці наслідки були далекі від планованих: поляки залишались самими собою, а вплив їхньої культури на Правобережжі продовжував домінувати. Проте, політичний ефект справді мав місце: повстанські настрої в польському середовищі з 30-х років помітно вщухли.

Нарешті, в ставленні імперського уряду до ще двох «історичних народів» України - євреїв і татар - суто політичні міркування поєднувалися з негативними суспільними стереотипами. Про таке явище як побутовий антисемізм ми вже говорили вище. Додамо лиш те, що від цього явища не були ніякі самі російські монархи. Одні з них, правда, скоріш віддавали данину суспільним настроям - як Катерина II, Олександр I чи Микола I. Інші - самі були антисемітами - як Єлизавета Петрівна чи Олександр III. Чого варта одна лише резолюція імператриці Єлизавети на поданні Сенату щодо пом'якшення укладу про вислання євреїв з імперії: «Від ворогів Христових не бажаю інтересного прибутку».

Стосовно ж татар в суспільній свідомості формувалась версія про їх, ніби-то, несумісність з «цивілізованими» народами. В полоні такого пересуду опинялись навіть представники духовної та політичної еліти, не кажучи вже про пересічного обивателя-християнина. Той же О.Скальковський, згаданий вже нами автор першого статистичного обстеження Півдня України, приписав татарам «вроджену лінь та неохайність». А майбутній імператор, великий князь Микола Павлович, подорожуючи тими місцями в 1816 році, занотував у своєму путівникові: «Немає лінєв'іших, ніж ці південні татари».

Відтак - обидва народи опинилися фактично в режимі сегрегації. Навіть така деталь імперського законодавства як заборона шлюбів християн з іудаїстами та мусульманами зайвий раз підкреслювала «особливе становище» цих двох народів. Для перших це обмеження доповнювалось і численними іншими, ще більш принизливими - обмеження права вибору місць проживання, вибору господарських занять (заборона торгівлі поза «межею осілости», оренди шинків та інших прибуткових об'єктів), права на державну службу. Правда, в тому що стосувалось євреїв, російський уряд в XIX столітті не міг не враховувати принаймні двох обставин - лібералізації становища євреїв у решті країн Європи, а також - їх культурно-економічної ролі в самій імперії. Тому, правова лінія уряду Росії в даному питанні поступово еволюціонувала в бік послаблення дискримінаційного режиму. Спочатку громадянські обмеження були скасовані для купців І-ї гільдії та осіб з вищою освітою - цим уряд наближав до себе єврейську еліту. Згодом, право вибирати місце проживання отримали ремісники-євреї: такий захід був доцільним в економічному плані. з 1827 року євреїв брали в армію, з 1860 - в гвардію. З середини 60-х років - і на державну службу. Звичайною практикою ставало надання офіційних повноважень влади «рошам» та «тувам», тобто общинній верхівці. Тим не менш, до повного урівноправнення євреїв з рештою населення було ще далеко. Як втім - і до подолання їхньої культурної ізоляції в суспільстві.

Що ж до татар, то, за виключенням короткого відрізка на початку XIX століття, проводилась політика їх послідовного витіснення з обжитих територій та руйнування їх звичного культурно-історичного середовища, політика часом просто брутальна за прийомами. Чого варте одне лиш розпорядження таврійського губернатора в 1833 році - про примусове вилучення старовинної рукописної літератури, і без того не дуже багатой. Масована татарська еміграція, зв'язки татар з Туреччиною (цілком природні), а також неприховано антиросійські настрої, що живилися, значною мірою, самою урядовою політикою - все це в очах правителів імперії служило аргументами для підозр у «неблагонадійності» цілого народу з древньою самобутною культурою. За свідченням О.Михайловського-Данилевського, учасника імператорського

походу в 1819 році, лише на 35 верстах кримських доріг Олександр I отримав близько 700-г скарг від татар. Лейтмотив їх цілком однозначний: «Або ми приєднаємо росіян з Криму, або вони нас виженуть та винищать». Звичайно, ці скарги були реакцією на грубе, безтактне ставлення властей.

В правління Миколи I, який сам відзначався «татарофобією», це ставлення лиш змінилось на гірше. Наприкінці 40-х років російський уряд навіть опорував питання про примусове переселення кримчаків у Поволжя чи навіть далі на Схід. Певля, до цього справа не дійшла, але тодішня російська реальність не залишала татарам нічого кращого за «животіння» на задвірках нової «цивілізації».

Резюмуючи все, сказане вище, зазначимо, що тактика уряду стосовно національної проблеми в українських землях видається далеко не такою прихильною як часом вважають. Їй не відмовиш у прагматизмі, обачливості та поліції. «Русифікувавши» передовсім українську дворянську еліту і добившись лояльного ставлення основної маси українців-православних, монархія почала спиралась на них та справляла планомірний тиск на решту народів України. В аналогічному, звичайно, напрямку - «русифікації».

З точки зору методології такої політики теж очевидно, що чисто адміністративні, поліцейсько-репресивні заходи у ній - не головні. Вони практикувались дозовано, з розрахунком «потрібного» політичного ефекту. Перевага надавалась засобам політичного та духовного впливу - через церкву, політично лояльні групи еліти тих чи інших народів, школу, фінансово-економічні полегшення.

В тих умовах це дало головний результат у «видах уряду» - стабільність і рівновагу в регіоні, керуваність ним. Але в перспективному плані весь цей інструментарій, його логіка видаються анахронізмом. Справа в тому, що вони - феодално-середньовічні за природою, змістом. Справді, такі цінності як «самодержавство та православ'я» в якості ідейної основи політики годяться лише для суспільств, ще не розвинених, ні економічно, ні культурно, де величезна більшість населення позбавлена доступу до сучасних культурних надбань і знаходиться в полоні патріархальної традиції. В міру духовного розкріпачення народів України, їх консолідації на базі новітньої національної ідеології практика «офіційної народності» неминуче втрачала б свій вплив.

Природно, що в такому разі спливали б на поверхню й існуючі міжнаціональні протиріччя. І тут варто підкреслити - політика імперії не розв'язувала ці протиріччя, а лише тримала їх у контрольованому режимі та опірувала у власних інтересах. Рано чи пізно вони повинні були прорвати кордон адміністративної опіки.

Питання полягали лиш в тому, коли і як це станеться.

2.3. Чи існувала єдина політика імперського уряду щодо України? (регіональний аспект в урядовій тактиці на українських землях)

На перший погляд, здається, є підстави для того, щоб дати ствердну відповідь на поставлене вище питання. Питання, замітимо, далеко не другорядне.

Справді в імперській політиці в українських землях простежується певна послідовність дій: спочатку інкорпорація цих земель, приєднання до складу імперії, потім - насаджування тут законодавства та структур управління аналогічним тим, що вже діяли в центрі держави, політико-ідеологічна асиміляція («русифікація»). Нарешті - економічна експлуатація в загальноімперських інтересах, інтересах центру, держави. Щоправда, стосовно останнього мипоки-що не маємо вичерпних досліджень для першої половини XIX століття.

Обрахунки доходів та видатків бюджету по 9-ти українських губерніях у останньому двадцятиріччі XIX століття, виконані київським професором М.Яснопольським, показують як те, що баланс доходів-видатків казни в цих губерніях залишався від'ємним (тобто податкові стягнення перевищували видатки), так і те, що він був позитивним в обох столицях - Петербурзі та Москві, а також у деяких інших регіонах на окраїнах імперії. Певно, це явище лише продовжувало тенденції, які склалися руніше, в першій половині XIX століття. Петербург та - меншою мірою - Москва і в той час вирізнялися непропорційно великими видатками на культурно-освітні потреби, значно випереджаючи в цьому плані провінції, включаючи й українські. Так, перший в Україні університет - Харківський - було відкрито лише в 1805 році і то завдяки, в першу чергу, особистому ентузіазмові В.Каразіна, місцевого дворянина й вченого подвижника. А також - приватним пожертвуванням дворян та купців цієї округи, які зібрали мало не 1 млн. крб. На приватні ж кошти було започатковано в 1825 році й другий вуз - Ніжинську гімназію вищих наук. Її спонсором виступило сімейство Безбородьків. Перший же університет на державний кошт відкрився тільки в 1834 році (університет в Києві) - з чисто політичним «прицілом», як з'ясувалось щойно.

Там же, в центрі держави, працювали найкращі театри, були збудовані перші дві в Росії залізниці, діяли найсучасніші (якщо так взагалі можна було говорити стосовно Росії) підприємства машинобудівного профілю, готувались технічні спеціалісти.

Проте, зразу ж зазначимо, що таке явище відображає скоріш загальну властивість імперських держав - концентрацію ресурсів у центрі за рахунок окраїн, провінції взагалі. Ця властивість була «позаєтнічною», зовсім не означала «експлуатацію України Росією» чи чогось подібного.

Історики, які пропагують останню версію, просто ігнорують факти. Зокрема, той, що рівень податкового тиску в Росії традиційно був найвищим саме на її центральних, «віковично російських» територіях. І навпаки, спадав в міру наближення до окраїн. В Україні рівень податкового обкладання населення теж був нижчим, ніж в Центральній Росії - за рахунок різноманітних пільг, послаблень (для державних селян, козаків, переселенців на Південь). Принциповий і інший факт - і в політиці уряду, і в громадській самосвідомості російського суспільства - «Україна» ще не розглядалась як цілісний національний регіон, тож не коректно говорити й про якусь уніфіковану «українську політику». В офіційних урядових документах виділяються, зокрема, «Малоросія», «Південно-Західний край», або ж «Малоросія Правобережна» чи навіть «Україна». А також - «Новоросія», під якою розуміли три південні губернії України. Відповідно до цього визначались і три регіональні осередки правління - генерал-губернаторство Малоросійське (з резиденцією в Полтаві), Київське та Новоросійське (з центром в Одесі). Навряд чи можна для того часу назвати такий поділ чисто штучним. Хоч, ясна річ, царський уряд аж ніяк не прагнув до національної консолідації українців, чи створення цілісної «української провінції».

Певною мірою такий поділ відображав саму реальність: різні терміни, умови входження згаданих щойно територій до складу Росії, далеко не однаковий склад населення та його елітарних верств (дворян, духовенства, інтелігенції). А значить - і суттєві відмінності регіональних економік та культур. До речі, їх враховували й діячі українського національного Відродження, що їх аж ніяк не звинуватиш в проімперських поглядах. Зокрема, згідно уявлень учасників Кирило-Мефодіївського товариства про устрій майбутньої «слов'янської федерації» українські землі повинні були увійти до неї у складі чотирьох штатів - «східного малоросійського», «західного малоросійського» та «двох південних». А крім того, треба обов'язково брати до уваги й далеко не однакове воєнно-стратегічне значення цих територій для Росії. Якщо Лівобережна Україна - «Малоросія» в XIX столітті стала глибоким «тилом», то цього не можна сказати про Правобережжя та Південь. Перше вважалось базою для розгортання імператорської армії на випадок конфлікту в Центральній Європі, чи «неспокою» в Польщі. Другий вважався плацдармом для розгортання дій в балкано-чорноморському регіоні.

Тому стосовно українських земель точніше було б говорити не про одну, а про «три регіональні політики» - принаймні для першої половини XIX століття.

Якщо в колишній Гетьманщині - «Малоросії» царський уряд в цілому обмежувався звичайними заходами адміністративного впливу - тими, що практикувалися і в інших губерніях європейської частини Росії, то для Пра-

вобережної України ставилось завдання іншого плану - завершення інкорпорації цієї території, утвердження тут російської адміністрації та імперської ідеології. «Поширювати російську національність на спольщених землях Західної Росії,» - так формулював суть цих завдань граф С.Уваров. Тоді як для Півдня - «Новоросії» - політика царської адміністрації зводилась до якнайскорішого освоєння земель. Побувавши тут в 1816 році Микола I сам зміг переконатися в безспірних вигодах колонізації цього краю росіянами, українцями та іншими землеробськими народами. «Там, де поміщики й переселенці російські чи малоросійські, то все інакше: і хліб є, і обширні сади - словом користуються багатствами благословенної сеї землі,» - занотував він для себе. За висновком Московського історика Б.Казанцева, «миколаївське» законодавство було спрямоване загалом на спрощення «відходу» селян на вільні південні землі. Так, у грудні 1827 року за клопотанням новоросійського генерал-губернатора М.Воронцова Микола I дозволив замінити обов'язкові для цього паспорти «відходників» на письмові свідоцтва. Пізніше, в 40-ві роки на Півдні власті відстрочили обмін старих паспортів на нові, що фактично означало дозвіл залишитися тут тим поселенцям, які повинні були повертатися назад до своїх власників. Влада в південних губерніях взагалі «скрізь пальці» дивилась на «присутність» тут численних вітківачів з покріпачених регіонів і рідко повертала їх поміщикам.

Оскільки внутріімперська міграційна політика стримувалась рядом факторів (перш за все - кріпацтвом), царський уряд «закликав» на вільні землі переселенців і з інших держав, як правило християн. Почин у цій справі поклала ще імператриця Анна Іоанівна, поселивши сербів по так званій Українській лінії. Згодом, в останній чверті XVIII століття на Півдні по території Запоріжжя та Приазов'я отримали пристанище греки, вірмени та німці - всього десь близько 50 тис. чоловік. Їхні поселення вигідно вирізнялись на фоні решти - високою землеробською культурою, благоустроєм. Такі переселенські акції практикувалися і в першій половині XIX століття - в 1822, 1826-1829 роки. Система пільг в наділенні землею (за високими нормами в 30-50 десятин на рев'язку душу) та податковому обкладанні (від нього звільняли на 5-10 років) певною мірою стимулювала притік населення в ці перспективні райони, компенсуючи незручності перших років обживання.

Водночас, переселенська політика зміцнювала й позиції адміністрації у південному регіоні, слугувала засобом «приборкання» татар та ногайців, цих вічних «народів під підозрою» імперського уряду. Словом, для першої половини XIX століття цілком помітна різниця в виборі пріоритетів в політиці в різних регіонах України - при єдиній логіці такої політики.

Хронічні дефекти такої політики, втім властиві всякій імперії, витікали з самого її змісту, цілей: те, що вважалось «благом» для імперського уряду -

централізація, уніфікація всіх частин імперії - оберталась для регіонів інкорпуванням їх самобутності, специфічних потреб та потенціалу їхнього розвитку, придушенням місцевої ініціативи постільки, поскільки вона розходилась з поглядами та інтересами «центру». Надання Одесі статусу «порто-франко» в 1816 році - тобто міста з пільговими умовами ввозу-вивозу товару та специфічними нормами оподаткування - уявляється чи не єдиним і безпрецедентним для тодішньої Росії виключенням з протилежного правила. І якщо на Півдні загалом імперський уряд змушений був самими обставинами вдаватися до нестандартних заходів, певного послаблення адміністративної опіки - саме цим в першу чергу пояснюється динамічний розвиток регіону - то в старорозаселених районах України імперський курс вів до стагнації, справжнього занебаньня цих територій. Згодом, в другій половині століття контраст між ними та «бурхливим Півднем» став просто разючим. В цьому сенсі національно-регіональна політика царату в черговий раз демонструвала невідповідність вимогам часу.

Розділ 3. Економіка українських земель в складі Росії у першій половині XIX століття: в тенетах застою

3.1. Фактори економічного застою

Визначальна сфера буття українського суспільства - економіка - в першій половині XIX століття перебувала під потужним гальмівним впливом кількох довгострокових факторів, сформованих ще раніше, в XVIII столітті.

Йдеться, перш за все, про збереження феодально-кріпосницької системи. На 1858 рік кріпаки становили майже 60% українських селян. Три українські губернії - Київська, Подільська та Волинська посідали перші місця в Росії за цим найкращим показником. В Україні негативні впливи кріпосного стану були відчутні тим більше, що тут абсолютно переважала найтяжча форма експлуатації - панщина. Селяни на оброці становили лише трохи більше 1% всіх.

Осердям феодальної економіки, таким чином, залишалось власне господарство поміщика. На Правобережжі поміщики безпосередньо контролювали 61-63% маєткових земель, приблизно стільки ж - у Лівобережній Україні, трохи вище на Півдні - 68%.

Селянський клін становив, отже, лише близько 1/3 всіх площ. Середньодушові норми селянського землекористування - скромні: від 1,5-2 десятин на Правобережжі до 4 десятин на Півдні. І, як вважалось, - нижчі необхідних 5 десятин на душу.

Дефекти кріпосної системи безліч разів вияснялись ще в економічній літературі першої половини XIX століття. Це - надмірне привласнення по-

міщиками валового продукту, створеного селянами (понад 40%), як наслідок - відсутність у них стимулів до продуктивної праці. І водночас, на протилежному соціальному полюсі, - марнотратство та безгосподарність поміщиків. Так, за підрахунками М.Чернишевського, вартість робіт, виконаних кріпаками Київської губернії в 1852 році на 100 тис. крб. перевищила дохід від усіх цих маєтків. Звичайно ж, київські поміщики зовсім не виключення, а правило в своєму соціальному колі. Мало хто з тодішніх дворян-аграріїв заглядав у рахункові книги. Марнотратство ж магнатів поросло такими легендами, що про нього згадували й десятиліттями пізніше. «Всякдень знайдете гостей не менше дюжини і всякдень можна було скласти кадрили з пікніками. Для кожної сім'ї - особливе приміщення й пригостення... Декотрі гості жили тут по кілька місяців і навіть по року,» - згадує сучасник про маєток «блискучої» Розетти Андріївни Миклашевської у Лохвицькому повіті на Полтавщині.

Марнотратство стало по суті стилем поведінки, цілою субкультурою, породженою як безплатною працею селян (тут спливає на думку сучасний поп-термін «дармівщина»), так і ментальним фактором - щедрість вважалась обов'язковою чеснотою поміщика, скупість же - перебувала під звичасвою заборонаю. А в результаті ж промотувались величезні багатства. Рєпніни, Миклашевські, Кочубеї, Бабанські, Лесевицькі, Оболонські - ось лиш короткий реєстр магнатських сімейств, котрі розорилися за першу половину XIX століття. Багато хто був «на підході» до продажу свого маєтку з аукціону. На кінець 50-х років за поміщиками України лічилося майже 85 млн. крб. боргу; за борги була заставлена мало не половина кріпаків.

Водночас же, мізерно мала доля маєткових доходів вкладалася в саме господарство. В цілому по Україні вона не становила й 1/10. Звичайно, за такого правила існувало й чимало виключень. Аграрії України в першій половині XIX століття, на відміну від європейського сеньорату класичної феодальної пори (XII-XIII століття) часом виявляли смак до промислового зановництва (в гуральництві, цукроварстві, суконній галузі, виробництві знарядь праці). Однак, таких господарів було небагато - дві-три сотні на всі українські губернії. І в усякому разі економічний профіль поміщицького господарства визначали зовсім не вони.

Тому, традиційні для нашої історичної літератури пояснення економічного відставання України, посилаючись на сам факт збереження феодально-кріпосницької системи мають під собою підстави. І все ж таке пояснення було б не повним. Так, на Лівобережжі кріпаки складали лише трохи більше 1/3 селян, а на Півдні - тільки близько 15%. Але ж на Півдні справи в економіці йшли ненабагато краще, а на Лівобережжі ще гірше, ніж на колишніх польських землях Правобережжя. Останнє забезпечувало в першій половині XIX століття близько 40% зерноекспорту України; тут же знаходилась і ос-

повна база цукроваріння. Нарешті і в організаційно управлінському, і в технологічному відношеннях маєтки польських поміщиків не тільки не поступались решті, а навіть випереджали їх. А крім того, поза поміщицьким господарством існували й інші економічні уклади - купецький, капіталістичний, селянський, представлений козацькими господарствами та господарствами державних селян. Чим пояснити їх явно слабкий розвиток? В списку фабрикантів та заводчиків за 1832 рік купців у 1,5 раза менше, ніж поміщиків (менше 200-т).

Сама логіка підказує потребу в системному підході, що в рамках якого економіка постає як певна цілісна структура з власною інерцією змін. Феодальний сектор у такій структурі - лише частина цілого, хоч і вельми значуща.

Керуючись саме таким підходом мусимо зазначити, що саме структура української економіки, у тому вигляді, в якому вона існувала на початку XIX століття послужила чи не найголовнішим гальмом подальшого розвитку.

Сама ця структура сформувалась історично і веде свій «родовід» ще з польсько-литовської доби.

В рамках європейського поділу праці, який складався ще з кінця XV-початку XVI століття Польща та Литва (разом з їх українськими територіями) взяли на себе роль постачальників товарного продовольства та лісу. З іншого ж боку, вони стали об'єктами торгово-промислової експансії капіталу з розвинених регіонів Заходу - Фландрії, Північної Німеччини, північно-східної Франції та північної Італії. Основними інструментами цієї експансії стали - порівняно дешеве сукно з італійських, фландрійських, а згодом і англійських мануфактур, запаси срібної монети, які утворились в епоху колумбових відкриттів і дозволили Заходу назавжди подолати «монетний голод», а також власний комерційний флот, що ним володіли купці Венеції, Генуї, Ганзейського союзу та Англії. Європейський ринок, таким чином, потрапив під владу західного купецтва: воно ж формувало й товаропотоки на ньому, диктувало ціни.

XVI століття внесло в цю економічну палітру ще й специфічний ментальний фактор: як слушно зауважив німецький соціолог М.Вебер, Реформація в католицьких державах Європи й народження протестантизму «випльнули споживачтво від психологічного гніту традиціоналістської етики, розривали окупи, які обмежували стремління до наживи, перетворюючи його не тільки в законне, а й в угідне богові заняття». Виникав сучасний тип капіталістичного підприємця, з притаманним йому строгим раціоналізмом, чітко окресленою прагматичністю та моральною максимом служіння «справі», а не «мирським насолодам». Саме цей підприємницький тип, що добув поширення спочатку в протестантських державах Європи - Англії, Голландії, Швейцарії - став формувати новий економічний облік Заходу. На-

віть у чисто ментальному відношенні - ставленні до справи, її -організації західні підприємці надовго випередили вітчизняних, не кажучи вже про дворянство. Вже на початку ХХ століття один з дослідників вітчизняного підприємництва, М.Туган-Барановський знайшов потрібним зазначити: «Невігластво й безграмотність російського робітника, становлять не менший контраст з інтелігентністю робітника Заходу. Настільки ж велика різниця між російським і західноєвропейським капіталістом у відношенні підприємливості, знання справи та готовності стати вище рутини».

Саме такий розподіл економічних ролей у Європі наприкінці Середньовіччя законсервував в Україні традиційний аграрний профіль її економіки та домінування у ній фільваркової, панщинної системи експлуатації, стагнації міст, міського господарства. Наявність величезного неосвоенного фонду земель у південних степах теж, здавалося, «підказувала» саме такий напрямок розвитку.

Потрясіння ХVІІ століття та входження до складу Росії лише закріпили традиційну економічну структуру українських земель. Адже в рамках політики модернізації, що її проводив у першій чверті ХVІІІ століття уряд Петра І, цим землям відводилося роль лише ринку збуту для новонароджених мануфактур у Центрі та на Уралі. А крім того, сам потенціал петровського «оновлення» виявився обмеженим і за масштабами, і за методами, державно-примусовими за характером. Тож незабаром він просто вичерпався. Звернемо увагу на таку показову деталь: якщо ще в 1762 році промислова та продовольчо-сировинна частки в експорті Росії були приблизно рівними, то після цього експорт цієї країни неухильно «аграрнізується». За даними статистичного обстеження, опублікованими в 1858 році, 93% вивозу Росії становили «сирі товари не дуже значної вартості!; десь на 90% - хліб. Зовсім не випадково, що тенденція «аграризації» експорту співпала в часі з «золотим віком» феодального дворянства в епоху Катерини ІІ та застоєм в економічній політиці імперії в першій половині ХІХ століття.

Наяву, отже, - очевидні ознаки економічної стагнації та «технологічної» підпорядкованості в рамках європейського поділу праці. Така оцінка тим більш справедлива щодо українських земель, які в структурно-економічному плані відставали навіть від промислового центру Росії - Петербурзького та Московського економічних районів. Один з вітчизняних статистиків І.Андросов, який обстежував, зокрема, чорноморську торгівлю, зауважив у 1827 році: «Всі починання купців обмежувались вивозом хліба». Що означав такий стан речей для подальшого розвитку економіки - спробуємо показати на наступному прикладі.

Українським економістам першої половини ХІХ століття було добре відомо, що базова галузь господарства - виробництво зерна - не добирає й

половини можливих доходів. Як через невисокі врожаї, так і внаслідок проблем з їх реалізацією. Коли пуд збіжжя з Київщини чи Полтавщини доходив до Одеси, головних «морських воріт» України, «доля» виробника у ціні цього збіжжя вже складала не більше 1/4. Решту - становила плата за перевезення та прибуток перекупника. Далі ж товар потрапляв до рук іноземних комерсантів - господарів комерційного флоту. І коли той самий пуд доставлявся до Марселя, Лондона чи Гамбурга, «доля» виробника в ціні реалізації вже становила щонайбільше 1/10. Причому масштабною ця торгівля змогла стати лише в 40-і роки, коли Англія та Франція «лібералізували» свої митні системи. А до цього ж можливості збуту зерна (та й продовольства в цілому) там були ще вужчими. На внутрішньому ринку - й просто мінімальними. Недарма посторонні спостерігачі вражалися низькими цінами на харчі в Україні. Так, восени 1826 року куль житньої муки коштував у Катеринославі 2 крб. 40 коп., у Полтаві 3 крб., тоді як у Москві - 9 крб., а в столиці - 15 крб. І то в поміщицьких коморах залишалось від 1/3 до половини врожаю. Всього за 1 крб. можна було купити 5 гусей, або 4-х індиків, а додавши до нього ще 1,5 крб - відро горілки. Але за такою дешевизною приховувались недоотримані доходи селян та поміщиків.

При тому, однак, український покупець платив за промисловий товар значно більше за його європейського колегу. Щонайменш 8/10 товарів, які продавалися в українських крамницях та на ярмарках були завізними, здебільшого російськими. Якщо ж врахувати те, що російські ціни на мануфактуру залишалися в 2-3 рази вищими за середньоєвропейські і додати ще й затрати та транспорт та прибуток купця, то важко навіть уявити весь масштаб «переплат» споживача. Для прикладу - «відпускна» заводська ціна уральського заліза в 1,5 раза перевищувала середньоєвропейську. Далі це залізо везли плавом по Камі, Волзі та Оці до Калуги. Звідти - волами до Брянська, Трубчевська і ще далі, плавом по Десні й Дніпру до Києва. Вже тут залізо ставало воїстину «золотим», втричі перевищуючи заводські ціни, Але ж залишалася ще й доставка його споживачеві.

Отже, структурна відсталість української економіки ставила її в невідне становище як на російському, так і на міжнародному ринках: вона програвала в цінах, прибутках. А звідси - й хронічно низький рівень накопичення капіталу. У абсолютної більшості поміщиків (не кажучи вже про селян) вільних капіталів або не було зовсім, або вони були в мінімальних величинах. Купецький капітал навіть в цілому по Росії показує тенденцію до зниження. За 1811-1850 роки питома вага гільдійського купецтва впала з 15 до 7 відсотків, а купців її гільдії - до 2%. Окремі порайонні дослідження по Україні показують ту ж тенденцію. Низький же рівень накопичення приватних капіталів фактично виключав можливість швидкої модернізації господарства

на власній основі - для цього вимагались мільярдні інвестиції. Для порівняння: 1 верста залізничної колії обходилась замовникові в 100 тис. золотих крб. Так що всіх гільдійських капіталів України вистачило б щонайбільше на 300 верст, тобто на залізницю місцевого значення. Не варто навіть згадувати про суто технічний бік справи: та ж верста залізниці потребувала близько 100 тон металу, тоді як в самій Україні його виплавляли близько 200 тон в рік, а рейки не виробляла не лише Україна, а й вся Росія - перші залізниці до уральських металургійних заводів вимощені бельгійськими та англійськими рейками. Паровози, що ходили по них, - аналогічного походження.

Відставання породжувало бідність, а бідність тягла за собою відставання.

Тим часом, економічна політика російського уряду, яка в принципі могла б внести зміни в таку ситуацію, в першій половині XIX століття служила скоріш ще одним фактором економічного відставання.

Відмова від скасування кріпацтва й сама по собі, як вже говорилося, призвела до блокування одного з найважливіших резервів економічного оновлення. А крім того, податкова політика першої половини XIX століття тягла за собою вивласнення з соціально-економічної сфери величезних мас «живих грошей». Покликаний навести порядок в розладнаних інфляцією фінансах (обезцінення паперових асигнацій сягнуло 4-кратної величини), міністр фінансів Росії граф Є. Канкрін (призначений в 1824 році) змушений був урізати всі цивільні видатки казни та збільшити податки. Було, зокрема, відновлено питейний відкуп, встановлено податок на тютюн та цукор. В 1824 році уряд провів так звану «міську реформу», яка фактично прикріплювала міщан до місця проживання та росту їх оподаткування в середньому на 34%. Одночасно значно зросли збори з гільдійського купецтва, а також поширилась практика державних займів через випуск короткострокових казначейських білетів. В результаті вільних грошей стало просто не вистачати. З іншого ж боку, намітилась тенденція відливу підприємств та промислів з міст в сільську округу, що призвело до стагнації міської економіки та уповільнення товарообігу між містом і селом. Зібрані ж дорогою ціною кошти, імперія тратила на нескінченні війни. Більше 30-ти років тривала кампанія «підкорення Кавказу», ще двічі Росія воювала з Туреччиною (1828-1829 роки, 1853-1856 роки), причому в 50-ті роки це обернулося зіткненням з провідними європейськими державами, принизливою поразкою. Причому, годі шукати якийсь економічний смисл у цих війнах. Капіталовкладення ж в економічну структуру протягом цього часу залишались просто мізерними, та й то були так чи інакше пов'язані з потребами військового відомства. Йдеться, наприклад, про відкриття ливарного заводу в Луганську у 1800 році (він виробляв гарматні стволи та ядра), двох казенних суконних мануфактур у Катери-

нославі та Миколаєві, що поставляли свій товар армійському інтенданству. З тих же міркувань на кошти казни в Україні були проведені три шосейні мистральні - Київська, Кієво-Брестська та Подільсько-Харківська. Правда, уже в березні 1826 року уряд призупинив це будівництво й надалі воно не підновлювалось у скільки небудь значних обсягах - при неосяжній потребі в якісних дорогах. Наприклад, у Франції - державі, співставній за територією з Україною, на початку XIX століття налічувалось 53 тис. км. мощених доріг - проти близько 1,5 тис. км. в Україні. До того ж у ній, як і скрізь в Європі, приступили до спорудження залізничних ліній, тоді як в Україні це сталося тільки після 1861 року.

Лише поразка в Кримській війні підштовхнула уряд до зміни пріоритетів економічної політики в цілому, в державних асигнуваннях - зокрема.

3.2. Господарство України в першій половині XIX століття: «традиційна аграрна економіка»

Остання частина заголовку відображає, власне, суть тодішнього господарства України. Його основу, як і століття тому продовжував складати аграрний сектор. Правда, точних обрахунків його «долі» в національному доході українських земель поки-що бракує, але навряд чи вона опуститься нижче 9/10.

Зберігався й традиційний профіль цього сектору - виробництво зерна, переважно пшениці. Скрізь вона доповнювалась технічними культурами - тютюном на Лівобережжі, коноплею, льоном - в південній степовій частині України. Якщо тютюн був досить прибутковою культурою, то льон і конопля, крім того, ще й забезпечували селянське господарство полотном, цим універсальним матеріалом для звичайного народного одягу.

Сільське господарство вже звикало реагувати на запити ринку. Прикметами цього стало розростання площ під цукровим буряком в 40-50-ті роки (в 1,5 раза), скорочення пасовищ на Півдні й овечих стад з 40-х років, коли поміщики тамішніх районів стали розорювати нові площі під пшеницю, підповідаючи тим самим на нові запити західного ринку. Помітний розвиток городництва навколо найбільший міст у другій чверті XIX століття - ще один факт з цього ряду.

Втім, вплив ринкових факторів на сільську економіку ще не варто переоцінювати. Більш помітний на Правобережжі та в причорноморських районах, він значно слабкіший на Лівобережжі. Навіть на середині XIX століття поміщицькі господарства давали на експорт не більше 3% врожаю зернових. Правда, з урахуванням реалізації на внутрішньому ринку такий показник слід, очевидно, збільшити в кілька разів, та все рівно поміщицьке госпо-

дарство залишалось в основі своїй ще «малотоваризованим». Присутність же на ринку селян - вкрай незначна навіть в абсолютному вимірі. В обсягах реалізації зерна їхня частка становила лише близько 1/10.

Традиційними залишалися й агросистеми. У старообжитих районах ще панувала трипільна система, на Півдні вона доповнювалась варварською «переложною» - новорозорана ділянка засівалась три-чотири роки поспіль до повного виснаження, а потім залишалась, Природно, що таке ставало можливим лише за наявності вільних земель.

Земля погано підживлювалась - гною, цього єдино відомого удобрювача не вистачало: адже вслід за розорюванням нових і нових площ скорочувались пасовища, а з ними - й поголів'я худоби. Удобрювались в основному площі під технічними культурами; на решті ж - це робилось спорадично. Не найкращим чином вона й оброблялась. Навіть оранка важким «малоросійським плугом» (у нього впрягалось, як правило 3 пари волів) викликала нарікання сучасників. До того ж їх було мало (по 2 на 30-40 господарств) і застосовувались вони переважно при оранці цілини або толоки. На інших угіддях використовувалось або рало, або соха як на Поліссі та Півдні. Вони скоріше «дряпали» землю, ніж її розорювали. Погано оброблена й слабко, або й зовсім не підживлена земля платила хронічно низькими врожайми. Навіть для середини XIX століття нормою був врожай десь 6-7 ц. з гектара. Це помітно нижче, ніж в державах Західної Європи, де вже дістала поширення багатопільна система з травосіянням та овочівництвом. На початку XIX століття врожай в 10 ц. з гектара там вже вважався мінімально допустимою нормою. Хоч заради об'єктивності слід зауважити, що й там було далеко до насичення продовольством.

Сільська економіка залишалась дуже вразливою перед погодою, різними інфекціями, а з середини XIX століття - й пиловими бурями, цими наслідками варварського господарювання. На щастя клімат у Європі цієї доби не знає різких коливань, подібних тим, що їх зазнав континент в XIII-XIV століттях. Тим не менш, статистика неврожаїв, починаючи з XI століття не показує якогось зниження. В середньому по 14 на кожні 100 років. Так що і в першій половині XIX століття вона не викликала оптимізму: повні або ж часткові неврожаї траплялись протягом 22 років, тобто кожні 2-3 роки. На Півдні ж, особливо піддатливому посухам, по справжньому врожайними вважались лише 2 роки з 7-ми.

Проте, ситуацію не варто драматизувати. За кожним неврожайним роком, як правило, наступали рік-два врожайні і все поверталось «на круги своя». До того ж, селяни звикли страхувати себе від несподіванок, створюючи запаси «на чорний день». Хоч після неврожаїв справді ставало сутужно.

В аграрній Україні й промисловість являла собою переважною мірою не що інше, як продовження сільськогосподарського циклу. Тобто займалась

вона переробкою сільськогосподарської сировини. Спостережливий Олександр I в 1816 році зовсім небезпідставно помітив: «Жителів Малоросії можна розділити на два класи: одні виробляють горілку, а інші її п'ють». Саме гуральництво, тобто винно-горілчана галузь до середини XIX століття залишалась провідною в Україні. В цьому немає нічого дивного: вона не вимагала великих капіталовкладень, давала гарантований прибуток, а з іншого боку - поміщикам просто нікуди було дівати зерно. Особливо це справедливе для Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній, віддалених від чорноморських портів. Саме вони й стали основними продуцентами «гарячих» напоїв. Переважна більшість найманих промислових робітників у цих губерніях (а також на Волині) було зайнято в гуральництві. На 1860 рік Україна давала близько 31% цього продукту в усій Росії, пересічно 73-75 млн. в рік, або десь 11-12 л. на кожного дорослого жителя. Споживалось теж, напевно, в середньому більше, ніж по імперії вцілому. Недарма, в Україні діяв майже кожен 2-й шинок імперії.

В другій чверті XIX століття піднімається цукроварство. Два перші цукрові заводи було збудовано ще в 1824-1825 роках графом Понятовським та князем Кушелєвим-Безбородьком у Канівському повіті на Київщині та містечку Макошині Чернігівської губернії. Механізація цієї галузі в 40-50 роки викликала справжній цукровий «бум», піднявши продуктивність праці в 10 раз. За обсягами виробництва у 1860 році ця галузь майже догнала гуральництво, поступаючись йому десь на 20% у грошовому вимірі. Вийшла вона на чільні позиції і в Росії - біля 80% виробництва «білого золота», як інколи називають цукор. Правда, в середньодушовому розрахунку ці величини ще скромні - десь 3 кг. в рік на 1 жителя України. Лідирували в цій галузі Київщина та Поділля.

Ці ж губернії разом з Чернігівською входили до «вісімки» найбільших виробників сукна. Хоч ця галузь зароджується спочатку на Півдні, на базі поміщеських вівчарень, першість незабаром перебрав Клишівський район Чернігівщини. Ця галузь, як і цукроварство, своїми успіхами мусить великою мірою завдячувати урядовим пільгам, а також захисним митним тарифам, що діяли до 1831 року. Близько середини століття вона, однак, занепадає і втрачає колишнє господарське значення.

Решта галузей - олійна, мукомельна та т.п. - теж замикали аграрний цикл.

На загальному фоні впадало в вічі відставання важкої індустрії, цього локомотива й мірила модернізації XIX століття. Її первісток - Луганський паровий завод - швидко «зачах» і його довелося реорганізувати. Залишалися, отже, «прадідівські» ливарні та майстерні Поліського краю, що базувалися на болотних рудах. Фронтальне обстеження таких підприємств у 4-х

губерніях (Київській, Подільській, Волинській та Чернігівській), що його провів в 50-ті роки «батько» української статистики - київський професор М.Бунге, наочно показало їхнє убозтво. Всього за рік вони виплавляли 12 тис. пудів чавуну - стільки ж, скільки 1 сучасна домна в Англії, і в 10 разів менше за 1 сучасний великий завод. Це - приблизно 24-25 грамів в рік на 1 жителя названих губерній. Проте, більше 1 сучасного заводу в цьому регіоні той же М.Бунге вважав непотрібним мати - платоспроможність населення не дозволяла реалізовувати металовироби у скільки-небудь великих обсягах. Ясно, що за такого стану речей розгортання машинобудування в Україні залишалось лише буйною фантазією. І якщо, в цілому по Росії обсяги виробництва важкої індустрії на середину XIX століття складали лише 1% всієї продукції, то в Україні вони ще нижчі, малопомітні. Під «машиноробними підприємствами» тодішня статистика йменує звичайні поміщицькі майстерні, які виробляли найпростіші знаряддя праці для села.

Така структура економіки - доіндустріальна. Її збереження йшло врозрід з загальноєвропейськими тенденціями нарощування важкої індустрії, які взяли розгон саме в першій половині XIX століття. За 1810-1840 роки виробництво заліза в Європі виросло в 2,5 раза.

Для того ж, щоб змінити таку ситуацію на краще, бракувало багато чого. Перш за все - доріг, транспорту. Тодішні господарі українських доріг - чумаки тут мало що могли запропонувати. Їхній транспорт був малошвидкісним, малотонажним і занадто вже дорогим. Сам віз з парою волів коштували, до речі, немало - біля 150 крб. Плата за перевезення теж була відповідною. Так, 1 пуд донецького вугілля при доставці в Київ у 10 раз перевищував свою відпускну ціну. Перевезення 1 пуда зерна на відстань в 200 км. дорівнювало стартовій ціні самого збіжжя.

Крім того, відставала вся комерційна інфраструктура - від кредиту до реалізації продукції на ринку.

Заклади кредиту - цього незамінного донора великої економіки - продовжували уособлювати заклади лихварського типу - сімейні банківські домми. В основному вони існували в Одесі та Бердичеві: Родоконакі, Рафаловичів, Ефруссі й т.п. Вільного кредиту не вистачало, він був дорогим: річна ставка коливалась біля 15-25%. Це неважко пояснити - коли грошей мало і вони «дорогі», а оборот уповільнений, взяти «своє» можна лиш за рахунок високого проценту та під надійну заставу. Кредит направлявся в торговельно-посередницькі операції та поміщикам - під заклад їхніх маєтків. Й лише лічені відсотки кредитних інвестицій йшли в промисловість. Інший варіант акумуляції капіталу - акціонування, що динамічно розвивалось в Англії та США, - в Україні не дістав поширення, як і в Росії в цілому: як через нестачу вільних капіталів, так і внаслідок зайвої регламентації. Закон від 5 грудня

1836 року, що ним унормовувалась ця справа, встановлював так званий «дозвільний принцип» заснування акціонерних товариств. Причому - в найжорстокішій формі. Статут товариства затверджував сам імператор, а до цього зацікавлені особи повинні були пройти кризу частокіл інстанцій - губернаторства, міністерство торгівлі та фінансів. За результати господарювання записники відповідали своїм майном, так що бажаючим «ризикнути» було надчим подумати. Та не менше проблем чекало підприємця і на завершальній стадії - збуту своєї продукції. В Україні лише небагато структур могли взяти на себе торгівлю великими партіями товарів. Це дві біржі, Одеська та Кременчуцька, декілька торгових кампаній в причорноморських містах, які займалися в основному хлібною торгівлею - Південно-Західна та Чорноморська компанії, Нове торгове товариство. Правда, в другій чверті XIX століття й деякі ярмарки еволюціонізували в напрямку організації великої оптової торгівлі - Контрактовий у Києві, Хрещенський та Воздвиженський у Харкові. Проте, потенціал цих форм великої торгівлі зковувався вузькістю ринку, уповільненістю товарно-грошового обігу.

В торгівлі продовжували лідирувати ярмарки та базари з невеликими оборотами та поширеною практикою натурального обміну товару на товар. Грошей не вистачало, їх берегли, на них купували хіба-що сіль, вино, деяку мануфактуру. При такій торгівлі - погано організованій, навіть дещо хаотичній - передбачити попит на товар було річчю надскладною; він вимірювався «на око». Тому від 1/3 до половини товару залишалось здебільшого непроданими.

Крім 2 тисяч ярмарок існували, ясна річ, і дрібні торгові заклади стаціонарного типу, переважно в містах - це маленькі крамнички з оборотами кількості карбованців. Правда, - у великих кількостях. Так, у Ніжині Чернігівської губернії на 20 - 76 - тисяч населення припадало 400 крамниць.

3.3. Техніка та технології в передреформенній Україні

Мабуть, ніщо так не характеризує суть передреформенної української економіки як технічний примітивізм. «У кожній епохи своя техніка, а у цієї техніки - стиль своєї епохи,» - цілком слушно зауважив французький історик Л.Февр.

Українське суспільство першої половини XIX століття мало економіку, бідну на джерела енергії, з низькою енергоозброєністю. Середні для феодальної епохи величини виробництва енергії на душу населення - 26 тис. ккал. на добу - очевидно в цілому можна віднести й до тогочасної України. Для порівняння - епоха індустріального капіталізму принесла 3-кратне зростання цього ключового показника.

Структура енергобалансу в тодішній Україні - теж близька до класичних величин феодальної епохи. Згідно обчислень західних дослідників К.Мазера та К.Чіполли близько 4/5 цього балансу припадали на «біологічні перетворювачі», тобто на мускульну енергію людини чи робочої худоби. Правда, при цьому слід врахувати незаперечний прогрес, досягнений між 1840-1860 роками, за рахунок впровадження парових двигунів. З 1841 року, коли клинцівський купець Д.Зубов установив такий двигун на своїй суконній мануфактурі, вони поширюються в суконній галузі, щоправда, дуже повільно. На 1860 рік тільки 2 клинцівські фабрики мали такі машини. В решті районів виробництва сукна вони невідомі. В 50-ті роки парові двигуни поширюються на цукроварнях та мукомельнях. В 1858 році цукровий фабрикант з Київщини С.Яхненко побудував в Одесі великий млин з 2-ма паровими машинами в 40 к.с. потужності.

Під 1825 рік зустрічаємо відомості про перший пароплав - на Дніпрі. Але навіть і пізніше такі судна залишалися величезною рідкістю. Рідкістю двигуни залишались і в сільському господарстві, хоч перші звістки про них припадають на 40-ві роки. Саме тоді поміщик Сомов з Катеринославщини та херсонський поміщик Ніліус застосували парові молотарки. А коли барон Остен-Сакен у своєму маєтку на Херсонщині випробував паровий плуг (у 1847 році) це можна було вважати сенсацією.

В цілому такий прогрес, - хоч і незаперечний, але дуже скромний за масштабами поширення і навіть у чисто кількісних величинах. І пізніше, в першій половині 70-х років, що по них є достовірна статистика, сумарна потужність механічних двигунів у 9-ти українських губерніях - близько 32 тис. к.с. - виглядатиме просто мізерно в розрахунку на більш, ніж 10 млн. працюючого населення України - біля 0,003 к.с. Для дореформеного часу ця величину слід кратно зменшити. В загальному балансі потужностей економіки вона ще була непомітною.

Механічні двигуни залишались рідкістю. Перш за все - тому, що були дорогими і не по кишені навіть середньому поміщикові - 1 тис. срібних крб. за 1 к.с. потужності. До того ж, для їх обслуговування треба було випускати механіка, частіше всього - з-за кордону. Та головне - бракувало економічних стимулів. Для поміщика - тому, що поруч була безплатна селянська робоча сила. Для фабриканта - тому, що робочих рук і так вистачало, вони були дешевими, а митний захист від конкурентів з Заходу дозволяв не дуже піклуватись про технологічні нововпровадження. В одному з статистичних оглядів промисловості зустрічаємо характерну констатацію: «Застосування технічних удосконалень поширюється слабо; у фабрикантів не помічається стремління здешевити своє виробництво». Отже, в технічному плані економіка спиралась на найпростіші пристрої, які дозволяли використати енергію води, або вітру: гвинтове колесо, кулачок, шків, штопор, шестерні, круг з

позостатями на вітряках, парус. Але основу всього, ще раз зазначимо, становили мускульна сила людини та робочої худоби. В якості останньої виступали в основному воли, хоч перевага коня в продуктивності праці в Україні відома ще з польсько-литовської доби. Але коні були дорогими (десь 70 крб.), вдвічі дорожчими, ніж воли. А до того ж, їх утримання потребувало засіву частини землі під овес. Таке було під силу лише багатим селянам та поміщикам, які інвестували в себе кінські заводи.

В сільському господарстві «біологічні перетворювачі» енергії ще становили практично 100 відсотків. Недостаток харчування як людини так і робочої худоби, а також недосконалість знарядь та пристроїв тягли за собою тільки середньодобову продуктивність праці. В першій половині XIX століття середній орач зорював за день 0,4-0,5 га, звичайний жнивир серпом жнивирив 0,2-0,3 га. Ось чому, до речі, проблема тривалості панщини - одна з центральних у нескінченних тяжбах між селянами та поміщиками. Адже як орника, так і жнива на селянських наділах розтягувалися майже в тиждень, тоді як природа відводила для цього якийсь тиждень-півтора. І саме в цей час поміщик бажав заподіяти селян на своєму ланові чи не всі 6 днів на тиждень.

Примітивні, ручні в своїй основі технології, ще абсолютно переважали і в промисловості. В суконній галузі 4/5 всіх операцій виконувались вручну і лише в чесанні та прядінні переважали машини, правда, з тим же ручним приводом. Водяне колесо застосовувалось лише в Клинцівському районі.

В гуральництві аж до 1860 року переважала примітивна «вогнева» технологія (звідки сама назва «горілка»), до того ж шкідлива для здоров'я. В цукроварстві з другої чверті XIX століття вона поєднується з паровою, теж не величезно досконалою.

В примітивній металургії Полісся ще переважали «лупки», відомі з часів Київської Русі. В них виплавляли 3/4 всього металу. Решту - в примітивних «доменках» на дерев'яному вугіллі. З 3-х корзин породи дві йшло у відходи. Продуктивність праці на таких «підприємствах», як вже зазначалось, просто не варто сприймати всерйоз у порівнянні з сучасними металургійними заводами.

Доіндустріальним технологіям на самому виробництві відповідали останки ж примітивні засоби транспортування, зв'язку.

Для першої половини XIX століття найпоширеніший в Україні вид транспорту - це чумацькі валки, які тяглися поганими й вузькими (не більше 1 м в ширину) ґрунтовими дорогами. Як вже говорилося така послуга влітала в копійчку. Але, можливо, ця дорожняча виправдовувалась якістю такого транспорту? Навряд чи. Чумацька валка проходила за день лише близько 30 км і брала щонайбільше 40 т. за ходку. Виходило так, що 1 сучасному металургійному заводі для вивозу товару довелося би наймати десь 24-25 валок (вони робили в середньому по 2 ходки за сезон).

Для перевезення пасажирів та пошти використовувалась більш швидкісна кінна бричка. Вона могла подолати за день відстань в 40, максимум 50 км. Проте, утримання кінної пошти коштувало недешево. Не вистачало й коней. І якщо з поштою такий транспорт ще якось справлявся - її було небагато, і лист на 2-х пересічних жителів на рік, то нарікання на вічну відсутність коней на станціях створили цілу літературну тему в дореформенну епоху.

В 50-ті роки в Україні з'являється телеграф. Перші дві станції відкрили у Києві та Бердичеві. Перші ж чотири роки їхньої експлуатації показали, що в нього велике майбутнє. Грошові збори за користування телеграфом зросли на 70%. Але більшості звичайних українців він ще не був відомий. Нарешті, на водних шляхах ще цілком панував звичайний парусник. Саме до цього класу належали близько 200 кораблів, які курсували вздовж узбережжя Чорного та Азовського морів; пароплави серед них вимірювалися одиницями. Вантажопідйомність таких суден теж дозволяла бажати на багато більшого - десь в межах 150-200 тон. Тому й використовувались вони здебільшого для перевезень локального значення. Для експортних вантажів уже з другої чверті XIX століття фрахтувались іноземні кораблі з паровою тягою.

Таким чином, в технічному плані українська економіка першої половини XIX століття - це економіка малих швидкостей, малих потужностей та перевитрат часу. Показово, що техногенний час (по годиннику) ще залишався надбанням вузького елітарного прошарку - чиновників, купців, викладачів вузів та гімназій, поміщиків та попівства. Для решти ж час мав більші протяжності та діапазони - від «півнів» до «утрені», полудня, та «вечерні» - по церковному дзвону.

Дуже «неекономічно» ця економіка ставилась і до головного свого першорудія: людини. Значні перевитрати робочої сили спостерігалися практично в усіх галузях. Так, у порівнянні з європейськими параметрами у сільському господарстві вважались «зайвими» від 1/4 до 1/5 всіх працюючих. У промисловості ситуація теж не була кращою. Зокрема, на вітчизняних суконних підприємствах 3 робітники виконували той же обсяг робіт, що 1 на сучасному підприємстві Заходу, а на Луганському ливарному заводі 6 робітників виконували ту ж роботу, що 1 на заводі в Сілезії.

Такий стан речей був природним супутником низької технологічності виробництва і остільки ж невисокої ще продуктивності праці.

3.4. Соціально-професійна структура українського суспільства. Проблеми українського міста в першій половині XIX століття

Характерний для українських губерній аграрний, доіндустріальний тип економіки формував і відповідну професійну структуру населення, профіль господарських занять.

Для неї, цієї структури, характерно абсолютне переважання сектору некваліфікованої праці - тобто категорії працівників, що їхні заняття не потребували ні освіти, ні фахових знань, що набуваються в процесі спеціальної підготовки.

Більше 90% населення ще пов'язувало свою долю з сільсько-господарськими заняттями. Роль селян-землеробів залишалась досить значною навіть у містах, їхній економіці. І якщо новостворені міста на Півдні, а також на Правобережжі, хоч і поволі, але все ж набували торгово-ремісничого чи навіть промислового характеру (правда, на Правобережжі і на середину століття селяни становили 1/5 міського населення), то в Лівобережній Україні попередні реформи 1861 року селяни ще залишались провідними економічними фігурами: тут вони становили біля 55%. Частіше всього вони поєднували зайняття торгівлею чи ремеслами зі звичним хліборобством. Місто в першій половині XIX століття ще оточене ланами, пасовищами, котрі належали мішанам.

Пожвалення промислового розвитку з другої чверті XIX століття потягло за собою деяке зростання категорії промислових робітників. Втім, їх було ще небагато - в межах 1-1,5% працюючого населення. А до того ж - промисловий робітник цього часу - це той селянин, який підробляв по найму на цукроварнях, гуральнях чи олійницях, або примушений був там же працювати власним поміщиком. Робота там не вимагала якоїсь особливої кваліфікації.

Водночас, сектор кваліфікованої праці в тогочасній Україні був ще дуже вузьким і розширювався повільно, малопомітно навіть для статистики. До нього слід віднести, в першу чергу, ремісників. Найпопулярніші серед них професії для даного часу - це столяри, шевці та кравці. Вони обслуговували пересічно 2-3 тис. чоловік населення кожен. Ремісників же, які займалися металообробкою можна було знайти лише в місті, та й то не в усякому, за винятком хіба-що коваля. У списку 37 ремісничих цехів «Новоросії», складеному в 50-ті роки, токарі та слюсарі знаходяться значно нижче «середини», поступаючись за кількістю навіть ювелірам та каретникам. Їх було всього дві з половиною сотні на три губернії. 1 токар обслуговував десь 45 тис. населення - і це в найдинамічнішому економічному районі України. Більшого не вимагалось суспільством, яке ще обходилося нечисленними металічними знаряддями невисокої складності.

Категорія працівників розумової сфери залишалась ще вужчою і практично не сформувалась як така. Серед тисячі дорослих українців можна було зустріти 2-3 тих, хто добував собі засоби для життя інтелектуальною працею. Найчастіше це - чиновники, або ж викладачі гімназій та повітових училищ, які з'явилися в першій чверті XIX століття. Разом з відкриттям перших су-

часних вузів у Києві, Харкові та Ніжині в Україні з'явилась професура, що, правда, дуже рідка - якась сотня осіб на всі українські губернії. Разом з заснуванням, в правління Миколи I, офіційних губернських «Відомостей» з'являється професія репортера. Нарешті, заснування фабрик у другій чверті XIX століття дало роботу кільком сотням інженерів, переважно іноземцям.

Бідна країна з примітивною економікою та мілітаризованим бюджетом ще не дозволяла утримувати масової категорії людей, чийм основним надбанням був інтелект. До того ж, суспільство й влада віддавала перевагу священникові, офіцеру та поліцейському перед вчителем та лікарем.

Ще однією характерною прикметою тогочасної української економіки була порівняно слабка ще диференціація господарських занять між населенням міста та села. Пояснення цього явища слід шукати насамперед у тому, що промисловість України розміщувалась переважно на селі; там же працювали й 9/10 промислових робітників. А крім того, економічна політика уряду в першій половині XIX століття залишалась загалом несприятливою для міської економіки. Значно вищий рівень оподаткування, регулярні виїмки «живих грошей» у купецтва, існуюча практика прикріплення населення міст до посадів, зрештою відсутність міського самоврядування - все це разом взяте, призводило до стагнації українських міст. Показово, що найменші робітники - ця обов'язкова прикмета сучасного європейського міста - в містах України становили лише 1% всього населення. В центрі економічної панорами українського міста як і раніше перебували дрібні сімейні господарства ремісників та торгівців з малими товарно-грошовими оборотами. Вони не були спроможні ні створити скільки-небудь значної кількості нових робочих місць, ні сформувати великого платоспроможного попиту на аграрну продукцію - тим більше, що близько 1/3 міського населення в Україні були селянами, що вели власне господарство. Водночас, місто зустрічалося з складною проблемою збуту своєї продукції сільської галузі, а, отже - й з проблемою доходів.

Характерно, що міста України в першій половині XIX століття не переставали вражати приїзжих навіть чисто зовнішніми параметрами - дрібнотою та убогістю вигляду. Лише 11 з них перейшли позначку 15 тис. населення, а решта являли собою, по суті, великі села з 4-7 тис. населення. І на вигляд їх важко було відрізнити від села. Згадаймо у М.Гоголя: «Чудний город Миргород. Каких в нем нет строений. И под соломенною, и под очеретяною, даже под деревянною крышей; направо улица, налево улица, везде чудесный плетень.» Так, Київ на початку XIX століття являв собою невеличке містечко з дерев'яними одноповерховими будиночками з вулицями, тільки в центрі вимощеними дошкою. Полтава була забудована 176 хагинками в основному лід соломою і лише однією вулицею, котра «не лякала грязею» - її вимостили

ототою цеглою. Самий високий будинок в ній - в три поверхи, до того ж всього один. В Харкові лише два будинки були кам'яними, решта - звичайні «мазанки» під соломою. Вулиці немошені. А древній Переяслав змальовувався мандрівниками як місто з розваленим міським валом, «мазанками» в густих бур'янах та численними ліхтарняними стовпами... без ліхтарів.

За наступні півстоліття мало що змінилося, а якщо й змінилось - то в нечисленних містах Правобережжя та Півдня з більш жвавою торгівлею та ремеслами. У Києві на початку 60-х років була кам'яною лише 1/8 будинків, у Рівному - 1/9, у Бердичеві - 1/10. Це десь відповідало середнім міркам для губернських міст Росії. Вулиці як і раніше, мостились рідко, каналізаційна система була відсутня. Основна причина цього - бідність міст, про яку ми вже говорили. При вартості 1 кам'яного будинку в 15-17 тис. крб. весь міський бюджет Чернігова, наприклад, навіть в середині XIX століття становив всього 14 тис. крб. А на комунальні потреби цей губернський центр тратив всього 100 крб. на рік. Місто в Україні, отже, ще значною мірою залишалось продовженням села, додатком до його економіки.

Такий стан речей був зумовлений, як вже зазначалось, історично конкретними факторами соціального розвитку.

Однак, подібна соціо професійна структура суспільства, в свою чергу, справляла потужний гальмівний вплив на процеси економічного оновлення. Для прискореної модернізації української економіки потрібні були нові десятки тисяч кваліфікованих робітників, інженерів, викладачів школи, зрештою - кваліфікованих, освічених чиновників. А серед останніх на середину XIX століття не більше 1/3 мали вищу освіту, або ж якусь іншу фахову підготовку.

Об'єктивно існувала потреба і в якісно іншій ролі міст, тій ролі, що її зіграли західноєвропейські міста - центрів, першоручіїв всієї господарської округи. Порівняльні дослідження показують, що існує певний кількісний рубіж співвідношення сільського та міського населення, лише при досягненні якого аграрна та міська економіки починають прискорювати одна одну: місто багатіє, спираючись на ринок в аграрній галузі, а село отримує стабільний ринок збуту своєї продукції, купуючи, водночас, міські товари. У Західній Європі такий рубіж настував десь при 10-15% міського населення. Для України з притаманною їй специфікою господарської зайнятості цю планку слід, очевидно, підняти дещо вище - десь до 20%. Але цей регіон знаходився ще далеко від подібних рівнів. Комплексні обрахунки на статистичній базі того часу дають десь біля 7% міського населення відносно решти.

Українське місто ще не вийшло на роль рушія економіки. Воно стагнуло, так само як і село, або, якщо точніше, переживало фазу уповільнених, маломасштабних змін.

3.5. Рівень життя в Україні: рух на місці

Концентрованим виразом економічної структури, що склалася в Україні, був рівень життя, або, виражаючись простіше, рівень добробуту суспільства. Адже, за справедливим твердженням Г.Спенсера, класика західної соціології, «суспільна організація повинна вважатися тим вищою, чим успішніше вона служить добробуту індивіда.» Причому нас цікавить не добробут тих кількох відсотків населення, які складали економічну еліту (дворян-поміщиків, гільдійських купців, «вершків» чиновництва та т.п.) - він ніякою мірою не може вважатись характеристичним, - а «простонароддя» - міщан, селян як державних, так і приватних.

Спробуємо дати конкретні оцінки рівня життя цих прошарків за кількома параметрами - рівнями доходів, податкових вилучень та вільного платоспроможного попиту.

Слід, правда, зауважити, що тодішня імперська статистика не багата в цьому відношенні. Урядова комісія, яка на початку 60-х років займалась реформуванням податкового законодавства, зробила висновок: «Уряд не має ніяких засобів для обліку доходів.» Тому й наші оцінки вийдуть дещо наближеними, але все ж, гадаємо, достатньо показовими.

Як вихідні ми беремо розрахунки київських економістів на кінець 50-х - початок 60-х років. Середньоденні заробітки вони визначали так: 25 коп. на одного міщанина, 15 коп. - на вільного селянина, 10 коп. - на кріпака. Такі величини - посередні для українських губерній - були губернії з вищими заробітками (Катеринославська та Херсонська) і нижчими (Чернігівська та Харківська). В річному вимірі це дасть, відповідно, близько 29 крб. на кріпака, 43 крб. на державного селянина та 72 крб. на міщанина. На практиці подібні співвідношення, ймовірно, мали відхилення, бо в міщанських сім'ях працювала, як правило, одна особа - сам глава сім'ї, тоді як на селі жіноча праця була нормою. Проте, як загальний орієнтир ці цифри можна прийняти.

З цих доходів доводилося сплачувати державні податки: прямі й непрямі. Перші були невисокими, в усякому разі - посильними. Кріпаки їх платили на річну суму в 2 крб., причому ставки цих податків за півстоліття выросли ненабагато - на 6,5 коп. сріблом. Тут держава явно врахувала інтереси поміщика.

Податки з державних селян були вищими - всього 5 срібних крб. в рік; за півстоліття вони зменшились на 10%.

В найскладнішому ж становищі опинились міщани - вони платили в рік близько 9 крб.: подушне, земський збір, громадські складки.

Проте, це ще не все. Особливістю тодішньої податкової системи в Росії було те, що основний упор у ній робився на «непрямі» збори - ті, які заклада-

лися в ціна товару. Це горілчаний збір (48% податкових надходжень та 40% усіх державних доходів), соляний, тютюновий та деякі інші. Всього на 1 крб. прямих податків припадали близько 3 крб. «непрямих» зборів. Перевага такої системи для уряду полягала в її «анонімності» - купуючи горілку, сіль, тютюн чи цукор звичайний українець, не втаємничений у податкову «кухню», навіть не підозрював, що в його кишеню так глибоко «залізла» держава. Таким чином, загальний рівень оподаткування виростає в кріпака до 8 крб., в державного селянина - десь до 20-ти, а в міщанина - сягне приблизно 35-36 крб. І якщо для державних селян цей податковий прес був ще досить терпимим, а в кріпака все в цілому залежало від того, що вимагалось від нього поміщиком, то звичайна міщанська сім'я, яка віддавала державі чи не половину доходів, а до того ж жила «з ринку» потрапляла в дуже скрутне становище. Недарма наприкінці 50-х років недоїмки по податках лічилися за кожним 4-м міщанином, тоді як серед селян такий відсоток складав менше 10-ти. Ця деталь, до речі, вичерпно пояснює як те, що міщани часто намагалися обзавестись власною земельною ділянкою, щоб зекономити принаймні на продуктах, так і те, що в першій половині XIX століття мало хто з селян виявляв бажання перейти до міщанського стану - особливих вигод це не приносило.

В одному лише не можна відмовити урядовій податковій політиці - царські фіскальні чиновники навчилися балансувати на грані допустимого, дозволяючи «тяглим станам» підтримувати традиційний життєвий мінімум. Саме цими «мінімумами» й живилась дрібна ярмаркова торгівля, про яку ми згадували вище. Загальні середньорічні суми реалізації товарів на цих ярмарках - десь 30-32 крб. на сім'ю співпадають з нашими оцінками платоспроможного попиту простого люду. З мануфактури купувалось взуття, одяг з ситцю та недорогого сукна, дрібна господарська утвар (сокира, лопата, коса, посуд і т.п.).

І звичайно ж чистих доходів у «тяглих станів» просто не могло вистачити для того, щоб поставити міцне господарство як у місті, так і на селі.

Одна десятина землі, середньої за якістю, в другій чверті XIX століття, навіть на Півдні, коштувала біля 20 крб., а в старозаселених районах - в 1,7-2 рази вище. Й до того ж, ціни весь час зростали; лише в 50-ті роки вони выросли на 32%. Крім землі потрібен ще й плуг (близько 100 крб.), кінь або пара волів (70-80 крб.), віз (80 крб.). Не випадково, що напередодні 1861 року половина селянських господарств були безкінними. Тож доводилось довгі роки економити на всьому. Заробити гроші «у відході» було річчю проблематичною - через кріпацтво, панщину, нестачу роботи в місті та низьку платню. Крім того, слід врахувати, що на відміну від російської великої сім'ї-общини, котра могла відпустити «у відхід» 1-2 чоловік, українська сім'я відокремлювалась від батьківського «куреня» незабаром після одруження.

Тож відпуск її глави на тривалий строк ставав, зазвичай, неможливим. Масрацію спостерігач середини XIX століття: «Рідко маючи змогу виділити когонебудь з сімейства для навчання ремеслам, малоросіяни мало займаються ними й через це позбавлені важливої вигоди, що походить від поєднання ремесла з землеробством. Малоросійські селяни майже ніколи не мають грошових запасів, а тому нестачу хліба, посівного насіння, корму для худоби їм не так легко поповнити купівлею». Вирватись з цього «зачарованого кола» нужди та безпросвітності вдавалося лише хватким одиночкам з торговою «жилкою». Так, знаменитий селянський «дуєт» цукрозаводчиків - К.Яхненко-Ф.Смиренко - перш, ніж відкрити рафінадний завод (1843 рік) довго промишляв перекупкою мануфактури, цукру, орендою млинів і взагалі «не гребував ніяким ділом, яке могло дати доход». Вміли вони кожному чесному чоловікові сподобатись», - згадує сучасник. Інші, ще більш знамениті вихідці з селян - Терещенки - розпочинали з перекупки хліба. Старійшина роду Артем Терещенко - відзначався хваткою, енергією та скупістю. В рідному Глухові та окрузі його прозивали «карбованцем».

Ще раз підкреслимо: кар'єра вдавалась одиницям. Багато хто не встигав навіть «стати на ноги», зламаувався і тоді ... гроші пропивались. Загальну суму «гарячих витрат» можна було приблизно обрахувати, знаючи розміри зборів з продажу горілки. Вийде близько 30 млн. крб. - цифра, яка майже дорівнює річним оборотам ярмаркової торгівлі.

Чи зросли доходи звичайних українців протягом першої половини XIX століття? На нинішньому рівні економічних досліджень важко зробити точний висновок з цього питання. Взагалі ж, доходи простого люду віддзеркалювали загальний стан економічної кон'юнктури. А вона була в цілому несприятливою.

Економічне похвалення кінця XVIII століття та перших 6-7 років XIX століття змінилося зтяжним спадом, який тривав з перервами аж до середини 40-х років. Потім настав новий підйом, що тривав до початку 60-х років. Тому, певно, негативна відповідь на поставлене нами питання буде ближчою до істини, ніж позитивна. Не відбувалося, водночас, і серйозного падіння доходів, якщо взяти весь цей відрізок в цілому. Таким чином, і в цій площині проглядають вже знайомі нам риси застою. Застою на низькому рівні.

Оцінюючи рівень життя населення України того часу, не можна обмежуватись лише доходами. Слід врахувати й стан забезпечення необхідними соціальними послугами: освітою, медичнським обслуговуванням. І в даному відношенні Україна навряд чи пішла набагато далі Гетьманщини, яка мала шкільну мережу в кожному полку. Століттям тому, на середині XIX століття, 1 учитель припадав на 10-15 тис. чоловік населення, тобто більш, ніж на де-

сяток сіл. Медичинська допомога теж являла велику проблему, особливо для села. Тут на 1 аптеку припадало 80-90 тис. чоловік. Як і раніше, часто покладалися на ворожок, знахарів та т.п. «цілителів».

Проблема бідності, таким чином, поставала і як економічна, і як гостра соціальна проблема.

ГЛАВА 3 СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ. ЗАРОДЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ В УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Розділ 1. Українське суспільство в першій половині XIX століття: «щоб кожен не намагався понад міру піднятися»

До заголовку цього розділу цього розділу ми зовсім не даремно включили фразу одного з перших рескриптів Миколи I (від 19 серпня 1827 року). Повністю текст звучав так: «Щоб кожен не був нижче свого стану, також не намагався понад міру піднятися над тим, що в ньому по звичайному ходу справ йому належить залишатися». Це - типовий образчик замкненого, станового стилю мислення, ідеології тодішнього суспільного поділу. Подібно до решти традиційних аграрних суспільств феодальної доби українське суспільство являло собою складну ієрархію класів-станів, розділених між собою правовими, економічними та культурними бар'єрами: дворянства, священнослужителів, купецтва, міщанства та селян, державних і приватних. Належністю до них вимірювалося становище особи в суспільстві, її потенційні можливості щодо подальшої кар'єри, а значною мірою - й економічний статус.

Ця система освячувалась й закріплювалась самодержавною владою.

1.1. Дворянство в Україні.

Еліту суспільства в Україні, як і скрізь по імперії, становило дворянство. Вирізняло ж Україну те, що саме тут проживала відносна більшість дворян Росії: в цей стан у 90 роки XVIII століття була нобілітована польська шляхта правобережних губерній традиційно численна. Тож на початку XIX століття в цьому регіоні проживали 30% усіх російських дворян (близько 130 тисяч). Щоправда, в решті регіонів України дворянський прошарок був помітно меншим. На Лівобережжі він становив 40-50 тисяч чоловік, а на Півдні - ще менше 20-25 тис. чоловік. Та все ж не буде перебільшенням сказати, що Україна являла собою «найбільш дворянський регіон» Росії. Тут проживала

майже половина «благородного стану» імперії. «Чистка», влаштована генерал-губернатором Д.Бібіковим в 30-ті роки, зменшила цей стан на 60 тисяч чоловік. Та й після цього за кількісними параметрами дворянство Укарїни продовжувало переважати інші регіональні групи в імперії. Втім, це не єдина особливість цього стану в Україні і в усякому разі - не головна.

Набагато більше значення мало наступне: дворянство в Україні не сформувалося як клас з єдиною культурою, суспільною самосвідомістю та самоорганізацією. Так сталося, перш за все, тому, що дворянство в Російській імперії було позбавлене корпоративних політичних прав, на відміну, скажімо, від Польщі, Іспанії або Пруссії. де існували загальностанові представництва типу сеймів, ландтагів, кортесів чи т.п. Дворянські зібрання повітового та губернського рівня не мали «довершення» - загальноросійського чи навіть обласного. Працювали вони у функціональному відриві одне від одного: повітовий предводитель дворянства не підлягав губернському. Можливості впливу цих зібрань на формування влади теж обмежувались лише повітовим рівнем. Крім того, в своєрідних умовах України чималого значення набували культурно-етнічні відмінності різних регіональних груп дворянства: на Правобережжі воно десь на 9/10 складалося з поляків-католиків, у Лівобережній Україні переважали православні (на 60% - українці), у південних губерніях склад «благородного стану» являв собою етнічну мішанину: росіяни, українці, німці, татарські та ногайські мурзи. За цими відмінностями проглядалось і далеко не однакові політичні уподобання.

Не слід забувати, нарешті, й про суттєві правові та економічні різниці в «благородному» середовищі. На відміну від дворянства потомственного дворянство особисте вважалось менш престижним і було обмеженим в пільгах. Таке дворянство не поширювалось на родину, не давало права на володіння кріпосними.

Економічний потенціал дворянських сімей теж являє собою серйозні відмінності. Якщо в правобережних губерніях ключові позиції тримали в своїх руках великомагнатські фамілії (біля 6% дворянських сімейств), то на Лівобережжі - дворяни середньої руки та дрібнопомісні (50-100 кріпосних душ). Зрозуміло, що й подоходна диференціація тих і інших теж була помітною, часом вражаючою. Не меншою вона була і між тими, хто вів традиційне господарство та поміщиками-підприємцями, які займались промислами. Так, поміщик з Київщини П.Браницький лише з реалізації сільськогосподарського інвентаря, що вироблявся власними майстернями, брав щороку 60 тис.крб. прибутку, а поміщик з Волині С.Потьомкін - 30 тис. крб. з того ж промислу, брати Маньківські з Поділля - 20 тис. крб. і т.д. Прибутки ж дворян-цукрозаводчиків сягали 100 й навіть 200 тис. крб. Щоправда, таких господарів було ще небагато - 2-3 з сотні. Частіше всього це поляки або

німці. Важливо, однак, відмітити сам факт появи нового типу дворянина-підприємця, котрий вирізнявся як доходами, так і стилем економічного мислення. Такий дворянин багато чим нагадував капіталіста - інтересом до прибуткового ведення господарства, схильністю до його правильної організації, промислових новинок. І в цьому плані опинявся далеко попереду решти.

Такий стан речей, коли дворянство не сконсолідувалось як певне ціле, сповна влаштовував самодержавство. І тут слід вказати на ще одну істотну властивість дворянства українських губерній (втім як і в Росії в цілому) - воно історично формувалося як свого типу «службова корпорація» « тобто певний соціальний клас, призначений для державної служби. Ще в першій чверті XVIII століття в епоху Петра I, народилась практика пожалування цим званням за службу; тоді ж було запроваджено й «Табель про ранги всіх чинів» з 14 класів, який став потужним стимулятором службового «старання» особи. Служба в той час була обов'язком кожного дворянина, виконання якого давало й пільги - права володіння кріпосними душами, звільнення від подушного податку та інше.

В епоху Катерини II ця система зазнала деяких змін - дворян звільнили від обов'язкової служби та тілесних покарань - згідно «Жалуваній грамоті дворянству» (1786 рік). Ще пізніше, в правління Миколи I, було припинено роздачу казенних сіл приватним особам як винагороду за службові старання. Тим не менш, державна служба як і раніше, володіла могутнім притягальним ореолом: отримання нових чинів тягло за собою нові пільги, а також символи престижу - мундири, ордени, підкреслено поважні титули звертання: «ваше високопревосходительство» (для I-II рангів), «ваше превосходительство» (для III-IV рангів), «ваше высокоблагородіє» (для V-VIII-го), «ваше благородіє» (для IX-XIV-го).

В суспільстві з нерозвиненими товарно-грошовими відносинами та альтернативними ментальними цінностями - ділового успіху, грошей, власності - престижно-символічна атрибутика набувала подвійної ваги. Для вихідців же з «нижніх станів» або небагатих дворян державна служба й відзнаки залишались чи не єдиною можливістю «вибитись в люди», зійти на верхні щаблі суспільства.

Так народилося оригінальне й безпрецедентне явище, що не має аналогів у практиці решти європейських держав - «чинопочитання». Чинів домагалися всякими засобами, ревно слідкували за знаками чинопочитання, кир'сую всі ближні знайомих. І зовсім не перебільшує сучасний дослідник цього явища Л.Шепелев: «Можна сказати, що титули (особливо чини) разом з мундирами та орденами були найбільш помітною ознакою епохи, настільки проникли вони в суспільну свідомість та побут маєтних класів.» Тих, хто не бився слідувати цій суспільній моді було небагато, їх сприймали з недо-

вірою, недоброзичливо (згадаймо у О.Грибосдова: «Чинов не хочет знать»). Для дворян з колишньої Гетьманщини, простолюдинів за походженням, російська рангова система здавалась тим більш принадою, що давала змогу компенсувати дефіцит «благородних родових коренів». Звідси - той самий феномен «ревної служби», притаманний їм як нікому іншому. Навіть сам О.Безбородько, цей типовий кар'єрист, що дослужився до канцлера Росії, наприкінці XVIII століття не втримався від скрушного зізнання: «Знаєте, через що дух геройства в Україні пропав? Через те, що від деякого часу місце козацтва зайняло школярство - що замість давніх героїчних постатей появилися кар'єристи, які шукають тільки посад та відзначень...» Про одного з тих небагатих, хто утримався від кар'єрної спокуси, полтавського дворянина І.Матроса, губернський предводитель дворянства В.Канніс говорив: «Ви схожі на глас волаючого в пустелі.»

Зрештою погоня за чинами та вислуженим дворянством розрослася до таких масштабів, що змусила втрутитися уряд - адже надмірне розростання «благородного стану» теж вважалося небажаним. У квітні 1832 року було запроваджено звання «почесного громадянина» - ті, що його отримували звільнялися від подушного, рекрутчини, тілесних покарань, однак не мали права володіти кріпосними, а також деяких інших пільг. З червня 1845 року потомственне дворянство стали давати лише з V рангу цивільної служби та VIII-го - військової. А особисте - з IX класу цивільної служби та XIV - військової.

Проте, в своїх основах ця система зберігалась - вона щонайкраще була пристосована до потреб самодержавства, оскільки стимулювала типово кар'єрну поведінку, «вірноподданство» та політичний конформізм. Уряд прекрасно розумів її вигоди для себе і не чіпав її. Відомий вже нам міністр освіти граф С.Уваров резонно зауважив в 1847 році у спеціальній записці, що чини - «знаряддя остільки могутні, що поки воно залишиться в руках володарів, навряд чи щось може похитнути самодержавну владу у її підвалинах.» «При такому становищі нащадок Пожарського й нащадок Мініна повинні шукати благовоління уряду, заслужувати чин.»

Оскільки шлях на службу, до чинів та звань, лежав через освіту (з 1816 року для претендентів на посаду ввели спеціальний екзамен) вона набула яскраво вираженого станового характеру. До кожної з 19 існуючих в Україні гімназій та 2-х лицейів (Волинського та Одеського) приймалися лише вихідці з вільних станів, переважно дворян. Отримавши атестати, вони автоматично звільнялися від військової служби, тілесних покарань і набували права поступати на державну службу. Привілейований статус цих закладів підкреслювався й становищем викладачів, які прирівнювались до IX рангу (що давав право на дворянство) і отримували солідну платню у 800-900 крб.

Ще вищий статус мали вузи, ці справжні кузні бюрократичної еліти. Набори до них були невеликими. Навіть в найбільшому університеті - Київському - на 1861 рік навчалось менше 1 тис. студентів.

Університетський диплом давав право одразу на чин 10-го рангу та особисте дворянство (до 1845 року). Відповідно піднімався й статус викладачів. Ректор вузу прирівнювався до чиновника IV класу, професор - до V-го, що давав право на потомственне дворянство. За матеріальними статками вони належали до заможного прошарку імперії, а в провінції вважались просто багатими, отримуючи жалування у межах 1200-1700 крб. на рік. Не рахуючи інших доплат та пільг.

Ясна річ, що чимало даючи гімназіям та вузам, власті не менше від них і вимагали. Перш за все - виховання в дусі безсумнівної політичної лояльності. Це забезпечувалось строгим підбором викладачів, наглядом за ними, а також викладанням предметів світоглядного плану - Закону Божого, «вітчизняної словесності» та «вітчизняної історії». Останню викладали по короткому підручнику М.Карамзіна та «Русской истории» барона Корфа, написаними в монархічному дусі. Тому навіть ті випускники, які не належали до дворянського стану (таких набиралося всього близько 1/4), виходили зі стін навчальних закладів здебільшого цілком «добре вихованими» в імперсько-монархічному дусі.

Ми зовсім недаремно приділили стільки уваги саме дворянству - в усякому суспільстві еталон культури, суспільної поведінки формує саме еліта. Те ж саме стосується й українського дворянства, яке поки-що мало монополію на високу освіту та культуру - з другої чверті XIX століття, коли спостерігається наплив дворянської молоді до освітніх закладів, освіченість в цьому середовищі вже була нормою.

Дворянство України формувало для суспільства далеко не найкращий еталон, позначений монархічним вірноподданством, кар'єризмом та чинопочитанням. Звикле до соціального паразитизму та нероздільно пов'язане з монархією воно служило чинником гальмування суспільного переустрою.

1.2. Духовенство

Якщо дворянство служило основою світської влади, то духовенство уособлювало владу духовну. Певна його частина, будучи свідомо цієї своєї ролі навіть прагнула до урівняння в правах з дворянами. Ще в лютому 1768 року кївська консисторія ставила перед польським урядом питання про таке урівняння. Однак, її петиція з цього приводу тоді не знайшла задоволення, а після входження правобережних губерній до складу Росії про це довелося забути.

Справа в тому, що в імперії Романових церква ще з часів Петра I жорстоко обмежувалась і контролювалась державою. Саме тоді було створено й бюрократичну інституцію, яка управляла церковними справами - Найсвятіший Синод.

Секуляризація церкви, проведена в 1764 році Катериною II, позбавила церкву майна, економічної незалежності від держави та перетворила священників усіх рангів у державних чиновників на жалуванні. Лише на місцях, у сільських та міських приходах, зберігалась система «кормління». Замість виборності священників ще в XVIII столітті прийшла система «атестації» побудована зверху донизу, яка лиш прикривала звичайні призначення. Такий порядок речей зберігся і в першій половині XIX століття з тим лиш додатком, що в 1817 році було створено міністерство духовних справ. Різні його відділи управляли й відповідними церковними общинами. Той факт, що Синод у цей час очолювали такі особи як князь-атеїст Голіцин та кавалерійський генерал Протасов, який, за згадками, «командував архієреями, як ескадроном», зайвий раз свідчить про все приниження церкви бюрократією.

Священнослужителі на Україні цього часу - соціальне явище досить строкате. В цьому середовищі спостерігались відчутні різниці між єпископатом, архимандритами монастирів та приходськими священниками, а ще більше - між священниками різних конфесій. Поруч з освіченими добропорядними й авторитетними у своїх общинах католицькими ксьондзами, пасторами лютеранських церков та раввинами іудаїстських синагог проповідували не дуже освічені, а часто й малограмотні православні священники. Їхній авторитет теж дозволяв бажати кращого. В усякому разі навіть церковні історики однодушні у визначенні самого факту: XIX століття позначене зниженням суспільного реномк православної церкви та релігійності пастви. Зрештою, цей факт став непокоїти уряд. Вже наприкінці XVIII століття для кандидатів на церковні приходи ввели освітній ценз. І протягом наступного століття кількість слухачів у церковній школі виросла більш, ніж в 1,5 раза. Зокрема, в Україні діяла академія в Києві, семінарії в Луцьку, Чернігові та Харкові, близько двох десятків нижчих парафіяльних училищ. Та якість самого навчання в них не відповідала бодай мінімальним вимогам. Запроваджені в 1806 році, світські предмети втримались недовго і в 1838 році були вилучені. Втім, справа навіть не в цьому, а в нестерпному духові «казенщини», сліпої покорі, який підтримувався системою доносів та нагаєм. В спогадах К.Храневича, одного з випускників Волинської семінарії, тогочасна атмосфера у цьому поважному закладі описана так: «І в сфері освіти, і в сфері виховання вищим та об'єднуючим началом була порка... Чесність була умовною, обман визнавався чеснотою, вмиле хитрунство ставилось прямо в заслугу, а начальство зі свого боку заохочувало наущництво.» Зі стін таких закладів

виходили ледь освічені служаки, здатні на все, включаючи й доноси поліції після сповіді.

Будучи на ділі служителями не «Богові», а державі, хоч і в рясах, духовні особи всеж залишались однією з найважливіших суспільних постатей. Священник в першій половині XIX століття - це один з небагатьох носіїв грамотності, а на селі часто й єдиний у такому роді. Він же виступав і в ролі вчителя парафіяльної школи. А крім того священники - це ще й джерело інформації, в тому числі офіційної - саме вони, як правило, доводили до відома загалу рішення властей. Слід врахувати й той престиж, що ним користувалось у простонародді знання духовної грамоти. «Школяр, який забув слово в слово псалтир, діставав у сім'ї особливе благовоління, а в суспільстві повагу.» - свідчить один з сучасників. Вчив такій грамоті піп, або дяк, ці авторитетні фігури в міщанському та селянському середовищі.

Рахуючись з такими ролями духовенства, уряд його жорстоко контролював, але водночас наділив системою пільг: воно звільнялось від рекрутства, подушного податку, а також цивільного суду (за винятком політичних справ). Священники мали гарантовані доходи, в цілому вищі, ніж у звичайних мирян. Мали й право навчати своїх дітей у гімназіях та вузах, хоч користувались ним рідко. Серед гімназистів та студентів кількість вихідців з цього стану хоч поступово й зростала, але все ж залишалась невеликою - в межах 1-5%. Як правило, такі йшли стопами своїх батьків. І лише в пореформенні роки отримує прискорення процес декласування духовенства та його переходу до інших станів та класових груп.

1.3. Купецтво

Якщо духовенство замикало собою привілейовані стани, то статус купецтва був певною мірою проміжним.

З часів Петра I і аж до 1898 року зберігався порядок, при якому видача свідоцтва на право зайняття промисловою чи торговою діяльністю означала й ніше до купецького стану, трьох його розрядів-гільдій. Це автоматично покладало на особу обов'язок сплачувати щорічно спеціальний податок - гільдійський збір, доволі значний за обсягом. Виплата цих зборів була обов'язковою передумовою залишення особи в купецькому стані.

Будучи, отже, тяглим станом, купці наділялися одночасно й суттєвими пільгами - вони звільнялись від подушного, рекрутства та обов'язкової приписки. Останнє ставало особливо важливим для купців-євреїв, оскільки вивільню їх за рамки правил для «смуги осілости». Крім того, купці I-ї гільдії мали право носити губернські мундири, отримувати нагороди та почесні звання - почесного громадянина, комерц-радника та мануфактур-радника. Приклади

такої кар'єри, шоправда, залишались рідкими на Україні. Можна привести для ілюстрації життєпис купця з Київщини С.Гіндбурга, який розбагатів у 50-ті роки на винних та хлібних поставках до армії в Криму, вступив до І-ї гільдії і з рук Олександра II отримав звання комерц-радника.

Зміст самого поняття «купець» протягом першої половини XIX століття зазнав помітних змін. Якщо на початку століття це здебільшого означало «торгівець», то вже через півстоліття «купцями» називали осіб, які займалися всіма видами підприємництва. Така еволюція відображала реальний стан речей - створивши капітали в торгово-посередницькій сфері, купецтво торувало шлях і в промисловість. Уже в 30-ті роки XIX століття кожне 4-те підприємство в Україні контролювалось купецьким капіталом. Такі купці як Зубов, Степунін, Личков, Бутков, сімейство Терещенків, Яхненко виростили у великих організаторів промисловості, справжніх капіталістів, котрі швидко орієнтувалися в кон'юктурі, вміли ризикувати, працювати на перспективу. Вони завоювали переважні позиції в суконній галузі, проникли в цукроварство. Але до рівня сучасної буржуазії європейських держав та її суспільної ролі українське купецтво всеж не доросло.

Навіть на середину XIX століття його економічні позиції залишались слабкими і набагато поступались дворянству. В руках «благородних» була земля, дарова робоча сила, свобода від податків. Тож не дивно, що дві найприбутковіші галузі - гуральництво та цукроварство - більш, ніж на 4/5 контролювались дворянами-поміщиками. Сумний приклад фірми Яхненка-Симиренка показав як важко тут було конкурувати з ними - ця фірма розорилась, проіснувавши два десятиліття.

Потрібно врахувати й суспільний бік справи- зайняття комерцією в той час не було престижним ні в суспільстві, ні для уряду. Воно асоціювалося (часом небезпідставно) з такими речами як шахрайство, обман і т.п. І хоча урядовці й розуміли потребу в торгівлі, її користь для держави, на ділі ж на купецтво дивились як на «паличку-виручалочку» вічно дефіцитного державного бюджету. В той час, як курс карбованця за першу чверть XIX століття впав десь у 4 рази, збори з купців І-ї гільдії виросли в 32 рази, II-ї - в 135 раз, III-ї - майже у 88 раз. Впровадження у 1822 році високих митних тарифів на імпорт промислових товарів теж вдарило по інтересах купців прикордонних губерній. Та й взагалі економічна політика царського уряду в першій половині XIX століття мало рахувалась з інтересами купецтва. Можливостей же впливати на цю політику в останніх практично не існувало.

В остільки несприятливому економічному та соціальному середовищі купецький прошарок практично не зростав і залишався нечисленим. Лише в таких торгових центрах як Одеса, Київ, Бердичів, Рівне, Кременчук кількість

купців сягала 200-т і більше. Перед впевнено тримала Одеса, що у ній 1 капітал припадав на 125 жителів.

У звичайних українських містечках, як свідчать обрахунки по Волині, Чернігівщині та Харківщині налічувалось, як правило, 20-30 купецьких сімейств.

Бракувало купцям і культури - як підприємницької (інтересу до нововведень, знання запитів споживача та його платоспроможності й т.п.), так і звичайної. Навіть в другій чверті XIX століття не більше 10 купців зі 100 намагались дати дітям добру сучасну освіту. В решти ж вона закінчувалась у трикласному повітовому училищі, відкритому «для всіх станів».

Ця деталь, поруч з рештою історичних обставин, пояснює ще одну характерну властивість його соціального світогляду та суспільної поведінки - в цьому середовищі в першій половині XIX століття практично не помічається інтересу до політики взагалі, якихось реформаторських ідеологій зокрема. Звичайний купець мріяв про те ж саме, що й звичайний дворянин - чини, звання, земельну власність. І в цій якості являв собою типовий компонент традиційного суспільства.

1.4. Міщани

Останнє слід віднести й ще до однієї «тяглої» категорії міста - міщан, категорії більш чисельної та динамічної. На середину XIX століття вона зросла приблизно до 800 тис. чоловік. Більш, ніж на 3/4 цей ріст пов'язувався з природним приростом по цій верстві. Поповнення з інших станів було незначним зі зрозумілих причин - економічна ситуація для цієї категорії складалась несприятливо. У 1824 році міщани отримали від уряду підвищені ставки оподаткування, а з 1831 року - втратили права самоуправління («магдебурگیю»).

На такому не дуже оптимістичному фоні виділялися приблизно півтора десятка торгових міст, де доходи міщан в 2-3 рази перевищували середні по Україні: Одеса, Київ, Полтава, Харків, Таганрог, Бердянськ, Єнікале, Севастополь, Кременчук та деякі інші. Але в них проживала лише 1/3 всіх міщан. Решта ж, яка мешкала в маленьких напівсонних українських містечках, отримувала кратно менше. Втім, у соціальному смислі ця різниця в доходах мала що міняла. Міщанин в Україні - це власник маленької крамнички чи майстерні, який обходиться власною працею лише зрідка наймаючи когось (частіше всього учня). В основних соціальних вимірах він ще недалеко підірвався від селянина. Житло в міщан практично однотипне з селянським. Доходи - або ті ж самі, або ще нижчі. Відсоток грамотних лише на якихось 5-6 пунктів вищий, ніж серед селян. Нарешті, соціальний престиж міщан для

першої половини XIX століття теж ще невисокий. Тим більше, що біля 40% з них були свреями, приниженими та дискримінованими.

У світоглядному плані міщанство в Україні ще залишалось в полоні патріархальної монархічної традиції, а його суспільна поведінка відзначалась конформізмом та пасивністю.

1.5. Державні селяни

Як вже зазначалося у Лівобережній Україні та на Півдні поширення кріпацької системи загальмувалося як політичними, так і суто економічними обставинами - залюднити безкраї степові простори кріпаками було просто неможливо. Так само - як і покріпачити козаків та селян з колишніх рангових сіл Гетьманщини. Тому тут переважали державні селяни. В 30-ті роки ця категорія розширилась за рахунок селян Правобережжя, які належали до 1831 року шляхтичам-учасникам антиросійського повстання. На 1858 рік державні селяни становили близько 40% усіх в Україні.

В соціальному плані ця категорія не була однорідною. Так, козаки традиційно ставили себе вище поспільства (селян) і не зливалися з ними. Козака неважко було помітити навіть оком, по одягу: смушкова шапка, жупан тонкого синього сукна, широкі китайкові штани, червоні стьожка та пояс.

Специфічну групу в цій категорії складали й іноземні колоністи з Півдня. Вони вирізнялись усім - високою культурою господарювання, грамотністю, стилем життя. В цих відношеннях вони були подібні до сектантів з «Новоросійського братства меннонітів» та решти общин такого спрямування. Поселення як сектантів, так і іноземних колоністів тримались відособлено, не змішуючи себе з православною округою.

Протягом першої половини XIX століття і економічний, і правовий стан державних селян істотно поліпшився. Вони отримали право на самоврядування, з них зняли частину податкового навантаження. Так, з 1832 року козаки Лівобережжя платили лише подушне, а наприкінці 30-х років з державних селян Правобережжя зняли оброчний податок, що складав більше половини попередньої оподаткування.

Свобода від адміністративного нагляду, нехай і відносна, давала таким селянам можливості для «відходу» на заробітки, зайняття промислами та торгівлею. Цими можливостями скористалися перш за все козаки Придніпров'я, які опанували дуже вигідний чумацький промисел. Лише одна пара волів приносила такому козакові 75-90 крб. доходу за сезон, що дозволяло жити заможнo та ладити з властями давно апробованим на вітчизняних теренах шляхом - дачі хабаря. «Козак з Побережжя всього має в себе повну чашу.» - згадує сучасник.

Скористались такими можливостями й південні колоністи, які навчилися приторговувати зерном та свіжою городиною в містах. Тут особливо відзначились німці та болгары.

В принципі державні селяни за інших обставин могли виділити з себе сучасний капіталістично-фермерський елемент. Окремі тенденції в цьому плані вже помічались. Серед чумаків виділялись власники валок, які просто наймали на сезон провозатих. На Півдні уже в другій чверті XIX століття з'явилась практика найму батраків.

Проте, економічний потенціал державних селян в цей час блокувався загальними негативними факторами, властивими всій економіці - вузькістю ринку, платоспроможного попиту, дорожнечою угідь та сучасних металевих господарських знарядь, робочої худоби. Тому й господарство державних селян ще залишалось переважно натуральним, або точніше, «позаринковим». Велось воно здебільшого силами власної сім'ї, а його товарність залишалась просто мізерною в порівнянні з великим поміщицьким господарством. Селянський хліб навіть на середину XIX століття становив не більше 1/10 ринкового фонду.

Соціальна самосвідомість державних селян теж поки-що орієнтувалась на традиційні цінності - забезпечення усталеного рівня життя власною працею на власній землі, громадську взаємовиручку. Такий менталітет виключав саму можливість аморальної соціальної поведінки - крадіжки, лихварський визиск односельця (останнє забороняла церква).

Одночасно, він виключав і речі, необхідні для підприємництва: накопичення, скупівлю земель у односельчан.

Так-що про зародження «сільської буржуазії» в цей період говорити зарано.

1.6. Селяни-кріпаки

На найнижчому щаблі суспільної драбини стояла половина українського суспільства - кріпосне селянство. На момент реформи 1861 року його налічувало майже 2,5 млн. рев. душ, або біля 60% всіх селян.

Кріпосні селяни залишались основним джерелом доходів одночасно й для дворян-поміщиків, і для держави - в цьому специфіка їхнього становища як економічного, так і юридичного. Колізія інтересів уряду й дворян чітко відбилась і в тодішньому російському законодавстві - у відповідних статтях 2-го тому «Зводу законів». Якщо «право володіння кріпаками там тлумачиться як приватне право громадян, що знаходяться поза сферою державної опіки, то сам «кріпосний стан» як такий прирівнюється до «нерухомості» (землі, надр і т.п.) і як такий підлягає державному втручання, регламентації.

Російські урядовці, включаючи й обох імператорів першої половини XIX століття, прекрасно усвідомлювали економічне значення кріпосного стану - так само як і потребу в його ліквідації. Тому, з одного боку намагались не допустити обезземелення та руйнації селянського господарства, а з іншого, шляхом часткових заходів готували суспільство до майбутнього «звільнення селян». При цьому враховувались, як свідчать факти й специфічні регіональні фактори - протиріччя між проросійськи настроєним православним селянством та польською шляхтою, наявність козацької традиції на Лівобережжі, «неукоріненість» самої кріпосної системи в більшості районів України, де ця система виникла пізно - лише з 80-х років XVIII століття... «Дворянин-поміщик, володар кріпосних душ, завжди являв собою щось чуже духу Малоросії, привите їй ззовні, а не вироблене умовами її колишнього життя, а тому погано гармонізувало з її мирним благодущним побутом. Як явище наносне дворянство так і не встигло органічно злитися з загальним устроєм народного життя в країні.» - писав в 1896 році у своїх спогадах сучасник, сам поміщик з Полтавщини.

Ще Павлом I було встановлено максимальний розмір панщини - 3 дні на весь тиждень, а його наступник Олександр I дозволив селянам викупитися на волю за згодою поміщика (1803 рік).

В правління Миколи I була припинена роздача державних селян дворянству, заборонено продавати селян вроздріб (у 1841 році), купувати їх безземельним дворянам (1843 рік), дане право кріпакам викупитися на волю в разі продажу мастку за борги. Нарешті в 1848 році селяни отримали важливе загальногромадянське право - купувати нерухому власність.

І все ж становище кріпосних залишалось найважчим серед податних станів та характеризувалось загальним погіршенням. Справа тут не лише в обтяжливості самого кріпосного стану, який залишав особу поза межами громадянського суспільства - від її імені виступав поміщик; він уособлював і неподільну владу в своєму мастку.

Важливіше інше - переважна більшість кріпаків зосереджувалась у правобережних губерніях - там, де з XVI століття укорінилося поміщицьке фільваркове господарство, яке вимагало величезних мас робочої сили. У 30-40-ві роки воно отримало новий імпульс - разом з ростом цукроварства. Бурякові плантації стали справжнім прокляттям селян Поділля та Київщини вже тому, що вимагали вдвічі більших, ніж в середньому трудозатрат (угноєння, просапка, збирання, вивіз врожаю на фабрику). Показово, що в таких районах панщина досягала часом всіх 6-ти днів на тиждень.

Одночасно, розорювання землі під бурякові плантації призвело до скорочення селянського клину і посівів під зернові культури. На 1861 рік селяни Київщини та Поділля мали найнижчі норми земельних наділів - 1-2 десятини

проти 3 десятин в Полтавській губернії та 6,5 десятин в Таврії. Недобір зерна та дефіцит угідь для випасу худоби тягли за собою нові біди - нестачу харчів, корму для худоби, скорочення її поголів'я. До того ж, деякі поміщики йшли ще далі, забираючи до своїх рук таку дорогу в цих краях землю і переводячи селян на так звану «місячину» - тобто умовну місячну оплату замість надання земельних наділів. Така система була вже недалекою до звичайного рабства.

Політична ситуація на Правобережжі спонукала київського генерал-губернатора Д.Бібікова поквартитися з запровадженням тут деяких заходів, що мали ввести в певні рамки економічну владу поміщика. Згідно «Інвентарних правил», введених у дію тут в червні 1847 року панщина обмежувалась 3-ма днями на тиждень для чоловіків та 1-м днем для жінок. Встановлювався й ряд інших обмежень для застосування жіночої праці. Поміщики втрачали право переводити селян на двірську службу. Але й такі обмеження, самі по собі не досить масштабні, вже в 1852 році були зведені нанівець новим київським генерал-губернатором князем П.Васильчиковим.

Для рішучого кроку вперед - скасування самого кріпосного стану - не вистачало головного - політичної волі уряду. Його підходи до кріпацької проблеми часом були просто трагікомічними. Для прикладу можна взяти хоча б указ про «тимчасово зобов'язаних селян» в 1842 році - селяни оголошувались особисто вільними, їм відводились земельні наділи, їх обов'язки щодо поміщика мали строго кодифікуватись, але ... все це «звільнення» довірялось самому поміщикові, передавалось на його розгляд.

Між тим, кріпацтво, там, де воно переважало, буквально тримало за горло економіку, зберігаючи її у традиційному, примітивному стані. Не менший слід воно залишило в селянській самосвідомості, особливо на колишніх польських землях, де установилось ще в першій половині XVIII століття. У селян-кріпаків деформувалось почуття особистої гідності, атрофувались навички приватної ділової ініціативи. По-своєму характеристичним видається нам такий факт: коли в 60-ті роки XIX століття дрібні карні справи передали на розгляд селянських волосних судів, ті як засіб покарання, зазвичай застосовували батоги. 20-30 ударів стали правилом. Звички, породжені кріпосною епохою, не минали просто так.

1.7. Норми суспільних взаємовідносин в першій половині XIX століття

Взаємовідносини між всіма охарактеризованими вище станами регулювались, крім законів, ще й «неписаними» нормами, що мали характер звичаю. Писамперед йдеться про корпоративність як одну з найістотніших рис взаємовідносин у суспільстві. Кожна особа належала до певної верстви-корпорації, з притаманними їй специфічними життєвими цінностями, стиля-

ми та формами самоорганізації. Так, дворянство об'єднувалось в зібраннях повітового та губернського рівня. Ці зібрання мали право суду за ті чи інші проступки, виконувало опікунські функції щодо окремих осіб з «благородного стану» - збіднілих дворян, або сиріт, підстраховуючи їх тим самим від катастрофічних поворотів долі. Кожного року 20-30 стипендіатів дворянських зібрань відправлялось на навчання.

Так само купці об'єднувалися в збори виборних та становиш старшин (а в Одесі - у купецьку управу), міщани - в цех та громади, селяни - в сільські громади. Корпорація контролювала соціальну поведінку особи, виконувала й податкові повинності. З обох причин на самому «верху» державної машини такі станові органи опікували або Міністерство внутрішніх справ, або Міністерство державного майна (воно відало казенними селянами).

Кожна корпорація мала свої моральні приписи, норми. Так, у дворянському середовищі звичними були поняття особитої честі, гідності. Один з найосвіченіших дворян Чернігівщини О.Маркович, в своєму моральному есе «Про благородство почуттів» (1820 рік) зауважує з цього приводу: «Що у перших (простолюдинів - Авт.) буває тільки випадковістю, те повинно бути повсякчасним надбанням останніх (дворян - Авт.)» Шкода лише, що такими приписами багато-хто гребував.

У купецько-міщанському середовищі цінувалась скромність, працьовитість, простота, вірність даному слову - адже тодішня торгівля ще трималась переважно на усних домовленостях, а не письмових контрактах. Водночас, засуджувалось лихварство (ним займались в основному євреї), здирство. Не сформувався й культ багатства, накопичення, властивий, скажімо, західним буржуа-протестантам. У селян поважалась праця землероба, вона ставилась понад усе. Нормою залишалась взаємовиручка у різних формах - толоки, супряги, відробітки. Надзвичайно розвинені були й почуття земляцтва.

Стани-корпорації вибудовувалися «зверху донизу». Тобто суспільство слідувало принципів ієрархічності. Характерно, що навіть всередині селянської громади спостерігаємо те ж саме. Так, у громадських зборах брали участь лише дорослі чоловіки - глави сімей; правом голосу користувалися перш за все старші з них. «Бобилі», тобто холостяки, на такі зібрання не допускались - вони вважались чимось на зразок «соціально неповноцінних».

Аналогічно неписані правила притаманні й іншим корпораціям, з тією лише відмінністю, що там визначальну роль грало багатство. Дотримання ієрархії контролювалось законом, на її захист ставала громадська думка.

Скажімо, купець III-ї гільдії міг мати більші статки, ніж дворянин, краще одягатись і мати кращий дім. Але він не міг титулуватись, носити мундир, а також претендувати на звертання по імені та батькові - для першої половини XIX століття це ще надбання дворян.

Корпоративність та ієрархічність у таких формах могли стабільно зберігатись лише в малорухливому суспільстві, де ключову роль ще грала традиція. Досвід минулих поколінь вважався підставою для дій, вчинків у сучасному. Цей мотив - «як за дідів-прадідів повелось» - постійно присутній навіть у скиргах, позовах. У світоглядному плані традиціоналізм як регулятор суспільної поведінки спирався на християнські уявлення про походження та побудову світу; посилення на сюжети Священного Писання та приклади з «жигітій» святих служили настановою й аргументом. Крім світоглядного коріння, традиція спиралась і на сучасні реалії: у малоосвіченому суспільстві, яке з тривогою сприймало зміни, посилення на досвід минулого додавав впевненості особі. Традиціоналізм відповідав і потребам властей, підтримувався ними, оскільки дозволяв зберігати рівновагу та спокій у суспільстві.

1.8. Соціальна мобільність

Проте, соціальна система, заснована на подібних началах, зводила до мінімуму можливості розвитку, основа яких закладається соціальною мобільністю - переміщенням людей «вверх-вниз» по суспільній ієрархії. Але для цього доводилось долати занадто вже чисельні бар'єри. Для кріпосного селянства, половини суспільства, існували практично лише дві законні можливості просування «наверх» - це викуп, або служба в армії - по її закінченню після 25 років колишній кріпак разом з сім'єю ставав вільним. В першій половині XIX століття через те й інше пройшли лише якихось 2-3% українських селян-кріпаків. Існував ще один варіант, позаконний - втеча на Південь, яка часто справді приносила волю. Однак, і ним скористувались небагато - можливо 50-70 тисяч чоловік.

Більше можливостей для пересування по вертикалі мали державні селяни: вони могли навчатися в повітових училищах, церковних школах та семінаріях (декому вдавалось потрапити й до гімназій), а також записуватися до міщанського стану, або навіть і стати купцями. Та на ділі скористалися цими можливостями одиниці. Так, за першу половину XIX століття міщанами стали не більше 0,4-0,5% селян.

Навряд чи частішими були й переміщення з міщан у купецтво - життя не дивало підстав для цього. Й лише «щасливчикам» вдавалось перейти до дворянського стану - через армійську службу, або пройшовши гімназію чи університет. Йдеться про якихось 20-30 тисяч чоловік. Родовите дворянство витянулось до таких височок, як до вискочок. Та якщо було важко пробитися «наверх» суспільної ієрархії, то й стрімкі падіння «вниз» так само нечасті. В першій половині XIX століття таке найчастіше траплялося з державними се-

лянами, що їх «дарувала» держава поміщикам. Пізніше жертвами таких па-дінь здебільшого ставали купці, які розорялися і змушені були переходити до міщан.

Спостерігалась певна застійна рівновага, про яку так опікувався уряд. Звичайно, про кричущу несправедливість такої системи станів-рангів навіть не варто говорити. Її неефективність, непродуктивність - теж очевидні. Нікому не вдається підрахувати скільки талантів втратив державний апарат, економіка, освіта та мистецтво, по суті, заблокувавши простонароддю шлях до кар'єри в нормальному смислі цього слова. Так само як ніхто не обрахує й кількості бездарностей, або ж сіростей, що їх винесли «наверх» походження, зв'язки батьків і чись «високе покровительство». В соціальному та інтелектуальному закостенінні, самоконсервації суспільної еліти полягала одна з найголовніших (якщо не головна) причин відставання країни.

1.9. Соціальний протест

В суспільстві, де кілька відсотків населення жили за рахунок приниження та визиску решти існувало більш, ніж достатньо джерел для соціального протесту. Його носіями виступали «тяглі стани» - перш за все кріпаки, меншою мірою - державні селяни та міщани.

Крайньою формою його вираження був «соціальний розбій» - тобто класова помста через розправу над поміщиком, або ж управляючим, захоплення та роздача поміщицького майна. Найбільш характерний приклад цього явища - рух на Правобережжі в 20-30-ті роки під проводом У.Кармелюка. Проте, воно, це явище, могло стати уділом лише кількох десятків, не більше - «розбійник» ставив себе поза суспільством. А тому консервативна селянська маса якщо й розуміла «розбійників», то все ж залишалась далекою від їх підтримки.

Трудящі й експлуатовані віддавали перевагу таким формам протесту, які дозволялись законодавством, або ж допускались мораллю, традицією. Протест у першій половині XIX століття - це, як правило, реакція на порушення властями чи поміщиками традиції, пониження звичного статусу та рівня життя простого люду. Найпоширеніша його форма - це скарга, різноманітні «прошення», звернення до властей. Досить поширена й інша - відмова від виконання повинностей на користь поміщика або ж казни - в тому випадку, якщо ці повинності були «новиною», утруднювали ведення власного господарства селянина, або ж розцінювались як незаконні. Характерний приклад цього - селянські заворушення в 1848-1849 роках на Правобережжі під час впровадження інвентарів. Поміщики нерідко довільно тлумачили норми цих інвентарів, на жаль не завжди чітких, намагались зберегти

напущину в колишніх величинах. Закономірною реакцією селян ставала відмова від виконання повинностей взагалі.

Бунт для першої половини XIX століття - вже явище рідке. Всього зафіксовано близько 130 таких виступів локального масштабу. Бунт спалахував тоді, коли дії властей чи поміщика призводили до руйнування традиційного укладу та рівня життя. Наймасовіші з таких виступів в першій половині XIX століття були пов'язані зі спробами властей запровадити військові поселення. (Скільки ж майбутні поселяни були або козаками, або державними селянами, перевід їх на військово-статутну службу, казарменну організацію, притягнення до примусових робіт означали пониження рівня життя й цілковиту зміну суспільного укладу.

В липні 1817 року повстали військові поселяни в районі М.Познесенська, недавні бузькі козаки, через два роки, в липні 1819 року спалахнув бунт поселян у Чугуєві (Харківська губернія). Спроба обернути в цю категорію нові групи державних селян спровокувала нові бунти в 1829 році на Слобожанщині.

В другій чверті XIX століття основним «подразником» селянства стає обмеження, запровадження примусової праці на поміщицьких фабриках та мануфактурах, «місячина».

При всьому розмаїтті форм соціального протесту їм притаманна спільна суттєва властивість - особа монарха залишалась поза критикою, вона вважалась носієм вищої справедливості, а сам протест поставав у селянській свідомості як щось відповідне царській волі. Коли в 1855 році Микола I в черговий раз закликав суспільство до створення ополчення в підтримку армії в Криму, селяни Київщини та Полтавського Подніпров'я зрозуміли це як заклики до відновлення козацтва, стали самовільно записуватись у цей стан, «виправляючи» себе від кріпацтва. Дещо подібне траплялося й раніше - в 1812 році в 1832 роках.

Цей самий «наївний монархізм» (цю категорію часто вживають історики) був далеко не таким вже й наївним. Бо, з одного боку, селянству часом ні на кого іншого було сподіватись, а з іншого - такі надії певною мірою підкріплювались реальним досвідом мас. Російське самодержавство поклалося з найгрубішими проявами поміщицької сваволі, з релігійним припущенням, властивим «історичній Польщі», навчилося маневрувати, йти на компромісні заходи, відповідні масовим сподіванням. Разом з тим, не варто розцінювати всі ці акти протесту як прояви «класової боротьби», що було властиве радянській історіографії. Це були виступи локальних груп з конкретними вимогами. У селянства не існувало й не могло бути чогось на зразок єдиної класової позиції. Немає підстав вважати селянський протест і безпосередньою причиною «великих реформ» 60-х років. Хоч статистика й

відображає певне зростання соціальної напруги на селі, ситуація в цілому залишалась стабільною й контрольованою.

Соціальний протест грав зовсім іншу роль - він слугував свого типу суспільним сигналом про наявність серйозних проблем, відкладання яких в перспективі могло призвести до політичних ускладнень для уряду. І в цьому сенсі дійсно готував власті до майбутніх реформ.

Розділ 2. Зародження політичної опозиції в українському суспільстві

2.1. Історичні фактори та особливості формування суспільно-політичних рухів в Україні

Виникнення таких рухів - цих первістків опозиції правлячим режимам - в Україні, як і скрізь, проходило на вітчизняному суспільному ґрунті. В такий спосіб прогресистські настроєні кола суспільства шукали шляхи розв'язання тих протиріч, об які спіткнулась правляча царська бюрократія. Інакше кажучи, вони не «заносилися ззовні», як вважав Микола I та його однодумці, а становили невід'ємну частину суспільного процесу.

Разом з тим, не можна не відмітити, що ці рухи з точки зору програми, організації та вибору засобів дії знаходились під провідним впливом європейської суспільної думки та політичних досвідів. Торкаючись останніх, доцільно, вочевидь, відштовхуватись від епохальної події кінця XVIII століття - Великої Французької революції, яка скеровувалась ідеєю докорінного оновлення суспільства на засадах ідей Просвітництва - Розуму, Рівності, Справедливості. Однак, страхіття якобінського терору, термідоріанський переворот, а потім - імперія Наполеона Бонапарта з її безперервними агресивними війнами, показали, що шлях людства до цих ідеалів далеко довший і складніший, ніж це передрікалося Ж.Руссо, Д.Дідро, К.Гельвецієм та іншими класиками Просвітництва.

Виявилось, що вихід мас на вулицю, залучення їх до політики загрожує ексцесами та стихією з непередбачуваними наслідками. Тому радикали післянаполеонівської епохи намагались уникнути таких небезпечних поворотів - так народилась тактика «військової революції», «контрольованих перетворень», апробована в Іспанії. І не без успіху. Виявилось і те, що в результаті революції на вершині влади уціліли не «наймудріші» й «найсправедливіші», а безпринципні кар'єристи типу Фуше, Талейрана вкупі з ділками-хапугами, що вижали «сливки» з революційного лихоліття. Чи не найбільше ж, однак, прогресивну Європу вразила та підміна понять, яка сталась в епоху наполеонівських завоювань - під новими гаслами, які несли в Європу французькі солдати, чимдалі, тим рельєфніше прорізалась добре знайомі вже кон-

тури традиційної французької великодержавної політики, спрямованої на підпорядкування інших держав та народів. Переможені французами Прусія та Австрія стали не «рівними» чи «братами», а безправними й безсилими сателітами Наполеона. Історія одруження французького імператора з австрійською принцесою по-своєму замкнула те символічне коло, по якому рухалась французька революція: адже починалась вона з повалення абсолютизму Людовіка XVI, одруженого з «ненависною австріячкою» Марією Антуанеттою.

В світлі цих сумних досвідів подальші пошуки європейських прибічників суспільного оновлення пішли в двох провідних напрямках. Одні вважали, що подальший «прогрес» полягає не лише в політичному й громадянсько-правовому урівненні, як стверджували свого часу французькі революціонери й пізніші європейські ліберали, а в докорінній соціально-економічній перебудові шляхом поширення принципів братерства й рівності на соціально-економічну сферу. Конкретніше, йшлося про урівнення всіх у майновому відношенні, колективізацію власності та самого виробництва й споживання і, навіть, виховання молоді. Так, на суспільну арену вийшов європейський соціалізм, що дав у першій половині XIX століття унікальне сузір'я імен та розмаїття концепцій. Е.Кабе, Л.Блан, А.Прудон, А.Сен-Сімон, Р.Оуен та їхні численні послідовники запропонували суспільству свої проекти переустрою, подолання економічного гніту. Плани, багаті новаторськими думками, гуманістичні за суттю й методами - будучи типовими про-світниками їх автори продовжували розраховувати на силу розуму, переко-нання. Звідси - їхні численні експерименти й наївні листи-умовляння до європейських володарів.

Одночасно, розчарування в раціоналізмі та космополітизмі Про-світництва, властивому йому ігноруванню національно-специфічного начала, а також реакція на французьку імперську політику народили ще одне значу-ще й перспективне явище - ранній європейський націоналізм. Згодом, він став знаряддям духовного самозахисту пригнічених народів від політики Священного Союзу. За точним висловом М.Карєєва, одного з найвдум-ливіших істориків Нового Часу, XIX століття стало «націоналістичнішим», ніж XVIII століття.

Молоде покоління європейської інтелігенції, яке вступило в життя на-полеонівську та післянаполеонівську епоху, захопила справжня «мода на на-ціональну виключність». Одна за другою з'являються в 30-40-ві роки «Книги польського народу та польського пілігримства» А.Міцкевича (1833 рік), «Про моральну та громадянську першість італійців» В.Джіоберті (1843 рік), чис-ленні твори «слов'янофілів» (В.Ганка, П.Шафарика, О.Хом'якова, І.Котляревського та інших), «молодорумунів», «молодоугорців» та інших початківців ранньонаціоналістичної ідеології.

Незважаючи на окремі змістовні розбіжності, ці течії походили одна на одну в головному: вони черпали аргументи у традиції, «славному минулому», міфологізуючи це минуле; всі намагались сконструювати абстрактний образ «духу своєї нації», відмінний від решти; всі наділяли цей «дух» рисами найвищої досконалості, відмовляючи в цих рисах іншим народам. Дивні, на перший погляд, метаморфози нерідко траплялися в поглядах одних і тих же мислителів в цю епоху змін. Так, іменитий класик німецької філософії Й.Фіхте ще в 1804 році закликав прищеплювати людству «всесвітнє громадянське почуття» і називав себе «французом», а вже через три роки, які вмістили всю гіркоту приниження від Наполеона, він же прочитав «Промови до німецької нації», де закликав німців до протилежного: злитися в одну націю та плекаги «самосвідомість народності». Незабаром цей заклик було вилито в оригінальну філософсько-романтичну концепцію «народності» ще одним мислителем з Німеччини, який пройшов той же шлях від раціоналізму та космополітизму до національної романтики - Й.Гердером. Гердерівська ідея самобутності та самоцінності кожного народу знайшла вдячну аудиторію в приниженому слов'янському світі.

Обидві течії - соціалізм та ранній націоналізм - торували шлях і до української периферії Росії.

В організаційному плані тодішня європейська опозиція тяжіла до замкнених товариств - це було реакцією на відсутність нормальних демократичних процедур політики. «Тугенбунд» в Пруссії, «карбонарії» в Італії, ліберальні таємні гуртки в Австрії й т.п. - всі ці утворення були початками майбутніх масових рухів. Тут дискутувались нові програмні ідеї, кристалізувались політичні платформи, набували навиків майбутні популярні лідери, готувались плани революцій та переворотів. Аналоги таких об'єднань ми незабаром побачимо і в Україні.

Проте, в Україні генез суспільно-політичних рухів неодмінно мусив носити й носив ряд специфічних рис. По-перше, на відміну від Західної Європи та деяких центральноєвропейських країн, де лідерство в таких рухах належало вихідцям з «середніх прошарків», в Україні, де таких прошарків практично не було, цю роль взяло на себе дворянство, точніше, прогресистьки настроєний його прошарок. Він мав переваги у всьому - освіті, навиках самоорганізації та знайомстві з закордонним досвідом. Багато хто в мундирах російської армії (чи французької - як поляки) брав участь у війнах на початку XIX століття. По-друге, інтелектуально активний прошарок дворянської еліти, що служив базою опозиції, залишався надзвичайно вузьким. Опосередковано про нього можна судити по кількості передплатників солідних журналів зразка «Современника» чи «Отечественных записок». Це - в межах 2-3 тисячі чоловік на всю Росію, а для України й цю цифру треба зменшити разів

в чотири. По-третє, сам національний склад дворянської еліти, її культурні та політичні орієнтації виключали саму можливість виникнення впливових течій «національно-українського» спрямування.

Факт є факт: тон і моду серед політичної опозиції в першій половині XIX століття формували російські та польські радикали. «Українофільство» ж як течія помітно поступалось і тим, і другим в усіх відношеннях.

2.2. Російські дворянські революціонери в Україні

Організація. Нелегальні осередки російських дворян-радикалів в Україні виникали на перших порах як відгалуження загальноросійських організацій такого спрямування. Можливо, «першим декабристом» тут можна вважати 40-річного управителя канцелярії Полтавського губернаторства Михайла Новікова, двоюрідного племінника знаменитого російського просвітителя. Будучи одним з керівників столичного «Союзу порятунку», він, водночас, став засновником масонської ложі «Любов до істини» в Полтаві. Зв'язок цієї ложі з декабристами остаточно ще не з'ясований. Проте, відомо, що з «братів» в 1826 році притягнувся до слідства в справі декабристів С.Кочубей, В.Тарнавський, В.Лукашевич. До речі, входив до неї й автор славетної «Енеїди» І.Котляревський.

Саме М.Новікову належить перший в історії Росії проект республіканської конституції. Проте, якщо даний проект не зберігся, то інший життєвий крок цього провінціального чиновника мав довге продовження: саме М.Новіков ще в столиці завербував до «Союзу порятунку» П.Пестеля, молодого офіцера, одного з героїв війни 1812 року. Приїхавши на службу до маленького провінційного Тульчина - в якості ад'ютанта командуючого 2-ю армією, цей честолюбний, вольовий і талановитий організатор з лідерськими якостями вже у вересні 1818 року заснував там управу «Союзу благоденства» (наступника «Союзу порятунку»). До кінця 1820 року вона стала найчисельнішою (близько 30 чоловік), найактивнішою та найрадикальнішою в поглядах. Останнє виявилось вирішальним у березні 1821 року, коли після саморозпуску «Союзу благоденства» ця управа зібралась для вирішення «гамлетівського питання»: бути чи не бути далі? 9 присутніх на тих зборах дали ствердну відповідь - бути й продовжувати боротьбу. Символічним є те, що через 5 років 8 з 9-ти учасників того зібрання потрапили до перших двох категорій «державних злочинців» - царат був по-своєму точним в оцінці своїх опонентів.

Так було покладено початок існуванню знаменитого Південного товариства. Керувала ним створена тоді ж, в 1821 році, Директорія у складі П.Пестеля, О.Юшневського та М.Муравйова.

Протягом наступних чотирьох років Південне товариство розрослося шир, поступово охоплюючи конспіративною мережею частини 2-ї армії, яка квартирувала на Поділлі та Київщині. В 1823 році до Тульчинської управи додалася ще Васильківська на чолі з С.Муравйовим-Апостолом та М.Бестужевим-Рюїніним. А також - Кам'янська, що нею керували В.Давидов та князь С.Волконський. У перших числах вересня 1825 року «південці» об'єдналися з ще однією нелегальною організацією - Товариством об'єднаних слов'ян. Воно було засноване двома роками раніше (у 1823 році) молодими офіцерами 8-ї артбригади П. та А.Борисовими разом з волинським шляхтичем Ю.Люблінським. Серед близько півсотні його членів переважали молоді офіцери в невисоких званнях. Безперечно, що об'єднання приможило практичні можливості революційного перевороту: відома, що декабристи розраховували на підтримку збройної сили в 50-70 тисяч багнетів - цілком достатньої для початку виступу.

Одночасно, цей рух зростав і в програмно-політичному плані. З'являється «Конституція Державний Заповіт» П.Пестеля, а в січні 1822 року, як основа політичної платформи Південного товариства, приймається «Руська Правда», написана тим же П.Пестелем. Вона призначалась на роль тимчасової конституції Росії «на другий день» після перемоги. З'являються «Катехізис» та «Клятва» Товариства об'єднаних слов'ян. За програмним оснащенням декабристи помітно перевищували решту опозиційних угруповань.

Ідеологія. Декабризм та історичні долі України. Стрижнем декабристської ідеології був синтез модерністських ідей Просвітництва і російської великодержавної традиції. Будучи спадкоємцями європейського ідейного модерну кінця XVIII століття, «південці» вважали його ідеали універсальними, придатними для всіх суспільств: «Істина політична скрізь одна й та ж». Виходячи з європейських досвідів, вони готували Росії зміни остільки масштабні, що означали розрив з її традиційними укладами. Досить сказати, що «запуск» реформ розпочинався б з перевороту, запровадження тимчасової конституції та винищення царської фамілії - саме за це висловлювались П.Пестель, В.Давидов, князь С.Волконський та О.Юшневський - більшість лідерів Південного товариства. Далі йшлося про розбудову парламентської демократичної республіки з Народним Віче на чолі, функціональним поділом влади на законодавчу, виконавчу (Державна Дума) та контрольну (Верховний Собор). В економіці - про свободу приватної власності та приватної ініціативи, звільнення останньої від бюрократичної регламентації, при збереженні елементів захисту вітчизняної економіки від іноземних конкурентів через систему митних тарифів. Чисто ліберальний принцип повагання особистих свобод та власності поширювався й на аграрну реформу: звільнення селян від кріпацтва передбачалося провести без ексцесів, давши колишнім кріпосним свободу й земельні наділи, але через механізми викупу.

Данину європейським традиціям реформаторства дворянські радикали віддавали і в своєму баченні політичних механізмів перетворень. Скрізь і завжди - від Петра I до Йосифа II - такі перетворення спирались на дві підвалини: централізм влади та «освічену» бюрократію. Кажучи коротше - на примус реформаторів. Подібне збиралось впровадити й декабристи, лише замінивши монарха «Тимчасовим верховним правлінням» (революційним урядом) та зв'язавши це «правління» конституцією - «Руською Правдою». Сильна авторитарна влада мусила зламати опір консерваторів, не допускаючи в той же час анархії мас. Слід, одночасно, мати на увазі те, що декабристи бачили свої грандіозні перетворення не у відриві від російської державної традиції, а у її ж руслі. Вони надихались ідеалами «величі, сили та могуття» Росії, хоча джерела того й іншого вбачали в прогресі, залишались поборниками єдності й неподільності державної території. Європейський раціоналізм аж до Г.Гегеля додав аргументованості такому підходові, розрізняючи «державні народи», які могли бути незалежними, і «недержавні», що повинні були поступитись своїми суверенними правами. Цілком згідно з цим, «Руська Правда» прокламує централізм та унітаризм в побудові демократичної Росії, допускаючи право на окремішність лише для поляків. Федералізм та автономія відкидаються як «найбільше зло», неросійським народам програмується злиття з росіянами на їхній культурній основі. Чітко підкреслюється першість православної церкви у новій Росії.

Що ж до України-Малоросії, то її народ, вочевидь, відносився П.Пестелем до «недержавних». Малоросія «не була й не може бути самостійною» - говорив вождь «південців». Скоріше, «малороси» розглядались у дусі офіційної ідеології - як елемент «корінного народу російського, племені слов'янського». Асиміляційна суть такого підходу цілком очевидна. Та все ж не можна впадати в іншу крайність, стверджуючи, що програма декабристів «не відбивала інтересів неросійських народів» - як це властиво О.Субтельному та ряду інших авторів.

«Руська Правда» не надавала національних прав «Малоросії», Литві чи іншим національним регіонам. Але вона вручала всю повноту громадянських прав самим українцям, росіянам, литовцям, татарам і т.д. В тому числі - й право виражати свої національні вимоги та почуття. «Руська Правда» ігнорувала саму національну проблему. Але, намічаючи послідовну демократизацію суспільства та ліквідуючи станіві бар'єри, вона формувала саму перспективу публічної, відкритої постановки національного питання та консолідації неросійських народів. Творення нації починається з вільного волевиявлення самих людей, громадян, а не навпаки. Тому на ділі, всупереч централізаторським тенденціям, конституція декабристів, яка значно далі просушила саме вирішення «українського питання», ніж, скажімо, феодально-

патріархальна Гетьманщина, котру «самовизначали» всього дві-три сотні старшинських сімейств. А потім, не забуваймо й про те, що серед самих декабристів визрівала й федеративна альтернатива творення майбутнього устрою. Її відстоювало Петербурзьке Північне товариство, вона була популярною і в Товаристві об'єднаних слов'ян, хоч в обох з них «Малоросія» ще не розглядалась як суб'єкт федерації.

Так чи інакше, а величезній країні готувався радикальний переворот, причому - елітарною частиною суспільства. Не випадково, декабризм овіяний аурую самопожертви в ім'я високої ідеї. Адже, звідки б взялися особистим претензіям до царя у

П.Пестеля, сина сибірського генерал-губернатора, який лише в 28 років надів еполети полковника (мрія тисяч звичайних служак) і вважався начальством за такого, що придатний на всі посади в державі («всюди перший»)? Про його здібності знав сам імператор. Або ж у князя С.Волконського, в 24 роки генерал-майора, власника 1,5 тис. кріпосних душ в російських губерніях та 10 тис. десятин землі в Таврії? Або ж у братів С. та М.Муравйових-Апостолів, котрі мали успадкувати від батька гігантські маєтності з 3,5 тис. кріпосних душ? І все обміняти на абсолютну невизначеність та особистий ризик? Саме ці якості, незрозумілі для міщанина-обивателя, і стійкість, проявлена дворянами-радикалами, свідчили про те, що вони виростили в справжніх політиків, тобто, виходили на той ідейний та морально-вольовий рівень, що його вимагала повсякчас свідомо політична діяльність. Явище, як бачимо, рідке на Україні, де опозиція більше гралась в опозицію, а ніж була нею насправді.

Ясна річ, у всякому суспільстві таких небагато. Число учасників декабристських управ в Україні вимірювалось близько півторастами чоловік. І цю жменьку нелегалів чекала трагічна сторона всякого радикального авангарду - політичний та морально-психологічний відрив від суспільної маси, тієї «золотої середини», яка зазвичай схиляє шальку терезів великої політики на той чи інший бік. Як побачимо далі, ця «болячка» російської опозиції стала згодом хронічною, породивши зрештою трагедію громадянської війни. Саме ця ізоляція в суспільстві, нечисленність тих, хто міг би свідомо підтримати переворот, заставляли цих «дисидентів» щільніше змикати ряди, піднувати кожного товариша і побоюватись провалу - кожна осічка загрожувала повним крахом усіх сподівань. Звідси - досить досконала техніка конспірації: навіть на з'їзди товариства, приурочувані до київського Контрактового ярмарку, збиралося не більше 10 чоловік.

Поразка. Тактика військового перевороту теж найкращим чином пасувала нечисленному радикальному підпіллю - для інших сценаріїв революції не було готове ні воно, ні країна. Намічалось кілька варіантів путчу. Згідно

останнього, наміченого на 4 грудня 1825 року передбачалося організувати виступ силами 2-ї армії та воєнних поселенців. А далі - організувати похід на столицю, де готувало повстання Північне товариство.

Однак, несподівана смерть Олександра I, що випередила всі попередні плани, розгром повстання в Петербурзі, арешти Тульчинської управи й П.Пестеля паралізували Південне товариство. Воно зуміло підняти на виступ лише Чернігівський полк, який після 4-денних блукань 3 січня 1826 року був розстріляний і роззброєний урядовими військами.

З розгромом декабристів урядові вдалося знекровити й зупинити в рості радикальну російську опозицію. Вдалося й заглушити резонанс від цієї справи: для більшості співвітчизників цей «заколот» залишився маловідомим і малозрозумілим. Жандармська статистика пізніших років знає лише декілька дрібних справ, що можуть бути поставлені в ряд російської опозиції. І то вони здебільшого жалюгідні за змістом, суттю й складом учасників. Типова для цього часу справа заарештованого в лютому 1827 року (за написання «вільнолюбного» вірша) харківського юнкера В.Розаліон-Сошальського, що його зарахували радянські історики до числа учасників «революційного руху». На допиті цей «радикал» одразу ж покаявся, назвав свій твір «плодом легковажної нерозсудливості». І дістав прощення суворого Миколи I.

Найсерйозніші справи цього періоду - про вільнодумство в Ніжинській гімназії вищих наук (1827-1830 роки) та про поширення ідей А.Сен-Сімона в Харківському університеті (у березні 1835 року) свідчили про інтерес певних груп дворянської інтелігенції України до модерних європейських теорій ліберального та соціалістичного спрямувань, а не про стремління до політичної діяльності.

Тим не менш, декабризм - явище високого значення одразу в декількох смислах. По-перше, він показав, що минули «золоті часи» російської монархії, коли, за висловом О.Пушкіна, «уряд йшов попереду суспільства». Тобто, коли ініціатива перетворень походила від самих монархів та їхнього нечисленного оточення. А консервативне й прогресистське крило дворянства з однаковим завзяттям служили урядові. Вступала у свої права закономірність, властива кожному режимові на схилі його історії - в міру того як він перестає відповідати викликам часу, він втрачає контроль і над умонастроями в суспільстві. По-друге, саме декабристи могли стати першою реальною альтернативою цьому режимові - і самим фактом заснування організованої політичної опозиції, і їхньою ідеологією конституціоналізму, республіканської демократії. Те й друге в XIX столітті надихало багатьох, включаючи й Т.Шевченка, М.Драгоманова та М.Грушевського, цих найвишчійших постатей «українства» переходною доби. Сучасний республіканізм чи демократичний конституціоналізм на українській землі бере початок не в «Бендерських статтях» П.Орлика (написаних, до речі, за кордоном), а в кон-

ституціях М.Новікова та П.Пестеля. В часи, коли наше історичне мислення дехто збирається зафарбувати в «строга національні» кольори, не забуваймо про це!

2.3. Польсько-шляхетський рух

Спираючись на шляхту Правобережжя та політичну ідею «історичної Польщі» в кордонах 1772 року, цей рух являв собою продовження досвідів кінця XVIII століття. Ідея «історичної Польщі» стала чільною для політичного крила польського масонства, яке об'єдналося в 1819 році в «Національному масонстві» - нелегальній політизованій структурі, що мала свої відгалуження і в Україні (на Волині, в Києві, Кам'янці-Подільському). Ті, хто прагнув щось робити, а не зволікати час на філософські дебати та грати у втаємничену містику, як це було властиве більшості масонів, незабаром, в травні 1821 року, заснували Польське партіотичне товариство. Біля витоків обох цих утворень стояла одна й та ж особа - молодий, енергійний організатор, офіцер-шляхтич В.Лукасинський. Його постать оповита трагічною символікою, чимось притаманною всьому польському рухові. Після несподіваного арешту в 1822 році В.Лукасинський відсидів 49 років (!) в одиночній камері і помер фактично забутий. Так і не сказавши свого вагомого слова в опозиційній політиці. Не сказав цього слова й сам польський рух, згодом напівзабутий вітчизняною історіографією. А шкода! Бо діяльність патріотів «історичної Польщі» в Україні того часу є однією з найповчальніших та найяскравіших сторінок в історії опозиції. Можна сказати й більше - ця діяльність уособлювала одну з можливих альтернатив подальшої української історії. Суть цієї альтернативи полягала у реінтеграції частини українських земель з відновленою Польщею (маються на увазі правобережні губернії), тобто новому перерозподілу України. Почасти це й сталося в 1919-1921 роках. Ось чому польський рух заслуговує прискіпливої уваги кожного історика XIX століття.

Отже, після арешту В.Лукасинського Польське Патріотичне товариство не виявило себе практично нічим. Нові його керівники - С.Крижановський, П.Мошинський та М.Гарновський - продемонстрували політичну обмеженість, пасуючи консервативним настроям феодальної магнатерії з корінних польських земель. Втім, це не вберегло організацію від поліцейських переслідувань в момент розгрому декабристів. Тільки в грудні 1825 року і на одній лише Волині було заарештовано більше двох десятків польських поміщиків, включаючи й П.Мошинського, тодішнього губерньського маршала дворянства.

Ідея «історичної Польщі» з її шляхетським свавіллям була чужою самому польському суспільству, точніше, непривілейованій його частині. А тим більше вона була чужою українській селянській масі, серед якої ще доживали

вік свідки соціальних порядків в Речі Посполитій. Ця ж сама ідея заважала зближенню польських патріотів з іншими сегментами підпільної опозиції - спочатку з декабристами, а потім з «українофілами». Адже неминуче поставало питання про звільнення селян, віросповідну рівність католиків та православних у майбутній Польщі, а також - про кордони цієї держави. Відомо, що ці питання вперше постали в площині взаємовідносин Південного товариства з Польським патріотичним товариством. З декабристами поляки вступили в контакт у січні 1823 року через відставного генерала О.Ходчевича та поета Г.Елізара. Приймаючи програму декабристів на словах, поляки ставились до неї скептично на далі. Приймаючи як належне готовність декабристів надати Польщі незалежність, вожаки Патріотичного товариства настоювали на приєднанні до неї й правобережних українських губерній, що викликало заперечення «південців».

Підписавши договір про взаємодію з декабристами, польські опозиційні лідери в критичний момент не зробили практично нічого для його виконання. Надалі ж польське підпілля розраховувало лиш на себе та міжнародну кон'юктуру, котра могла обернутися сприятливо для планів реставрації «історичної Польщі». Але незабаром довелось розчаруватися і в такому виборі.

Уроки повстання 1830-1831 років. Повалення у Франції (в липні 1830 року) одіозного режиму Карла X, ставленика Священного Союзу, на перших порах додало наснаги польським патріотам. В ніч з 29 на 30 листопада 1830 року владу в Варшаві захопили частини Литовського корпусу. Царський намісник великий князь Костянтин Павлович змушений був тікати, а вожак повсталих генерал Хлопицький 5 грудня 1830 року отримав повноваження диктатора. Виступ поляків з самого початку планувався в підтримку нового французького уряду Луї-Філіппа і значною мірою підігрівався французькою пропагандою та французькими запевненнями про допомогу. Зважаючи на це, поляки виступили на 3 місяці раніше, ніж задумували.

Повстання почалось досить вдало - до кінця 1830 року етнічні польські землі були очищені від російських військ, а контрнаступ росіяни, керований бездарним генералом І.Дибичем, не мав успіху аж до травня 1831 року. Шукаючи підтримки і в решті областей колишньої Речі Посполитої, варшавський уряд слав на українське Правобережжя численні прокламації, емісарів. А в першій половині квітня 1831 року на Волині з'явився й 5-тисячний кавалерійський корпус генерала Ю.Дверницького. Тут він мав знайти підтримку в місцевій шляхти, яка встигла утворити декілька дрібних осередків типу київського «Союзу вільних українців» або волинського «Товариства бодрствуючих братів». Але тут поляків чекало повне фіаско. Вже в квітні 1831 року царські війська витіснили кавалеристів Ю.Дверницького в Галичину, а черг

місяць вони справилися й з рештою повстанців. Причому, заподіяли досить мізерні сили - десь близько 3 тисяч багнетів.

Звичайно, в поясненні такого факту не можна обійти увагою вкрай погану організацію цього повстання на українських теренах. Основні повстанські сили на Західній Волині та у верхів'ях Південного Бугу й Дністра діяли, як правило, без взаємної координації й без зв'язку з корпусом Ю.Дверницького. Їх розбили по черзі.

Та всеж основні причини поразки криються в суто політичній площині. В Європі повсталих поляків чекав егоїзм та стриманість великих держав. Зазнала поразки й ставка на Францію. Прагматичний і обережний французький король використав поляків лише як «громовідвід» і зовсім не бажав загострення відносин з Росією, інтервенції якої несприховано побоювався. Вже в середині січня 1831 року, у самий розгар повстання, французький посол в Петербурзі герцог К.Мортемар тасмно завірів Миколу I в тому, що поляки не отримають французької підтримки. А коли 18 березня 1831 року новий французький прем'єр-міністр, консервативний і обачливий К.Пер'є, публічно заявив, що вільнолюбним народам не слід чекати французької військової підтримки, якщо це не відповідає інтересам самої Франції, («Кров Франції належить тільки їй») - у варшавського уряду розвіялись останні надії.

Не менш повчальними для повсталих виявились і «українські досвіди». Тут на них чекали - монархізм селянської маси, її соціальне недовір'я до шляхетської «польщицини» та пасивність останньої. Боротись під абстрактним гаслом «За нашу та вашу свободу» знайшлося небагато бажачих - близько 5 тисяч шляхтичів та біля тисячі селян, половина з яких незабаром залишила це чуже середовище. Зате охочих до саморозправ над польськими поміщиками виявилось значно більше. Своєрідний сигнал до цього подала прокламація командуючого російськими каральними підрозділами барона Остен-Сакена: в ній селянство закликалось до арештів повсталих шляхтичів, а їхні маєтки більше не повертались бунтівним власникам. Це означало звільнення від кріпацтва. Забігаючи наперед, зазначимо, що уряд дотримав свого слова. Політична підтримка царського уряду українським селянством стала вирішальною підмогою легкого успіху російських властей.

Словом, криза польського руху постала у всіх її вимірах - міжнародно-політичному, класовому, тактичному. Роздори в цьому політичному середовищі після невдачі в 1830-1831 роках лише унаочнювали гостроту цієї кризи. Фактично - безвиході.

Одні назавжди полишили повстанські плани і шукали прихильності властей. Інші вдарились у «козаколюбство», показне й романтизоване, прагнучи знайти спільний культурний «код» з селянсько-православним оточенням. Серед тих, хто не склав зброю і ще не втратив надію на повернення з

небуття «великої Польщі», було далеко від ясності в конкретних планах та умовах їх досягнення. Якщо паризька аристократична еміграція («партія А.Чарторийського») вважала за краще очікувати на допомогу великих європейських держав, то активістське крило польського руху, представлене вихідцями з дрібношляхетського та різночинного прошарків, як і раніше, пригнуло до негайного виступу. Воно гостро напало на аристократію, дорікаючи їй за падіння Польщі в минулому, невдале керівництво повстанням - нещодавно, пасивність та консерватизм - перед лицем майбутнього. Проте, в свою чергу, цим критикам бракувало конструктиву. Вони розривались між прагненням запровадити в Польщі демократичну конституцію і, водночас, зберегти компроміс зі шляхтою та поміщиками, на підтримку яких по колишньому робились ставки.

В лецагах кризи: драма «Союзу польського народу». Таке протиріччя було властиве й найпопулярнішому активістському об'єднанню - «Молодій Польщі». В травні 1834 року воно заснувало свій центр у Брюсселі. Керували ним колишні повстанці - Й.Лелевель, К.Штольман, Ф.Гордашевський та деякі інші. Протягом трьох наступних років «молодополяки» з завидною енергією намагались утворити нову розгалужену повстанську організацію, здатну підняти виступ в усіх «трьох Польщах» - російській, австрійській та пруській. Тією організацією мав стати «Союз польського народу». Створювався він під особистим керівництвом 27-річного емісара брюссельського центру Ш.Конарського, особи амбіційної, честолюбної й досить енергійної, але в тій же мірі й схильної до романтичних ілюзій. З 1836 року у Львові став діяти Головний Збір цього «Союзу». А від нього конспіративні «шупальці» потяглися до нелегальних гуртків і на українському Правобережжі - на зразок товариства «Віра, надія, любов», що його заснував волинський шляхтич К.Мошковський та молодіжних осередків в Луцьку, Києві. Сюди ж, на Волинь, в грудні 1835 року перебрався й сам Ш.Конарський. Наступна драма («Союзу польського народу» продемонструвала всі вади тодішньої польської політики.

Намагаючись втягти в майбутнє повстання й шляхту, й селянство («через народ») лідери «Союзу» радили селянам «повірити» своїм поміщикам, а тим - морально вдосконалитись та поступитись поспольству за рахунок власних привілеїв. Ілюзорність таких прожектів зрештою стала зрозуміла й самому Ш.Конарському: «Дворяни визнавали ці думки справедливими, але нічого не робили». Робота ж з селянами звелась до кількох випадкових розмов у придорожних корчмах. Залишався, таким чином, хіба-що шляхетський путч. Та для нього сили «Союзу» були занадто малі (близько 70 чоловік) та пасивні. Переважна більшість його учасників мала, за висловом одного з них, «наймирніші побажання», не вірила в успіх задуму Ш.Конарського і навіть не

бажала мати справу з ним самим, як і з всяким радикалом-емігрантом, «який розпалював би думки та пректи руйнівні та неспокійні, яких ці губернії (правобережні - Авт.) не хочуть знати».

В 1837 році розпочався розбрід. Від «Союзу» відійшли Київський та Подільський «збори». Справа дійшла до того, що не вдалось ухвалити спільну програму, бо на скликаний для цього з'їзд (у червні 1838 року) делегати не з'явились. Всю решту довершила поліція, австрійська та російська. Перша розгромила «Головний збір» у Львові й поділилась інформацією з російськими колегами. Ті заарештували під Вільно Ш.Конарського. Сам лідер «Союзу» на повірку виявився легкодухим, видав практично все, що знав. Правда, це не врятувало його від розстрілу.

Протягом другої половини 1838 року практично всі учасники цієї організації опинилися в тюрмі. А в лютому-березні наступного року власті провели над ними 6 судових процесів, які завершилися неспівмірно суворими вироками. В результаті, польський рух був знекровлений і надовго занепав. Навіть у буремному для Європи 1848 році він нагадав про себе якимось десятком листівок, яким ніхто не вірив - там стверджувалось, що в Польщі «ніколи не було кріпацтва» і взагалі «друзі селян» не хто інший, як їхні поміщики-поляки.

В цьому пункті криза польсько-шляхетського руху дійшла до свого логічного кінця. Якщо повстанці 1830-1831 років виявились далекими від народу, то повстанці 1835-1837 років - від самої шляхти. Принципово нові якісні завдання загальнонаціональної консолідації та побудови демократичної Польщі неможливо було вирішити при опорі на традицію минулого та клас - уламок цього минулого - феодальну земельну аристократію, відгороджену і від решти поляків, і від українських селян привілеями, культурними рангами, звичками.

Наскільки польська опозиція була ще в полоні минулого - свідчить її ставлення до «української проблеми». Для одних правобережні українці являлись лише «малопольяками», регіональним відгалуженням польського етносу, інші, як С.Гошинський, Ж.Поулі та інші визнавали за «русинами» культурні особливості. Але в обох випадках за цим народом не визнавалось право на власну державну організацію, хоча б у формі автономії. Характерно, що поляки посилались на історичну традицію - сам факт існування Речі Посполитої та належність їй у минулому правобережних українських губерній. З точки зору традиційного феодально-династичного права вони мали рацію. Але ж для XIX століття, коли вже було проголошено принцип права нації на власну державу таке мислення вже стало анахронізмом і грало на руку лише великим імперським державам!

Поки український етнос залишався в стані політичної сплячки, опційні польсько-шляхетські ідеологи ще могли виступати від імені правобережних «русинів». Вони не бажали помічати того, що під їхнім боком виростає конкурент в особі «українофільства».

2.4. Зародження українського національного руху

Український дворянський автономізм. Подібно до російських радикалів та польського патріотичного підпілля, «українофільство» розпочиналось як дворянсько-елітарне явище. Так само як поляків надихав образ «історичної Польщі», так нащадків козацької старшини заворожував образ Гетьманщини з її козацько-старшинським становим хребтом. Закономірно, що перші історичні розвідки про Україну-Молоросію, написані в першій чверті XIX століття, проникнені очевидним намаганням «ошляхетнити» історичний образ козацтва та його старшини - тобто, приписати їм ті ж якості, якими традиційно наділялося дворянство. Йдеться, зокрема, про «Историю Малой России» Дм.Бантшиша-Каменського, «Историю Малороссии» О.Мартоса та анонімний твір «История Руссов», що поширювався серед лівобережного дворянства в 20-ті роки XIX століття у рукописному варіанті. «Енеїда» І.Котляревського теж примикає саме до цього смислового ряду: прості, на перший погляд, козаки наділяються в ній найвищими чеснотами.

За цими пам'ятками легко вгадувався земний корпоративний інтерес. Справа в тому, що nobilitація колишньої козацької старшини в російське дворянство йшла не просто - для цього вимагалась родовідна книга, або ж письмові свідчення як мінімум двох осіб, що підтверджували б дворянське походження особи. Оскільки ж у колишніх козаків таких підтверджень бракувало, імперська Геральдмейстерська канцелярія, що займалась nobilitацією, кілька разів переглядала такі справи. Останнього разу це сталося в 1796 році. Та й після завершення таких справ новонавернені дворяни з козацьким корінням відчували щось на зразок комплексу неповноцінності в оточенні російських родовитих дворян. Як реакція на цю болісну психологічну ситуацію народилась цікава історико-публіцистична література кінця XVIII століття, покликана довести історичні заслуги козацької старшини та її шляхетство. Розвідки А.Чепи, В.Полетики, В.Черниша та інших являлись передвісниками згаданих вище історичних трактатів і становлять єдиний генеалогічний ряд з ними.

Разом з тим, подібні історичні пошуки мали й далекосяжні наслідки як ідейного, так і політичного плану. Перш за все, вони формували історичний міф про козацтво, який став потім узагальненим ідейним символом всього «українофільства». Кажучи простіше, козацтво, це складне конкретно-

історичне явище, наділялося абстрактними вивченими рисами, притягальними для наступних поколінь. Одночасно порушувалась і суто політична тема - реабілітації Гетьманщини, замовчуваної урядом ще з часів Катерини II. А відтак - виникало питання й про відновлення «малоросійських свобод», тобто автономії.

Відомо, що на цій точці зору стояло Малоросійське товариство, яке існувало в 20-ті роки у Полтаві. Входили до нього місцеві дворяни - В.Лукашевич, І.Котляревський, П.Капніст, С.Кочубей, О.Величко та деякі інші. Залишається, правда, відкритим питання про співвідносність цього гуртка з місцевою масонською ложею. Можливо, що йдеться про одне й те ж саме явище, лиш назване інакше. В усякому разі, поза ложею це товариство практично нічим себе не виявляло як таке. Відомо й те, що в ідеології «вільних каменщиків» знайшла своє місце тема відновлення «малоросійських вільностей». Як і в ще одній ложі - Київській.

Так чи інакше, а важливо тут одне: український дворянський автономізм реально існував як специфічне явище. І його осердям стала ідея відновлення автономії історичного зразка.

Історичної перспективи, однак, це явище не мало. Сама його ідеологія, станова-монархічна, патріархальна за змістом, була обернена в минуле. В сучасному такий автономізм спирався лише на жменьку малоросійських дворян, не захоплених кар'єристськими міркуваннями, властивими більшості своїх «братів по класу». І соціально чужих власному ж селянству. Апологіка Гетьманщини, oprіч того, неминуче заводила «українофільство» в орбіту іноземного впливу. Адже гетьманські уряди були свого часу лише васалами або польського короля, або, частіше, російського царату. Тому, наврод чи могли служити для нащадків взірцем самостійної національної політики. І характерно, що прибічники автономізму кінця XVIII століття - початку XIX століття, усвідомлюючи власне безсилля, звертали свої погляди до якоїсь іноземної сили - то до Пруссії, то до Франції, то до Польщі, як полтавське Малоросійське товариство. Або й до Росії - як І.Котляревський, чи автори перших двох «Історій Малоросії» - Д.Бантиш-Каменський та О.Мартос.

В пошуках «власного обличчя». Тому, подальший прогрес «українофільства» пішов у руслі демократизації та осучаснення ідеології на базі доктрин Й.Гердера та ідей «слов'янського єднання, в рамках яких визначалися рівність та самобутність народів. Серцевиною цього «осучаснення» став гердерівський постулат «народності». Під народністю звичайно розуміли в той час певний комплекс духовних якостей («дух народу»), що вирізняє цей народ з поміж решти і знаходить своє втілення в історико-культурній традиції - історії, мові, звичаях, піснях, думках і т.д. Сама ця конструкція - «дух народу»

- неминуче ставала таким же міфом як і героїзований образ козацтва чи Гетьманщини. Але приципова перевага саме такого міфу полягала в його демократичній «простонародній» природі. Він міг бути зрозумілим і співзвучним світоглядів звичайної української маси. А, отже, міг стати й ідейною основою її консолідації.

Матеріал для створення такої ідеології дала українська література та фольклористика. Як часто водиться, її початківці були далекими від якихось філософських шукань, а тим більш від політики. Їх вела за собою чисто людська зацікавленість багатого та колоритною українською народною культурою, котра, мабуть, нікого не залишить рівнодушною. І лише з 20-х років XIX століття такий інтерес підсилюється ідейно-філософськими мотивами, особливо відчутними в українському романтизмі (Л.Боровиковський, А.Метлинський).

Вже автору безсмертної «Енеїди» було властивим «старанно вслухатися в народну говірку, записувати пісні та слова, вивчати мову, звичаї, обряди, повір'я, перекази українців, якби підготовляючи себе до майбутньої праці», - свідчить один з біографів І.Котляревського. Ось чому сучасників так вразила дивовижна гармонія форми й змісту у цій поемі - первістку нової української літератури. Вразила настільки, що з'явилась «котляревщина» - школа наслідувачів поета, котра налічувала біля півтора десятка імен. «Як Котляревський у Полтаві «Енеїду» гарно написав, тоді із щирості к тій славі і з нас писати дехто став,» - щиро зізнався один з них, С.Александров.

З того ж джерела почерпнуті численні публікації 30-40-х років - «Малоросійські оповідання» Г.Квітки-Основ'яненка, «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник» І.Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» П.Гулака-Артемовського, поезії А.Метлинського та Л.Боровиковського. «Живучи в Україні, привчаючись до нареччя жителів, я навчився розуміти думки їх і заставив своїми словами переказати їх публіці,» - говорив Г.Квітка-Основ'яненко. Коли ж в 1840 році побачив світ «Кобзар» Т.Шевченка, українська література сягнула найвищих зразків художньо-стильової довершеності, залишаючись глибоко народною за своєю природою. Недарма, М.Гоголь говорив, що від шевченкових поезій «тхне дьогтем».

В органічному зв'язку з літературними шуканнями зростає фольклористика. У 1819 році в столиці граф М.Цертелев видає свою «Попытку собрания старых малорусских песен», в 1827 році московський професор з українських коренями М.Максимович вже друкує перше дослідження української пісні. А, одночасно, в Харкові професор І.Срезневський укладає багатий на фольклорний матеріал «Украинский сборник» та «Запорожскую старину». Ці збірки, а також спроби видання літературних альманахів, цих первістків україномовних періодичних видань - досить назвати «Ластівку»

Є.Гребінки, «Сніп» О.Корсуна, «Молодик» О.Бецького - свідчили про те, що самобутня українська мова й культура відвойовують свій «плацдарм» на російському культурному просторі.

Якщо вже для М.Цертелева було зрозумілим те, що «малоросійське наріччя не менш, ніж інші мови здатне до поезії», то для І.Срезневського у 1834 році виглядало конечним вже більше: «українська мова - це мова, а не наріччя російської чи польської», що вона є «однією з найбагатших слов'янських мов». Від цього залишався лише один крок до принципового висновку - сам український народ в чисто етнографічному смислі - це цілком самостійне явище, а не якесь відгалуження «російського племени» або польського. А значить - і має право на окреме політичне буття.

Проте піонери нової української культури стояли ще далеко від такого радикалізму. Якщо, наприклад, П.Гулак-Артемівський, Г.Квітка-Основ'яненко та, напевно, І.Котляревський поєднували своє «українолюбство» з російським великодержавним патріотизмом, а А.Метлинський - з уваровською доктриною «офіційної народності», то О.Корсун - з монархічним образом «царя-батька». І не варто звинувачувати їх у якомусь консерватизмі: сама тодішня реальність, здавалось, не давала підстав для оптимізму прихильникам державного «усамостійнення» українців: «славні часи» козацтва й Гетьманщини канули в минуле, а тодішні звичайні українські обивателі ніяким чином не нагадували своїх уславлених попередників. Старанно слідуючи принципів «народності», тодішня українська література поступово вимальовувала стереотипний образ звичайного українця, такого собі «Шельменка»: простуватого, з хитринкою та гумором, метикованого, працьовитого, дещо сентиментального, та в усякому разі - далекого від якогось бунтарства. «Гірка, жалюгідна доля України походить від жалюгідності душі народу,» - написав у вересні 1846 року не хто інший, як М.Костомаров, один з велетів української культури того часу.

Варто ще раз згадати й про специфічну атмосферу в тодішній Росії, що їй було властиве доброзичливе, або ж просто благодушне, ставлення до української культури як з боку російської духовної еліти, так і з боку властей. Вважалося, що культурні змагання «однієї з гілок російського народу», збагачують російську культуру і, водночас, протистоять польським впливам. Тому, центральні видання, особливо такі як «Московский телеграф» та «Утренняя звезда» часто вмішували український літературно-етнографічний матеріал. Оповідання Г.Квітки-Основ'яненка перекладали на російську мову М.Погодін, М.Даль, М.Островський. Навіть в одязі столичних дам у 20-ті роки майнуло щось на зразок «малоросійської моди». У самій Україні участь росіяв в національному культуротворенні була явищем доволі характерним - досить лиш назвати імена І.Срезневського, М.Цертелева та М.Костомарова.

Ця обставина теж потребує належної оцінки, Адже тільки в такій атмосфері стало можливим зробити перші - і найтяжчі - кроки «українства» як течії в культурі. Коли уряд та й російська інтелігенція змінили своє ставлення до цієї течії, вже «процес пішов» і його можна було тільки пригальмувати, а не зупинити. Та з іншого боку, саме така атмосфера живили проросійські, або ж «слов'янофільські» ілюзії піонерів українського національного руху. «Політизація» цього руху, тобто його вихід на рівень національно-політичних завдань, за всіх цих обставин неминуче розтугувалась у часі.

Перший крок у цьому напрямку зробило Кирило-Мефодіївське товариство - молодіжний гурток, що склався навколо співробітників київської Комісії по розгляду древніх актів: М.Костомарова, М.Гулака, В.Білозерського.

Кирило-Мефодіївське братство. В його історії забагато неясного. Важко точно відповісти навіть на елементарні питання - коли це товариство існувало і з кого складалося. Сам статут гуртка забороняв при прийомі нових членів називати імена решти. Тому: апіорі можна було вважати кожного з учасників зібрань «братчиком» (тобто належним до організації). А можна було й навпаки брати участь у зібраннях, не вважаючи їх якоюсь організацією. Характерно, що той же М.Костомаров пізніше заявляв, що ніякого товариства не існувало: «Не можна вважати організованим товариством розмови приватних осіб, котрі випадково зустрілися для бесіди без всякої визначеної мети.»

Фактично відкритим залишається й питання про час його існування. За самою логікою статуту термін заснування не міг бути відомим, так само як і засновники. Традиційна дата, яка наводиться в літературі - 1946 рік - березень 1847 року, коли «братчиків» видав студент В.Петров - виглядає, щонайменш непереконливо. Адже ще 1846 р. М.Гулак виїхав до Петербурга, В.Білозерський - до Полтави, а М.Костомаров залишився в Києві, де читав свій курс в університеті. «Ми навіть роззнайомились,» - скаже згодом на слідстві М.Костомаров. Навіть, якщо він і злукавив перед жандармами, то все рівно можна засумніватись у наявності в гуртка якогось керівництва, котре традиційно вбачається у названих вище трьох особах - М.Костомарові, М.Гулаку та В.Білозерському.

Не з'ясована й ключова проблема - в чому, власне кажучи, полягала політична діяльність цього осередку. Крім дискусій, звичайно, які велись у тісному колі. Від товариства залишилось лише декілька документів - «Закон божий», Статут та декілька прокламацій, котрі теж не вийшли за межі цього нечисленного (11-12 чоловік) київського товариства. Недарма, П.Куліш, подібно до деяких інших, що їм приписується участь у товаристві, згодом скептично оцінював суто практичну сторону гуртка, відмічаючи його «при-

страсть до мрійливої говорильні». Нічого не відомо про якісь зв'язки «братчиків» на периферії. Таким чином, мова може йти про неструктурований інтелектуальний гурток, неполітичний за стилем діяльності. Переважна більшість тих, хто до нього був причетний - М.Костомаров,

Т.Шевченко, П.Куліш, В.Андрузький, Д.Пильчиков, М.Гулак, В.Білозерський та інші - навіть суб'єктивно не відповідали тим вимогам, які ставить політика перед особистістю. Тут доречним буде нагадати зауваження М.Вебера: політика «означає стремління до участі у владі, або до впливу на розподіл влади». А це передбачає чіткість в постановці цілей, розумінні засобів досягнення цих цілей, певну стійкість в поглядах та морально-вольовий настрій. «Братчики» ще були далекі від усього цього, на відміну хоча б від учасників Південного товариства. Свого часу М.Драгоманов у своїй блискучій розвідці «Шевченко, українофіли і соціалізм» показав весь той розкид думок, навіть хаос в поглядах, вчинках, що був властивий Т.Шевченку. Гадасмо, П.Кулішу, М.Костомарову та В.Білозерському (та й іншим) подібне ж було властиве в не меншій мірі. Тож марно застосовувати до них суто політичні категорії («ліберал», «демократ», «революціонер» чи т.п.).

Значення історичної ініціативи кирило-мефодіївців полягає в іншому - в першій спробі з'ясування суті «української проблеми» в історичному контексті - до них ця проблема не ставилась так масштабно. Водночас, було намічено загальну ідеологію розв'язання цієї проблеми в майбутньому. Це й було справжнім інтелектуальним проривом, який високо підняв «братчиків» над сірою буденністю української провінції у складі величезної імперії.

До «української проблеми» кирило-мефодіївці підходили як романтики, суспільні реформатори, широко віруючі християни-православні, «слов'янофіли» за орієнтацією. Будучи романтиками, вони вважали за конечність існування «національного духу» - позарациональної, містичної духовної єдності, що захована в глибинах людської психіки, виявляючи себе в мові, піснях, історичних фактах. Як і в інших ранньонаціоналістичних ідеологів, у «братчиків» часто зустрічається символічний образ «могили», що у ній «приспаний» національний дух. Пізнати його й повернути народові - це й є місія його духовних провідників.

Будучи широко віруючими християнами, «братчики» наділяли «національний дух» якостями раннього християнства - рівністю, колективізмом, солідарністю, моральною чистотою. Будучи «слов'янофілами»-українцями, вони наділяли цими якостями виключно слов'ян, а серед них - українців. Докази цього спірного твердження вони намагались почерпнути в історії, беручи на озброєння міф про козацтво як «захистника широї віри Христової». Водночас, Захід звинувачувався в погранні «христових заповідей» - користюлюбстві, егоїзмі й т.п. Місія ж українців саме й полягала в духовному очи-

щенні слов'ян, а місія слов'ян - в духовній емансипації Заходу. Підняти ж самих українців до рівня їхньої історичної місії можна було лиш просвітою - цим, власне, й збирались зайнятись «братчики». Тут слід замітити, що в месіанських претензіях М.Костомаров та його товариші були як дві краплі води схожі на решту національних ідеологів, тоді як у протиставленні Заходу були типовими «слов'янофілами».

Як для соціальних реформаторів за поглядами кирило-мефодіївців була очевидною потреба в розкріпаченні існуючого суспільства, але - мирними засобами.

Загальну формулу таких перетворень було знайдено у відомій вже ідеї федерації слов'янських республік. Хоч декому - П.Кулішу, Т.Шевченку та В.Андрузькому імпувала ідея відновлення Гетьманщини. Найдетальніший виклад проекту «слов'янської федерації», грандіозного за задумом, знаходимо а «Автобіографії» М.Костомарова. Це союз 19 «держав», від Кавказу до Сербії зі столицею в Києві. Серед них і Україна в «іпостасі» трьох держав - двох «малоросійських» та однієї південної. В кожній з цих держав встановлюється демократія, ліквідується кріпацтво - філантропічним шляхом просвіти та самовдосконалення суспільства. Само собою зрозуміло, що такі держави повинні були отримати сильні власні уряди, внутрішню самостійність, делегувавши київському центрові - двохпалатному сеймові - тільки найзагальніші атрибути влади - армію, зовнішню політику та дещо інше. «Братчики» вочевидь побоювались реставрації імперського централізму на ґрунті майбутньої федерації. Тож прагнули огородити суверенітет її складових «держав».

Якщо оцінювати цей проект формально, то безперечно, що він - з розряду політичної фантастики. Слідство було цілком праве у своєму висновку: «Теоретичні передбачення їх («братчиків») - С.П.) не відповідні практичному ходові справ і ідеї їхні були лише вченими мріями.» Ідея «слов'янської федерації» не могла бути реалізована ні тоді, ні пізніше. Вона занадто вже відірвалася від реалій тодішньої Європи. Та й самої України, для «95 неосвічених відсотків» якої сам етнонім «слов'янин» був пустим звуком, а нечесна культурна еліта намагалась триматися подалі від усього недозволеного властями. До рук слідства потрапив лист від В.Білозерського до М.Гулака, написаний 14 вересня 1846 року, з характеристичними оцінками культурної громадськості провінційної Полтави: «Я тут знайшов кількох благородно мислячих людей, котрі вельми були б корисні, якби їх не опанував страх. Саме становище їхне підтримує в них цілком природно це почуття.»

Будучи свідомі такого стану речей, «братчики» переносили свої мрії в далеке майбутнє, вважаючи їх здійсненими «через сотні чи тисячі років» і тримали їх «при собі». Той же В.Білозерський говорив на слідстві, що його

однодумці втаємничували свої плани від загалу, «боячись висміювання». В майбутньому ж виявилась вся суперечливість самої ідеї федерування, яка намагалась сумістити принципи консолідації новітніх націй та їхнього інтегрування, зближення. Досвід показав, що поєднання цих двох начал - річ надзвичайно складна і самих євангельських істин тут замало.

Проте, в цій мішанині абстракцій, мрій та ілюзорних надій містились і раціональні зерна. Згодом, вони стали надбанням майбутніх поколінь учасників українського національного руху.

Передовсім, кирило-мефодіївці усвідомили те, що шлях до творення новітніх націй полягає через їхню емансипацію, ліквідацію внутрішніх станових перегородок, котрі поділяли народи на привілейованих та покріпачених. Історично праві вони були в ще одному - нація потребує спільної культурно-ідейної основи, певної світоглядної єдності. Як основу такого єднання українців «братчиками» були запропоновані сучасні цінності - демократії, національної рівності, міжнародного зближення, гуманізації відносин між самими людьми. Важливо відмітити, що саме національне розкріпачення українців мислилось кирило-мефодіївцями як довготривалий поступовий і мирний в своїй основі процес. Він з самого початку пов'язувався з переустроєм всієї системи міжнародних відносин в Європі. В цих аспектах виявились однаковою мірою і історичний реалізм, і висока гуманістична мораль «братчиків». Досвід показав, що український національний рух в подальшому розвивався як течія демократична за ідеологією та складом учасників. І досягнення політичного суверенітету України сталося не в результаті якихось «національних революцій», а на мирному, демократичному ґрунті.

Арешт учасників товариства весною 1847 року призупинив становлення «українофільства» як ідейно-політичної течії. «Слідів товариства не залишилося», - доповів Миколі I наприкінці травня 1847 року граф О. Орлов, шеф слідства. Дійсно, естафету «братчиків» нікому було підхопити в той час. Нове покоління учасників цього руху, яке вступило в громадське життя лише наприкінці 50-х років, за ліберальної доби Олександра II, так і не змогло вивести цей рух за рамки неполітичних, культурницьких змагань. Та й самі колишні кирило-мефодіївці, відбувши свої покарання, не прагнули до більшого, відхрещуючись від сміливих мрій своєї молодості. Тим не менш, перший крок до розробки політичної програми розв'язання «українського питання» зробили саме вони. І стали передвісниками майбутнього України.

Таким чином, перша половина XIX століття ознаменувалась зародженням політичних рухів різної орієнтації.

Вони були представлені підпільними гуртками, обмеженими і за суспільним впливом, і за чисельністю. Якщо підрахувати кількість учасників

цих гуртків, то вийде загальна цифра не більше, ніж в 500 чоловік. Для регіону з населенням в 13 млн. чоловік це майже ніщо.

Царська бюрократія поки-що переважала своїх противників у всіх організаційних відношеннях, за впливом на суспільство. Серією поліцейських та ідеологічних засобів, їй вдалося розірвати сам процес становлення опозиції і утримати її в зародковому стані. А отже, в суспільстві ще не визріла реальна політична альтернатива імперсько-самодержавній системі - цю систему ніким і нічим було замінити. Звідси - парадокс вітчизняного реформаторського процесу: хоч потреба в ліквідації феодальних порядків та в оновленні системи влади усвідомлювалась все більше, ключ до реформ, визначення їх змісту тримала в своїх руках «історична влада». Ось чому зміна «перших осіб» в Росії, прихід до влади Олександра II викликала такий приплив суспільних очікувань - до нього звертали свої погляди всі: радикали, ліберали, «українофіли». Останні через лондонський «Колокол» О. Герцена в 1860 році «подякували імператора Олександра II за ліберальну весну», пов'язавши з нею «надії за бідний наш народ». Більше ні на кого було сподіватись.

Тим не менш, перша половина XIX століття стала далеко не безплідною для опозиції. Поступово формулювалась програма та ідеологія майбутніх перетворень. На гіркому досвіді відпрацьовувались навички таємної конспіративної організації, вже досить розвинені в декабристів та польських патріотів. Провал військових переворотів та путчів в 1825 році та 1830-1831 роках підводив до думки про їх безперспективність в майбутньому. Розпочалась теоретична проробка стратегії й тактики масових виступів проти режиму. Так що подальші покоління борців проти самодержавства починали не «з нуля», а спираючись на досвід попередників.

ГЛАВА 4 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ІМПЕРІЇ ГАБСБУРГІВ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)

Розділ 1. Населення українських земель в Австрійській Імперії. Міжетнічні та міжконфесійні відносини

1.1. Українці в Австро-Угорщині

20% українців, які населяли приблизно 12 відсотків української етнічної території, потрапили, як вже говорилося, під владу Австрійської імперії. Вони стабільно посідали за чисельністю 4-е місце серед 7-ми провідних етнічних груп цієї держави - між мадярами та румунами. Абсолютна

більшість їх проживала в «Королівстві Галиції та Лодомерії». Ця велика провінція включала, крім заселених українцями Східної Галичини та Північної Буковини, ще й колишні «малопольські» землі (Західну Галичину) та південь Буковини з переважно румунським і молдавським населенням. Решта українців в Австрії проживала на території іншої провінції - Угорського королівства, у закарпатських його комітатах - Унг, Марамарош, Угоча, Берг. При цьому, якщо в першій з названих провінцій українці відносно переважали, то в другій вони являли собою взагалі малопомітний етнос - якихось 2-3% всього населення. Ця деталь зіграла недругорядну роль.

1.2. Ефект перенаселення

Західноукраїнські землі ще з Середньовіччя належали до розряду густозаселених, помітно випереджаючи в даному відношенні своїх сусідів і в Росії, і в самій Австро-Угорщині. Великі й щільно розміщені села тут вже на той час були звичним явищем. Якщо село у німецькій Верхній Австрії займало площу від півтора до двох кв.км., то в Галичині - від 8-ми до 16-ти, а в Буковині - до 22-х. Мешканців у них теж було кратно більше, ніж у звичайному австрійському селі. Навіть середньостатистичні показники густоти населення тут, що називається, справляли враження - більше 50 чоловік на 1 кв. км.

За основними демографічними показниками Західна Україна не відрізнялась від Східної. Хоча епідемії холери, які спалахували тут тричі (у 1809, 1831 та 1847 роках) щоразу забирали десятки тисяч жителів, висока народжуваність швидко покривала ці втрати. За першу половину століття населення тут зростало на 0,6% щорічно.

Та якщо в Наддніпрянщині «ущільнюючий ефект» приросту населення значно ослаблювався наявністю вільного для колонізації земельного фонду на Півдні (а згодом і на Сході) імперії, то західні українці, затиснуті між російським кордоном та давно заселеними внутрішніми територіями Австрії, були приречені на скупчення в межах відносно невеликого обшару.

А до того ж, земель, придатних для ведення землеробського господарства тут значно менше, ніж у сусідів. В українському Закарпатті таких земель набиралося ледве 1/5 всіх. Майже половину угідь займали ліси. Ненабагато більше придатних земель і в прикарпатській Галичині.

Для порівняння: у Наддніпрянській Україні культурне господарство можна було вести десь на 85% території, практично скрізь.

За всією гостротою, отже, поставала проблема «перенаселення», «зайвих» робочих рук, повною мірою не розв'язана, на жаль, і понині.

1.3. Етнічна ієрархія в Австрії

Подібно до деяких інших багатоетнічних імперій Австрії було властиве явище, яке американський історик Т.Тарановських назвав «етнічною становістю» - ієрархією підвладних народів, кожному з яких уготована певна роль в імперському розподілі функцій. Панівним етносом в цій державі залишались німці, котрі не склали абсолютної більшості населення навіть у старих підкоронних землях (близько 35%), не кажучи вже про Угорське королівство. В свою чергу, мадяри з названої шойно провінції традиційно опорували німецьку першість у державі і завоювали особливий статус в політиці віденського уряду. Будучи лише меншиною в Угорському королівстві (близько 1/3 його населення) вони, однак, користувались привілейованим становищем у своїй провінції та претендували на виключну увагу уряду. Характерно, що намісниками - палатинами до Будапешту призначались особи лише з правлячого сімейства Габсбургів - ерцгерцоги. У той же час, слов'янські народи - чехи, словаки, поляки, українці, серби, хорвати, які разом склали майже 40% всіх жителів імперії, а у підкоронних землях (тобто неугорських) - більше половини - були фактично усунені від впливів на урядову політику. Це постійно викликало невдоволення серед феодално-елітарних груп цих народів. Теж саме, до речі, стосується й румунів Буковини та Трансільванії.

Але й серед них спостерігалось щось на зразок ієрархії. На практиці власті значно більше рахувалися з хорватами, ніж з сербами, поляками, піж з українцями.

Оскільки ж народи, підвладні Габсбургам, значно різнилися між собою в культурному відношенні, складом історичної пам'яті та іншим - виникали цілі клубки міжетнічних суперечностей, котрі поступово набували політичного забарвлення. Проти німців постійно фрондували мадяри, ті й інші у своїх провінціях наражались на ледь приховану неприязнь інших - чехів та поляків у підкоронних землях, слов'ян та трансільванських румунів - в угорських. Ці протиріччя доповнювались локальними, регіональними.

З міжетнічними колізіями тісно перепліталися з давніх-давен складні проблеми співжиття конфесій християнського світу - католицької (угорці, хорвати, частина чехів та німці), уніатської (галицькі та закарпатські українці), православної (румунів, серби, буковинські українці), різних відгалужень протестанства, поширеного в німців та чехів. Церковно-общинний поділ часом роз'єднував навіть етнічні спільноти. Так, Галицьку уніатську митрополію мало цікавили проблеми українців Закарпаття, які відносились окремо до Пряшівському єпископству. І ще менше - православні українці Буковини, церковні «піддані» Сучавського єпископства.

1.4. Австрійська корона в ролі патрона-посередника

В такій ситуації асиміляційна політика за «російським зразком» являла річ безперспективну. Габсбурги обрали іншу тактику - взаємного стримування чужих один одному народів та вибіркових компромісів з їхньою знаттю. У такий спосіб вибудовувалась складна політична конструкція, щось на зразок «балансу ворожнечі», як в регіонах, так і в державному масштабі. На цьому балансі, строго кажучи, й трималась ця держава, що нагадувала костюм Арлекіно. «Мої народи чужі один одному, але тим краще: вони не заражаються однією й тією ж хворобою, - пояснював імператор Франц II французькому послу. - Я посилаю угорців в Італію, а італійців в Угорщину. Кожен стереже свого сусіда. Вони не розуміють один одного й один одного ненавидять. З їхньої антипатії один до одного народжується порядок і їх взаємна ненависть служить основою загального миру». Кажучи інакше, Габсбурги намагались не «притерти» народи до одного та зблизити їх на певній спільній основі, а навпаки розігрували роль патрона-покровителя кожного з цих народів окремо, експлуатуючи сам стан їхнього взаємного відчуження.

Західноукраїнські землі в першій половині XIX століття являли собою типовий приклад таких міжетнічних відносин в контексті охарактеризованої щойно політики монархії.

1.5. Українці та поляки в Галичині: зерна майбутнього конфлікту

Історично склалося так, що в Східній Галичині соціальні, міжстанові грані в основному співпадали з етнічними та віросповідними. Провінційні важелі влади тримали в своїх руках німці-протестанти (2% населення); домінування цієї чиновницько-елітарної касті традиційно ніким не оспорювалось.

Міські общини євреїв-їудаїстів, які з'явилися тут ще у XIV столітті (близько 12% населення), як і скрізь, тримались дещо відособлено і в усякому разі - осторонь якихось міжетнічних спорів.

На передній план, таким чином, виступали взаємовідносини між двома найчисленнішими етнічними групами - поляками та українцями. Соціальний статус «польщизни» в цих краях набагато переважав її чисельність (десь біля 1/5 всього населення). Вона була представлена переважно «елітарними» верствами - магнатськими сімействами зразка Бадені, Замойських, Яблонських, численною шляхтою та інтелігенцією. Польська еліта контролювала землеволодіння, мала судові привілеї (з 1783 року шляхта судилась окремим судом) та права політичного представництва через провінційну Асамблею станів (сеїм). Можливості здобуття освіти теж були незрівнянні: з 12 головних шкіл

(початкових) 11-ма завідувала римо-католицька консисторія на чолі з все-сильним архієпископом Анквічем. Вона ж прибрала до своїх рук і більшість тривіальних (сільських початкових) шкіл. Переважно поляки навчалися в 8-ми існуючих гімназіях та Львівському університеті.

Словом, перевага «польщизни», її культури була остільки очевидною, що навіть провінційний губернатор барон Ганер в 1822 році наставляв перенести всю освіту на польську мову викладу. З ним згоджувалися й деякі українці, переважно міщани, що для них шлях наверх суспільної ієрархії лежав, зазвичай, через ополячення. За підрахунками демографа Т.Войнаровського лише за першу половину XIX століття в католицькі віросповідні общини перейшли 210 тисяч українців, колишніх уніатів. Уже в другому, максимум в третьому поколіннях, вони ставали польськомовними й при переписах називали себе поляками. Для більшості поляків це було останнім доказом вищості їхньої культури. Так що навіть демократична їх частина, яка входила до різних таємних гуртків, не допускала й думки про якусь особність галицьких «русинів» чи рівність з ними.

Проте, на заваді ополяченню стояло багато-що. Перш за все - традиціоналізм та консервативність 2-мільйонної галицької селянської маси, більш, ніж на 90% української. Глибоко вкорінене соціальне недовір'я до своїх віковичних гнобителів породжувало й адекватне ставлення до польсько-католицької культури.

Чим далі, тим більше потяги до «ополячення» наражались на опір впливового й добре організованого греко-католицького духовенства. Ще в останній чверті XVIII століття, завдяки реформам Марії-Терезії та Йосифа II воно дістало певну незалежність від польських дворян: отримувало казенну платню, було урівняне в правах з католиками, обиралось власною паствою. З 1808 року воно дістало й право на власну митрополичну кафедру.

Занепокоєні зростаючими польсько-католицькими впливами, уніатські проповідники, з одного боку, беззастережно підтримували уряд, намагаючись обіграти у власних інтересах його протиріччя з польською шляхтою. З іншого - вчили зміцнювати свій вплив на паству. Оскільки ж ця паства на 90% була українськомовною, то уніатським священникам не залишалось нічого іншого як пристосовувати мову проповіді до народної говірки, дбати про підготовку відповідної літератури та й самих священників. «Займатися читанням рідної історії, наукою руської мови, випрацюванням проповідей на рідній мові та виголошуванням їх народу, перекладами економічних книжок або таких, які потрібні для ужитку парафіяльних шкіл.» - таке широке коло завдань окреслював перед своїми вихованцями ректор Львівської греко-католицької семінарії В.Левицький. У 1817, 1821 та 1836 роках Галицька митрополія видати спеціальні меморіали в захист прав «руської мови». Поруч з цим,

уніатське духовенство намагалось прищепити своїй пастві настрої общинної солідарності, вірності батьківській церкві. Такі настрої певною мірою оберталися проти католицької общини. До сказаного слід додати ще й те, що у польсько-українському спорі існувала третя зацікавлена сторона - уряд та його провінційна адміністрація. Сам факт існування польських тасмних гуртків антиавстрійського спрямування, Краківська республіка 1846 року (про це докладніше буде сказано далі) та інші зайвий раз переконувало імперську бюрократію в тому, що в особі польської еліти виростає потенційно сильний противник. Для противаги йому уряд став наводити мости до греко-католицького духовенства - тим більше, що з боку останнього завжди демонструвалась готовність до підтримки. В другій чверті XIX століття «теплі» стосунки між уніатською митрополією та провінційним урядом «Галіції та Лодомерії» стали dokonаним фактом. Незабаром вони стали однією з пружин польсько-українського конфлікту 1848-1849 років.

1.6. Українці та румуни на Буковині

Всупереч тому, що сталося пізніше, взаємовідносини двох найбільших етнічних груп населення Буковини - румунів та українців (на 1774 рік останні становили 60% 75-тисячного населення краю) - ще наприкінці XVIII століття виглядали цілком лояльними.

Справа в тому, що ці два етноси, близькі за культурними рівнями та господарськими заняттями, мали й багато спільного в культурно-історичній традиції. Православні, як і українці, румуни навіть під турецьким протекторатом довго зберігали генетичні зв'язки зі староруською культурою - адже древня Берладь перебувала колись під переважним впливом Галицького князівства. Ще в XVI столітті у Молдавському князівстві виходили староруською мовою 2 книги з 3-х, а «кирилиця» остаточно зникла з румунського вжитку тільки у XIX столітті.

А, крім того, соціальна політика Османської імперії фактично нівелювала румунів з українцями. Феодалізм у європейському смислі цього поняття в Буковині не склався. Близько 80-90% повинностей йшло на користь державної казни, а не феодалів, дуже нечисленних - якихось 200 сімейств. В 1741 році вони взагалі були переведені на державні жалування і перетворилися в чиновників Порти. А через 8 років (1749 рік) в Буковині було скасоване й кріпосне право. За такого устрою, коли і румуни, і українці опинилися на становищі службодаництва у Туреччині, етнічні відмінності між ними не набули істотного значення.

Ситуація істотно змінилась на початку XIX століття, коли на Буковині було відновлене приватно-феодалне право. Боярські сімейства звільнилися

від державного «тягла» часів Порти, повернули собі контроль над земельною власністю та повинностями селян. Так само, колишні кріпаки-«вічіні», які були здебільшого українцями, знову потрапили в особисту феодальну залежність.

Від переходу в австрійське підданство та зменшення податків виграли й так звані «резеші» - колишні тяглі селяни («бірники-царани»), які сиділи на власній землі. Вони перетворилися у вільних приватних власників і до того ж мали наділи, втричі більші, ніж у «вічіні». Це були переважно румуни-колоністи, які свого часу мігрували з Трансільванії. Їхня міграція тривала й пізніше, протягом всієї першої половини XIX століття.

Економічна та правова диференціація між всіма цими групами населення кидала тінь і на міжетнічні відносини. Поглибилась, водночас, і диференціація культурна. Спочатку - під впливом політики «вестернізації» (зближення з Заходом), яка проводилась у Молдавії та Буковині з 70-х років XVIII століття. В ідейному плані вона пов'язана з впливами європейського Просвітництва, а в історичному - з культурним рідством предків румунів з древніми римлянами: румунська мова має ті ж корені, що й мова римлян. Саме про це стали все частіше згадувати в Молдавському князівстві.

На практиці «вестернізація» супроводжувалась копіюванням європейських культурних стилів, запровадженням латинського алфавіту замість «кирилиці», витісненням староруської мови (на якій навчалися, звичайно, в парафіяльних школах-дяківках) румунською. В другій половині 70-х років, коли австрійські чиновники вперше перевірили стан шкільництва у Буковині, в обох місцевих державних школах - у Радівцях та Сучаві - викладання велось румунською мовою. Староруська зберігалася лише в 8-ми парафіяльних. Практично це означало культурно-політичну переорієнтацію, розрив з староруською культурою, до якої звикло духовенство, селянство. Такі розриви ніколи не проходять безконфліктно.

В першій половині XIX століття в румунських інтелігентських колах швидко ще одне явище, яке мало далекосяжні наслідки і зрештою отравило україно-румунські міжетнічні стосунки - «молодорумунський націоналізм». В центрі цієї ідеології опинилась ідея «Великої Румунії на всіх історичних землях», включаючи й Буковину. В рамках цієї доктрини румунам приписувалась місія творця культури й цивілізації. В середовищі румунської інтелігенції залунали заклики до «руmunізації» Буковини. Оскільки ж цій інтелігенції та боярам-землевласникам, що їй аплодували, доводилось рахуватися з австрійським урядом, ці кола запрошували Фердинанда I стати «великим дуче всіх румунів», тобто надати румунській еліті той же статус, що його мали німці та мадяри.

В першій половині XIX століття цій «руmunізаційній» хвилі протистояв сам уряд - стимулюючи заселення краю німцями та поширюючи німецьку

освіту. А також - галицька римо-католицька консисторія, яка з 1805 року дістала право нагляду за буковинськими школами. Вона протегувала польським впливам. З боку ж українців, які не мали своєї знаті та інтелігенції, протидіяти «румунізації» було нікому - і це створювало ілюзію спокою. З окремими селянськими бунтарями типу Л.Кобиліці справлялась поліція. Проте, з середини XIX століття, коли на суспільну арену вийшло перше покоління української інтелігенції, україно-румунський спір став спочатку культурним фактом, а потім - і політичним.

1.7. Закарпатські українці: народ в забутті

Якщо українці «Галиції та Лодомерії» вже в силу своєї численності неминуче спонукали власті хоч якоюсь мірою рахуватися з собою, то українське населення Закарпаття, відгороджене від співплеменників гірським хребтом та адміністративними кордонами Угорського королівства, являло собою малопомітний селянський етнос на глухій периферії. І до того ж - напівзабутий властями та угорською громадськістю. Навіть жахливий голод 1845-1846 років, коли в деяких комітатах (Унг, Марамарош) стала непрацездатною абсолютна більшість населення, не привернув суспільної уваги до пекучої «русинської» проблеми. Кампанія обкладання імущих надзвичайним податком на користь потерпілих, що розпочалась лише наприкінці лютого 1846 року, принесла мізерні результати, неспівмірні з потребами.

Угорське освітнє суспільство мало знало й про самих «русинів» Закарпаття, їхню історію та культуру. Адже практично до XVIII століття їх територія ще була спірною в стосунках між Трансільванією, Австрією та Туреччиною. І лише ближче до середини XVIII століття у краї встановилась адміністрація, стали формуватись феодальні структури та відносини. На офіційному рівні закріпився погляд на «русинів» як на «угроросів» - тобто приший на угорські землі етнічний елемент, який підлягає «мадьяризації». Фактично ця політика й проводилась ще з кінця XVIII ст. у 1791-1792 роках почала «мадьяризуватися» школа. Відкриті незабаром Ужгородська вчительська семінарія та 3 гімназії стали мадьяро-латинськими за мовним профілем.

Хвиля «молодоугорського націоналізму», що піднімалась в Угорському королівстві з 20-х років XIX століття додала обертів цій асиміляційній політиці, поставивши під загрозу самі основи етнічної самобутності закарпатських русинів-українців. Втім, як і решти «немадьяр». Справа в тому, що, на відміну від старої феодальної аристократії, космополітичної за світоглядом і зорієнтованої на класичну німецько-латинську елітарну культуру, «молодоугорці» прямували до утвердження нової культури, заснованої на національних традиціях мадьяр. При цьому, вони не бажали рахуватися з

правами решти народів на власну культурну ідентичність. Під тиском націоналістів угорський сейм в 1840 році прийняв ухвалу про обов'язкове вживання угорської мови в закладах освіти і управління. А в 1843 році доповнив цю постанову новим, просто обскурантським законом: вживання угорської мови в публічних закладах стало відтепер виключним. Решта - залишалась поза офіційним вжитком.

Конфлікт угорського сейму з урядом та революція 1848-1849 років на деякий час припинили цей наступ, але не відвернули його. Перспективи національного розвитку закарпатських українців здавались проблематичними. Нечисленні їхні «будителі» з уніатського духовенства та нечисленних дворянських сімейств - типу О.Духновича чи М.Лучкая, - які намагались відтворити та донести до сучасників справжню історію етносу й відстояти його права на власне культурне обличчя, не знаходили аудиторії. Неграмотним селянам-русинам - а таких навіть на 1880 році залишалось 92% - було далеко до вчених трактатів, написаних, до того ж, переважно латинню. Вони, як і більшість сільського духовенства, просто звикли до свого приниженого становища. Та й серед освіченої жменьки закарпатських українців знаходилося небагато бажаючих псувати стосунки з угорськими можновладцями. «Егоїзм та мадьяризм панують повсюдно,» - скрушно констатував О.Духнович.

Тим же небагатьом, кого не влаштувала «мадьяризація на колоніях», залишалось сподіватися лише на покровительство ззовні - або з боку Росії, або - австрійської корони.

Як вираз першого з цих умонастроїв в першій чверті XIX століття виникає й поширюється «русофільство», а потім «виїздництво» - еміграція до Росії. І.Орлай, В.Кукольник, М.Балудянський стали не останніми фігурами в російській культурі першої половини XIX століття. Останній з них, до речі, в ранзі професора Петербурзького університету, став автором одного з перших проєктів звільнення селян від кріпацтва. Але ж, звичайно, їх виїзд не міг слугувати взірцем для закарпатців.

Паралельно з цим умонастроєм зароджується «австрославизм» чи «австрорусизм». Суть його полягала в зближенні між короною та австрійськими українцями - свого типу моральна унія. В такий спосіб закарпатська українська еліта намагалась знайти протидію угорським впливам, що у їх зростаючій не був зацікавлений і сам Відень. В першій половині XIX століття нечисленними лідерами цього напрямку були два «будителі» з уніатських священиків - О.Духнович та А.Добрянський. Вважається, що саме першому з них належить авторство ідеї створення окремої української провінції а складі Австрії - разом з Галичиною і з «ласки» імператора («жаданный союзок всех русиннов австрийских под однією губернією ласкавейше повелети не изво-

лили»). З обома цими орієнтаціями - російською та австрійською - довелося розпрощатися по черзі. Проблема закарпатських українців поки-що не мала формули розв'язання.

Розділ 2. Економіка західноукраїнських земель в першій половині XIX століття

2.1. Проблема відставання

Національна проблема була не єдиною з тих, що визначали суспільну ситуацію на західноукраїнських землях. Не менш гострою та масштабною залишалась інша - «проблема бідності», яка породжувалась традиційним вже відставанням економіки цих регіонів.

Як і в Наддніпрянщині, ця проблема дісталась в спадок від історії. Ще з Середньовіччя Галичина, Буковина та Закарпаття потрапили до розряду далеких аграрних околиць Європи, розвиваючись в рамках архаїчних соціальних систем Османської імперії та Речі Посполитої. А той факт, що вони не раз опинялися на самому вістрі воєнного суперництва християнського світу та Порти, зазнавали спустошень, теж не сприяв їх культурно-економічному розвитку. Словом, вже на момент входження до складу Австрії західноукраїнські землі помітно поступалися за рівнем розвитку німецьким та чеським провінціям імперії.

Тим часом, кінець XVIII століття та вся перша половина XIX-го - це період невисокої економічної кон'юнктури в Австрії. Давно минув промисловий «бум» першої третини XVIII століття, пов'язаний з сміливими реформами Ф.фон Херніка та В. фон Шредера, «батьків» австрійського меркантилізму. Надалі імперія Габсбургів втяглася в довгу смугу повільних, ледь помітних зрушень, які межували зі стагнацією. На 1846 рік вона мала лише 146 км залізниць, видобувала вугілля в 6 разів менше, ніж Англія і вдвічі менше, ніж Франція. Спроби уряду оживити промисловий розвиток принесли лише «крапкові» результати. Та й то в основному у німецьких та чеських провінціях. Решта ж включаючи й Західну Україну, залишалися відсталими аграрними районами, що їм випадала роль лише споживача виробів індустрії розвинених територій.

Політика відновлення приватнофеодальних повинностей, що проводилась в імперії після воєн проти Наполеона теж зіграла свою гальмівну роль.

В індустріальному XIX столітті наперед вийшов ще один фактор, що визначав економічну ситуацію в західноукраїнських землях: вони були стратегічно малоперспективні з точки зору потреб економіки індустріального типу. Навіть підведення сюди шосейних та залізничних доріг було справою

дорогою й непростою в інженерному відношенні. Недарма, Чопський тунель в 400 метрів, збудований наприкінці XIX століття вважався непересічним досягненням тодішньої інженерії.

А крім того, тут практично відсутні розвідані запаси залізних руд та кокуючого вугілля - вихідної бази ключових галузей індустрії XIX століття. Мінеральна сировина, що тут продукувалась, мала периферійне значення. Це калійна та харчова сіль, а з 50-х років - ще й нафта Бориславсько-Дрогобицького району. Та потреба в останній для тогочасної економіки задовольнялася ще скромною - нафтопродукти використовувалися для освітлення і в лікувальних цілях.

Європейській та австрійській промисловості західноукраїнські регіони могли запропонувати хіба-що діловий ліс: він мав стабільні ринки збуту. Тому, лісний промисел став справжнім захопленням місцевих феодалів-землевласників. На Буковині, наприклад, перша лісопильня на водяній тязі була збудована в 1816 році, а через 15 років їх було вже біля 40 по всій течії р. Черемошу. Кожен з дідичів, які мали маєтки по річках Ужу та Черемошу або заводили свої лісопильні, або збирались це зробити. Втім, саме існування цієї галузі з примітивними, напівварварськими технологіями вирубки лісу лише підкреслювала економічне відставання українського Прикарпаття.

2.2. Малорухома економіка

Західноукраїнські землі ще зберігали традиційний аграрний тип господарства. Правда, цілий ряд обставин - дефіцит продуктивних площ для вирощування зернових на основі трипілля, а також конкуренція більш дешевого зерна з «Великої України» - спонукали місцевих поміщиків до технологічних змін, більш динамічних, ніж у Наддніпрянщині. В першій половині XIX століття відбувається «клеверна революція», яка розпочалась в Австрії ще в останній третині XVIII століття. Вступила в свої права більш інтенсивна багатовішня система з травосіянням та вирощуванням плодоовочевих культур. Це привело Західну Україну на чільні позиції на ринку картоплі та кормових культур - відповідно 40% та 1/4 загальноавстрійських обсягів. Одночасно було дано поштовх тваринництву, яке зростало з кінця 30-х років. Висівання кормових трав, що збагачувало ґрунти азотом, а також значно краще угноєння, дозволяло підтримувати родючість не дуже потужних прикарпатських угідь. За рівнем культури землекористування західноукраїнські регіони вже на середину XIX століття помітно переважали Наддніпрянщину. Видіється, ясна річ, про фільваркові господарства. У деяких районах Буковини та Закарпаття звичайні сільськогосподарські галузі з успіхом доповнювались виноградарством та виноробством, або ж, як вже зазначалось, лісовим промислом.

Проте, таких змін було замало для господарського благополуччя західноукраїнських аграріїв. Справжнім його джерелом для першої половини XIX століття виступало гуральництво та варварське за суттю «пропінаційне право» - ці два супутники відставання. За даними професора С.Копчака воно давало дідичам близько 4/5 їхніх доходів. Суть цього явища полягала в тому, що дідичі, зловживаючи правами сюзерена, встановлювали у своїх маєтках монополію на продаж горілки для власних селян. Почасти таке явище властиве й Наддніпрянщині. Однак, тамішні поміщики мали й інші джерела прибутків, так що економічний масштаб цього визиску там був незрівнянно меншим. В Галичині ж та Буковині корчма часто-густо служила єдиним таким джерелом. Міцно вкоренившись, ця паразитична традиція поміщиків пережила навіть суворий закон 7 вересня 1848 року, що скасував право пропінації.

Промисловість в західноукраїнських районах для першої половини XIX століття - ще явище маловідоме, а парові двигуни - надзвичайна рідкість. Навіть на 1850 рік тут працювали лише два з половиною десятки таких пристроїв з невеликими потужностями. Те, що можна назвати «промисловістю» являло собою або ж промисли (соляний та нафтовий), на яких обходилися лише примітивними підйомними пристроями, або ж дрібні підприємства лісопереробного профілю на зразок Львівської паперової фабрики та трьох сірникових мануфактур у тому ж Львові і Ужгороді. Дехто з поміщиків мав майстерні для виробництва найпростішого реманенту. Серед них виділялись дві найбільші, які вирости до рівня підприємств мануфактурного типу - майстерня Манца на Буковині та графа Шенборна, цього некоронованого короля Закарпаття.

Технології та устаткування подібних підприємств запозичувались з німецьких та чеських областей. На кваліфіковані роботи теж, як правило, запрошувались майстри звідти ж - німці, чехи, рідше мадяри. Так, майстрами у Шенборна служили німці, а в Манца - вони ж разом з мадярами. На всіх трьох скляних гутах Буковини працювали чехи. Графиня Любомирська ді Сколе на Львівщині виписала аж 200 робітників з Німеччини та Австрії, щоб заснувати дві гуті - скляну та залізну. Коротше кажучи, це поширене явище.

Втім, провідні ролі в неаграрних галузях економіки утримували не такі нечисленні заклади, а ремесло середньовічного типу - цехове та позацехове. Цегельня, млин, одна чи декілька гуралень - ось практично вся економіка пересічного західноукраїнського міста. Так в Самборі, окружному центрі, в 40-ві роки весь «промисел» становили 2 друкарні, одна цегельня та 6 ремісничих майстерень. В іншому окружному місті - Стрию - на той же час знаходимо 4 майстерні, стільки ж гуралень та 1 цегельню. У Станіславові

міську економіку формували 10 ремісничих цехів з популярними фахами - миловари, сідлярі, шевці й т.п. Враховуючи економічну роль ремесла в цих районах, імперський уряд намагався стимулювати переселення сюди міністрів німців. В «Галіції та Лодомерії» цих мігрантів на 25-30 років звільняли від податків. Проте, тих, хто бажав відкрити тут свою справу було небагато - відсилали кожен 15-й. В умовах хронічно низького платоспроможного попиту на міські товари годі було розраховувати на солідну перспективу. Навіть ж при конкуренції індустріальних виробників з Чехії та Австрії. А нестійкість фінансово-кредитної сфери та 4-разова девальвація гульдена робили проблематичним накопичення вільних капіталів.

Середньовічній, ще традиційній економіці відповідала остільки ж архаїчна структура розселення та занять. Якщо вірити австрійській статистиці, на середину XIX століття Західна Україна вже досягла первісного рівня урбанізації. На той час в містах та містечках краю вже проживала 1/5 населення Західної України. На відміну від Наддніпрянщини міста тут розміщувались щільно. Від одного до іншого можна було дістатися пішки, пройшовши якихось 10-15 км.

Однак, ця статистика не повинна вводити в оману. За винятком деяких центрів - Львова, Мукачєва, Бродів та, можливо, Станіславова - звичайні тутешні міста стагнували, залишаючись допромисловими, напіваграрними містечками. Добробут їхніх мешканців переважно залежав від типово аграрних факторів - якості навколишніх ґрунтів, гідрологічного режиму. Кажучи простіше, від урожаїв та випасу худоби. Серед тих, хто знаходив засоби до життя поза сільськогосподарськими заняттями, відчутно переважали ремісники, робітники-поденники та дрібні торговці. Особи, зайняті інтелектуальною працею, залишались поки-що рідкістю - навіть на 1857 рік таких було не більше 1% самодіяльного населення. Це в основному чиновники.

Оскільки міські та сільські заняття в Західній Україні здавна опановували різні етнічні верстви, професійний поділ населення набув рис етнічної стратифікації.

В інтелектуальних сферах - управління та освіти - домінували німці й мадяри, доповнюючись поляками в Галичині та румунами на Буковині.

Ремесла, роздрібну та транзитну торгівлю опанували переважно євреї, почасти - німці. Тому, до речі, в багатьох містах єврейське населення переважало абсолютно чи відносно: у Станіславові (55%), Коломиї (51%), Дрогобичі (47%), Косові (50%) і т.д. Населення ж Бродів - прикордонної митниці і разом з тим - головного центру транзитної торгівлі - було майже суцільно єврейським (81%). Деяке виключення з такого правила становить лише Закарпаття, де більшість євреїв проживала на селі і займалась землеробством. Українці ж були переважно селянами. Економічний застій та збереження

традиційної соціально-економічної системи породжували найгострішу проблему - виживання селянства.

2.3. Селянська проблема

Перші спроби її розв'язання робилися ще в останній чверті XVIII століття, в правління Йосифа II. Сам цей імператор, близький до школи фізіократів вважав землеробську працю основним джерелом багатства держави, а особисту феодалну залежність селян від дідичів - «злом, противним людській природі». Тому й відважився на ряд сміливих кроків, спираючись на міць монархічної влади і ламаючи опір земельної магнатерії. У 1781 року вийшов його «патент про підданих», яким скасовувався сам кріпацький стан, а селянство переводилось до іншої юридичної категорії - «підданих». «Піддані» отримали деякі громадянські права - на самоврядування, освіту, судовий позов. А відтак довелося унормувати й повинності на користь дідичів: як і в решті громадян їхні обов'язки відтепер мали регулюватись законом. Було, зокрема, встановлено верхню межу відробіткової ренти (3 дні), робочого дня (не більше 12 годин). Через п'ять років (1786 рік) панські землі (домінікальні) були розмежовані з селянськими (рустикальними). Останні перейшли в спадкове користування селян. Найсміливішим же кроком імператора став «урбаріальний патент» 1789 року. Символічно, що він співпадав у часі з початком Великої французької революції. Панщина скасовувалась взагалі, а грошовий оброк було обмежено цілком терпимою нормою - не більше 17% середніх доходів. Цих заходів було достатньо для того, щоб назавжди заслужити добру пам'ять селян, надто ж - в Західній Україні з її шляхетським всевладдям. Ця пам'ять надовго пережила Йосифа II (помер в 1792 році) і служила джерелом стихійного монархізму мас.

Проте, в добу реакції, що наступила після наполеонівських воєн, панщина відновилась. Були скасовані й обмеження оброків. Вже в другій чверті XIX століття повинності на користь сюзеренів та держави забирали близько половини селянських доходів. Та справа не лише в цьому - невирішеною залишалась проблема аграрного перенаселення, похідна від малоземелля селян. Висока народжуваність на селі при обмежених площах культурних земель, автоматично вела до зменшення норм селянського землекористування. По різних регіонах вони коливались від 2 га на двір на Закарпатті до 5 га - у Східній Галичині. Цілковита безвихідь спонукала селян триматися навіть за такий шматок землі. Адже знайти приробіток в цих краях було практично неможливо. Для цього їздили в Німеччину, або ж у центральні австрійські провінції. Але останнє було доступне небагатьом.

В той же час, можливості прогледуватись на самому лиш надільному шматку чимдалі звужувалися. Напередодні революції 1848-1849 років близь-

ко 1/3 робочих рук на селі в Галичині та Буковині вважались «зайвими». Зняти проблему можна було в усякому разі лише масовим переселенням селян: або на вільні землі, але їх не було, або в міста, але там колишніх селян ніхто не чекав. В обох випадках, до того ж, на заваді стояла залежність селян від їхніх дідичів, котру ніхто не скасовував.

А тим часом селянська проблема перетворювалась в фактор соціальної нестабільності. Лісисті прикарпатські округи навіть у першій чверті XIX століття залишались небезпечними для проживання дідичів та й взагалі заможних. «Опришківство», цей характерний тип «соціального розбою» демонструвало свою живучість і надовго пережило свого ватажка - О.Довбуша. «Гуцульські бунти» на Буковині в 1842 та 1847 роках під проводом

Л.Кобилиці стали прологом до могутнього селянського руху під час революції 1848-1849 років. Природа таких явищ скрізь одна й та ж - соціальний протест селянства проти феодалного пригнічення. В політичній атмосфері передреволюційної Австрії залишалось, однак, відкритим питання: хто скористається цим протестом - монархія чи її противники? Сили консерватизму чи оновлення?

2.4. «Галицька різня» 1846 року

Те, що ця дилема реально існує - показав досвід стихійного селянського бунту в Галичині в 1846 році.

Першопочтовх до нього надала польська патріотична опозиція. В березні 1846 року вона захопила владу у Кракові - місті, яке за рішенням Віденського конгресу стало «вільним»: на нього поширювалась юрисдикція великих держав. Краківський Національний комітет (орган повсталих) розраховував на підтримку польської провінції - для цього розсилались відозви, агітатори. Проте, у властей знайшовся контраргумент - вплив на самих польських селян. Австрійські чиновники розпустили серед них чутки, ніби-то краківський уряд прагне зберегти шляхетські привілеї, що їх збирається скасувати не хто інший як імператор Фердинанд I. Зрештою, колони обдурених селян вирушили на Краків. Не бажаючи безглузкого кровопролиття, польські патріоти у квітні 1846 року вирішили організувати зустрічну демонстрацію, підкреслено мирну, без зброї. Вони сподівалися на те, що вдасться щонайменш донести правду до власних «холопів», задля блага яких боролись. Ці сподівання виявились ілюзією: при зустрічі обох демонстрацій селяни влаштували справжню різанину. Загинуло близько 2 тисяч чоловік. Епідемія самогубства перекинулася потім на всю Західну Галичину - за одну голову повстанця, або ж підозрюваного у сприянні Кракову австрійський уряд призначив премію в 10 форинтів. Один головоріз по імені Яків Щеля, який власно-

ручно вбив 17 чоловік з одного дворянського сімейства, заслужив подяку та грошову винагороду самого Фердинанда I. Масштаби різанини, «стимульованої» таким чином, заставили здригнутися «освічену Європу». В одному лише Тарнівському окрузі загинули 1,5 тис. чоловік - шляхтичів, інтелігентів. Більшість з них не мали жодного відношення до Краківської республіки - просто в такий спосіб польське селянство дало вихід сліпій ненависті до віковичних гнобителів. «Різня» докотилась і до Східної Галичини, проте, не набула тут таких масштабів, як у польських районах провінції. Певно, тому що уряд ввів війська і встиг взяти ситуацію під контроль.

Ці події мусили подати прогресивній опозиції сигнал перестороги: ігнорування селянства та його соціальних проблем надалі недопустимі. Але, як показав досвід, і цей сигнал не було почуто.

Розділ 3. Суспільні рухи в Західній Україні напередодні революцій 1848-1849 років

Центром ліберальної опозиції, яка в 40-ві роки виступила за впровадження конституції в Австрії, виступали німецькі провінції цієї держави. А соціальною основою цієї опозиції - «середні прошарки» - буржуазія, інтелігенція, студенти, певна частина міщан.

На західноукраїнських землях ця основа була практично відсутня, точніше, обмежена. Тому, опозиція тут могла формуватись на становій базі - тобто, з привілейованих прошарків суспільства - дворян і дворянської інтелігенції. Адаже, в Західній Україні поділ на стани ще зберігав свою визначальну роль. На початку XIX століття галицьке суспільство складалося з 2 млн. селян, 230 тис. шляхтичів і чиновників, 330 тис. міщан та досить численного духовенства різних конфесій. Принципово аналогічним був суспільний поділ і на Буковині, з тією різницею, що там дворянсько-бюрократичний прошарок не розрісся до таких масштабів, як у колишніх польських землях.

Протягом першої половини XIX століття така стратифікація (тобто структурування) якщо й змінювалась, то лише кількісно, а не якісно. Отже, політика в Західній Україні являла собою надбання дворян, нечисленної інтелігенції та деякого числа духовних осіб. А в такому разі на її гребені опинялась польська шляхта - численна, добре організована і, водночас, обділена ролями в системі влади: тут, як зазначалось вище, домінували німці.

Окрім того, в ситуації, коли класи-стани в основному співпадали з етнічними прошарками, суспільні рухи в західноукраїнських регіонах немичуче набували етнічного забарвлення. Тобто, національноорієнтовані ідеї та позиції опинялись попереду решти.

3.1. Польська патріотична опозиція

Як така, вона виникає у 20-ті роки XIX століття, коли у Львові та Кракові з'явилися осередки Польського патріотичного товариства. Втім, чимось серйозним вони себе не проявили. У той час більшість патріотів - прибічників відновлення Речі Посполитої - вважала, що головна база визвольного повстання знаходиться не в Австрії, а в Росії.

Таке переконання почало зникати лише після поразки повстання 1830-1831 років. Тоді виникла ідея організації одночасного виступу по всіх територіях «історичної Польщі». Появу у Львові спочатку «Союзу друзів народу» (1833 рік), а незабаром - Головного збору «Союзу польського народу» - саме й слід розглядати у контексті розширення географії повстанських планів польського радикального підпілля.

Обидва ці осередки намагались залучати до своїх рядів як поляків, так і українську радикальну молодь. Більше десятка львівських студентів та семінаристів - українців (Т.Кульчицький, Ф.Граб, Ф.Мінчакевич та інші) деякий час входили до «Союзу польського народу». Є відомості про переговори його керівників з лідерами «Руської трійці» - М.Шашкевичем та І.Вагилевичем.

Проте, політична обмеженість поляків дала себе знати в черговий раз. Перш за все - в найбільш чутливій площині для молодої української інтелігенції - національній. Більшість учасників «Союзу» вбачала в галицьких «русинах» не більш, ніж відсталу та консервативну частину «польщизни». А тому, категорично відмовляла цьому народові в правах на окремий політичний статус. Коли, в 1836 році, В.Граб та Ф.Мінчакевич запропонували включити до Статуту «Союзу» пункт про автономію для «русинів-українців» і відповідно змінити саму назву організації (на «Співдружність польського та українського народу»), то дістали відмову. Це спонукало українську групу вийти з організації. З аналогічних причин зазнали невдачі й переговори з «Руською трійцею». Лише після провалу «Союзу польського народу» (в 1837 році) серед його колишніх прибічників з'явилися симптоми деякої переорієнтації в ставленні до проблеми «русинів». На відміну від аристократичного гуртка «Молода Сарматія», який перейшов на позиції ще консервативніші, ніж колишній «Союз», об'єднання польських радикалів - «Загальна конфедерація польського народу» разом з її регіональним відгалуженням - «Союзом вільних галичан» - наближалась до ідеї «слов'янської федерації». Але в цій федерації, як і раніше не знаходилося окремого місця галицьким українцям.

Польська опозиція не змогла подолати ще дві істотні хиби: відсутність конкретної програми розв'язання селянського питання і брак масових

зв'язків. Загальні фрази про «свободу та рівність всіх» і прагнення спертися на «народ» входили у разюче протиріччя з «масобоязню» на практиці. «Галицька різня» 1846 року наочно продемонструвала всю потенційну небезпеку такого відриву навіть від власного ж, польського, селянства.

Проте, гіркі уроки засвоювались важко. По свіжих слідах галицької трагедії в польському середовищі виникли інші проекти розв'язання «польської проблеми». Так, празький гурток Т.Вронського висунув ідею «слов'янської федерації» під покровительством російського імператора. Росія, таким чином, запрошувалась до звільнення поляків та інших слов'ян від «німецького іга».

Революція 1848 року застала польську опозицію в стані дезорієнтації та відсутності масової опори у суспільстві.

3.2. Уніатська церква та «проблема русинів»

Тим часом польським претензіям на гегемонію в «Галіції та Лодомерії» протистояла греко-католицька церква. Її авторитет серед західних українців обумовлювався, як і в решті церков, впливами самого віровчення в традиційному консервативному суспільстві. А крім того, уніатський клір залишався на початку XIX століття єдиним вільним та освіченим станом серед покріпачених селян-«русинів». Перехід до цього стану служив, зазвичай, чи не єдиним доступним варіантом суспільної кар'єри для сотень вихідців з селян. Тому, серед уніатського попівства, тисячами ниток пов'язаного з селом, ніколи не згасав чисто людський інтерес до історії й фольклору свого краю. Саме такий інтерес висунув непересічні постаті подвижників національної культури - таких як прашівський священник О.Духнович, перший збирач фольклору та один з перших істориків Закарпаття, або ж головний інспектор шкіл Перемишлянської єпархії І.Могильницький, укладач першого «Словаря словено-руського язика» (1816 рік). І в усякому разі, власний корпоративний інтерес уніатських кліриків підштовхував їх до ініціативних кроків, які об'єктивно працювали на культурний підйом пастви. Серед таких кроків - заснування митрополитом М.Левицьким Товариства греко-католицьких священників для поширення «руського» письма та просвіти (1816 рік), створення Інституту дяковчителів й т.д.

Разом з тим, оцінка суспільної ролі уніатської церкви була б неповною без урахування однієї обставини: цій церкві відводились функції ідеологічного посередника між австрійською монархією та «русинами»-українцями. А також - противаги польсько-шляхетським впливам та Росії.

Церковні реформи Марії-Терезії та її наступника Йосифа II, спрямовані на урівнення уніатської церкви з католицькою, переслідували, у тому числі, й політичні цілі - підризу польської гегемонії в Галичині.

Наступний крок, зроблений Францом II у 1808 році - відновлення галицької митрополії - мав прозорий політичний підтекст. У такий спосіб Габсбурги «відірали» своїх уніатів від російських і, водночас, зміцнювали свої позиції в провінції проти «профранцузьки» настроєної польської шляхти. Спираючись саме на уніатську церкву, її авторитет серед українців. Австрійські імператори залишили за собою право на затвердження митрополита й на цьому, безперечно, виграли. Всі шість галицьких митрополитів XIX століття, починаючи А.Ангеловичем, беззастережно орієнтавались на австрійську корону, лише інколи ділячи симпатії між нею та римською папською курією. І, як помітив згодом І.Франко, «українцем-народником» не був жоден». Тобто, навіть чисто суб'єктивно вони були далекими від якогось там «українського націоналізму» чи навіть патріотизму. Настільки далекими - що уряд довіряв їм нагляд за «благонадійністю» пастви.

Для греко-католицького ж духовенства зближення з австрійською монархією давало чи не єдиний шанс вижити в «лешатах» польсько-католицького духовенства з одного боку та православної Росії - з іншого. Нагадаємо, що друга чверть XIX століття ознаменувалась справжніми гоніннями на уніатів в Росії. Ця кампанія завершилась Полоцьким Собором 1839 року - розторженням унії. Прагнучи зберегти за собою хоча б Галичину та Закарпаття - все що залишилось під уніатським проводом, митрополія вірою і правдою служила австрійській монархії, виховуючи паству в строго монархічному дусі.

В результаті роль греко-католицької церкви в історичних долях «русинів»-українців на практиці виявилась дуже суперечливою.

Звичайно, не можна оспорити те, що її діяльність сприяла збереженню культурної та віросповідної самобутності західних українців. Вона стала справжнім духовним оплотом проти «ополячення» та «мадьяризації». Але така самобутність досягалась дорогою ціною - ціною самоконсервації відсталих світоглядів, консервативної, традиціоналістської суспільної поведінки серед українців. Ціною звуження животворних контактів з іншими національними та віросповідними групами, включаючи, до речі й православних українців Буковини.

Глибоко консервативне, уніатське духовенство було чуже сучасним ідеологіям та політичним течіям і далеке від того, щоб витворити якісь власні концепції. Статут Товариства греко-католицьких священників, написаний в 1816 році І.Могильницьким, - це справжня квінтесенція дрімучо-середньовічної ідеології. «Цісарська влада є від бога», а тому їй слід «повиновуватися не тільки з боязні, але й по совісті». З такою ж ширістю статут наставляє селян бачити в поміщиках не менш, ніж «батьків родин, провідників і оборонців люду» та «відчувати любов» до цих «добродіїв». Взагалі, навіть у

самому розумінні соціальних проблем статут опускається до апологетики кричущої соціальної нерівності: всі стани, мовляв, однакові, бо «мають свої смутки та прикrostі». Навіть у чисто культурному смислі той архаїчний еталон, що його уніатське духовенство намагалось привити селянській масі, залишався на величезній дистанції від сучасних вимог. З тих приблизно 40-ка найменувань книг та брошур, випущених в 1800-1830 роках уніатськими єпископствами та митрополією, більше 30-ти - букварі та церковна література з додатками чисто випадкових публікацій (віршики, обіжники й т.п.). А збереження - на літературному рівні - староруської мови з домішками народної говірки (так званого «язичія») стояло на перепоні утвердженню сучасної зрозумілої народу літературної мови - цієї найелементарнішої ознаки нації. Як і століття тому, уніатські священники вважали, що література існує тільки для еліти, а тому писати її треба окремою мовою, вільною «від простонародних слів». Доходило до курйозів. В 1839 році митрополит М.Левицький навіть заборонив друкувати панегірик ерцгерцогу Карлу: «Як можна вітати такого достойника такою простою мовою». Наскільки той же М.Левицький був чужим якимось намаганням зрешувати національну культуру українців говорити те, що більшість його обіжників з церковних питань друкувались або польською мовою, або латинню, а сам митрополит з неприхованою зверхністю та погордою ставився до сільських священників.

З точки зору перспективи цілком ясно, що провід уніатського духовенства в процесах національно-культурного розвитку на західноукраїнських землях був явищем тимчасовим, локальним, провінційним - на більший масштаб впливу уніатські лідери просто не могли замахуватись. Але знадобились десятиліття соціального розвитку й тяжкі досвіди для того, щоб усунути консервативне духовенство від лідерських ролей.

3.3. «Руська трійця»

Перші симптоми майбутньої кризи ідеологічного керівництва уніатського кліру стали помітними вже в 20-ті роки, коли в Галичину стали проникати впливи сучасної європейської романтичної філософії та ідеї слов'янського Відродження. Модерні ідеології поширювалися в цьому глухому закуткові Європи різними шляхами - через особисте листування інтелігенції, німецьку професуру у Львові, чеських студентів, що навчалися там же, та польських просвітників-фольклористів - В.Залеського, С.Ходаковського. Доходили сюди, хоч і в лічених екземплярах, і твори нової української літератури з «Великої» України. Аудиторія, яка відгукувалась на ці новітні ідейні сигнали, була однією і тією ж - українська молодь: студенти, гімназисти, семінаристи зі Львівської уніатської семінарії. Саме в цьому се-

редовищі з 30-х років стала формуватись нова, світська за природою й змістом, течія в культурі західних «русинів»-українців. Походячи здебільшого з родин священників, родоначальники цієї течії відрізнялись від консервативних клерикалів значно вищим рівнем освіти, знанням європейських мов та знайомством з європейським культурним процесом, більш сучасним світосприйняттям та підкресленою орієнтацією на знайомий вже нам «принцип народності». Дехто спробував себе у таємних польських гуртках в 1833-1836 років.

Загальноновизнаним же законодавцем нових культурних віянь став неформальний гурток, що його називають «Руською трійцею». Під «трійцею» мають на увазі духовних лідерів гуртка львівських семінаристів та студентів - М.Шашкевича, І.Вагилевича та Я.Головацького. Всі троє, поповичі за походженням, були безмежно закохані в народний фольклор; двоє останніх самі його збирали, мандруючи по селах. «Треба йти між народ і вчитися його мудрості,» - говорив Я.Головацький. Навколо них об'єднувались ще декілька літераторів-початківців, які незабаром зіграли не останню роль в західноукраїнському літературному процесі. Це - поет М.Устиянович, священник зі Сколе; А.Могильницький, автор поеми «Скиг Манявський» та знаменитого вірша «Рідна мова»; Р.Мох, який вважається зачинателем української драматургії в краї. Примикала до «трійці» й група університетських студентів - учасників польського «Союзу друзів народу» - Р.Крижанівський, Ф.Мінчакевич та деякі інші.

Про політичні та соціальні ідеї «Руської трійці» важко судити однозначно, оскільки вони не сформувалися як такі. І до того ж, не вважались чимось головним самим учасникам гуртка. Їх захопило інше - прагнення утвердити в суспільних правах самобутню культуру західних українців, подолати традиції й психологію «другорядності» цього етносу. А також - відчуття духовної спорідненості з «українством» по той бік кордону. «Ми всі - з-за Бескиду, від Тиси, з поза Сяну та по Серету з братією нашою Задніпровою складисмо одне существо. Геть перегороди,» - писав І.Вагилевич М.Максимовичу. Ще категоричніше на цю тему висловлювався Я.Головацький: на Задніпров'ї - «вся наша сила як фізична, так і моральна». Шкода тільки, що подібне переконання згодом привело Я.Головацького до втішу «москвофілів».

Проте, самі по собі, ідеї культурно-національної самобутності та єдності української національної території лежали у руслі творення новітньої національної ідеології.

У Галичині ж вони звучали просто радикально. Показово, що перша спроба видати літературно-фольклорну збірку - «Зоря» (1834 році) наразилась на заборону «двох Левицьких» - галицького митрополита та його голов-

ного цензора («чорного Венедикта») - мовляв ця книжка ставить під сумнів відданість «галицько-руської нації» (звернемо увагу на цей термін) австрійському імператору, оскільки викликає підозру в симпатіях «трійці» до Росії. А згадки про польський гніт та Хмельниччину («Зоря» відкривалась портретом уславленого гетьмана), на думку В.Левицького, «викликали б гірки почуття». Публікація ж в 1836 році в Буді альманаху «Русалка Дністрова» «удостоїлась» вже й поліцейського розслідування - ним зайнялась австрійська охранка разом з уніатською митрополією. Остання вважала (і небезпідставно), що альманах «може викликати невдоволення існуючим».

Написаний народнопоетичною мовою (наближеною до наддніпрянських діалектів), цей альманах був пронизаний оптимістичною ідеєю відродження «українства». За доказами автори зверталися до романтизованої історії Русі та козаччини, що їм притаманні «лицарські діла». В цьому світлі сучасність змальовувалась як сумний контраст. Така антитеза, висловлена І.Вагилевичем в «Передговорі к руським народним пісням», підсилюється віршем М.Шашкевича «Згадка»: «Як весело колись було, як то сумно нині в нас». Для авторів альманаху не існувало сумнівів у тому, що такий стан мимучий, бо в галицьких русинах не вмерло вільнолюбне героїчне начало. А отже - постане «руська воля, руська власть».

Для австрійської властей сама поява цієї збірки послужила своєрідним сигналом про народження ще одного національного руху в «Галиції та Лодомерії» - поруч з польським. Водночас, і власті й уніатську митрополію занепокоїла особливо чітко виражена орієнтація на духовне зближення з Наддніпрянщиною. В ній вбачались симпатії до православної Росії, чужої як Габсбургам, так і уніатському проводові. Справу видавців «Русалки» в червні 1837 року розслідував ректорат Львівської семінарії. Потім цю справу з висновками попереднього розслідування направили провінційному урядові - під рішення. Альманах вилучили з продажу, а в серпні 1845 року заборонили й знищили.

Сам гурток розпався. М.Шашкевич в червні 1843 року помер - у нужді, будучи священником небагатого сільського приходу.

Я.Головацький згодом виїхав до Росії. А І.Вагилевичу довелося випити всю гірку чашу нужди, розчарувань і забуття.

Почин «будителів» з «Руської трійки» назавжди залишився в історії. Він став надихаючим духовним стимулом для нових поколінь західноукраїнської молоді.

Але в той час - у 30-40-ві роки - вплив цієї течії на події виявився скромним. «Руська трійця» була лише тоненьким культурним струменем, який пробивав собі дорогу між елітарним високомір'ям польської інтелігенції та консерватизмом української уніатської корпорації, котра тримала у своїх

руках все - зв'язки з властями, посади, впливи на селянство. Характерно, що і М.Шашкевичу, і І.Вагилевичу довелося зрештою просити в уніатських савників посад священників хоча б на селі - щоб дістати засоби для прожитку.

«Будителі» лише похитнули ідеологічну монополію греко-католицької церкви, але були заслабкі для того, щоб її підірвати. Вони, подібно до клерикалів, не запропонували якихось сучасних концепцій, підходів до розв'язання проблеми західних українців. І цей факт підкреслює всю слабкість новонароджуваного національного руху.

Революція 1848 року застала провід західних українців невідповідним до подій такого масштабу ні політично, ні навіть психологічно.

Розділ 4. Революція 1848-1849 років та Західна Україна

Революційні події в 1848-1849 роках у Західній Україні являли собою регіональне відлуння радикальних політичних імпульсів з центру імперії Габсбургів.

4.1. В полоні міжнародних протиріч

Революція розпочалась масовим мітингом у Відні 13 березня 1848 року. Потім, за неписаним законом всіх революцій, розпочались демонстрації, які переросли в барикадні бої. Якщо матеріальну силу революції дали міщани та студенти в особі Національної гвардії й Академічного Легіону, то ідеологію, лозунги - вожді німецького лібералізму - Грюн, Бек, Гартман, Ленау.

Зрешті-решт імператор відступив. Ненависного опозиції канцлера К.Меттерніха, цього стовпа «Священного Союзу», було відправлено у відставку. А 25 квітня 1848 року підданим Фердинанда I було «даровано» Конституцію. У своїх базових моментах вона нагадувала бельгійську. На червень 1848 року було призначено вибори до парламенту. Країна намагалась жити за канонами парламентської демократії.

Проте, боротьба між силами демократії та монархічної реакції була далекою від закінчення. Про що нагадувала присутність Академічного Легіону та Національної гвардії в столиці, проурядових військ - за її межами. Виїхав з Відня й сам імператор, готуючись до вирішальних двобоїв з опозицією.

Консервативним колам було на що розраховувати - на дворянську партію в німецьких землях, офіцерство в армії, підтримку сусідньої Росії. А також на національні протиріччя в імперії.

Справа в тому, що революція, давши громадянам свободи, включаючи й свободу вираження своїх національних почуттів, винесла назовні й усі

міжнаціональні тертя, які до цього визрівали підспудно. На авансцену великої політики повсюдно виступили молоді й амбіційні національні еліти, підтримані масами. Далі всіх пішли мадяри, котрі проголосили спочатку автономію, а в квітні 1849 року взагалі детронізували імператора, що було рівнозначним проголошенню незалежності. Проте, продовжуючи вважати Угорщину вотчиною мадярів, патріотичний уряд Л.Кошута незабаром наразився на спротив хорватів, сербів та закарпатських українців.

У прикордонних землях з категоричними вимогами автономії виступили чехи, поляки та румуни. Це зустріло неприховану ненависть більшості австрійських німців, у тому числі й німецьких лібералів: виступаючи за перерозподіл влади на власну користь, німецькі ліберали зовсім не бажали реального урівноправнення німців з рештою народів. А тим більше - поділу імперії на національні автономії.

Таким чином, процеси демократизації Австрійської імперії поступово виливалися в міжнаціональні «розбірки». А це відкривало простір монархічній партії для маневру, накопичення сил та розгрому своїх противників поодинокі.

4.2. Політичне протистояння в західноукраїнських землях. Центральна Рада Народова та Головна Рада Руського народу галицького

За подібним же сценарієм розгорталися події і в західноукраїнських землях.

Провідним чинником антимонархічної опозиції тут виступила польська Центральна Рада Народова, створена 13 квітня 1848 року. Вона спиралась переважно на інтелігенцію, міщанство та дрібну шляхту. Платформа цього об'єднання в кількох принципових моментах збігалася з об'єктивними потребами демократизації суспільства. Поляки вимагали амністії політв'язнів, гарантування демократичних прав та свобод, перетворення імперії на федерацію національних провінцій, а в рамках такої федерації - надання широкої автономії Галичині з власним виборним урядом, негайного скасування панщини, запровадження обов'язкової початкової освіти та інше. Але в національному питанні Центральна Рада в черговий раз допустила помилку, властиву польській опозиції взагалі. Вона продовжувала офіційно трактувати Галичину як частину «історичної Польщі», а «русинів» вважала лише діалектним відгалуженням «польщизни». Ставлячи, наприклад, питання про урівноправнення польської мови з німецькою в освіті та діловодстві, Рада проігнорувала «присутність» у провінції двохмільйонного українського населення.

Реакція не забарилась. Вже 19 квітня з'явилась петиція української громадськості Львова, складена під переважним впливом уніатського духовен-

ства. В цьому документі заперечувалось право Центральної Ради виступати від імені «русинів» - вони, підкреслювалось у петиції, залишаються «вірними підданими» імператора. Автори цієї заяви просили в уряді небагато - урівняти «руську» мову у правах з рештою, уніатську церкву - з іншими християнськими конфесіями, а самих «русинів» - у правах на зайняття державних посад у провінції.

А 2 травня у Львові утворилась Головна Руська Рада, або Головна Рада руського народу галицького, як вона офіційно титулувалась. Домінуючим впливом у ній користувались греко-католицькі священники; вони ж склали половину 66 членів цієї Ради. Її головою став єпископ Г.Яхимович, той самий, хто 11 років тому розслідував справу видавців «Русалки Дністрової», будучи в ранзі ректора Львівської греко-католицької семінарії.

За аналогічним принципом створювались «руські ради» й на місцях. Всього їх виникло близько п'ятидесяти. Третину їх складу становили уніатські священники, ще майже стільки ж - інтелігенція, а ще третину формували міщани, шляхта та селяни приблизно в однакових пропорціях. Звичайно, такий склад «руських рад» був фактично станово-елітарним і не відображав саму соціальну структуру українського населення. Як і його симпатії: на перших парламентських виборах в червні 1848 року депутатські мандати отримали лише 9 священників, зате 27 - селян. Певною мірою «елітарність» складу «Руських рад» позначилась і на їхній ідеології, консервативній за змістом. Чільне місце в цій ідеології з самого початку й до саморозпуску Головної Руської Ради в квітні 1850 року займали принципи лояльності щодо австрійської монархії, національно-культурного урівноправнення «русинів». Шукаючи протидії польським впливам, Рада виступила з ідеєю створення окремої «руської провінції» на території Східної Галичини, а далі, можливо, й за рахунок суміжних українських земель Північної Буковини та Закарпаття. Ця ідея жваво дискутувалась у Руській Раді з лютого 1849 року.

Незабаром після створення ради, у Львові стала виходити газета «Зоря Галицка» - друкований орган цього об'єднання. Вона повела активну агітацію в промонархічному та антипольському дусі. Один з учасників Руської Ради, нещодавно близький до «Руської трійці» письменник М.Устиянович, став редактором урядової газети для «русинів» - львівського «Галичо-руського вісника».

На протигагу польській опозиції, яка створювала дружини Національної гвардії, «руські ради» приступили до формування «Руської гвардії». А на протигагу угорським радикалам в березні 1849 року було створено Руський батальон гірських стрільців у півтори тисячі чоловік.

Головна Руська Рада - явище складне для оцінки. Перш за все, не можна не віддати належне її історичній ініціативі по консолідації західних ук-

раїнців, їх урівноправненню та відродженню українських структур державного управління, хоч би і в обмеженій формі - окремої національної провінції в державі Габсбургів. Символічно, що Руська Рада розглядала себе як спадкоємицю Галицько-Волинського князівства. Герб останнього - золотий лев на синьому полотнищі - став і символом Ради. А сам її заклик, звернений до «русинів» - «Будьмо народом!» - звучав досить радикально у затхлій політичній атмосфері «Галіції та Лодомерії», був націлений на політичне пробудження упослідженої раніше національної спільноти.

Деяких зрушень вдалося добитись і в культурній площині. У липні 1848 року було створено Галицько-Руську Матицю - товариство для поширення просвіти серед простого люду. Правда, вже невдовзі воно захиріло. У жовтні того року, завдяки, перш за все, особистим старанням М.Устияновича та Я.Головацького, вдалось провести Собор руських учених. Делегати зійшлись на тому, що «руська мова» - цілком самостійна. Як основу українського правопису вирішено було обрати етимологічний правопис М.Максимовича. Руська Рада виклопотала у властей дозвіл на викладання «руської мови» у гімназіях та заснування кафедри такого ж профілю у Львівському університеті. Її очолив Я.Головацький.

Проте, ці здобутки були загалом скромні і далеко не компенсували політичних втрат, похідних від прорахунків.

Насамперед підкреслимо один суттєвий факт: Руська Рада практично не мала якоїсь концепції розв'язання «української проблеми». Сама по собі ідея окремої «Руської провінції» цю проблему далеко не вирішувала. Адже вона, ця проблема, була не лише політичною, а й соціальною і полягала в соціальній відсталості, бідності та пригніченні західноукраїнських селян-русинів. І якраз у цьому сенсі Руська Рада не спромоглась запропонувати щось суттєве. Її орієнтація на беззастережну підтримку австрійського імперського уряду була глибоко помилковою вже тому, що фактично прирікала на політичну пасивність, самоусунення від самостійних ініціативних кроків: Руська Рада «випрошувала», в той час як інші вимагали й добивались свого. А крім того, сама австрійська монархія трималась і могла утриматись тільки спираючись на соціальну еліту національних районів - дворянство, велику буржуазію. І в цьому розкладі сил та розрахунків греко-католицьким проповідникам та їхній селянській пастві наперед відводилась лише другорядна роль: ними просто скористались, не рахуючись всерйоз і надовго. Безперечно й те, що Руська Рада внесла свою лепту в роздування етнічного конфлікту з суміжними етнічними верствами - поляками та мадярами. Всупереч об'єктивним потребам демократизації та реформування Австрії разом з її окраїнними провінціями, політичний процес в «Галіції та Лодомерії» стало визначати національно-політичне протистояння «двох Рад» -

польської та «Руської». Кампанія виборів до парламенту у червні 1848 року в багатьох округах вилилась у звичайні чвари між прибічниками обох цих сил. Зрештою, українська сторона вибори програла, отримавши лише 1/4 депутатських мандатів в провінції. І її скромне парламентське представництво виявилось неспроможне відстояти свої позиції у найвишому законодавчому органі країни.

Заради об'єктивності, слід зазначити, що і з польського, і з українського боків пробивалось розуміння всієї абсурдності такого протистояння. Позицію польсько-українського порозуміння відстоював, зокремама, Руський Собор - нечисленне (біля 60 чоловік) об'єднання польської та української інтелігенції, що виникло наприкінці травня 1848 року. Як видно з 9-ти номерів «Дневника Руського» - газети цього об'єднання, що редагувалось І.Вагилевичем, - ідеологія цього Собору була ліберальною, близькою до «слов'янофільства» та протинімецькою. Не без особистого впливу глави Собору - князя Л.Сапєги, Слов'янський конгрес у Празі на початку червня 1848 року виніс важливу постанову - за сприятливих обставин вона могла б стати основою порозуміння між польськими та українськими політичними колами. Йшлося про реальне урівнення польської й «руської» мов у освіті та діловодстві, визнання за поляками й українцями права мати власні гімназії. Питання ж про поділ Галичини відносилось до компетенції крайового парламенту - сейму.

Однак, цей компроміс виявився недовговічним. Проти нього виступили спочатку поляки, а потім і представники Руської Ради, які знову зажадали з трибуни парламенту поділу Галичини на дві частини. Сам же Руський Собор теж не довго втримався на компромісних позиціях і на початку жовтня 1848 року об'єднався з Центральною Радою Народою.

Доречно підкреслити, що галицька ситуація - ситуація міжетнічного розбрату - являла собою лиш кальку загальноімперської. Так, всупереч замислам ініціаторів Слов'янського конгресу - протиставити німецькій депутції в імперському парламенті сконсолідовану слов'янську фракцію - на практиці вийшло інше. Кільком німецьким фракціям протистояли кілька слов'янських. Врешті-решт за 5 місяців своєї діяльності «парламент революції» продемонстрував повну нездатність до конструктивної роботи, занурившись у міжгрупові чвари. Його авторитет упав настільки, що новому ініціатору Францу-Йосифу не коштувало особливих зусиль розігнати його.

У тотожному напрямку розвивались події і в сусідньому Угорському королівстві. Опозиційний до Габсбургів уряд Л.Кошута практично ні на крок не відступив від політики «мадяризації». Десь на узбіччях його курсу опинилась і селянська проблема. Хоч панщинні повинності було скасовано, але декларативно - термін початку цієї реформи уряд відстрочив на майбутнє. В

результаті цього, а також слабкого інформування про події в центрі провінції, зміст угорської революції виявився просто незрозумілим неграмотним і забитим підкарпатським «русинам».

Впливи на цю масу опинились у руках монархічно настроєних уніатських священників, близьких до Руської Ради. Їхніми лідерами стали «будителі» - А.Добрянський та О.Духнович. Вже наприкінці 1848 року розпочали кампанію подачі «вірнопідданських» петицій до Відня, всіляко відмежовуючись від «мадьярської крамоли». Коли ж Угорщина відокремилась від Австрії, «будителі» у квітні 1849 року виступили з ідеєю приєднання Закарпаття до Галичини і утворення разом з нею «руської губернії». Звичайно, ця ідея мала під собою життєву підставу. Однак, висунена тоді, коли перейшла в наступ монархічна реакція, ця ідея виглядала зрадою молодій угорській демократії. Таке враження підсилювалося ще й допомогою уніатських громад австрійській та російській армії, що просувалась через Галичину й Закарпаття в Угорщину. Створені з «русинів» допоміжні стрілецькі дружини немало прислужилися карателям - особливо в якості провідників через гірські перевали та розвідників.

Словом, угорська демократія, подібно до австрійської виявилась не в змозі «переварити» національне питання. Всупереч об'єктивній логіці революції, саме це питання опинилося попереду решти. Тимчасом, революційний процес актуалізував не лише національну проблему. В умовах Західної України не меншого, а, можливо, ще більшого значення набувало селянське питання, тобто питання про те хто і на яких саме умовах звільнить селян від феодалної залежності. Західноукраїнське селянство турбувала перш за все проблема викупних платежів, розподілу земельних угідь, лісів та пасовищ. І з трибуни рейхстагу (парламенту) і поза його межами селяни добивалися скасування всяких платежів за скасовані повинності, більш справедливого перерозподілу маєткових угідь. В Буковині на базі цих вимог виник масовий стихійний селянський рух. У нього знайшовся й популярний ватажок в особі Л.Кобилиці. Але в цілому селянський рух залишився на узбіччі політики - йому забракувало організації, програми та лідерів. Ті ж, хто претендував на це лідерство й виступав від імені народу, включаючи й діячів Руської Ради, зробили неадекватно мало для найзнедоленішої верстви цього самого народу.

4.3. Гіркі уроки поразки

Плоди протиріч в стані підданих імперії Габсбургів пожала реакція. Австрійська монархічна партія вміло чергувала силові, «натискові прийоми» з політичними, обігруючи у власних інтересах міжнаціональні конфлікти та соціальну неприязнь між консервативною дворянською слітою з одного боку, селянством міщанами, інтелігенцією - з іншого.

Вже в червні 1848 року імператорська армія окупувала Ломбардію та Чехію, ліквідувавши там небезпечні вогнища опозиції. Після цього, настала черга Галичини та Угорщини. Тут австрійська адміністрація на перших порах обрала тактику вибіркових поступок уніатському духовенству, селянству та дворянам-землевласникам, ізолюючи польську Центральну Раду Народову. В цих цілях, зокрема, в Галичині вже 23 квітня 1848 року було проголошено звільнення селян від панщини - на кілька місяців раніше, ніж в решті областей імперії. Тим самим уряд Фердинанда I відібрав політичну ініціативу у польської опозиції. Механізм реформи, розроблений під керівництвом галицького губернатора графа Ф.Стадіона, якраз і був націлений на компроміс між селянством та польськими поміщиками. Панщина скасовувалась, але - за викуп 2/3 її вартості самими селянами. Великі аграрії отримували урядові облігації, по яких згодом виплачувались викупні суми, стягнені через податки з селян. Питання про розподіл лісів та пасовищ (так званих «урбаріальних угідь») нарочито залишалось на майбутнє. Виходило, отже, так, що обидві зацікавлені сторони - селяни й поміщики - мусили по-своєму завдячувати короні: перші - за «звільнення», другі - за викуп та збереження своїх угідь. І ті, й другі відсікались від Центральної Ради Народової.

Цій тактиці урядова адміністрація слідувала й надалі. Руська Рада отримала поступки щодо створення національної школи, але губернатором Галичини в червні 1848 року було призначено поміркованого польського ліберала В.Залеського - противника Руської Ради.

Спроба Центральної Ради Народової порушити цю застійну рівновагу, піднявши повстання у Львові 1 листопада 1848 року дістала жорстку відсіч уряду. Це повстання придушила дивізія генерала Л.Гаммерштейна, майже на сто відсотків укомплектована західними українцями.

З кінця 1848 року австрійська реакція перейшла в рішучий наступ. В грудні щойно коронований імператор Франц-Йосиф розпустив парламент і незабаром, 4 березня 1849 року видав нову конституцію. В ній не знайшлося місця ні парламентаризму, ні якимось крайовим автономіям. Втім, у підкоронних землях цих автономій вже нікому було вимагати: опозиція була придушена. В Галичині губернатором було призначено ставленика консервативних польських магнатів графа А.Голуховського. За своїми поглядами він був монархістом, підкреслено лояльним до Відня і чужим польській опозиції. В провінції запанувала реакція. У квітні 1850 року саморозпустилась Головна Руська Рада - потреба у ній відпала.

Тим не менш, уряд ще деякий час не скупився на демонстративні жести прихильності до «русинів» Галичини. У церемонії закладання Руського Народного Дому у Львові, 18 жовтня 1851 року, взяв участь сам імператор Франц Йосиф. Проте, реальна політична ціна цим знакам уваги - мізерна.

Крайовий уряд Галичини назавжди опинився а руках польських консерваторів і проводив їхню лінію.

Проти угорського революційного уряду імперський уряд заподіяв власну армію, каральні сили Росії на чолі з генералом І.Паскевичем, душителем польського повстання 1830-1831 років. А також - зумів протиставити бунтівним «младоугорським» патріотам сербів і хорватів на заході, румунів та українців на сході. Характерно, що на угоду румунським боярам, імператор Франц-Йосиф відокремив Буковину від Галичини. А крім того, було обіцяно розширення нової провінції за рахунок угорської Трансильванії, населеної в основному румунами. Сценарій звільнення селян від панщини було зроблено на галицький взірець - теж на угоду румунської магнатерії.

В свою чергу, «русинам»-українцям Закарпаття, точніше, їхнім уніатським проповідникам - було обіцяно створення окремого адміністративного округу. В 1850 році він справді з'явився - «Руський дистрикт». А в знак монаршої прихильності мати імператора вишила для прапора Батальону Гірських стрільців русинів білу стрічку. Сам батальон, до речі, розміщувався на Закарпатті.

Проте, й це загравання виявилось недовговічним. Протягом серпня-вересня 1849 року армія Угорської республіки була розгромлена військами І.Паскевича. В Угорщині відновилась влада імператора. Наступного, 1850 року, припинив існування Руський батальон. А ще через 10 років (в 1860 році) - і сам «Руський дистрикт», ця остання згадка про політичний «роман» австрійської реакції з уніатським духовенством Закарпаття.

Впливи подій 1848-1849 років на західноукраїнське суспільство характеризувались суперечливістю. Населення дістало змогу вперше «виговоритись», публічно заявити про свої проблеми та вимоги. Воно здобуло перший досвід участі в публічній політиці.

Зникла панщина, було зроблено перші, не дуже вдалі й послідовні, кроки до урівнення різних народів Австрії, включаючи й українців. Разом з тим, у головному - демократичній перебудові суспільства - революція не мала успіху.

Політичні цілі, що їх висували лідери українського національного руху - утворення цілісної української провінції в складі імперії, чи хоча б відокремлення українських територій від польських і мадярських - теж не були досягнені. Це означало крах «австрофільських» ілюзій, так поширених серед західних українців передреволюційної доби. Революція вочевидь продемонструвала весь зв'язок «українського питання» в Австрії з долями австрійської демократії - поразка останньої означала й крок назад у розв'язанні цього питання.

В той же час, грікі дні міжнаціонального протистояння не минули безслідно: у угорців і поляків виникло щось на зразок «реваншистського синдрому», спрямованого проти українців та їхньої церкви - їм не могли простити підтримки австрійської монархії в критичні дні.

Так що попереду австрійське «українство» чекали нелегкі випробування.

ГЛАВА 5 РЕФОРМИ В РОСІЙСЬКІЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ І УКРАЇНА

В середині XIX століття в обох імперіях, що під їхньою владою перебували українські землі - Російській та Австрійській - наступала доба реформ, які справили глибокий вплив на цивілізаційний розвиток «обох Україн».

І в Росії, і в Австрії ці реформи були зумовлені системною кризою аграрних феодально-монархічних суспільств, їхнім відставанням від передових держав тодішнього світу і були спрямовані, зрештою, на досягнення сучасних цивілізаційних стандартів. Безпосереднього поштовху й стимулу цим реформам надали геополітичні зрушення в Європі, які призвели до поразок і послаблення міжнародного впливу обох імперій.

Водночас, сам процес реформ за змістом, механізмами та результатами суттєво відрізнявся в обох цих державах. Тому й потребує окремого розгляду.

Розділ 1. Системні реформи в Австрійській імперії та їхній вплив на розвиток західноукраїнських земель

1.1. Незворотність змін

В імперії Габсбургів реформаторський процес стартував раніше і охопив практично всю систему суспільних відносин. Це обумовлювалося кількома причинами.

По-перше, впливами революції 1848-1849 років. Під тиском «знизу» монархічний режим змушений був маневрувати та приступати до перетворень в обох стрижневих питаннях - селянському та конституційному. І хоча ціля придушення революції реформаторський процес пригальмувався, повністю подолати його інерцію урядові не вдалося.

Реформи виявились незворотніми насамперед а аграрно-селянському напрямі: повернення до минулого не бажали ні селяни, ні більшість поміщиків. Тим більше, що останні добились збереження самого збереження принципів викупу селянами колишніх повинностей (починючи з 1853 року і

протягом 40 наступних років). А також, що важливіше, - зберегли за собою й більшість так званих «урбаріальних угідь» - лісів та пасовищ. Тим не менш, від реформи виграли й селяни - вони стали повноправними громадянами, дрібними земельними власниками. Як незабаром виявилось, незворотніми стали й реформи в системі влади, освіті та інші.

По-друге, розташована в самому центрі Європи, держава Габсбургів неминуче «відкривалась» для сучасних ідеологій, напрямків, котрі опановували простір континенту. Вони знаходили свій ґрунт в Австрії, трансформувались в різноманітні опозиційні програми та виступи.

По-третє, сам ґрунт для опозиції формувався внаслідок складного переплетіння зовнішніх та внутрішніх протиріч, що потрясли дунайську імперію в другій половині XIX століття. Зокрема, тертя між ліберальною та дворянсько-консервативною партіями австрійських німців, між ними обома та національними політичними елітами на окраїнах (угорською, чеською, польською), а далі - й між заможними прошарками суспільства та робітничим рухом - все це змушувало уряд весь час лавірувати та йти на численні компроміси. А воєнні поразки в Італії, а незабаром - і у війні з Пруссією - перетворювали ці поступки в єдиний засіб збереження цілісності країни. Вимушені критичними ситуаціями, перетворення виглядали дещо хаотичними, але взяті в сукупності, йшли у сумарному логічному напрямку - до ліберальної моделі економіки, правової держави, масової доступної освіти.

1.2. Конституційна реформа

Саме такою складною діалектикою зовнішніх та внутрішніх факторів позначена реформа у визначальній суспільній сфері - системі влади. В деяких моментах вона стала новим словом у європейських політичних досвідах.

Всупереч задумам - повернути дореволюційну систему правління, скасувавши конституцію (31 грудня 1851 року) - наступні події показали всю їх нереальність. Проти авторитаризму виступила мадьярська націоналістична опозиція, котра вимагала поновити автономію свого королівства. Вона мала впливових лідерів в особі Ф.Деака та Д.Андраші, а також солідні придворні зв'язки, що тяглися аж до найближчого оточення Франца-Йосифа - імператриці Єлизавети, кронпринца Рудольфа та інших. Одночасно став зростати тиск з боку польсько-галицької аристократії та «молодочеської» опозиції. А в самих німецьких провінціях знову стала піднімати голову ліберальна партія, домагаючись повернення конституції.

Та все ж детонатором змін владної системи стали не ці внутрішні колізії в імперії, а провали її уряду на зовнішній арені. Наприкінці квітня 1859 року, в результаті провокаційних інтриг французького імператора Наполеона III та

глави уряду П'ємонту К.Кавура, Австрія втяглася у безперспективну для неї війну в Італії проти франко-п'ємонтського союзу, активно підтримуваного італійськими патріотами. Зусиллями останніх уже в квітні-червні 1859 року проавстрійські уряди були повалені в Тоскані, Модені, Реджо, Пармі. Для Габсбургів це означало втрату впливу у Північній та Центральній Італії. Коли ж імператорська армія протягом одного місяця (червня 1859 року) зазнала ще двох поспіль поразок - при Мадженті та Сольферіно - й залишила Апенінський півострів, італійське фіаско набуло зримих принизливих обрисів і потягло внутрішню кризу.

Для противників абсолютизму всередині держави Габсбургів «італійський феномен» послужив двояким стимулом. По-перше, він дав підстави для відкритої критики уряду та вимог рішучих змін в системі влади. По-друге, багатством здалося, що національного звільнення можна досягти відносно безболісно, на шляхах консолідації «своїх» націй - як цього вдалось добитися італійським патріотам.

Розсудливий та прагматичний імператор Франц-Йосиф пішов на компроміс з опозицією. 19 квітня 1860 року було відновлено сейм в Угорщині, а 20 жовтня того року вийшов імператорський диплом про новий порядок формування рейхсрату - законодавчого органу при монархові. Відтепер останній не призначався главою держави, а формувався «знизу», провінційними сеймами. Ті відновлювали свою діяльність скрізь, де існували ще до революції. Зокрема, в 1861-1862 років поновилось сеймове правління в Галичині та Буковині. Звичайно, поступки імператора були обмежені і в масштабі, і в соціальній якості - вони адресувались дворянству національних провінцій, котре заправляло в сеймах. Показово, що реформа готувалась урядом поляка А.Голуховського, ревного прибічника унії монарха з земельною аристократією. Однак, ці поступки викликали демарш німецької ліберальної партії, пов'язаної з буржуазними колами. Вона стала вимагати впровадження конституційного правління. Ліберали повалили уряд

А.Голуховського і поставили біля керма «пронімецький» та «пробуржуазний» кабінет А. фон Шмерлінга, що продовжив реформаторський процес. Затверджений з подачі уряду А. фон Шмерлінга конституційний диплом (у лютому 1861 року) надавав громадянам права й свободи, а рейхсратові - повноваження найвищого органу законодавчої влади. Незабаром від адміністративного апарату було відокремлено судову систему.

Так у імперії відбувся перехід до конституційної монархії з розподілом влади на законодавчу, судову та виконавчу. Останню очолював сам імператор. Одночасно, зазнала зміни структура рейхсрату та система виборів до нього. Найвищий законодавчий орган країни ставав двопалатним; половиною депутатів верхньої його палати призначалась імператором, решта - обира-

лась сеймами. Причому - демократизувалось саме коло виборців до сеймів - за рахунок буржуазії, міщан та селян. Всі, хто відповідав встановленим майновим цензам та допускався до виборів, поділялися на 4 курії - землевласників, селянських громад, міщан та торгових палат.

Очевидно, що такий механізм формування влади відповідав перш за все амбіціям німецької буржуазії. Бо з одного боку, на передній план вийшов «майновий фактор», а від виборів відсікалися неіміущі «низи» суспільства. При формальній рівності кожної курії по кількості депутатів, голоси по куріях торгових палат та міщан виводили на лідерські позиції саме буржуазно-підприємницькі прошарки. З іншого боку, переважання німців у згаданих щойно двох куріях разом з голосами селян та землевласників у німецьких провінціях відповідало ще одному задумові реформаторів - забезпечити німецьку національну більшість у рейхсраті. Німці становили у ньому стабільно близько 250-ти депутатів з 444-х. Скомпонована відповідним чином територія виборчих округів («геометрія Шмерлінга») теж щонайкраще пасувала подібним політичним видам. Ось чому з боку інших народів одразу ж залунали звинувачення у «німецькому диктаті».

Варто було Австрійській імперії зазнати ще однієї воєнної поразки - на цей раз від Пруссії (1866-1867 роки) як «система Шмерлінга» одразу ж дала тріщину. Проти неї рішуче виступила мадярська націоналістична опозиція. Настільки рішуче - що виникла загроза відпадня всього Угорського королівства з 25-мільйонним населенням. В цій безвихідній ситуації Франц Йосиф відважився на ще один кардинальний крок. У листопаді 1867 року з угорськими лідерами було домовлено про поділ держави на дві внутрішньо самостійні частини (по рубежу річки Лейти). Одна з них, Ціслейтанія, що ввібрала власне німецькі провінції, Чехію, Галичину, Буковину та частину Словаччини, залишалась під безпосереднім правлінням імператорського уряду. Транслейтанія (Угорщина, Трансільванія, Хорватія, Закарпаття, Західна Сербія та половина Словаччини) відійшла під владу угорського уряду. Обидві провінції формували власну систему влади, фінансово-економічне законодавство. Загальнодержавним залишився тільки титул монарха (він вважався спільним союзером) разом з трьома установами - міністерствами закордонних справ, військовим та фінансів. Для узгодження поточних політичних заходів щорічно збиралась міжурядова комісія на паритетних началах. Так виникла знаменита «система австро-угорського дуалізму» - фактично австро-угорська федерація.

Надалі Ціслейтанія та Транслейтанія обрали дещо відмінні шляхи політичного реформування.

Якщо в Угорщині система влади, в цілому, не зазнала якісних змін (за виключенням автономізації Хорватії та запровадження незалежних

судів(магістратури)), то в підкоронній частині держави демократичні начала поступово поглиблювались. В 1873 році уряд принца А.Ауерсперга запровадив прямі вибори до рейхсрату - минаючи крайові сейми. Водночас саме виборче законодавство Ціслейтанії еволюціонізувало в напрямку скасування громадянської нерівності. Спочатку вдвічі було зменшено майновий ценз для виборців та впроваджено п'яту курію - загальну - що призначалась для немаєтних громадян. І, нарешті, в листопаді 1906 року уряд принца В.Гогенлоє запровадив загальне й рівне виборче право. Всі жителі підкоронних земель у віці 24 роки й більше отримали право обирати та бути обраними в парламент, місцеві сейми.

Таким чином, в країні закладались підвалини демократичної еволюції суспільства - представницька демократія, незалежне судочинство, вільна преса, партії, громадські об'єднання.

Імперія Габсбургів першою серед багатонаціональних держав стала на шлях самореформування в напрямку децентралізації влади та надання широкій автономії національним провінціям. Вона фактично перетворилась у конституційну федералістичну монархію - явище безпрецедентне для того часу.

1.3. Реформа освіти

Глибоких змін зазнала освітня система. Домінанта цих змін полягала в подоланні станових обмежень на вступ до навчальних закладів, становленні системи масової освіти - хоч в останньому сенсі процес реформування залишався ще неблизьким до завершення.

14 травня 1868 року вступив у дію закон К.Гаснера - міністра освіти в уряді К.Гогенварта. Згідно цьому справді епохальному документові запроваджувався принцип обов'язкової початкової освіти для всіх дітей до 14 років. Навчання у початковій школі фінансувалось державою, ставало безплатним для громадян. Школа, що не менш важливо, звільнялась від церковної опіки. Отримали автономію гімназії. Повністю автономними стали й університети: вони самі виробляли й затверджували навчальні програми, структуру, розподіл кошторису, вирішували кадрові призначення.

Певної демократизації - в основному у Ціслейтанії - зазнала й мовна політика. Хоча німецька мова залишалась обов'язковою для вивчення, мовний профіль школи визначався крайовими сеймами. Створювалась, таким чином, національна школа - угорська, чеська, польська й т.д. На фоні асиміляторської політики, яка, зазвичай, проводилась тоді у решті європейських країн - Пруссії, Росії, Англії та інших - це був сміливий і неординарний крок.

В цілому ж, система освіти у державі Габсбургів прямувала до загальноєвропейських стандартів. І йшла у руслі процесів демократизації країни.

1.4. Реформи в історичній долі західних українців

Оцінюючи вплив цих перетворень на подальший розвиток західноукраїнських регіонів не можна не відмітити їх вкрай суперечливого характеру цього впливу. У головному, визначальному, цей вплив співпадав з магістральними тенденціями сучасного європейського розвитку - становлення відносин приватної власності, капіталістичної ринкової економіки та представницької демократії. Характерно, що одночасно або майже одночасно з Австрією, конституційні системи запроваджувалися у Данії, Швеції, Німеччині, потім - у нових балканських державах. Причому - впроваджувались у компромісних формах - саме конституційної монархії, тобто поєднання «історичної влади» як гаранта стабільності з новітніми парламентськими інституціями.

Разом з іншими регіонами держави Габсбургів вчилась жити за європейськими стандартами й Західна Україна. Новітня політична культура формувала нові риси в свідомості та суспільній поведінці західних українців - навик індивідуальної ініціативи, громадської самоорганізації та самодисципліни, повагу до закону, права. Зрештою, зросла елементарна грамотність, без чого неможливе все, попередньо згадане.

В принципі, такий шлях був безальтернативним у той час. Та він ніс і серйозні протиріччя, проблеми.

Перш за все, ніякі політичні перетворення не могли урівняти різні стартові соціальні рівні як цілих регіонів, так і окремих класів населення у цих регіонах. Ці фундаментальні відмінності давали про себе знати і в майбутньому. Навіть на початку ХХ століття виробництво національного доходу на душу населення в західноукраїнських регіонах сягало лише 70-75% середньоавстрійського рівня, а в порівнянні з промисловорозвиненими районами типу Чехії, Сілезії чи Верхньої Австрії ця дистанція сягала кратних величин. Звичайно, за цими показниками приховувались далеко не однакові рівні цивілізаційного розвитку, різна політична вага регіонів.

Така ж сама картина спостерігалась і у внутрішньорегіональному розрізі: сильніші економічно та більш розвинені культурно верстви вигравали порівняно з рештою.

Цілком свідомі такого стану речей, австрійські реформатори проводили перетворення у «класичний» для своєї держави спосіб - поступок сильнішим за рахунок слабших. Якщо система «дуалізму» віддавала решту народів імперії на заклання двом з них - німцям та угорцям, то надання автономних прав Галичині й Буковині, разом з куріальною виборчою системою, являло собою угоду з польською та румунською елітами за рахунок українців. Так, у сеймі Галичини курія землевласників, що являла собою лише незначну

меншість виборців, мала аж 44 депутатських мандати і разом з куріями торгових палат та міщан перекиривала селянське представництво (74 мандати). При виборах до рейхсрату 1 голос землевласника прирівнювався до 35 голосів міщан та 206 селянських голосів.

У сеймі Буковини, що складалася спочатку з 30 депутатів, 8 гарантованих місць по курії землевласників разом з мандатом єпископа та кількома мандатами по решті курій практично забезпечували домінітет румунської земельної знаті.

Не варто навіть згадувати про ситуацію у сусідньому Угорському королівстві, де практично вся влада на місцях збереглась за урядовими комісарами-мадярами.

Отже, реформи фактично призвели до перерозподілу провінційної влади на користь елітарних національних верств, залишивши українців у підпорядкованому становищі. Це добре видно на матеріалах статистики етнічного складу апарату управління. Так, на 1900 рік на кожну тисячу державних службовців у Галичині припадало 510 поляків, 250 євреїв і лише 210 українців. У сусідній же Транслейтанії дискримінація інших етнічних верств правлячою мадярською меншиною була просто кричущою. На 1905 рік мадярами були 95% чиновників адміністрації та 96% суддів. Для порівняння - чиновників-українців тут було менше 1%, тобто втричі менше формальної кількісної ваги цього етносу в структурі населення. А такий розподіл влади, в свою чергу, фактично узаконював та закріплював економічну й культурну нерівність. На початку ХІХ століття 2-е грамотних молодих поляків (близько 60% усіх) припадали на 1 грамотного українця (всього близько 30%). Йдеться про категорії осіб до 30 років, що їм незабаром довелося вершити історичні долі обох народів.

Загалом же поляки практично вирішили проблему грамотності (78%), тоді як серед українців лише менше половини вмели читати й писати. Водночас, ключова ланка освіти - гімназійна - набула виразного польського характеру. В той час як 1 польська гімназія припадала на 30 тисяч населення, 1 українська - на 820 тисяч. Тому, кожен 2-й український юнак наприкінці ХІХ століття змушений був відвідувати польську гімназію, здобуваючи там і відповідний культурно-ідеологічний вишкіл. Така реальність цілком вписувалась у плани польських політичних кіл, котрі розглядали Галичину як ініціатор для відновлення польської держави в майбутньому. Але ця ж сама реальність явно розходила з українськими національними потребами. Ось чому ідея національної української школи поруч з вимогою реформування адміністративного устрою та виборчого права опинилась на коні суспільного руху галицьких українців.

В Угорській Транслейтанії до вирішення цієї проблеми практично лише приступили. На кінець ХІХ століття всього близько 1/10 закарпатських ук-

раїнців були грамотними. А до того ж, національна українська школа у цій провінції була неможлива навіть де-юре. Після того як в 1868 році угорську мову було оголошено державною, державні навчальні заклади повністю «мадяризувались». Правда, за рештою мов залишались права приватно-публічного вжитку. Але загальні «мадяризаційні» тенденції, підсилювані урядовою політикою, наклали свій вагомий відбиток на всю культурну інфраструктуру. На 1900 рік 80% газет у Транслейтанії видавались угорською мовою, тоді як, скажімо, румунською - 2,5%, словацькою - 0,6%, українською - 0,06%. Проблема закарпатських українців навіть у національно-культурному її вимірі виявилась заганою у глухий кут. Вирішити її тут - як і в інших західноукраїнських регіонах - очевидно можна було лише шляхом спеціальних заходів підтримки, встановлення законодавчих та адміністративних гарантій задоволення національних потреб цього віками приниженого народу. Та реальна урядова політика в Австро-Угорщині мала інший зміст та спрямування.

Втім, українське питання стало далеко не єдиним з тих, що залишились обабіч реформ. В більш широкому плані, австрійська конституційна демократія так і не знайшла ключ до розв'язання національної проблеми загалом. Вона розпочала руйнування тієї системи національної стратифікації, що історично склалась в імперії Габсбургів, не запропонувавши натомість якоїсь альтернативи. Так що в міру послаблення імперських механізмів влади, котрі так чи інакше забезпечували рівновагу й стабільність, Австро-Угорщина все глибше поринала в міжнаціональні чвари. Після того, як в 1895 році уряд К.Бадені запровадив загальну виборчу курію, а невдовзі саме виборче право стало загальним, - сталося неймовірно в цій державі - німецька депутація в рейхсраті вперше опонілася у меншості. У першому ж парламенті, обраному за новими правилами в 1907 році, 233 депутати-німці протистояли 283-м від решти, переважно слов'ян. Розпочалося «перетягування канатів» між тими, хто звик до панівного становища й тими, хто не бажав уже з ним миритися. Зближення між Австро-Угорщиною та Німеччиною лише підливало масла у вогонь, оскільки не віщувало нічого доброго слов'янським народам.

Кінець XIX століття та передвоєнні роки наступного, XX-го, стали ерою нестабільності в цій державі - її детонатором стала саме національна проблема. За 17 років 15 разів змінювався уряд. А дискусії в парламенті з питання урівноправнення мов дійшли до потасовок («війна чорнильниць»). «Ми стали посміховищем в очах усього світу,» - скрушно зітхав імператор Франц-Йосиф. Держава «старого джентльмена Європи» (так прозвали австрійського імператора) пережила його всього на 2 роки, розвалена внутрішніми чварами та невдалою війною.

Розділ 2. Ліберальні реформи в Росії та Україні

2.1. Особливості російського реформаторства

Російський царат підштовхнув до перетворень теж геополітичний фактор - принизлива поразка у Кримській війні 1853-1856 років. Розпочавшись з російсько-турецького конфлікту з приводу «східного питання» та статусу Босфору з Дарданеллами, ця війна поставила Росію перед союзом Порту, Англії, Франції та П'ємонту, що їм неприховано співчували партнери Росії по С'вященному Союзу - Прусія та Австрія. Результатом стала поразка і відхід Росії від звичної лідерської ролі у Східній та Центральній Європі.

Фактично, ця поразка лише підсумувала процеси, які проходили підспудно - зміну співвідношення сил на європейській арені.

Основним чинником цих змін стало цивілізаційне відставання північної Імперії, пов'язане з консервацією її економічної та політичної системи, охороною політикою Миколи I.

Війна послужила унаочненням російської відсталості. Хоча військові дії тривали переважно лиш на півдні Кримського півострова (про більше союзники й не мріяли), Росія з її величезною армією та невичерпним людським потенціалом виявилась не в змозі скинути в море союзний десант. Навіть більше того - втратила Севастополь.

Російські війська відставали у всьому, крім звичних героїзму та стійкості, - підготовці командирів, озброєнні, мобільності. Парусний російський флот неспроможний був змагатися з англійськими кораблями на широкій тязі.

Водночас, численні епізоди в ході цієї війни - перш за все «кримська коміччина» - показували наскільки нестерпним стало кріпосне право навіть економічно: більше 200 тисяч селян визнали за краще ризикувати власним життям на війні заради особистої свободи.

У 1855 році помер Микола I, зламаний військовою катастрофою. Його син та наступник на троні - Олександр II - послабив цензурні обмеження для преси, відкриваючи шляхи для публічної критики існуючого стану речей та ідеології змін. В такій духовній атмосфері - «весни гласності» - й було прийнято рішення про підготовку «умов звільнення селян» та створено механізми такої підготовки - Редакційні Комісії й Головний комітет у селянській справі. Аналогічні комітети запрацювали й на губернському рівні. Для розуміння суті подальшого доцільно мати на увазі ряд характерних рис російського реформаторського процесу.

По-перше, ту, що реформаторські настрої навіть у той момент в Росії чинились надбанням лише меншості її адміністративно-бюрократичної

еліти. Саме ця меншість і виступала рушієм перетворень. Позиція ж дворянської більшості навіть у селянському питанні була далекою від якогось лібералізму. Не заперечуючи самої потреби звільнення селян на словах, ця сама більшість прагнула розтягти сам процес звільнення якомога надовше, забезпечити його викупний характер, позбавляючи селян основного - землі. Особливо характерним був такий підхід для аграріїв чорноземних губерній, в тому числі українських. Відомі історикам петиції Херсонського губернського та Одеського повітового дворянських зібрань, Катеринославського та Полтавського губернських комітетів у селянській справі, Київської Загальної Комісії (вона обіймала весь правобережний регіон) - всі ці та інші документи кінця 50-х - початку 60-х років спільні у згаданих вище моментах. Українські дворяни-землевласники стояли на крайньо-правій ділянці політичного фронту російської земельної аристократії. Голоси окремих лібералів серед них, на кшталт полтавських поміщиків Г.Галагана та В.Тарнавського тонули в цьому консервативному хорі.

Аргументація дворянсько-консервативної позиції з головою видавала консерватизм та класовий егоїзм мислення: дворянство - опора держави, а, отже, подбаймо про його благополуччя, - шляхом забезпечення залежною та дешевою робочою силою. «Наділяючи землею селян в такій кількості, яка робить їх незалежними, комісії відбирають у поміщиків засіб користуватися послугами селян.» - писав до столиці катеринославський поміщик М.Миклашевський. Нерідко подібні доводи межували з цинізмом. «Земля належить нам - поміщикам, праця - селянам.» - писав харківський поміщик В.Вишневецький. «Купцю - аршин, поміщику - масток, селянину - соху.» - твердив ще один такий «теоретик» поміщик з Чернігівщини В.Гордієнко.

Проте, стати на такий шлях уряд не міг, не бажаючи класового конфлікту з іншою стороною - селянством та чисто економічних негативних наслідків: адже обезземелення селян тягло за собою й запускання бюджету держави. Звідси - принципове рішення, яке визріло ще до 1861 року - звільнення селян обов'язково з земельними наділами, мінімально достатніми. Та в той же час уряд був далеким від того, щоб сповна задовольнити інтереси колишніх кріпосних за рахунок поміщиків та всупереч їх позиції. Тому в основу реформи було покладено тактику компромісних поступових змін.

По-друге, вузькість політичної опори реформаторства спонукала його послідовників послуговуватись традиційним в Росії механізмом - централізованим абсолютистським апаратом влади. Уряд присікав найменші прояви опозиції як «справа» - з боку консервативного дворянства, так і «зліва», не кажучи вже про стихійні ексцеси. Саме в цей час було розгромлено «Землю і волю» - загальноросійську підпільну структуру радикального спрямування, придушено польське повстання 1863 року, українське «ро-

мадівство». Ці ж мотиви - побоювання політичної дестабілізації - були одними з основних, котрі визначали урядове ставлення до ще однієї проблеми - впровадження конституції чи хоча б якийсь перерозподіл влади між монархом та суспільством. «Зроби я це і завтра Росія розвалиться на шматки,» - говорив Олександр II. Йому не відмовиш у політичній тверезості.

І по-третє, російським реформам бракувало цілісної концепції та ідеології. За своєю природою вони являли собою спробу адаптувати російську імперсько-абсолютистську систему до змін світового розвитку. Простіше кажучи, самодержавство проводило перетворення прагматично і строго дозовано, шукаючи рівнодіючу між новим і динамічним та традицією, усталеною системою правління. Жоден з представників реформаторського оточення Олександра II - Д.Валуєв, брати Мілютіни, В.Ростовцев чи інші - не міг передбачити ні весь масштаб змін, ні їх віддалені наслідки. У віршованій сатирі О.Толстого сановникові-реформатору (сучасники пізнали в ньому Д.Валуєва) вкладена в уста плутана й пишномовна тирада, взагалі притаманна творцям «нової Росії»:

Нет, господа, России предстоит, соединив прошедшее с грядущим, создать, как смею выразиться, вид, который называется присущим всем временам. И став на свой гранит, имущим, так сказать, и не имущим открыть родник взаимного труда. Надеюсь, вам понятно, господа?

Ця сама навізначість постійно призводила до тупцювання на місці у «смерхах», аритмії процесу перетворень, «припливів» та «відпливів». Після ліберального в цілому правління Олександра II, припиненого, однак, царевбивством (1 березня 1861 року), настала більш консервативна епоха Олександра III, окрашена ідейним ретроградством (1881-1894 роки), поступившись місцем поміркованому прагматизмові та політичній драматургії часів останнього імператора - Миколи II.

В суспільстві ж пореформенної доби весь час побутували настрої тривожного очікування, загального невдоволення та критика: для одних «великі реформи» означали небезпечно порушення «віковичних російських устоїв», для інших - значно менше, ніж потрібно для прогресу країни. Та ніхто не чинив, що саме чекає Росію попереду.

2.2. Селянська реформа в Україні

Поклали початок перетворенням Маніфест та Указ імператора від 12 лютого 1861 року стосовно «звільнення селян».

В українських губерніях селянська реформа проводилась за трьома положеннями - для «Новоросії» (тобто Півдня), «Малоросії» (ї частково - Слобожанщини) та «Південно-Західного краю» (Правобережжя). В першому з

названих регіонів селянський земельний фонд відводився в обшинне користування, а в сімейне - тільки за ухвалою громади. У «Малоросії» - спочатку громаді, а потім, в обов'язковому порядку, - в спадкове сімейне користування. На Правобережжі ж селянська земля одразу ж відводилась в сімейну спадкову власність.

Після придушення польського повстання 1863 року до сценарію реформ на Правобережжі власті внесли суттєві зміни, покликані підірвати позиції польських поміщиків, а заодно - привернути симпатії українських селян до трону. На Київщині, Поділлі та Волині запроваджувався обов'язковий викуп наділів (у решті губерній він вважався формально добровільним), до того ж зі знижкою в 1/3 ціни. Поміщикам тут заборонялося «відрізати» землі від колишнього селянського клину, а після перемірів у 1863-1864 роках селяни отримали ще близько 24% площ порівняно до 1861 року.

Повсюдно селянські наділи розрізнялися категоріями: садибні, піші та кінні. Останні (найбільші за розмірами) надавалися лише тим господарям, які мали робочу худобу. Величина їх, знову ж таки, різнилася по всіх трьох регіонах, виявившись зрештою найбільшою на Правобережжі.

Умови звільнення селян Росії, які в Австрії, були економічно обтяжливі. Йдеться, перш за все, про викуп. Його загальна сума по Україні сягнула величезної цифри - близько 1,5 млрд. крб. Крім того, при проведенні реформи позначився як тиск з боку поміщиків, так і просто недостатня проробка ряду технічних аспектів. В імперії не існувало ні земельного кадастру, ні точного обліку масткових доходів. А тому й сума викупу вираховувалась у примітивний спосіб - з загальних сум селянських повинностей, вказаних поміщиками, звичайно ж - з перебільшенням. Не існувало й точних обрахунків масткових та селянських земель, що дозволяло поміщикам на практиці «відрізати» ці угіддя в селян на власну користь. В різних губерніях такі «прирізки» становили від 3 до 30% селянських наділів. Логічно, що ідея «повернення відрізків» стала незабаром однією з стрижневих у селянському русі.

Взагалі ж, пропорції землі між поміщиками та селянами (3:1) були явно несправедливими й далекими від того, щоб забезпечити нормальне господарювання на селянських наділах. На думку тодішніх економістів для цього потрібно було мати як мінімум 5 десятин на рев'язку душу. Але таких господарств виявилось не більше 10%. А значна частина селянських сімей взагалі залишилась без наділів - від 1/8 на Правобережжі до 1/2 в Таврії.

З усіх цих причин наступна ринкова адаптація селянських господарств неминуче ставала болісною й драматичною. Тим не менш, кріпосний стан залишився в минулому. А це потягло за собою зміни в ряді інших сфер.

2.3. Земська реформа

До реформи державну владу на селі уособлював поміщик. Віднині він втратив поліцейські та судові права разом з податковими повноваженнями.

Ці «лакуни» повинні були закрити передовсім земства - всетанові органи місцевого самоврядування, що запроваджувалися з 1 січня 1864 року. Втім, у правобережних губерніях це сталося лише в 1912 році - власті явно побоювались засилля польських впливів.

Земствам доручалося завідування місцевими господарськими справами (медицина, шляхи, початкова освіта й т.п.). Формувалися вони виборним шляхом: спочатку обирались гласні повітових та губернських зібрань, а ті відповідно - обирали постійні виконавчі органи - управи.

Щоправда, система майнових цenzів та нерівних виборів по куріях (категоріях виборців) забезпечила провідні ролі дворянам і в цих нових органах. Та все ж таки монополії «благородного стану» в системі управління клявся кінець. До того ж, сам порядок обрання та процедура роботи земських зібрань неминуче вносили цілком нові елементи в устрій управління - елементи публічного дискусю, виборності, критики. Ось чому одразу ж розпочались тертя між ними та губернською бюрократією. На догоду останній пізніше (12 червня 1890 року) устрій земських органів зазнав змін: була посилена роль дворянства, а селяни втратили виборче право - гласних від цієї категорії став призначати губернатор. Він же дістав право самовільно скасовувати ухвали земських зібрань.

Та все ж, незважаючи на потуги «історичної влади», земства зберегли за собою роль чи не єдиного демократичного (при всій обмеженості цього демократизму) органу в російській системі влади. Слід віддати належне і всьому тому позитивному, що вони встигли зробити у розв'язанні культурно-господарських проблем регіонів.

2.4. Судова реформа

Одночасно проводилась й реформа судової системи. Її початок було покладено ще в 1860 році, коли утворилась система судового слідства, а слідчу частину відокремили від поліції - тим самим підрубався корінь під численними зловживаннями властей у попередню епоху.

Статути ж Олександра II, запроваджені 20 листопада 1864 року, забезпечували в цій сфері справді радикальні зміни. Суд відокремлювався від адміністрації, ставав незалежним. Ця незалежність гарантувалась заборонаю призначати суддів, переводити на інше місце без їхньої згоди, високою оплатою їхньої праці та інше. Судова система відтепер формувалась як єдина,

всестанова, чітка субординована - в особі мирових суддів, що обиралися земствами, окружних суддів та судових палат (в Україні вони діяли у Києві, Харкові та Одесі). Порівняно дрібні справи передавалися до компетенції волосних судів, що було теж кроком сміливим для того часу - до цих судів зверталися нарівні і селяни, і їхні колишні судді - поміщики.

Для справ, пов'язаних з можливим позбавленням громадянських прав, призначалися суди присяжних. Нарешті, сам судовий процес ставав змагальним: звинувачення представляв прокурор, захист вів адвокат - постать, цілком нова в російському судочинстві. Загалом, воно наблизилося до європейських стандартів.

2.5. Військова реформа. Скасування рекрутства

Проблема реформування армії постала одночасно в двох площинах - правової емансипації колишніх кріпаків та модернізації військового апарату імперії. Адже система довільного відбору до армії за вказівкою поміщика і на 25-річний термін вичерпала себе з усіх точок зору. Проте, до переходу на європейську систему країна ще не була готова; дискусії з цього приводу велися у військових колах більше 10 років. І лише в 1874 році Росія запровадила принцип загальної військової повинності. Це дозволило значно скоротити строки військової служби та створити резерв запасних. В армії заборонялися такі сумнозвісні речі як прогон скрізь стрій, рукоприкладство. В 1867 році в ній, нарешті, з'явився військовий суд, побудований на нормальних началах змагальності.

Засновувалась сучасна - окружна - система військового управління. Два округи створювалися і в українських губерніях - Київський та Одеський. Подібно до решти прикордонних округів імперії вони відзначалися високою концентрацією польових військ. Наприкінці XIX століття тут постійно дислокувалися 7 корпусів російської армії. Остаточо ліквідувалися військові поселення.

2.6. Зміни в податковій системі

Чи не найменшою мірою «великі реформи» торкнулися системи оподаткування, станової за своїм характером - при всьому тому, що її збереження після запровадження викупних платежів для селян ставало неможливим фізично. Слід згадати й те, що подушний податок - основа системи прямих податкових платежів - фактично зберігав прикріплення селян, вже скасоване.

В свою чергу, в епоху гласності виглядала нонсенсом існуюча практика засекречування державних видатків, зібраних з таким напруженням. Тому

спеціальна комісія вже у 1860 році рекомендувала урядові цілу низку змін у фінансово-податковому режимі імперії. З 1862 року весь бюджет ставав гласним і реалізовувався за принципом «единої каси» - тобто асигнувань у строгій відповідності з єдиним розписом видатків.

Паралельно коригувалася й система стягнення податків - у напрямку більш рівномірного розподілу цього тягара між різними класами суспільства. В 1863 році припинилась віддача на відкуп питейних зборів окремим особам - вона, як правило, приховувала звичайне обшахраювання як покупців, так і держави. Тоді ж скасували подушний податок з міщан, замінивши його на більш сучасний і справедливий податок на нерухоме майно. З 1880 року припинив існування податок на сіль. Наступний крок - і чи не найважливіший - було зроблено під керівництвом М.Бунге, міністра фінансів та колишнього київського професора: з травня 1883 року скасовувався подушний податок з селян. З ним зтерся в минулому останній слід кріпосної епохи. Знизились і викупні платежі селян. Натомість, уряд запроваджував деякі податки, «призначені» для імущих класів - на спадщину та дарування, поземельний та деякі інші.

І все ж, податкова система в країні не змінилась у найбільш принципових засадах: вона залишилась непропорційно обтяжливою для різних мастих верств, зі становими пільгами для дворян та духовенства, з численними непрямыми зборами з продажу товарів, популярних серед трудящих верств. У збереженні фіскальної несправедливості полягав одна з причин соціальної напруги в тодішньому суспільстві.

2.7. Перетворення в системі освіти

Подібно до решти розвинених європейських держав, на шлях створення сучасної доступної освітньої системи стала, зрештою, й Росія. Епохальним у цьому зрізі стало 20-річне правління Олександра II.

Показово, що проект нового університетського статуту розсилався європейській вченій громадськості для відгуків. Цей документ, введений в дію у 1863 році був глибоко демократичним, новаторським за своїм змістом. Університети звільнялися від бюрократичної опіки попечителів учбових округів. Роль вищого управлінського органу у них перебирала на себе виборна Рада. З вузів знімалися обмеження на прийом студентів, випуску літератури за кордоном та деякі інші.

Дещо пізніше, в 1871-1872 роках, змінилась система гімназійної освіти. Вони відгоді поділялась на класичні гімназії (з викладанням латини та древньої грецької мови) й реальні училища з дещо відмінними програмами. З 1874 року внісся певний порядок і в мережу початкових шкіл, що отримали ста-

тус народних училищ. Фінансувалися вони переважно земствами; держава ж, в особі міністерства освіти, залишила за собою контроль за навчальним процесом. Залишався в силі й суто адміністративний нагляд - тут монархія подбала про захист плебсу від «шкідливого впливу». Училищні ради на чолі з предводителем дворянства мали опікати цю найдоступнішу для просто-народдя ланку освіти.

Цілком новим явищем в історії вітчизняної освіти стали жіночі гімназії. Їх дозволили відкривати ще в 1858 році. Причому першу таку гімназію того року відкрили саме в Україні, у Києві - тут згадаймо добре ім'я тодішнього цивільного київського губернатора І.Фундукля. В пореформенні роки такі заклади стали звичним явищем в кожному губернському місті.

Слушним буде зазначити, що пореформенні зрушення на освітній ниві стали можливими багато в чому саме завдяки зростаючій фінансовій підтримці держави - протягом 60-70-х років обсяги державного фінансування цієї сфери виросли майже в 6 разів. Досить лише короткого переліку вузів, що відкрилися в пореформенній Україні (а процес розбудови освітньої мережі зачепив переважно більшість регіонів імперії) - унівеситет в Одесі, історико-філологічний інститут в Ніжині, Політехнічний та Комерційний інститути в Києві, Технологічний - в Харкові, Вище гірниче училище в Катеринославі. А також - Жіночі курси в Києві - єдиний у цьому роді заклад, що давав вищу освіту жінкам.

Цього, звичайно, було ще недостатньо для створення масової освіти. Однак, годі заперечувати той прогрес, що його добилась реформована країна в порівнянні з попередньою епохою. Потрібен був лише час для того, щоб вийти на рівень стандартів розвинених суспільств.

2.8. Значення «великих реформ»

Підводячи підсумки сказаного вище, відзначимо, що реформаторський процес просунувся на різну глибину в тих чи інших сферах. Досить рішучі прориви на одних напрямках (судова, воєнна та університетська реформи) чередувалися з млявістю та половинчатістю на інших (селянська, земська, податкова реформи).

Фактично не змінилася, як вже зазначалась, система державної влади. Ідеї впровадження конституції та розподілу властей за європейськими канонами залишалися в Росії лише надбанням небагатьох діячів опозиції.

На матеріалі України добре прослідковується ще одна хронічна вада «великих реформ» - слабе врахування (а то й ігнорування) національних та регіональних особливостей, прагнення до уніфікації змісту та механізмів перетворень. Старі імперсько-централізаторські шаблони мислення панували

навіть у тих площинах, у яких регіональна специфіка мусила знайти своє відображення - місцевому самоврядуванню та культурно-мовному питанні. Так, земська організація була обмежена гебернським рівнем «по вертикалі», місцевими культурно-господарськими функціями «по горизонталі» й до того ж потрапила під політичний нагляд дворянства й царської бюрократії.

Те ж саме ще більшою мірою стосується культурно-мовної площини. Неспучеч громадській думці, висловлюваній у тому числі й земствами, циркуляром міністра внутрішніх справ Д.Валуєва у липні 1863 року заборонялося викладання українською мовою навіть у початковій школі. Заборона стосувалася й видання учбово-популярної літератури цією ж мовою. На початку 70-х років практично завершилась «русифікація» польської школи; захопила вона й єврейську громадську школу.

І якщо збереження старого механізму державної влади штучно гальмувало формування сучасної політичної культури в Україні (утвердження прав особи, плюралізму ідей, змагання політичних напрямків), то імперська культурно-мовна політика загальмувала процеси національного самосвідомлення та національної консолідації. Серед українського населення, особливо серед селян та простих міщан, як і раніше культивувалися патріархально-монархічні світоглядні стереотипи - вони дістали свою поживу в образі «царя-визволителя» Олександра II.

Проте, іншими своїми гранями «великі реформи» працювали на майбутнє України, вводили її у русло загальноєвропейських процесів. Скасування кріпацтва, рекрутства, подушного, зрівняння в суді поклали початок соціальної емансипації селянства - основи майбутньої української нації. Колішня феодально-становна система суспільних відносин була незворотно підірвана.

Буржуазна за своїм змістом селянська реформа, об'єктивно спрямована на утвердження цінностей економічної свободи та приватної власності, припустила трансформацію українського суспільства - розширився ринок землі, збільшилась робоча сила. А без цього була б неможливою індустріалізація України в 70-90-ті роки XIX століття й пізніше.

Зусиллями в першу чергу земств вперше вдалося створити мережу доступної початкової освіти та медичного обслуговування для простого люду.

Відмітимо й ще один момент, який залишився поза юридичними напрямками та процедурами реформ - саму суспільну атмосферу. Вона відчутно змінилась, незалежно від намірів уряду. Орієнтир цих змін полягав у дискредитації самої консервативної ідеології та переміщенні суспільних симпатій у бік «оновленських» настроїв та течій. Захопивши спочатку середні прошарки суспільства, такі настрої вже наприкінці XIX століття стали проникати і в суспільні «низи». Якоюсь мірою цьому посприяло й народ-

ження масової незалежної преси - ще одного супутника реформ. У своєму крайньому вираженні така тенденція готувала появу в майбутньому опозиційних партій. Але й поза цим результатом громадська думка стала фактором незворотності змін.

ГЛАВА 6 ЕКОНОМІЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ТА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Розділ 1. Народження індустріальної економіки

1.1. Вектор змін

Реформи 60-70-х років у Російській імперії звільнили могутні сили економічного зростання. Вектор цього зростання визначають узагальнюючою категорією - «модернізація». Під останньою для даного періоду розуміють перехід від аграрного суспільства до індустріального з усіма його атрибутами - змінами в галузевій структурі суспільного виробництва, технологіях, формах організації, професійному та класовому поділах суспільства, змінами в ритмі та стилях життєдіяльності людей.

У загальноцивілізаційному русі до нових, індустріальних форм життя український регіон у складі Росії посів місце в недовгому ряду країн так званого другого ешелону модернізації (поряд з Японією, Італією та Туреччиною). Мотивація цього руху полягала в найскорішому подоланні відставання від країн «першого ешелону» (Англії, Франції, Німеччини, США), котре, як показав сумний досвід Кримської війни, фактично перетворилося в загрозу самому статусові Російської імперії як великої держави. Додамо, що при цьому доводилось долати інерцію застарілих виробничих та соціальних структур, пов'язаних з доіндустріальними формами історичного буття. Практично в країні (включаючи й її українські губернії) ще не склалися об'єктивні передумови для прискореного розвитку на власній основі. Цей дефіцит «цивілізаційного простору модернізації» доводилось долати як традиційним для Росії шляхом - через посилення регулюючої ролі держави, так і принципово новими засобами - стимулювання приватної ініціативи та активного залучення іноземного капіталу. Суперечливість самого процесу модернізації зумовила остільки ж суперечливі його результати.

За короткий строк - якихось 30-40 років - країна добилась справді значних економічних досягнень. Темпи росту були настільки вражаючі, що дехто з економістів початку ХХ століття прогнозував вихід імперії Романових в число лідерів світової економіки. У 1912 році авторитетна група німецьких економістів, яка побувала в індустріальних районах імперії, в тому числі в

українських губерніях, доповіла своєму урядові: «Якщо яка-небудь несприятлива подія не спинить цього бурхливого розвитку Росії - перед Німеччиною незабаром з'явиться сусід, могутніший, ніж вона сама.»

В Російській імперії українські землі належали до районів з високою динамікою економічного зростання. Напередодні першої світової війни Україна вже мала економіку змішаного «аграрно-індустріального» типу з високою часткою «локомотивних» галузей важкої промисловості.

Водночас, цілком очевидним є те, що цей же швидкий підйом розхитав структурну твердь суспільства, потягнув за собою цілу низку диспропорцій та протиріч, що, зрештою, вилились у «тур революцій» на початку ХХ століття. А тому - слід уважно вивчити його природу, зміст та наслідки.

1.2. Об'єктивні фактори індустріалізації України

Насамперед Україна скористалася з своїх незаперечних об'єктивних переваг: досить сприятливих природно-кліматичних умов, унікальних запасів стратегічно важливої промислової сировини - коксуючого вугілля, яке залягало в той час неглибоко, залізних та марганцевих руд, цього вирішального опертя індустріальної економіки ХІХ століття.

Український регіон вже був досить освоєний і до того ж стабільний політично.

Великі надлишки робочої сили в аграрному секторі (близько 25-30%) дозволяли безболісно «переливати» її в промисловість у значних масштабах. Окрім того, до послуг новонародженої індустрії були й численні мігранти з інших регіонів. За даними на 1897 рік близько 2 млн. жителів України (або близько 8% її населення) являлись не місцевими уродженцями. Вкупі з природним приростом населення, який залишався високим (близько 2% в рік), міграція вирішувала проблему робочих рук. Більше того, постійним явищем залишався їх надлишок. Наприкінці ХІХ століття він обрховувався дослідниками щонайменш у 2 млн. чоловік.

Слід згадати, нарешті, й про те, що український регіон досить вигідно розташований географічно. Відлагоджені морські комунікації через Середземномор'я та супутні торгові шляхи здавна відкривали його для європейської економіки.

Проте, ці фактори можна було заподіяти лише при наявності решти - економічних стимулів, нових капіталів, розбудови інфраструктури ринку.

В Росії, де ключові важелі впливу на економіку продовжувала тримати в своїх руках держава, а приватно-капіталістичний сектор господарства ще не міг взяти на себе тягар економічної перебудови, на чільному місці опинилася ініціююча структурно-економічна політика держави.

1.3. Структурно-економічна політика імперського уряду та її роль в індустріалізації України

У своїх визначальних аспектах ця політика сформувалась протягом 80-х років XIX століття, коли економічний курс держави визначали далекоглядні міністри фінансів Росії - М.Бунге та І.Вишнеградський. Основні елементи цього курсу - активне залізничне будівництво та збереження низьких тарифів на перевезення залізницями, вигідні для промисловості «ножиці цін» на промислові та продовольчі товари зі значним (у 2-3 рази) перевищенням внутрішніх промислових цін над світовими, тарифний захист вітчизняної продукції від конкуренції імпортованих промислових товарів. Цю ж лінію продовжив у 90-х роках С.Вітте, додавши ще один елемент - вільноконвертований, забезпечений золотом карбованець.

Варто при цьому відзначити, що уряд послідовно добивався позитивного торгового балансу, стимулюючи експорт та обмежуючи імпорт. А також, що не менш важливо, - ріановаги державного бюджету, шляхом скорочення витрат та нарощування доходів (розширюючи базу оподаткування), конверсії державного боргу, та інше.

В результаті, було покінчено з дефіцитом бюджету. З 1888 року доходи казни стабільно перевищували видатки. Так само стабільним стало й сальдо торгового балансу. А знаменником того й іншого була стабілізація фінансового становища, подолання інфляційних ефектів, міцність рубля.

В свою чергу ці властивості торгово-фінансового становища Росії формували клімат довіри до неї на міжнародних фінансових ринках, обертаючись мільярдами іноземними інвестиціями. Останні, природно, лиш додавали впевненості імперському урядові в проведенні структурно-економічних змін.

Держава взяла на себе перш за все залізничне будівництво, яке, з-за високої собівартості (80 тисяч золотих рублів за I версту) виявилось непосильним для приватного капіталу. Так, в Україні перша залізниця вступила до ладу ще в 1864 році (Одеса-Балта), проте, надалі справа застопорилась.

Враховуючи як стратегічне значення залізниць, так і капітаоемкість цієї сфери, уряд приступив до її розширеного фінансування. У 80-ті роки на такі потреби направлялося до 57% всієї видаткової частини державного бюджету Росії.

В Україні найпотужніший потік «залізничних» інвестицій спрямовувався в Донецько-Придніпровський регіон - туди, де в 70-ті роки були розвідані казкові поклади вугілля та залізної руди. З 8,5 тисяч кілометрів залізничної колії, що була збудована до кінця XIX століття в Україні, 4,5 тисячі припадали на ці перспективні райони. В 1878-1879 роках будується Донецька

залізниця, за нею - Курсько-Азовська та особливо значуща Катерининська (1880-1884 роки), що з'єднала донецькі вугільні пласти з руднями Криворіжжя.

Залізниці на 80% змінили структуру перевезень, практично в 7 раз їх здешевили, не кажучи вже про швидкість переміщення вантажів порівняно з чумацьким валками. Роль останніх фактично зійшла нанівець. Тим самим, було надано поштовх як промисловим товаропотокам, так і продовольчому експортові України - приблизно на 1/3 залізничні вантажі склалися саме з товарного зерна.

Роль держави була визначальною і в створенні решти сучасних комунікацій, без яких неможлива економіка індустріального типу. Наприклад, на казенні кошти до кінця XIX століття було завершено створення телеграфу - він з'єднав усі губернські та повітові міста, нові промислові центри. З 1880 року впроваджується телефонний зв'язок. Цікаво, що саме українські міста - Київ та Харків - лідирували за числом абонентів державної телефонної мережі, а одна з перших шести міжміських ліній телефонного зв'язку була створена теж в Україні (Одеса-Миколаїв).

Крім прямих капіталовкладень у транспортно-комунікаційну сферу, а також деякі великі підприємства (оборонного призначення), уряд справляв потужний вплив на промисловий розвиток і опосередковано - через систему податкових пільг, цін, митних тарифів. Особливо ж дієвим інструментом такого впливу мала практика державних замовлень. Вони практично гарантували збут виробів металургії, оборонних підприємств, а значною мірою - і цивільного машинобудування. Причому збут - на найвигідніших умовах. Виникало, отже, сприятливе поле для промислової діяльності. Доходи промислових закладів по різних категоріях підприємств в 3 - 8,5 разів перевищували показники торгово-посередницьких закладів. Простіше кажучи, у тодішній Україні вигідніше було виробляти (особливо в нових галузях), ніж продавати. Це, зрештою, й притягувало вільні капітали передовсім у промисловою сферу. За середніми розмірами акціонерного капіталу промисловість у 70-100 разів переважала торгове посередництво. Зауважимо, що таке переважання досягалось головним чином за рахунок локомотивних галузей - вугільної, металургійної, машинобудування.

Було значно розширено підготовку фахівців інженерно-технічного профілю, комерсантів. В кінці XIX століття відкрилися Київський політехнічний інститут, Київський комерційний інститут, Катеринославське гірниче училище, ціла низка закладів середнього типу. Правда, ця робота відставала від потреб часу. Так, на кінець XIX століття лише 1% директорів підприємств в Україні мав вищу освіту. Була фактично відсутня й система підготовки кваліфікованих робітників. Загалом же країна лише підступала до

того, якісного рубежу, який вважається нормою для індустріальної економіки - масової освіти.

Тим не менш, вона вже почала долати дефіцит фахово підготовлених кадрів, а сама освіта стала значно більш доступною. На 1894 рік більше 4 тисяч чоловік навчалися у вузах, ще близько 15 тисяч - в навчальних закладах середнього профілю.

1.4. Індустріалізація України та іноземний капітал

Якщо держава формувала економічне поле для приватної ініціативи загалом, її участі в індустріалізації України зокрема, то іноземний капітал виступав провідним фінансовим донором цього процесу. Останнє природно не означає, що осторонь нових високоприбуткових галузей стояли вітчизняні підприємці. Досить лиш згадати про мультимільйонера С.Мамонтова, на чий кошти було прокладено залізницю від Юзівки до Маріуполя і в такий спосіб донецьке вугілля та метал знайшли ще один вихід до Азовських морських комунікацій. Або ж про О.Алчевського, засновника першого в Україні приватного комерційного банку, на кошти якого збудовано один з первітків вітчизняної металургії - Донецько-Юрїївський металургійний завод. Не останню чергу в цьому ж ряді займає сімейство Полякових, інвесторів залізничного будівництва та гірничих розробок, деякі інші.

Проте, і капітали, і суто організаційна та технологічна оснастки вітчизняного підприємництва ще не могли «тягатися» з відповідними можливостями їхніх іноземних колег-конкурентів. Фірма того ж О.Алчевського збанкрутувала й була перекуплена іноземцями. З іншого ж боку, у 80-90-ті роки на європейських фінансових ринках виявились значні вільні капітали, що пов'язувалося зі спадом ринкової кон'юнктури на Заході у той момент. Гарантовано висока прибутковість у нових індустріальних галузях Росії саме й стимулювала притік капіталів. Приблизно на 80% вони - французького походження. Решту становили капітали бельгійських, англійських та німецьких інвесторів.

Загальні обсяги іноземних капіталовкладень в українську економіку становили близько 1 млрд. крб.: половини з них були інвестовані в металургію, ще близько 30% - у вугільну галузь та інші. Величини - дуже солідні для регіону, що в ньому навіть під час індустріалізації середні розміри основних капіталів акціонерних фірм коливались в межах усього 1-2 млн. крб. Та справа не лише в формально-кількісних характеристиках, а у функціональній ролі іноземного капіталу. На кошти іноземних інвесторів була збудована вся українська коксохімія - її господарями являлись два бельгійські заводчики - Е.Канне та О.П'єтт. 14 з 18-ти великих металургійних підприємств, збудованих

в 80-90-ті роки в Україні теж контролювались іноземними власниками, такими як Д.Юз, сімейство Коккерилів та т.п. На капіталах аналогічного походження зросло майже все українське сільськогосподарське машинобудування, електротехнічна промисловість, точніше її первістки у Харкові, Києві, Одесі, більше 1/3 потужностей по видобутку вугілля та руд. Тобто, в цілому мова йде про ключову роль іноземного капіталу в локомотивних галузях індустріальної економіки.

Разом з цим капіталом в Україну приходив і сучасний досвід організації праці, сучасні технології. Так, продуктивність праці в українській металургії в цілому не поступалася в той час середньоєвропейським стандартам. Пояснення тут просте: на відміну, скажімо, від старих заводів на Уралі, українські металургійні гіганти з самого початку застосовували сучасні технології плавки на коксуючому вугіллі. Варто наголосити ще на одному аспекті: багато в чому саме завдяки участі іноземних підприємців в процесах індустріалізації українська економіка «відкривалась» для Заходу, ставала об'єктом все більшої зацікавленості. Якщо на всесвітній виставці у 1889 року в Парижі українська експозиція ще була досить скромною, то вже через 11 років близько 57 млн. відвідувачів такої ж виставки в Парижі змогли по достоїнству оцінити можливості «російської Америки» (так називали індустріальний Південь): вугільної промисловості, залізничного транспорту й т.д.

Правда, вітчизняна історична наука аж до кінця 80-х років схильна була акцентувати увагу на іншому: мовляв, залучення іноземного капіталу формувало механізм колоніальної залежності України від Заходу, посилювало експлуатацію українських робітників. Стосовно останнього слід зауважити, що міра експлуатації найманих робітників на заводах чи шахтах іноземних капіталістів була зовсім не вищою, ніж на аналогічних підприємствах, які належали вітчизняним власникам. Що ж стосується версії про залежність від Заходу, то тут слід мати на увазі, що той індустріальний сектор, який створювався на іноземних капіталах цілком вписувався в народногосподарське середовище України та Росії і працював на потреби вітчизняного ринку.

Тому роль іноземного капіталу в процесах індустріалізації України заслуговує скоріш позитивної оцінки, ніж критики.

1.5. Створення базових галузей індустріальної економіки

Індустріальний підйом в Україні пов'язаний з прискореною розробкою кам'яновугільних та рудних покладів Донецько-Придніпровського району.

Донецькі кам'яновугільні пласти стали відомі в Росії ще з 1698 року, а місцеве населення знало й користувалося ними, певно, ще в часи Київської

Русі. Проте, аж до другої половини XIX століття у великомасштабному видобутку мінерального палива в Росії не існувало потреби; ринок його збуту був вкрай обмеженим: вугілля в той час використовувалося лише для опалення парових котлів. Сімферопольський купець Х.Іванов, який вважається засновником перших промислових копалин Донбасу, поставляв вугілля для пароплавів Чорноморського флоту.

Справжній же «бум» вуглевидобування в Донбасі розпочався в останній чверті XIX століття - тоді, коли вітчизняна промисловість вже в основному перейшла на механічну тягу, а металургія пред'явила попит на коксуюче вугілля.

Темпи росту цієї галузі вражаючі. За 1860-1900 роки досягнуто практично 100-разового приросту обсягів виробництва. В цьому плані Донбас вдвічі перевершив інший вугільний район, який в Росії деякий час вважався основним - Польський. На кінець XIX століття саме Донбас став «паливною столицею» імперії, відвантажуючи на її потреби близько 70% товарного вугілля. Причому, ринкова кон'юнктура для вугільної галузі складалась як найсприятливіше, обіцяючи підприємцям гарантовані мільйони прибутків - попит на вугілля весь час обганяв пропозицію, ціни на нього залишалися стабільно високими і виявляли тенденцію до зростання. «Ціни на вугілля високі. Можливе подальше підвищення.» - констатувало в 1904 році бюро з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії. З 1881 року розпочався промисловий видобуток залізних руд Криворіжжя, хоча розвідані їх запаси були ще в часи Катерини II. Своїм постулом ця галузь повинна багато в чому завдячувати непересічній енергії та наполегливості О.Поля - катеринославського поміщика, земського діяча, вченого, якому судилося стати ще й підприємцем. Коли не вдалося побороти косність місцевих багатіїв та інертність бюрократії (сам губернатор В.Дудін-Берковський вважав «залізородні» проекти О.Поля «примарою»), він підключив до цієї справи французьких промисловців. У тих вистачило здорового глузду й професійної хватки для того, щоб миттєво зорієнтуватись. Адже криворізькі рудні породи містили 70% заліза! Вже в 1881 році створене в Парижі «Акціонерне товариство залізних руд Кривого Рога» з 5-мільйонним капіталом видобуло перших півмільйона пудів руди. Почин підхопили інші інвестори з Франції, Бельгії, Англії. А після проведення сюди залізничної колії в 1884 році Криворізький залізородний район швидко вийшов на перше місце в Росії. В 1900 році він давав 57% загально-російського видобутку руд.

Розробка вугільних та рудних покладів дала поштовх металургії. Перший великий завод такого профілю став будувати в 1869 році на р.Кальміус Д.Юз - англійський технік-металург, здібний організатор з хваткою підприємця. В створеному ним акціонерному «Новоросійському товаристві

Юза» було акумульовано чималий, як на той час, стартовий капітал в 3 млн.крб. Д.Юз зумів виклопотати й суттєві пільги - казенну монополію на поставки металу, мізерні ставки орендної плати, а також премію в 400 тисяч крб. за виконання казенних металопоставок.

Незабаром на Півдні виник унікальний за потужностями металургійний комплекс. Природа цього явища в цілому схожа на біографію заводу Д.Юза.

Основу цього комплексу становила «сімка» гігантів - Новоросійський, Дніпровський, Олександрівський, Сулинський, Донецько-Юр'ївський Петровський та Дружківський заводи. За своїми технологічними показниками та продуктивністю праці вони не поступалися європейським аналогам. Середня енергоозброєність на них становила в середньому 3 к.с., а на Донецькому, Петровському та Дружківському - за 7 к.с. (при середніх показниках по галузі 0,6 к.с.). Високими були тут прирости продуктивності праці та астрономічно високими прибутки. Ось типовий приклад: на Дніпровському заводі у 1897 році ринкова ціна за 1 пуд заліза становила 85 коп. З них собівартість - 40-45 коп, зарплата - 4 коп, а чистий прибуток - 40 коп., тобто мало не половину відпускну ціни.

Треба врахувати також те, що саме українська металургія тримала першість за виробництвом найприбутковішого в той час металопродукту - сталі. Навіть металургія Польського району, яка освоїла виробництво сталі одночасно з Донбас-Криворіжжям, відставала від останньої більш, ніж в 3 рази за обсягами сталеної продукції. Тому прибутковість української металургії залишалась на порядок вищою, ніж у решті регіонів.

Саме ці, максимально високі ціни та прибутки, розкривають мотивацію металургійного «буму» на Півдні України. На кінець XIX століття його лідерство в даній галузі вже стало незаперечним в Російській імперії.

Однак, цей «бум» мав і зворотній бік. Якщо погоня південних металургійних магнатів за рекордною виручкою від сталеної продукції оберталась хронічною нестачею чавуну та сортового заліза, то завищення ними ж цін реалізації металопродуктів взагалі вдаряло по інтересах решти галузей - споживачів металу, викликаючи ланцюгову реакцію подорожчання кінцевого продукту та звужуючи тим самим ринок збуту. Мали рацію ті економісти кінця XIX століття, які вбачали в цьому одне з найбільших гальм економічного зростання. «Дорожнеча заліза - одне з наймогутніших гальм нашого промислового розвитку,» - писав в 1900 році М.Туган-Барановський, професійний дослідник вітчизняного промислового розвитку.

Пояснення такого явища полягає в «тепличних» умовах становлення української металургії - депезивні робочої сили, відсутності конкуренції і в постійному перевищенні попиту над пропозицією.

Було б, звичайно, необ'єктивним заперечувати успіхи й суміжних галузей - металообробки та машинобудування. Досить назвати машинобудівні

заводи-гіганти, які зросли в цей період - Луганський паровозобудівний завод Гартмана (виник в 1876 році), Харківський завод Всеросійської електричної компанії (ВЕК), Чорноморський суднобудівний завод а Миколаєві, що належав компанії «Россуд», Київський «Арсенал», Горлівський машинобудівний завод і т.д. Машинобудівна галузь дала більш, ніж 10-кратний приріст продукції й стала по суті новоствореною в Україні. Фактично непомітне в дореформенну епоху, українське машинобудування давало вже 1/10 загальноімперських обсягів виробництва такої продукції. А по деяких позиціях - паровобудуванню, будівництву річкових пароплавів, виробництву сільськогосподарських машин - Україна вийшла на чільні позиції в імперії. Зрештою, саме з успіхами машинобудування пов'язаний цілком очевидний прогрес інженерної думки в Україні. Так, технологія дугового електрозварювання, винайдена в 1881 році фахівцем інженером Бенардосом, дістала визнання західних фахівців і впроваджувалась спочатку в Франції, потім в інших країнах. Там же, у Франції, дістав застосування найекономічніший у Європі паровоз, спроектований київським інженером О.Бородіним. «Універсальний плуг» одеського винахідника Христофорова приніс йому всеєвропейську славу й почесне звання «благодійника людства», присвоєне Французьким товариством промисловості та мистецтв. Можна, при бажанні, назвати й інші імена.

Тим не менш, ці успіхи не в змозі заперечити головного - важка промисловість України поки-що зберігала переважну паливно-сировинно-напівфабрикатну спрямованість. На макроекономічному рівні цей перекося очевидний. Машинобудівна галузь давала лише близько 1/8 загальних обсягів виробництва та 1/30 національного доходу України. Її сумарна продукція становила лише половину тієї, що давав Петербурзький промисловий район. Найбільша з машинобудівних галузей України того часу - сільськогосподарське машинобудування - була представлена масою невеликих та середніх підприємств з низьким рівнем механізації й скромними обсягами збуту. З 5-ти таких заводів в Миколаєві, наприклад, лише один (братів Донських) мав парову машину та річні обсяги збуту, що наближалися до 100 тис. крб.

Зберігалась - хоч певною мірою й ослабла - технологічна залежність української економіки від Заходу. Сама «присутність» на українських підприємствах численного інженерного контингенту з зарубіжжя (близько 1/3 всіх інженерів), що обслуговував машини й механізми аналогічного походження (на 2/3), служила мовчазним нагадуванням про цю залежність. А по таких позиціях як електротехнічне устаткування, технології розробки мінеральної сировини, металургійне устаткування, друкарські машини, дизельні двигуни вона, ця залежність, залишалась практично 100-процентною.

Показово, що перша в Росії та Україні трамвайна лінія - у Києві (відкрита в 1895 році) - була майже повністю обладана імпортомним устаткуванням.

По інших позиціях машинний імпорту зменшувався, проте його роль залишалась вельми значною. Серед річкових пароплавів, які курсували по Дніпру на початку ХХ століття половина була імпортована, а на Чорному та Азовському морях таких було кожні 7 суден з 8-ми. До того ж і їхніх потужностей не вистачало, так що більше половини вантажопотоку забезпечувалась флотами іноземних держав, в основному - англійським.

Втім, такі явища, властиві кожному регіонові на початку його індустріалізації, могли бути подолані в ході подальшого промислового зростання. Тенденції в цьому напрямку вже намічались.

Далеко серйозніші наслідки мало інше: індустріальне прискорення у тій формі, у якій воно сталося, неминуче породжувало диспропорції у всьому економічному організмі України, ставало прологом до майбутніх ускладнень.

1.6. Диспропорції в українській економіці

Перш за все, виник розрив між новими індустріальними галузями, які працювали головним чином на казенні замовлення та рештою. Серед цієї решти дали вагомий приріст тільки цукроваріння (близько 300%) та гуральництво. В обох активно запроваджувались машинні технології.

В той же час фактично стагнувала вся легка промисловість, задавлена конкуренцією Центрального та Лодзінського районів. Великі сучасні підприємства у ній давали всього 2,5% сукупного обсягу промислової продукції України. Суконна галузь практично завмерла, текстильна галузь так і не народилась. На 1900 рік вона давала всього 1% продукції легкої промисловості України і без того не вельми розвиненої.

В результаті - формувалась глибока залежність українського ринку від завою товарів широкого вжитку.

Ще більш серйозних масштабів набув структурний розрив між промисловістю та сільським господарством. Перша переважала друге за всіма параметрами - енергоозброєністю, приростами продуктивності праці, темпами росту (приблизно в 8 раз). Вийшло так, що даючи навіть у 1900 році біля 70% національного доходу України і фактично субсидуючи промисловість, сільське господарство саме майже стагнувало. В пореформенні роки воно дало вагомий приріст продукції лише на Півдні, та й то - переважно за рахунок розорювання нових площ. В старозаселених губерніях цей приріст був майже непомітним - в середньому якихось 15-20% за 40 років. Село потерпало від усього - перенаселення, малоземелля та нестримного зростання цін на землю (в середньому в 3 рази за пореформенне 40-ліття), надмірного оподаткування, невідповідності цін на аграрну та промислову продукцію. За

1843-1899 роки ціни на пшеницю та жито -основні товарні статті сільського господарства України - піднялися всього, відповідно, на 56 та 80%. Якщо врахувати лише інфляційне коливання карбованця - а тільки в 1875-1879 роках він «подешевшав» на 26% - це «ніщо». Надто ж - на фоні зростання промислових цін. А тим часом ринкова кон'юнктура в пореформенні роки була нестійкою і загалом несприятливою для села. Світова аграрна криза 80-90 років призвела до падіння цін на зернові продукти в 2 рази. Нікуди не поділися й недороди; двічі - в 1891 та 1902 роках - вони спричинили голод. Та й у більш благополучні роки сільське господарство взагалі і його селянський сектор зокрема не добирали доходів - через вузькість ринку з боку більшості районів України, засилля перекупників та з-за існуючого порядку стягнення податків та інших платежів - їх сплачували восени, одразу ж по зборі врожаю, коли сезонні ціни на аграрну продукцію були в 1,5-1,7 рази нижчими, ніж весною. В такий спосіб уряд намагався стимулювати експорт продовольства й зробити його «подешевше». «Не доймо, а вивеземо.» - говорив І.Вишнєградський. Про доходи самих же хліборобів турбувались мало.

З іншого боку, ціни на промислові товари, особливо, на металопродукцію в Росії залишались стабільно високими і в 2-2,5 рази перевищували середньоєвропейські. Пояснення цього явища полягає як в цінкових «накрутках» вугільних та металургійних магнатів, так і в високих митних тарифах на імпортованих споживчих товарів та сільськогосподарських машин і знарядь. Нові їх ставки, запроваджені в 1891 році (їх ще називають захисними, чи заборонними) коливались біля позначки в 33% вартості товару. Виграшні для промисловості, такі ціни й мита оберталися проти інтересів сільськогосподарських виробників. І якщо для поміщиків чи багатих селян-колоністів Півдня вони ще були «терпимими», то для пересічного селянина сівалка чи жатка ставала лише мрією.

Тому, не вдавалося приступити й до технічного переозброєння села. Більш-менш вагомі кроки у цьому напрямку було зроблено лише на Півдні. На кінець XIX століття тут було механізовано до 30% обсягів посівних та збиральних робіт, 38% молотьби. Та решта районів України набагато відставала навіть від такого, не дуже високого, рівня. Становище могло б якоюсь мірою поліпшити кредитування селянських господарств. Для цього, власне, ще в 1882 році було створено Селянський банк. Він мав займатись пільговим кредитуванням купівлі землі. Однак, його операції гальмувались нестачею кредитних ресурсів, а також збереженням общинного землеволодіння. Кредит же міг бути наданий лише під заставу реальної приватної земельної ділянки, а не якоїсь умовної.

Таким чином, економіка села опинилась у клубку проблем. Зволікання з її вирішенням розтягувало в часі й стагнацію в цьому господарському секторі.

Охарактеризовані щойно міжгалузеві розриви оберталися нерівномірністю, диспропорціями у розвитку різних регіонів України. Адже промислове зростання охопило тільки невеличку частину території України - Катеринославську губернію (на неї припадало біля 60% промислових об'єктів України), північно-східну частину Херсонської губернії (Криворіжжя) та південну - Харківської (Східний Донбас). Решта, по великому рахунку, опинилась осторонь цього процесу. Промисловість у таких губерніях становила якихось 2-7% народногосподарського балансу. Це в основному невеликі та середні цукроварні, спиртогорілчані заводи, майстерні, що виготовляли найпростіші господарські знаряддя (борони, плуги, вози й т.п.), кустарні промисли. Вони нездатні були ні дати роботу скільки-небудь великій кількості «зайвих» селян, ні активізувати товарно-грошовий обіг. Статистичне обстеження однієї з таких губерній - Чернігівської - наприкінці XIX століття - привело авторів до характерного висновку: «Застій в еволюції промислового життя».

Відставала тут й транспортна мережа. У той же час та ж сама Чернігівщина за кількістю населення переважала промислово розвинену Катеринославщину. А інші «непромислові» губернії - Полтавська, Київська та Подільська - залишались в числі «найнаселеніших» у Росії. Густина населення тут сягнула відміток, які вдвічі перевищували допустимі значення для аграрної економіки. Величезні надлишки робочої сили тут оберталися винятковою її дешевизною, мізерними середньодушними доходами, простіше кажучи, «безгрошів'ям». Розміри зарплати робітників в таких місцевостях були в 2-2,5 рази нижчими, ніж в індустріальних районах Півдня. Суттєвий і такий факт: економічне благополуччя промислових губерній виявилось пов'язаним не стільки з сусідніми українськими губерніями, скільки з Росією (її центральними та польськими районами) та зарубіжжям. Туди спрямовувалось більше половини товарного вугілля, заліза, сталі, рейок, мало не половина широзів.

На завершення цієї теми слід вказати й на ще одну принципово важливу сторону промислового росту України - дисбаланс між виробництвом та попитом.

Першопричину цього явища слід шукати в тій же накрутці цін та прибутків у промисловості - при штучному стримуванні доходів робітників та селянства. Відповідні розрахунки по промисловості, виконані ще наприкінці XIX століття показували приблизно 15-процентне зростання заробітної плати чи останню чверть XIX століття - «ніщо» в порівнянні з приростом виробництва в грошовому вираженні. Аналогічних розрахунків по сільському господарству, на жаль, немає (маються на увазі доходи селян). Але вони, напевно, показали б величини ще менші - згадаймо про кризову ситуацію на ринку

аграрної продукції в останні 20 років XIX століття. Неможливо сказати точно й про те, яка саме доля в прибутках від реалізації продовольства діставалася самим селянам. Зате відомо, що доля зарплати в прибутках промисловості не перевищувала 10%, а в вугільній та залізорудній галузях не сягала й 5%.

В результаті виникла величезна дистанція між доходами капіталістичних власників та робітників. Так, річний доход дрібного підприємця наприкінці XIX століття був у 7 раз вищим, ніж у пересічного робітника, в середнього - приблизно в 30 разів, у великих власників - в 150 разів і навіть більше. Порівняння доходів підприємців з середніми селянськими виявить такі ж величини, якщо не більші.

Така кричуща нерівність, небезпечна й небажана в соціально-політичному сенсі, не мала економічного виправдання. Бо, зрештою, основу нормального ринку завжди складає масовий дрібний покупець, а не лічені відсотки найбагатших. Приведемо ще один простий розрахунок. Якщо взяти за відправний пункт середній грошовий доход одного «середньостатистичного» українця наприкінці XIX століття - близько 67 крб. на рік - то виявиться, що такі доходи й вище мали не більше 1/10 жителів України: підприємці, поміщики, більшість інтелігентів, кваліфіковані робітники окремих професій (у машинобудуванні, друкарській, ювелірній справі й т.п.) та можливо селяни з 30 десятинами землі й більше. Саме вони й виступали більш-менш стабільними покупцями промислової продукції. Решта ж - були «бідними» в строго економічному смислі цього слова, тобто мали доходи нижче, ніж середні. Зауважимо, що в індустріально розвинених країнах на той час таких було вже на порядок менше - біля 60% в Німеччині, 45% - в Англії.

Сім'ї з такими доходами купували мало, рідко й недорого, економлячи на всьому необхідному. В решті ж - обходились «своїм», тобто натуральним. У звичайній простій сім'ї вихідні чоботи та одяг з недорогого сукна та ситцю носили років десять, а часом і більше.

А крім того, оподаткування в імперії Романових залишалось непропорційним доходам громадян. Податковий тягар несли на своїх плечах «тяглі стани» - фактично ті ж самі 9/10, які й без того отримували нижче середнього. Причому, рівень оподаткування зростає, а принаємні вдвічі - піднімався дуже помітно. Зокрема, наприкінці 80-х років власті запровадили нові акцизні збори на керосин, сірники та підвищили вже існуючі - питейний, тютюновий, цукровий, а також гербовий збір. Витративши 160 млн. крб. на ліквідацію наслідків голоду 1891 року, уряд «не забарився» покрити цю «нестачу» новими податками. З кінця 1892 року на 50% виріс збір з реалізації пива, в 2 рази - сірниковий збір, настільки ж - тютюновий. В 1893 році з'явився податок на квартплату, який теж ліг, звичайно, на плечі простих обивателів - наймачів житла. Дорого давалась рівновага бюджету!

Водночас непропорційно доходам, просто мало, платили багаті. Лише в 1882 році було встановлено податок на успадковане майно, в 1885 році - 5%-й збір з капіталів, 3%-й торговопромисловий збір, та податок на нерухоме майно в містах. Згодом, ставки цих податків переглядалися у бік деякого підвищення, але й тоді залишались неспівмірними доходам. Дворянство ж, як і раніше, звільнялося від подорожного оподаткування.

Мотиви такої податкової політики носили як економічний, так і політичний характер. Уряд намагався створити стимули для нових капіталовкладень у виробництво і, водночас, хоч у якійсь мірі, полегшити становище села, відмовляючись, зокрема, від оподаткування нерухомої земельної власності.

Проте, неважко побачити тут і суто класові мотиви - загравання з «історичною опорою трону» - дворянством та великим капіталом. Не випадково, царський уряд так мало втручався в «делікатну» сферу нормування та оплати праці на виробництві. До 3 червня 1886 року, коли Олександр III під тиском страйкарів підписав свій робітничий закон, у підприємця взагалі не існувало обов'язку регулярно платити зарплату грішми: її могли платити чим завгодно, наприклад, продовольчими товарами. Проте, й після виходу цього закону мінімальні норми оплати праці не встановлювались. Ця справа віддавалась на відкуп самим підприємцям.

Лише народження з середини 80-х років організованого страйкового руху спонукало уряд та власників поволі міняти мислення в «робітничому питанні». Але до справжнього усвідомлення суспільної ваги класового партнерства та більш справедливого розподілу доходів було ще дуже далеко.

А саме в його відсутності полягає пояснення того гострого відчуття соціальної несправедливості, яке так широко розлилося в тодішньому українському суспільстві. Готувалась масова база для лівих соціалістичних течій здебільшого радикального спрямування.

Та водночас, політика спрямування доходів працюючих справляла ефект бумеранга і в самій економіці: її промисловий сектор втрачав свою природну основу - платоспроможний попит населення. Перший же стрибок в цінах, викликаний у 1875-1879 роках інфляційним падінням карбованця (ціни піднялись тоді в промисловості в середньому на 40-45%) обернувся масовою чупинкою галузей, які працювали на споживчий ринок - цукроварства, виробництва сільськогосподарських знарядь, легкої промисловості. Через 6 років ситуація повторилась, тільки в менших масштабах.

За таких умов промисловість трималася значною мірою штучно - за рахунок митного захисту від іноземних конкурентів та вигідних державних замовлень. А з 80-х років став практикуватись ще один варіант вирішення власних проблем за рахунок покупця - монопольний зговір однорідних

підприємств з метою регулювання відпуску продукції на ринок і утримання там достатньо високого рівня цін. Для цього створювались об'єднання синдикатного типу. Симптоматично, що такі структури вперше виникли саме в таких галузях, які раніше за інших зустрілися з проблемою підтримання цін на свою продукцію. В 1882 році свій «Союз» утворили українські виробники рейки. У 1886 році виник союз дротяних та цвяхових заводів. Наступного року - цукровий синдикат, під дахом якого об'єдналися практично всі солідні виробники «білого золота».

Наскільки крихким був такий механізм економічного розвитку - показали події в перші роки ХХ століття. Варто було урядові скоротити закупки на залізничні потреби - знадобилися гроші для підготовки воєнної кампанії на Далекому Сході проти Японії - як одразу ж розпочався обвал в українській металургії та вугледобуванні. В 1900-1902 роках з 55 доменних печей у Донбас-Криворіжжі зупинилися 32. Близько 100 тисяч робітників опинилися без роботи й засобів до існування. Розпочалися масові страйки, заворушення, ці передвісники недалекої революції.

Одночасно загострилась ситуація й на селі. Урядова нарада в лютому 1902 року визнала «крайне перенапруження платіжних сил» селянства. Два поспіль неврожаї на початку ХХ століття на фоні казенно-бюрократичної байдужості до долі годувальників країни поклали край соціальному терпінню українських селян. Того ж, 1902 року, спалахнули масові селянські повстання в Харківській та Полтавській губерніях. І набули масштабів, небачених тут ще з часів Хмельниччини.

Ці повстання, поруч з промисловою кризою вказували на всю назрілість коректив економічної політики царської Росії.

1.7. Формування ринкової інфраструктури індустріального капіталізму

Пліч-опліч з якісними змінами в структурі виробництва, зростанням самих його масштабів змінювалась і сама інфраструктура, яка обслуговувала виробництво - заклади кредиту, фондовий ринок та система збуту товарів. Поруч зі старими її формами - дрібним лихварством, ярмарковою торгівлею чи дрібними стаціонарними закладами й т.п. - виникали нові, зобов'язані своїм життям саме великій індустріальній економіці. Справді, коли йшлося, наприклад, про заснування винокурні чи цукроварні, купець, або, ще частіше, поміщик міг обійтися й власним капіталом. Коли його не вистачало він вступав у «пай» з ще одним або кількома компаньйонами.

Інша річ, коли справа доходила до заснування великого металургійного заводу, або шахтного комплексу. Тут часто вимагались стартові капітали в 1 млн.крб. та більше. В такому разі доводилось брати кредит, або мобілізувати

капітал через емісію цінних паперів - акцій. В свою чергу, випуск великих партій однорідного товару вимагав і адекватного механізму його реалізації. Добре відомий в Україні ще з середньовіччя тип дрібного ярмаркового торговця з товаром на суму, щонайбільше, 2-3 тисячі крб., товаром на кількох возах, міг служити лише доповненням великої торгівлі. Словом, нова економіка потребувала й нової своєї «кровоносної системи».

Банки в Україні. Сучасна банківська мережа стала формуватися в Україні після урядового рішення в 1860 році про заснування Державного банку. Наступні рішення у червні 1889 року та липні 1894 року деталізували правові умови діяльності банків.

Встановлюючи принцип свободи банківського засновництва, держава, подночас, подбала про захист власних інтересів та про гарантії фінансово-кредитної системи від спекулятивних потрясінь. Для банків заборонялась біржова гра, перезакладання цінних паперів, продаж у розстрочку білетів кредитних займів та інше. Міністерство фінансів залишало за собою необмежене право ревізії і навіть тимчасового припинення банківських операцій. Принципу комерційної таємниці в цьому сенсі не існувало. Втім, це не єдина характерна властивість вітчизняної банківської системи.

Не менш значущою являлась та, що основний тягар кредитування взяв на себе Держбанк Росії; його контори існували практично в усіх губернських містах. Безсумнівно, це свідчило про досить високу ступінь державного впливу на кредитну сферу.

Правда, поруч формувалась і мережа приватних банківських установ. Перший приватний банк - Харківський торговий - заснував у 1868 році купець О.Алчевський. Через кілька місяців, у тому ж, 1968 році, виник Київський комерційний банк, а в найближчі роки ще біля десятка таких закладів.

Справжній же «бум» банківського засновництва в Україні настав у 80-90-ті роки, коли тут стали діяти близько 40-ка банківських фірм. Лідерство серед них належало загальноросійським банкам - типу Петербурзького міжнародного комерційного, Російського для зовнішньої торгівлі, Російсько-Ліатського, Московського міжнародного торгового та деяких інших. Маючи, як правило, по декілька десятків філіалів, вони перевершували місцеві банки навіть організаційно. Не кажучи вже про обсяг операцій. Їм же належала першість і в кредитуванні нових перспективних галузей - вугільної, металургійної, а також традиційно прибуткового цукроваріння.

Місцеві ж, українські, банки грали поки-що підпорядковані ролі на кредитному ринку. Навіть найбільші з них, як Одеський обліковий, Катеринославський комерційний, за обсягами основних капіталів в 10 і більше разів поступались російським конкурентам. Здебільшого вони носили вузькос-

спеціалізований характер, займались якимось конкретним колом операцій локальних розмірів.

Характерний тому приклад - діяльність акціонерних земельних банків в Полтаві, Харкові, Києві, які займались кредитуванням торгівлі нерухомістю під заставу земельної власності.

Вплив банківської системи на економіку України в цілому, на жаль, поки-що чекає ґрунтовне вивчення. На базі тих фрагментарних відомостей, що є, можна говорити про те, що ця система лише почала свою головну місію - бути основним донором економіки. За виключенням контор Держбанку, інші фірми такого профілю займались головним чином обліковими операціями з кредитними векселями, а не прямим кредитуванням виробництва чи торгівлі. Співвідношення перших до останнього за обсягами дорівнювало десь 7:1.

Банківський кредит залишався дорогим - і не доступним навіть для підприємця середньої руки. Показово, що банківських установ практично не було на периферії - у повітових містечках, не кажучи вже про село - дрібним товаровиробникам чи торговцям такий кредит був не по кишені.

Акціонерне засновництво. Подібно до банків, «справою еліти» залишалась і ще одна форма акумулювання капіталу - акціонерна справа. Перш за все, це пояснювалось низькими нормами накопичення капіталу в Україні, а також обмеженнями, котрі накладались законодавством на цю вигідну справу. Сам по собі дозвільний принцип засновництва, що закладався законом 1836 року, неминуче породжував особисту зацікавленість «вершків бюрократії» в таких починаннях, простіше кажучи, зрощування інтересів чиновництва з приватним капіталом. Перше ж масове застосування акціонерного принципу - в залізничному будівництві в 70-80-ті роки - виявило весь спектр бюрократичних зловживань, починаючи роздачею пільг і кінчаючи завищенням цін постачальниками, протегованими «зверху». Зрештою, це спонукало Олександра III видати у травні 1888 року спеціальні розпорядження про заборону участі в приватних фірмах як чиновників, так і осіб з самої царської фамілії.

Акції були іменними - на конкретну особу - і досить дорогими: 250-300 крб. і вище. Дивіденди по них залишались одними з найвищих в Європі. «20% дивіденду не являють собою нічого виключного,» - відмічав на початку XX століття М.Туган-Барановський, цей глибокий знавець індустріальної економіки. Самі середні розміри капіталу акціонерних товариств, досить великі як для тодішньої України - 1,5-1,7 млн.крб. - при незначній кількості самих акціонерів теж чітко вказують на те, хто стояв за цією прибутковою справою - економічні «сливки» суспільства, частіше всього - іноземного походження. Звернемо увагу в цьому зв'язку на характерну деталь: при невисокій ще вазі в економіці в цілому (близько 1/10 всіх підприємств),

акціонерні підприємства займали чільні місця саме в нових індустріальних галузях, контрольованих, як вже говорилося, іноземним капіталом. Але якщо справедлива теза про те, що іноземний акціонерний капітал являв собою джерело й механізм економічної експлуатації України, то не менш справедливо й вважати його першорухієм індустріалізації України.

Біржі та торгові дома. Потреба в сучасних закладах торгівлі великими партіями товарів народила біржовий рух, а також спеціалізовані торгові компанії, які звичайно оформлялися як торгові дома.

До існуючих вже Одеської та Кременчуцької бірж, у 1865 році додалась Київська, у 1868 році - Харківська, у 1885 році - Миколаївська і т.д. На початку XX століття в Україні діяли 14 таких закладів.

Біржова діяльність в Росії досить строго регламентувалась як державою, так і самим купецтвом, являючи в цьому плані помітний контраст з аналогічними за назвою закладами у сучасній Україні. Строгий вибір встановлювався як для членів біржового товариства - до нього допускались лише купці з солідним стажем (10-15 років), не менш солідними річними оборотами. Так і для маклерів - організаторів біржових операцій. Останні обиралися на зборах біржових гласних, зі «стажних» комерсантів і складали спеціальний екзамен. Той факт, що маклери ще й затверджувались міністерством фінансів, зайвий раз підкреслює всю увагу й держави, і ділових кіл до цієї важливої форми комерційної діяльності.

На протигагу багатолітній історіографічній традиції, що для неї біржі являлись лише розсадником спекулятивних афер, слід підкреслити, що саме такі заклади зробили торгівлю значно більш цивілізованою - гласною, впорядкованою (через маклерські книги), далеко оперативнішою (завдяки кореспондентським зв'язкам з іншими регіонами) та спеціалізованою. Кожна з бірж України спеціалізувалась на певних групах товарів. Наприклад, Харківська - на металопродукції, Херсонська - на діловій деревині та зернових продуктах і т.д.

Проблема тут полягала скоріш у тому, що сама обмеженість імперського ринку, його платоспроможної бази - попиту, а також мезанізмів прямих державних поставок не дозволяли біржам сповна розкрити свою роль як організаторів великої оптової торгівлі, а отже - й ринку в серйозному значенні цього слова. Утворення структур синдикального типу, з власною системою збуту товарів, теж зривало масштаб біржової діяльності.

У важливу ланку великої торгівлі перетворились торгові дома. В Україні їх діяло близько 200. Діяли вони переважно в південному регіоні, а лідерство безперечно належало Одесі. Тут діяв кожен 20-й торговий дім України. На відміну від таких закладів дореформенної епохи, частіше всього сімейних, в другій половині століття вони створювались переважно «на паях» (пайові та командитні).

За обсягами операцій вони поступались біржам, хоча в окремих випадках їх обороти були співставні з біржовими. Так, харківський дім «Спадкоємці Л.Кеніга» виріс в «суперфірму» з річним оборотом в 21 млн.крб. Та в окремих ланках торгівлі, зокрема, в експортно-імпортних операціях їхня роль була просто незамінною.

Дрібне виробництво: нові фірми саморганізації. Якщо новітній індустріальний капіталізм разом з пов'язаними з ним формами економічної інфраструктури являли собою верхній шар економіки, то в її основі лежав багатомільйонний соціальний сектор дрібних виробників - селян, дрібних торговців, ремісників. За пореформенні роки кількість лише стаціонарних торгових точок виросла в Україні майже втричі. Всі вони знаходили свою «нішу» на ринку. Справді годі його уявити ринок в Україні без рушників та скатертин, витканих майстрами з Кролевеця, корзин та плетених чемоданів, виготовлених київськими та херсонськими майстрами цієї справи, глеків та мисок, що їх збували майстри-гончарі з Харківщини та Полтавщини, дрібною металевою утварі, що виготовлялась ремісниками-ковачами з Катеринославщини й багато інших.

Логіка конкуренції з боку великих промисловиків та торговців породжувала нові форми економічного самозахисту як дрібних виробників, так і споживачів, котрі шукали протидії ціновому диктатові торговців.

Вже в середині 60-х років в Україні зароджується кооперативний рух. Перші кооперативні об'єднання були засновані тут в 1866-1869 роках в Одесі Миколаєві, Харкові, Галячі та деяких інших містах. Носили вони споживчий характер, тобто допомагали своїм пайовикам купувати товари за зниженими цінами. Входило до них здебільшого по кількості чоловік, хоч подекуди функціонували й масовіші об'єднання. Скажімо, в київському кооперативі «Вперед» налічувалось більше 1 тисячі пайовиків, а в харківському союзі «Об'єднання» - більше 12 тисяч. Як видно з матеріалів преси, популярність кооперативів була великою уже в той час. Проте, на заваді стояла сама обмежувальна політика уряду. Юридично кооперативи прирівнювалися до «пайових товариств» (на рівні з акціонерними товариствами) і підпадали під дію вже згаданого нами закону 1836 року. Тобто для їх відкриття вимагався дозвіл губернатора, завізованій «нагорі» міністром фінансів, а також земельна ділянка з будівлею. Тому, аж до революції 1905 року лік кооперативів йшов на десятки. Наприклад, споживчих спілок по Україні налічувалось трохи більше півсотні.

Рідкістю залишались і коопспілки виробничого спрямування. Хоч ґрунту для них вистачало. Зокрема, перша ж спроба заснування хліборобських артелей, що називається, мала успіх. Можливо, ще й тому, що біля витоків цієї справи стояв знаменитий «артільний батько» - М.Левитський. Перша з

таких артелей виникла у вересні 1894 року в херсонському селі Федвар. А вже наприкінці 90-х років таких артелей налічувалось більше сотні з 3 тисячами членів. Артільні об'єднання відомі й серед меблярів Семенівського повіту на Чернігівщині, гончарів Полтавщини та Харківщини, майстрів декоративних тканин з Кролевецького повіту Чернігівської губернії. Проте, в цілому мова може йти лише про окремі «паростки» виробничої кооперації.

Серйозним гальмівним її чинником залишався дефіцит доступного кредитування. Правда, в пореформенні роки поруч з великими кредитними закладами, виникли й дрібні, які оперували невеликими за обсягом позиками з пільговим процентом - товариства взаємного кредиту, позичково-зберігальні товариства, каси взаємодопомоги. Проблема, однак, полягала в тому, що кредитні ресурси таких закладів були обмежені. Адже створювались вони за рахунок пайових внесків, особами з середніми доходами чи навіть меншими. Їхній сумарний капітал в 1896 році становив близько 30 млн.крб. по всій імперії. Для порівняння - ця сума майже дорівнювала основному капіталові одного лише банку-гіганта - Петербурзького комерційного. Річний обсяг таких закладів теж залишався просто мізерним. За той же 1896 рік позичково-зберігальні товариства та каси взаємодопомоги надали позик по всій імперії всього на 38 млн.крб., тобто десь 4,5 крб. в розрахунок на 1 «умовностатистичного» дорослого жителя.

До того ж, подібні заклади на периферії ще були рідкістю. По всій Україні їхня кількість вимірювалась десятками; існували вони в найбільших містах.

Проблема кредитування дрібнотоварного сектору (як і звичайного споживача) залишалась, отже, нерозв'язаною. А саме в його активізації полягали величезні резерви економічного зростання. А заодно - й послаблення майнової поляризації в суспільстві.

1.8. Гео економічні аспекти модернізації народного господарства України

Для порівняльної оцінки (а лише вона може претендувати на точність) економічних процесів в Україні слід враховувати й гео економічний бік проблеми - тобто місце в російській та світовій економіці, спрямування та структуру народногосподарських зв'язків.

Якщо оцінювати місце української економіки в народногосподарському комплексі Росії, то її можна віднести до регіональних економік з динамічною, вже значно просунутою вперед, в бік індустріалізації, структурою. На 1897 рік промисловість вже становила близько 30% національного доходу українських губерній в складі Росії. По деяких позиціях ці губернії перевершували загальноросійські показники. Так, за енергоозброєністю господарства

(1/3 всіх парових двигунів з 26% потужності в загальноросійському балансі) Україна переважала більшість економічних районів імперії. Без перебільшення можна сказати, що за структурою економіки та її функціональною роллю (металургійна, паливно-сировинна база) вона посіла своє місце в числі тих народногосподарських районів, які формували індустріальне майбутнє величезної країни.

І все ж рівень економічного розвитку України не варто переоцінювати навіть у внутріросійському розрізі. Практично за всіма показниками, включаючи виробництво національного доходу на душу населення, цей рівень відповідав середнім значенням по європейській частині Росії. Україна помітно поступалася польським губерніям, Петербурзькому та Центральному промисловим районам, Прибалтиці. Її правобережні губернії, а також Чернігівська та Полтавська, за рівнем розвитку скоріше нагадували аграрні райони Росії типу Поволжя чи Чорноземного центру.

В той же час більш розвинені райони європейської Росії переважали Україну у галузях з високою ступінню переробки сировини - машинобудівній, текстильній та хімічній.

У порівнянні ж з високорозвиненими державами Заходу відставання української економіки залишалось поки-що стабільним - і в часі, і в якості. В Англії промисловість перевершила сільське господарство за часткою в національному доході в 1811-1821 роках, у Німеччині - в 1865 році, в США - у 1869 році, у Франції - у 80-ті роки XIX століття. Україна знаходилась приблизно на тій же стадії індустріального розвитку, що її пройшли ці країни десь 50-60 років тому.

Співставлення ключових показників - потужності механічних двигунів, рівнів механізації економіки (в Донбасі, наприклад, 1 врубова машина припадала на 10 шахт, коли в Англії та Німеччині вони вже стали буденністю), виробництва національного доходу - показує кількаразові «розриви», по національному доходу - в 3-7 разів. І лише унаочнює відставання України.

Не варто навіть говорити окремо про різниці в організації та культурі виробництва, інженерного мислення. Показово, наприклад, що Україна начисто програвала в таких новітніх галузях як електротехніка, автомобілебудування, моторобудування, авіаційна промисловість.

Логічно, що в рамках загальноєвропейського розподілу праці Україні виступала лише постачальником продовольства та мінералів; перше становило десь 3/4 її експорту, тобто основу, доповнюючись вивозом коксуючого вугілля, марганцю, фосфоритів. Основні покупці - Німеччина, Англія, Франція та Нідерланди. З готовою продукцією сюди важко було пробитися через її вищу собівартість та нижчу якість, митні обмеження.

Водночас, Україна являлась великим імпортером західної промислової продукції - листового заліза, промислового устаткування та сільськогоспо

дарських машин, спочатку англійських, з кінця XIX століття - переважано німецьких. Це природно: саме в той час Німеччина відібрала в Англії роль європейського технічного лідера й потіснила стару «кузню світу» на ринках.

Саме товарний асортимент торгівлі з розвиненими країнами й пояснює кількісний дисбаланс експорту та імпорту України в зносинах з цими державами. Якщо по експорту «доля» зарубіжжя складала більше 45%, то по імпорту десь близько 1/4-1/5. Доречно тут згадати російську політику стимулювання експорту та обмеження імпорту.

Товарна ж структура ввозу-вивозу з Росією в Україні була «більш промисловою», «цивілізованою» - вугілля (більше половини видобутку), метал (5/6-х), цукор, паровози, сільськогосподарські машини, продовольство. По деяких статтях (вугілля, цукор та метал) залежність Росії від ввозу з України була просто критичною. Правда, справедливо й те, що українські виробники цих товарів теж не могли обійтися без російських ринків збуту.

В свою чергу, українські губернії завозили з Росії весь товарний ліс, 100% керосину, більше 90% текстилю, сукна, більше половини шкіри, промислового устаткування й таке інше. Загалом, в імпорті з Росії переважали промислові товари. Стримуючи проникнення на український ринок західних промисловців (перш за все - німецьких), імперський уряд розчищав ринкове поле для промисловців з центральної Росії, Прибалтики та польських губерній. Відтак, питома вага ввозу з Росії в загальних обсягах імпорту українських губерній сягнула близько 3/4, тоді як вивозу - лише трохи більше половини.

Наскільки відповідала така структура експортно-імпортних зв'язків потребам економічного розвитку України? І наскільки цим же потребам відповідало місце України в російській та європейській економіці?

Якщо брати до уваги лише суто кількісний показник - сальдо торгового балансу України - то напрошується позитивна відповідь. Розрахунки показують, що воно було позитивним по торгівлі як з зарубіжжям, та і з Росією. Товарна ж структура цих зв'язків, яка склалась на той час, в принципі, об'єктивно відображала можливості економіки на початковій стадії її індустріалізації. Хоч певні впливи справляла й економічна лінія царського уряду. Проте, з точки зору подальших перспектив розвитку української економіки очевидно, що потребувала якісних змін і торгівля, і народногосподарська структура, яка лежала в її основі. Загальний напрямок цих змін диктувався наявними можливостями українського регіону - це інтенсивне сільське господарство, суміжні з ним галузі, а також нарощування потужностей машинобудування, сфери металопереробки взагалі. Чималі можливості мала й суконна галузь, переробка шкіри, деякі інші. В цьому ракурсі невідповідність цінової та митної політики, що її проводив царський уряд, економічним потребам України - незаперечна. Вона призводила до того, що український

споживач, як і раніше, переплачував за промислові вироби як свої, так і зарубіжні; в першому випадку - ще й не найкращої якості. Крім того, високі розцінки на вугілля та метал породжували ланцюгову реакцію завищення собівартості по всіх галузях, перш за все - металообробних, обумовлюючи неконкурентноздатність їх на міжнародному ринку. Ситуація вимагала від уряду оздоровчих заходів, антимонопольних за своєю спрямованістю.

В самій економічній політиці вимагало посилення її регіональне начало - тобто певна структурна перебудова відповідно до потреб регіону. Мало того, що величезні потоки сировини відправлялися з України за тисячі кілометрів замість того, щоб перероблялось на місці й тут же реалізовуватись. Сама залежність української економіки від ринкової кон'юнктури в Росії та зарубіжжі на початку ХХ століття сягнула надмірних величин. «Доля» експортно-імпорتنних операцій у валовому внутрішньому продукті України на той час визначається фахівцями в 20-22%. Це помітно вище допустимих величин (10-15%). А тим часом, ситуація на європейському ринку залишалась нестійкою, далекою від стабільності. Після лібералізації митних тарифів у більшості європейських держав у 1850-1855 років та сприятливої кон'юнктури в наступне 20-річчя, наступив спад у 80-90-ті роки. Одночасно в політиці європейських держав намітився поворот до протекціонізму, підвищення тарифів на імпорт - уже з кінця 70-х років ця тенденція стала набирати силу.

В самій Росії при загальному висхідному рухові не обійшлося без спадів кон'юнктури - в середині 70-х років, в 1882-1886 роках, на початку ХХ століття. Доречно буде згадати й про ті проблеми, які несла українській економіці «велика політика» - наростання кризи в Росії, блокове протистояння в Європі, котре розводило по обидва боки майбутньої фронтової лінії провідних торгових партнерів України - Німеччина та Англію.

Пом'якшити удари зовнішньої кон'юнктури могла б розбудова регіонального ринку в самих українських землях, оптимізація міжгалузевих зв'язків. Однак, це була вже проблема не лише економічна, а й політична, її вирішення суперечило імперсько-централізаторській традиції Росії, а також її геополітичним амбіціям. Приєднання до цієї держави середньоазійських та кавказьких регіонів, освоєння неосяжних зауральських територій, як завжди, супроводжувалось відтоком капіталу та робочої сили з більш розвинених областей. Тенденція перерозподілу національного доходу України на користь новостворених регіонів виявлена і обрахована дослідниками - це десь 2-3% національного доходу. За інших умов таке явище можна було б вважати значайним, нормальним. Але не тоді, коли сама Україна потребувала нових і нових мільярдних інвестицій.

Таким чином, проблеми, які постали перед Україною в гео економічній площині виростали до масштабу політичних і потребували нових політичних підходів.

Розділ 2. Економічна модернізація та українське суспільство

У попередньому розділі ми намагались показати зміст та спрямованість економічних змін. За цими змінами стояли мільйони людей. На їхню долю випали і блага, і тягар пореформенного оновлення. Багатьом з них довелося розпрощатися з усталеним, традиційним - становищем в суспільстві, заняттями, нерідко - й місцем проживання, звикатися з новими умовами буття.

2.1. Трудова міграція в пореформенний період

Ліквідація кріпосної залежності та формування ринку найманої праці, розбудова залізничної мережі об'єктивно обумовлювали прискорення економічного руху населення. Досить сказати, що наприкінці ХІХ століття залізниці перевозили щорічно більше 13 млн. пасажирів - цифра просто неймовірна для дореформенної країни.

Після того як указом від 14 травня 1883 року було поступово скасовано подушний податок і була розрубана остання «верига», що прикріплювала велику кількість населення до місця проживання, для такої економічної рухливості вже не існувало правових перепон. З іншого ж боку, аграрне перенаселення в шести «старих» українських губерніях перетворювало витіснення «нових» в об'єктивну неминучість. Показово, що кількість виданих у пореформенні роки паспортів (вони потребувались при зміні селянами місця проживання або ж постійного заняття) зросла в 10 раз. Наприкінці століття щорічно близько 2,5% одних лише селян шукали додаткових заробітків поза межами проживання. Змінювали місце проживання, роботи тисячі найманих робітників, торговців, працівників інтелектуальної сфери.

Основний маршрут цього пересування до кінця ХІХ століття пролягав з північних районів на Південь України - туди, де зростала промисловість і не вичерпалися ще масиви вільних земель, придатних для сільського господарства. Всього переїхали в ці краї щонайменше 1 млн. чоловік. Зокрема, в Індустріальній Катеринославщині з 2,1 млн. чоловік населення на 1897 рік близько 330 тисяч (16%) склали німецькі уродженці, близько 400 тисяч (19%) - в сусідній Херсонській губернії, трохи менше в аграрній Таврії - близько 260 тисяч осіб. Основу переселенського потоку - майже 2/3 - становили вихідці з українських губерній старого заселення, головним чином, з Полтавської, Харківської, Чернігівської та Подільської. Солідний відсоток прибулих дали також і окремі губернії Центральної Росії - в основному Курська, Орловська, Воронежська, Рязанська та Костромська (близько 27%).

Втім, ці етнічні відмінності не грали особливої ролі: близькі у географічному та культурному відношеннях, переселенці з Росії, зазвичай

невеликими групами приймалися в сільські громади, приймаючи вже існуючі «правила гри» - мову, звичай, місцеві навик господарювання. Чимало важлила й ще одна обставина: український та російський потоки переселенців великою мірою розмежовувались функціонально. Українці порівняно рідше йшли працювати на підприємства, шахти чи рудники, віддаючи перевагу більш звичним їм з діда-прадіда землеробським заняттям. Так, серед шахтарів Катеринославської губернії у 1897 році лише близько 30% були українцями. В той же час, росіяни здебільшого поповнювали ряди промислових робітників. Серед тих же шахтарів Катеринославщини їх - біля 2/3. Подібні ж співвідношення характерні й для металургії, яка в той час теж була великим споживачем некваліфікованої робочої сили. Наприклад, на Юзівському заводі біля половини робітників були росіянами, Макіївському - 6/7 і т.д. Правда, у робітничому середовищі ці мовно-етнічні відмінності значили ще менше, якщо значили щось взагалі.

Одним словом, притік переселенців не порушив традиційну вже для українського Півдня стабільність у міжетнічних відносинах.

Якщо виходити з максимально допустимої для тодішньої аграрної економіки міри заселення - 35 чоловік на 1 кв. км. - то стане ясно, що на кінець століття вільний фонд земель на Півдні вже фактично вичерпався, крім, можливо, Таврії. У ній вся континентальна частиня Криму залишалась ще рідко заселеною, Втім, вона лежить в зоні ризикованого землеробства й стала освоюватись значно пізніше, в радянські часи, коли сюди було підведено зрошувальні системи.

У більш благополучних Катеринославській та Херсонській губерніях колонізація практично завершилась. Більше того, на початку ХХ століття тут теж виникла проблема «зайвих». В результаті цього, з кінця ХІХ століття в Україні формується ще один міграційний потік - на Схід, в малообжиті райони Сибіру, Далекого Сходу та Казахстану. Правда, у чисто кількісному відношенні він вивчений ще недостатньо. Є підстави оперувати округленими цифрами в діапазоні 0,5-1 млн. чоловік. Звичайно, цього було мізерно мало для зняття напруги в аграрних районах України. А сподіватися на більше не дозволяло багато що: відстані, кошти, складнощі обживання, відсутність належної допомоги з боку властей, як і переселенської політики в цілому. Остання, як така, почала формуватися вже після революції 1905-1907 років, котра продемонструвала весь негативний політичний потенціал земельної ідентичності.

Життя начеб-то підказувало ще один варіант - переселення в міста.

2.2. Урбанізація України в пореформенний період

Урбанізація, тобто абсолютне й відносне зростання кількості міського населення - це закономірність становлення економіки індустріального типу.

Деякі європейські держави - Англія та Голандія - щоправда, стали «урбанізованими» ще в ХVІІІ столітті, коли міське населення у них перевершило сільське. Але в цілому таке явище властиве індустріальній епосі, коли міста остаточно віддиференційовуються від сільської округи.

По цьому ж шляху, хоч і значно повільніше, рухалась і Україна: за 40 пореформенних років міське населення у ній зросло до 12-13% усього. Першість у цьому тримали райони-піонери промисловості та торгівлі. На кінець ХІХ століття статистика фіксувала найбільші відсотки міського населення в Херсонській губернії (29%) та Таврійській (близько 20%). Швидко наближалися до них Катеринославська, Харківська та Київська губернії; в їхніх містах проживали від 10-ти до 15% населення. Решта ж губерній, які зберігали свій традиційно-аграрний профіль, помітно відставали в даному відношенні і стояли нижче середньоросійського та середньоукраїнського рівня (13%).

На загальному фоні вражало зростання великих міст. Так, одеситів за пореформенні роки стало мало не вчетверо більше (понад 400 тисяч), практично на стільки ж киян (близько 250 тисяч), більш, ніж втричі - харків'ян (175 тисяч), в 6 разів - катеринославців (понад 120 тисяч).

Помітно зросла кількість жителів в містах - губернських центрах, хоча а абсолютному вимірі вони програвали містам-лідерам. Вінничан та полтавчан стало втричі більше, в 2,5 раза - жителів Сімферополя й т.д. Наближалися до такої динаміки й деякі старовинні купецькі міста, як Рівне, Кременчук, Біла Церква та інші.

Особливістю «урбанізації» в Україні стала розбудова нових промислових міст в районах швидкого індустріального зростання. Чимало з них постали, що називається, на рівному місці. Так, колишній шматок степу на березі р.Лугані вже на початку ХІХ століття став заводським селищем, а в 1882 році отримав статус міста Луганська. Ще через десятиліття це місто перетворилося в один з провідних центрів Донбасу. Поруч з заводом Д.Юза за три десятиліття виросло не менш відоме м.Юзівка з 30-ма тисячами населення. Майже одночасно постала індустріальна Горлівка, названа в честь знаменитого гірничого інженера П.Горлова. Навколо Донецько-Юрїївського металургійного заводу, побудованого одним з піонерів капіталістичного підприємництва в Україні - О.Алчевським, виріс промисловий Алчевськ, добре відомий і по нині як в Україні, так і за її межами. Тихе селище Кривий Ріг та невеличке містечко Олександрівськ стали промисловими містами всього за якихось 30 років. Та й сам індустріальний гігант Донбасу - Катеринослав - ще півстоліття тому був тихим провінційним адміністративним центром, «напівсільським» навіть за зовнішнім виглядом. «Неистовый Виссарион» Белінський, який проїздив Катеринославом в червні 1846 року, скаржився на «обилие свиней», які паслись на міських вулицях.

Звичайно такі разючі зміни притаманні далеко не всім містам і не всююдно. В аграрних районах України, де економіка стагнувала, застій переживали й міста. Такі відомі колись центри як Ніжин, Лубни, Миргород, Новгород-Сіверський чи Кам'янець-Подільський стали напівзабутими тихими містечками. Їхня доля була подібною до десятків повітових міст на Волині, Поділлі, Чернігівщині, Полтавщині. Мало що відрізняло їх від сільської округи. Але не вони визначали динаміку й спрямування розвитку міст.

Остання чверть XIX - перше десятиріччя XX століття становить важливий якісний рубіж у розвитку українських міст: саме тепер вони набули своїх нормальних функцій - центрів - першорундів господарської округи. Деякі західні історики-урбаністи називають це явище ще «тиском урбанізації». Природно, що цей «тиск» відчувався не скрізь по Україні. Але там, де існували міста-«стотисячники», нові промислові центри чи губернські «столиці» він став уже очевидним, так само як і лідерська роль міст. Справа в тому, що такі міста вже носили чітко окреслений торговельно-промисловий профіль, мали помітно вищі, щонайменш в 2-2,5 рази середньодушові доходи. Важливо ще й те, що в них оберталися «живі гроші»: регулярно виплачувалась заробітна плата робітникам та прислузі, оклади чиновникам, викладачам, тощо. Це й притягувало селян, котрі постійно відчували потребу в грошах - для сплати податків, закупок мануфактури, приробітку.

У пореформенний період міста стали «відриватися» від села і в культурно-освітньому відношенні. В кожному з них існували гімназії, реальне чи повітове училище, а в промислових центрах - ремісничі училища. Завдяки їм, або ж громадським осередкам освіти (на зразок недільних шкіл, які існували на початку 60-х років), грамотність у містах стала якщо й не загальним, то звичайним явищем і охопила понад 55% жителів, тоді як на селі ледь сягнула 10%.

До того ж, навіть невелике місто було забезпечене засобами зв'язку, регулярною поштою, пресою - тобто сучасними комунікативними засобами. Тому, поїздка пересічного селянина до міста значила щось більше, ніж просто господарську чи іншу необхідність. Це був просто незамінний засіб масового інформування сільської округи.

В містах склалися інші, ніж на селі, часово-просторові структури повсякденного буття. Відходили в минуле звички міщан міряти час «по сонцю» та порах року. Їх витісняв властивий новій епосі «техногенний час» - з більш інтенсивними та чітко вимірними ритмами - «по циферблату». І хоча годинники залишались ознакою заможної еліти - вони коштували недешево, їх завозили з Німеччини та Швейцарії - до «погодинної» роботи звалили всі - робітники, службовці, комерсанти й т.д.

Нові ритми життя дали поштовх розвитку міського транспорту. Стрімко зростає візничий промисел. Наприкінці століття в Одесі, Києві, Хар-

кові і навіть у менших губернських центрах і візник припадав на 1,5-2 тисячі чоловік. На початку XX століття у візників з'явився перспективний конкурент - трамвай. Перша колія, як вже говорилось, вступила до дії в Києві у 1895 році, друга - у Катеринославі в 1897 році. А на 1914 рік трамвайні колії діяли вже в усіх губернських містах, крім Чернігова. Зазвичай міські думи проектували їх так, щоб вони охоплювали головні магістралі, торговельні ряди, навчальні заклади та максимально економили час. Так, при закладенні першої трамвайної колії у Вінниці (вона вступила до дії в 1913 році) власті визначили: ця лінія пройде «по вулицях з найбільшим рухом, багатьма магазинами, з сімома навчальними закладами, шістьма банками, двома базарами» й т.п. Встановлювалась і максимальна тривалість рейсів (до кінцевої зупинки й назад) - 50 хвилин. Час «ущільнювався» й виростав у ціні, його звалили економити. Проте, зростання міст несло самим міщанам не одні лише здобутки, а й численні проблеми.

За міською економікою не встигало будівництво житла, комунальна та санітарна сфери.

Незважаючи на незаперечний прогрес домобудівництва, житла всеж не вистачало. Житлові будинки були малогабаритними - не більше 4-5 поверхів і не більше 10 квартир. З них тільки 1/5 чи 1/6 були однокімнатними, доступними для наймача з низькими доходами. Решту ж могли собі дозволити лише сім'ї зі статками середніми й вище - висококваліфіковані робітники, викладачі гімназій та вузів, службовці. Тому, за «зкученістю» жителів українське міське житло помітно перевищувало західноєвропейські стандарти. У повітових містечках чи новозбудованих промислових центрах ця проблема вирішувалась просто - будувались мазанки, або фабричні казарми, чи «самобуду» у вигляді нашвидкоруч зліплених дерев'яних «хибар». Назви таких кварталів говорять самі за себе - Шанхай, Собачівка й т.п.

Створити - за таких умов - нормальну санітарно-побутову мережу виявлялося справою ще складнішою. Надто ж - при бідності міських бюджетів. Таку «розкіш» могли дозволити собі лиш найбагатші міста. Та й то не всі. На кінець XIX століття лише Одеса мала більш-менш нормальну систему водопостачання та відводу нечистот. Служба санітарного нагляду існувала, крім цього міста, ще в Києві та Харкові. В інших же до цієї проблеми лише підступались. Правда, міським думам на початку XX століття не відмовиш в ушті до цієї справи. Саме в 1900-1914 роках міські займи на такі потреби в Україні стали буденністю. Однак, потрібен був час і час...

Поки що ж, заразні хвороби - ці сумні супутники санітарної запущеності - залишались не такими вже й рідкими «гостями» в українських містах. У цьому ненайкращим показником вони на 20-30% переважали звичайні міста в Німеччині, Англії та Франції.

«Урбанізація» принесла ще одне не вельми радісне явище - зростання злочинності. Це зрозуміло - на заробітки в міста чи на Південь направлялися часом не найкращий в моральному сенсі елемент. Потрапивши у цілком нову життєву ситуацію і не знайшовши себе у ній, ця категорія людей виявляла підвищену схильність до крадіжок, п'яного розбою й т.п. речей. Так, у нових промислових районах України рівень злочинності в 2-2,5 рази перевищував відповідну статистику у «спокійних» повітах та містечках. Поліції доводилося тримати там штати теж у 1,5-2 рази вище, ніж де-інде.

Залишається відповісти на заключне питання - наскільки «урбанізація» дозволяла зняти проблему «аграрного перенаселення», «зайвих» робочих рук на селі? Досить незначною мірою. Хоча в літературі ще немає точних обчислень «долі» недавніх селян серед міського поповнення пореформених років, наближено про неї можна судити, взявши до уваги загальну статистику, дані про природний приріст населення (в містах він істотно не відрізнявся від села), а також про кількість україномовних міщан. Вийде величина в межах 0,5-0,7 млн. чоловік. Звичайно, цього мало, якщо згадати, що навіть наприкінці століття фахівці вважали неминучим вивільнення як мінімум 4 млн. чоловік, а деякі піднімали цей кількісний поріг ще вище.

На заваді більшому - масовій «урбанізації» колишніх селян - поставало цілий рад бар'єрів - обмеженість можливостей працевлаштування в містах, їх соціальний стан, рівень грамотності, кваліфікації та менталітет самих селян - змінити розмірений ритм сільського буття на інтенсивний міський не кожному було під силу.

2.3. Соціальне переструктурування суспільства

Скасування кріпосного права та формування нової економіки неминуче тягли за собою зміни в самій структурі суспільства. Колишні станові межі втрачали своє регулююче значення, поступаючись місцем новим критеріям - доходам, відношенню до власності та усвідомленню цього поділу самими людьми. В силу багатотисячної інерції, цей процес вийшов довгим, болісним і незавершеним. Тому й структурування суспільства стало набагато складнішим та суперечливим, адже в ньому уживалися елементи «старого» й «нового».

У пореформенні роки, насамперед, змінився склад економічної еліти українського суспільства. Остання стала багатокомпонентною. Поруч з традиційною земельною аристократією, що поступово втрачала свої економічні позиції, з'явилась численна когорта промислової, фінансової та торгової буржуазії.

Промислова, торгова та фінансова буржуазія в Україні: проблеми класогенезу. Формування цього соціального прошарку почалося ще до реформи 1861 року. Але в цілому він - дітище нової економічної епохи.

Формувався «торгово-промисловий клас» України з різних джерел. Лідерство тут належало купцям та міщанам. Навіть серед власників підприємств фабрично-заводського типу їх - мало не половина - близько 45%. В нижчих ланках підприємництва, де не вимагались значні стартові капітали, перевага цієї категорії абсолютна. Останнє стосується, звичайно, й кредитно-банківської сфери та великої оптової торгівлі. В той же час в промисловій галузі солідна роль і дворян - близько 1/4 власників. Це й зрозуміло - українська земельна аристократія ще задовго до реформи торувала шляхи промислового засновництва - у цукроварстві, гуральництві, виробництві та ремонті сільськогосподарських знарядь. Але в фінансах та торгівлі, де вимагались специфічні знання, навички, а також зв'язки, дворяни не могли скласти конкуренції «тяглим станам». Серед пайовиків торгових домів, наприклад, дворянином був лише кожен 50-й. З 80-х років цей клас поповнювався й підприємцями іноземного походження.

Оскільки українська економічна еліта традиційно була строкатою в етнічному плані (з переважанням «неукраїнців»), то ця її властивість перейшла й пореформенну епоху. «Торгово-промисловий клас» України складався переважно з росіян та євреїв. Позиції останніх особливо зміцніли. Серед купців першої гільдії на кінець XIX століття євреї становили більше 50% проти 20-ти - в середині століття.

Остання деталь, як і масова присутність на вітчизняному економічному просторі капіталістів-іноземців постійно давала пропагандистські козири в руки націоналістів чорносотенного зразка.

Але в самому підприємницькому середовищі ця деталь - міжетнічні відмінності - важила відносно мало сама по собі.

Чинником соціальної напруги тут служило інше - величини доходів. Підприємці знали собі ціну й ролі на ринку розподіляли відповідно. Окремі заміри, що вже зроблені істориками української буржуазії, показують солідні дистанції в середньорічних доходах - понад 20 разів. Близько 30 тисяч крб. у великих підприємців (а часом і більше), близько 1,5 тис. - у дрібних. На цьому фоні безперечно виділялась «золота тисяча» - голови та члени правлінь акціонерних товариств у металургійній, гірничовидобувній галузях, власники цукроварень, голови правлінь комерційних банків. Їхні доходи сягли величин просто вражаючих. Наприклад, заробітки членів правління Південноросійсько-Дніпровського металургійного товариства наприкінці XIX століття становили більше 200 тисяч крб. на рік. Не нижчими вони були і в власників Новоросійського товариства кам'яновугільної промисловості. У

одного лише глави цього товариства - Д.Юза - вивіз прибутків за кордон оцінюється в 25 млн. крб. Цей перелік можна було б продовжити цукровими магнатами типу Бродських, Терещенків, Бобрішевих-Пушкіних та інших.

Навіть сама по собі величезна різниця в статках між «сльвками» капіталу та рештою суспільства породжувала ефект соціальної ізоляції цих небагатьох обранців долі. До того ж, економічна еліта не соромилась свого багатства, а навпаки виставляла його напоказ, виявляючи виразний нахил до престижного споживання. Власний багатопверховий дім-палац у центрі міста, з початку ХХ століття - ще й авто, сонм слуг та лакеїв - все це вважалось нормою.

Треба також враховувати й сам ментальний тип вітчизняного підприємництва. Як слушно зауважує французький історик Л.Февр, «кожна епоха має таких капіталістів, яких вона заслуговує, - зроблених за її міркою, по її образу». Реальність пореформенної Росії та України вимагала від піонерів капіталізму не лише якостей, притаманних їхнім «братом по класу» в інших європейських країнах епохи «первісного накопичення капіталу» - практичного розуму, особливого чуття вигоди, вміння користуватися щасливим випадком та йти на добре прорахований ризик. На вітчизняних теренах успіх далеко не в останню чергу залежав від прихильності властей - вони роздавали пільги, казенні замовлення й т.д. Найбільші капітали виростали ще в 70-80-ті роки на залізничних концесіях, казенних підрядах й т.п. Щоб дістати доступ до цього «золотого струмка» від підприємця вимагалися ще й пікреслена лояльність до влади, вміння «задобрити» губернатора, чи начальника департаменту в столичному міністерстві. В такий спосіб формувалась специфічна групова психологія - виразно «елітарна» і водночас консервативна. Захищені та протеговані властями, вітчизняні капіталістичні магнати звикали дивитись «зверху-вниз» на своїх співвітчизників, мало дбаючи про їх благополуччя й власний соціальний престиж. Природно, з такого правила існували й винятки. Можна згадати цукрового фабриканта В.Смирєнка, який на власні кошти відкрив школу та театр. Або ж братів Терещенків - Микола, Федора та Семена, - котрі фінансували у рідному Глухові будівництво ремісничого училища, притулку для сиріт, двох гімназій та учительського інституту. Ще один господар українського цукроварства - Л.Бродський спонсорував у 80-ті роки видання газети «Галицька зоря». Проте, навіть у таких підприємців благородні жести парадоксально поєднувалися часто з байдужістю до власних же робітників.

Водночас, консерватизм соціального мислення, залежність від властей стримували сам процес класового самоусвідомлення капіталістів, формування спільної класової позиції та сучасних політичних інструментів її реалізації. На заваді цьому стояла й сама різномірність - соціальна та етнічна - цього прошарку, різниці в економічних інтересах.

Чи не єдиною потужною структурою, створеною підприємцями України, залишалась Рада з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, яка регулярно працювала з 1877 року. Головував у ній спочатку М.Авдаков, а з 1906 року - М. фон Дітмар. Займалась вона в основному лобуванням галузевих інтересів. З кінця ХІХ століття серед підприємців поступово зростає так званий «європейський прошарок»: тих, хто здобув добру освіту (нерідко за кордоном), мав широкий кругозір, виявляв нахил до виробничих новачій та політики, громадської діяльності в широкому сенсі. Але таких було ще мало. «Основний гріх нашої буржуазії, особливо торговельно-промислового класу, - ухилення від участі в політичному житті країни, чому і трапилось, що, незважаючи на нашу матеріальну силу, моральна наша сила була невеликою, а політична дорівнювала нулю,» - з гіркотою писав згодом М. фон Дітмар, один з найяскравіших постатей серед підприємців «нової хвилі». Простіше кажучи, вітчизняна буржуазія звикла вирішувати свої проблеми кулуарно, з властями, а не звертатися до громадського загалу.

Тому, капітал в Україні залишався «класом під підозрою»: його недолюблювали в суспільстві, не розуміли і не довіряли йому. В недалекому майбутньому це уготувало справжню соціальну драму вітчизняного підприємництва.

Дворянство. Те, що несло блага новоявленому «торгово-промислового класу» України, вело до економічного занепаду дворянства. Один з полтавських поміщиків, який запам'ятав «старі добрі часи», через 35 років після реформи не міг приховати свого розпачу: «І немає тієї сили, яка могла б зупинити подпльший хід подій, немає того засобу, який міг би виликувати дворянський стан від загибельного розкладу, який вже завершив свій фатальний процес. Минуло 35 літ з часів реформи і скільки перейшло поміщицьких маєтків до рук селян та козаків, і скільки їх ще на даний момент готові до здачі. Чи не жарт сказати, що на червень (1896 рік - Авт.) дворянським банком в одній тільки губернії (Полтавській - Авт.) призначено до продажу 190 маєтків». Аналогічний процес - «відлучення» дворян від земельної власності - тривав скрізь. В сусідній Київщині, наприклад, на той же, 1896 рік, лише кожен 14-й дворянин був поміщиком. Відомо, що на Україні поміщики втратили відносно більше землі, ніж в середньому по імперії - 34% проти 27%.

Причини цього явища постають не такими вже простими, як іноді уявляється навіть фаховим історикам.

Звичайно, не можна заперечити того, що значна кількість дворян-поміщиків з «неринковим економічним менталітетом» просто психологічно не справилась з цілком новою економічною ситуацією. Давив на них і тягар боргів, накопичених у дореформенні роки.

Але першорядну роль тут зіграло все ж інше. Насамперед - світова аграрна криза 70-90 років, до якої сільське господарство України виявилось не

готовим у жодному відношенні. Погубернські заміри, виконані нами, показують різке - на порядок - зростання статистики продажу масткової землі саме в 80-х - на початку 90-х років. Під продаж йшли, в основному, дрібні та середні володіння. В регіональному відношенні - головним чином на Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині, Волині та Київській губернії.

Удари кризи витримали лише великі латифундисти - ті, хто мав 10 тисяч десятин землі й більше, переважно на Правобережжі. Тут зіграло свою роль використання різних форм оренди, а також те, що поміщики цієї категорії як правило займалися ще й прибутковим цукроварством, або й іншими промислами. Та була вона нечисленною - трохи більше сотні господарств на всю Україну.

Порівняно менших втрат зазнали й поміщики південних губерній. Вони мали значно ширші ринки збуту своєї продукції, ніж в інших районах - малися на увазі нові промислові центри та можливості залізничного підвозу до азовських та чорноморських портів. Свою роль зіграло й те, що аграрії цього району раніше за інших опанували практику вільного найму робочої сили, активніше впроваджували машинну техніку.

Решта ж поміщиків, які вели традиційне господарство у віддалених районах, не витримували сладу кон'юктури й втрачали землю.

Слід зазначити й те, нарешті, що економічна політика царського уряду в 80-х років, протекціоністська щодо нових індустріальних галузей, далеко не у всьому відповідала економічним інтересам поміщиків, особливо в частині митного обкладання імпорту сільськогосподарських машин. Недарма серед поміщиків в останній чверті XIX століття стали традиційними нарікання на «однобоку» урядову політику.

В пореформенні роки дістав розвиток ще один процес - світоглядного розширення дворянського середовища. З одного боку, воно виявляло активний інтерес до опозиційних ідейно-політичних течій. Саме дворяни стояли біля витоків земсько-ліберального руху в 70-ті роки XIX століття. Вони й переважали серед керівників утворених пізніше політичних партій опозиційного спрямування - від 60% у соціалістів-революціонерів (есерів) до 80% у конституційних демократів (кадетів).

З іншого - у цьому ж соціальному середовищі знаходила відгук і традиційно-монархічна ідеологія. Характерно, що перший же осередок цього напрямку - петербурзьке «Русское собрание» (утворилось в 1901 році), дворянсько-елітарне за складом, знайшло послідовників і в Україні. В 1902 році відділ «Собрания» утворився в Харкові, в 1904 році - в Одесі.

Тим не менш, незважаючи на процес економічного упадку та ідейного розширення, немає підстав говорити про декласування дворянства як звершений факт.

Перш за все, дворянство зберігало спільні риси станової самосвідомості, корпоративістської психології. Навіть на початку XX століття таке поняття як «честь дворянина» далеко не втратило свою ціну.

Дворянський клас-стан зберігав монополію на легальну самоорганізацію в особі дворянських зібрань. Зберігалися й його провідні позиції в апараті управління, земствах, певний соціальний престиж. Нарешті, за дворянами залишалися й ще дисить потужні позиції в економіці: як у землеколодінні (понад 40%), так і в промисловості, контролюючи цукроварство та майже половину не менш прибуткового гуральництва. Навіть збіднілі дворяни мали систему економічної підстраховки як через кредитну систему Дворянського банку, так і через систему пенсій, стипендій та звичайних благодійних пожертвувань губернських дворянських зібрань. Кожне з них тратило на такі потреби щорічно 20-30 тисяч крб. Цього в усякому разі вистачало для навчання, а потім - і влаштування на службу.

За майновими статками більшість дворян продовжували належати до чимомногого прошарку суспільства.

Інтелекція. Подібно до капіталістичного класу народження інтелекції як окремого масовидного прошарку - прикмета нової економічної епохи. Бо, з одного боку формувалась вона з різних соціальних джерел, будучи унаочненням зтирання традиційних граней між класами-станами. З іншого боку, інтелекція - співтворець та супутник культурно-економічного прогресу пореформенної епохи. Саме життя пред'являло попит на адвокатів, економістів, інженерів, журналістів, викладачів, зрештою освічених чиновників, роль яких зростала, так само як і кількість (в 5 разів за 1851-1903 роки). І хоча у суто формальному, кількісному вимірі місце інтелекції в суспільстві зменшилось скромним навіть наприкінці XIX століття - якихось 0,5% населення, її фактична суспільна роль далеко обганяла ці формальні показники.

Основним «споживачем» розумової праці в Україні, як і раніше, продовжувала виступати державна система - з нею були пов'язані заняттями та інтересами не менше 1/2 всіх працівників інтелектуальної сфери в Україні. Близько 30% з них працювали в апараті управління, що швидко зростав. Якщо в 1851 році 1 чиновник припадав на 929 жителів імперії, то в 1903 році - на 335. З цим ростом, і ускладненням управління взагалі, пов'язана характерна тенденція пореформенної епохи - освічений чиновник ставав ключовою функціональною фігурою в апараті управління, хоча на верхніх його щаблях продовжували стояти вихідці з родовитої дворянської аристократії. Оскільки ж, уже в останній чверті XIX століття біля половини студентської маси вже стипендію вихідці з «неблагородних» станів, окреслювався процес поступової демократизації складу апарату управління.

Ще близько 33-34% працівників інтелектуальної сфери були зайняті в системі освіти - вузах, гімназіях, реальних училищах, земських початкових

школах. Походження цієї категорії «багатостанове» як і в інтелігенції в цілому. Проте, й тут основним джерелом ставали «тяглі» стани - міщани, купецтво, селяни, котрі вже наприкінці XIX століття становили біля 1/5 слухачів вузів.

Порівняно новими, динамічно зростаючими групами інтелігенції були службовці земських установ, лікарі, адвокати, літератори, журналісти та інженери. Здебільшого їхні інтереси не були безпосередньо пов'язані з державним сектором. Проте, вони поки-що склали меншість в інтелігентському прошарку.

Майнові статки різних груп інтелігенції були далеко не однакові. Якщо інженери, адвокати, лікарі з приватною практикою, гімназійна бюрократія та вузька професура отримували доходи на рівні капіталіста-підприємця середньої руки, то заробітки більшості вчителів, лікарів та так званих «осіб вільних професій» наближались до рівня висококваліфікованих робітників - в межах 350-600 крб. в рік. З урахуванням тодішнього рівня цін таких заробітків вистачало для найму більш-менш пристойного житла, нормального харчування, споживання фабричних виробів, що в той час вважалося ознакою «селітарності». Словом, витримувались певні стандарти забезпеченості. І це, поряд з освіченістю, становило основу досить високого статусу інтелігенції в суспільстві.

Походження й згадані щойно особливості суспільного та майнового статусу інтелігенції дають ключ до розуміння її психології, процесу самоусвідомлення взагалі.

Вже той факт, що вона перевершувала суспільство за інтелектуально-освітніми гатунками формував її роль як генератора передової думки і водночас - самоусвідомлення високого покликання в суспільстві. Правда, нерідко, це самоусвідомлення набувало месіанського забарвлення, в дусі популярної тоді доктрини «героя та натовпу». Демократичне коріння пореформеного поповнення інтелігенції кликало багатьох її представників до подвижницької праці на користь народу. Той факт, що кинута народником П.Лавровим ідея «повернення боргу народів» зустріла такий відгук - говорить сам за себе.

Будучи ж по великому рахунку обділеною благами економічного росту, українська інтелігенція не могла прийняти й не прийняла вітчизняний капіталізм. Так само як і бюрократичну систему, що вимагала «послушенства», а не творчої свободи.

Тому, саме інтелігенції судилося зіграти роль вождя опозиції, всіх недоволених соціальним та політичним пригніченням. Характерно, що навіть чиновництво на початку XX століття виявляло інтерес до партій ліберально-опозиційного спрямування. Та разом з тим, занадто багато-що відгороджу-

вало інтелігенцію і від практичної діяльності в публічній політиці, і зрештою - від того ж самого народу - залежність від властей, майнова та культурно-освітня дистанція від простонароддя. Який би не був заробіток пересічного інтелігента, але він був все ж вищим, ніж у звичайного робітника, а його можна було повсякчас втратити по першому ж доносу. В такій ситуації лише небагато-хто ризикував заявляти свою громадсько-політичну позицію. Крім того, слід врахувати особливість національного складу інтелігенції в Україні: близько 1/3 її були українцями. Це здебільшого земські службовці, сільські вчителі, лікарі, агрономи. В найпрестижніших сферах розумової діяльності - адміністрації, адвокатурі, серед інженерів й т.п. українці становили від 35% й менше. Там переважали росіяни, євреї, поляки.

З'явилися, отже, специфічні культурно-етнічні грані, які відмежовували значні прошарки інтелігенції від українського простонароддя.

Звідси - нестійкість та суперечливість, характерні для самосвідомості й соціальної поведінки інтелігенції: прогресизм на словах; аполітичність, конформізм та пасивність на ділі; хитання між крайніми політичними позиціями, явища політичного розшарування в інтелігентському середовищі.

Наймани робітники. Новою й динамічно зростаючою категорією працюючого населення України були наймані робітники. Правда, в критеріях визначення належності до цього прошарку поки-що бракує ясності; не виручє й тодішня статистика. Тому, дослідники цієї проблеми оперують суттєво відмінними кількісними даними в межах 220 тисяч - 1 млн. чоловік - на кінець XIX століття.

Втім, ці розходження не уявляються нам принциповими. Підрахунки за якою методикою дадуть підстави констатувати як багатократний ріст цього соціального явища за пореформенну епоху, так і те, що в якісному плані мова може йти лише про початкову стадію класогенезу робітництва.

Справа тут не лише в кількісних масштабах цього явища: адже навіть при максимальних вихідних величинах (1 млн. чоловік) вийде лише десь 8-9% працездатного населення, замість 30-40% у розвинених індустріальних економіках. Та суть проблеми навіть не в цьому. Саме правове та соціальне становище робітників до 1905 року зводило до мінімуму перспективу формування їх як класу з спільною самосвідомістю, розумінням спільних класових інтересів та інституціями захисту цих інтересів. Останніх - профспілок чи чимуні подібних утворень просто не могло існувати. Закон від 2 грудня 1904 року накладав суворі стягнення за участь у страйках, що служили одною з початкових форм самоорганізації робітників. Більше того, власті робили все можливе для того, щоб виключити контакти між робітничими колективами в різних регіонах.

Сам робітничий прошарок був дуже різnorodним з точки зору соціальної якості. Значними залишались перепади в рівнях кваліфікації, за-

робітної плати. Якщо висококваліфіковані робітники - друкарі, розточники, токарі, слюсарі, машиністи паровозів та т.п. - отримували 40 крб. на місяць і більше, що було вище мінімальних потреб (тут пригадується фрагмент спогадів М.С.Хрушова, слюсаря на одній з шахт, заробітку якого вистачало на оплату двокімнатної квартири та утримання сім'ї), то їхні «брати по класу» в харчовій та вугільній галузях заробляли кратно менше - в межах 10-20 крб. Навіть в межах однієї галузі, наприклад, металургії розрив в зарплаті між ливарниками та чорноробочими сягав 2-кратних величин. Звичайно, заробітків в 8-12 крб. не вистачало для задоволення навіть мінімальних потреб. Ті, хто їх отримував, були здебільшого сезонниками-селянами, які приробляли ще й на своєму клаті землі. В вугільній галузі Донбасу таких було близько 70%.

За цими сухими показниками приховувалось ще одне, не менш суттєве, - різниці в культурних рівнях та запитах. При загальному показникові грамотності на початку ХХ століття - близько 50% - у некваліфікованих робітників цей показник коливався в межах 30-40%, тоді як, наприклад, для машинобудівників, друкарів, поштовиків та т.п. грамотність вже стала фактично нормою. А їхня зарплата дозволяла тратити біля 5% доходів на газети, книги. Такі робітники за своїм інтелектом, кругозором відповідали тому рівневі, на якому народжується зріла класова свідомість, і який дозволяв вести організовану суспільну діяльність. Тож саме вони з 90-х років ХІХ століття стали бажаною аудиторією для агітаторів різних напрямків. Цікаву в цьому смислі вказівку знаходимо в мемуарах П.Полонського, одного з початківців соціал-демократичного руху в Києві: «Нас було багато, а робітників мало. Ось чому пропагандисти різних напрямків неминуче зтикалися з тими самими людьми. Так тісно було нам працювати, що доводилося виривати роботу один в одного».

Таких робітників було дійсно мало. У більшості ж, малограмотних, забитих нуждою робітників, недавніх вихідців з села, або ж просто селян-сезонників, інтелектуальні запити та світоглядні горизонти не виходили за межі традиційних патріархально-монархічних приписів. Той факт, що чимало з них в роки революції 1905-1907 років опинилися а рядах «чорної сотні» (особливо це характерне для правобережних губерній - Волині та Київщини) - цілком зрозумілий. Прокляття на адресу «єврейського капіталу», «чужеземців» та «неправедних чиновників» і участь у вуличних потасовках були єдиною доступною формою антикапіталістичного протесту для таких робітників.

Природно, що в Україні, як і в інших індустріальних регіонах, існували об'єктивні передумови для робітничого руху та його подальшої самоорганізації.

Безправ'я та безкультур'я на виробництві, грубість, чванство адміністрації та властей, надмірно висока тривалість робочого дня (11-12 го

дин) й занадто низька заробітна плата - все це формувало практично у кожній категорії робітників спільне відчуття пригнічення, несправедливості. Крім того, як часто підкреслюється істориками, робітництво в Україні характеризувалось високим рівнем виробничої та регіональної концентрації. Близько 2/3 промислових робітників мешкали й працювали у Донбас-Криворіжжі. Це полегшувало соціальний контакт між робітничими колективами, організацію спільних виступів - уже в 90-ті роки ХІХ століття вони стали частим явищем. Основні вимоги учасників цих виступів носили економічний характер. Згідно даних статистичного обстеження, опублікованих дослідниками з Російської Академії Наук у 1991 році (ці дані охоплюють 37 губерній Росії, включаючи й українські) в 53% страйків та інших акцій протесту йшлося про підвищення зарплати як основну вимогу.

Гасла загальнополітичного плану (демократія, громадянські права й т.п.) зустрічалися значно рідше.

Звернемо увагу й на ще один висновок авторів дослідження: практично не скорочувалась кількість стихійних хвилювань, бунтів і т.п. неорганізованих акцій.

Гадаємо ці висновки точно відображають рівень самосвідомості та моделі соціальної поведінки тодішнього робітництва.

Для того, щоб сформуватися як клас, робітники мусили демократизувати та реформувати вітчизняний капіталізм, а не «валити» його.

Селянство. Основою суспільної структури України залишалось 20-мільйонне селянство. Скасування кріпосного права, рекрутчини, подушного, запровадження земської самоорганізації та нової судової системи в основному урівняли його з рештою суспільства у юридичному відношенні (мова, звичайно, не йде про дворянство, що зберігало привілеї).

Водночас, «великі реформи» справили досить помітний вплив і на самі соціальні умови буття цього найбільшого працюючого класу.

Становлення земського самоврядування дозволило започаткувати систему забезпечення селян соціальними послугами. Так, відкриття мережі земських початкових шкіл вперше відкрило масову освіту для села. І якщо на 1897 рік загальний рівень грамотності тут ще не набагато піднявся над «фоном» - це трохи більше 1/10, то в молодших вікових групах, які вступали в життя після земської реформи, цей показник був уже в 2-3 рази вищим.

Так само відкриття земських лікарень у повітових містах (а подекуди і в колосних селах) поклало початок сільській медицині як галузі. З'явився Інститут дільничих лікарів (по 4-5 на повіт), подекуди, як на Херсонщині, отили створюватися й сільська санітарна служба. Що це значило - видно з простого порівняння. У правобережних губерніях, де земства запровадили

лише з 1912 року, населення сіл забезпечувалося медичинськими послугами в середньому у 2 рази гірше, ніж у решті.

Важко сказати, якою саме мірою новостворена сільська медицина впливала на ріст народонаселення, його фізичний стан, але сам цей позитивний вплив годі заперечувати. Адже не випадковим є той факт, що рівень смертності населення трьох південних губерній України, де сільська служба охорони здоров'я була поставлена найкраще, став одним з найнижчих в Росії (28 чоловік на 1 тисячу жителів) і ненабагато перевищував показники Німеччини (24 чоловіки) та Франції (22). В губерніях Лівобережжя з їх значно біднішими бюджетами, відповідна статистика показувала «на гірше», ніж на Півдні, але помітно «на краще», ніж у трьох правобережних губерніях.

Значно зросла мобільність селян - як горизонтальна, так і соціо-професійна, вертикальна. Про це свідчить міграційна статистика, наведена нами вище, а також поява селян у промисловості, на транспорті, гімназіях та вузах. В останньому випадку це свідчило й про формування заможного прошарку на селі: адже платити за навчання від 100 до 300 крб. не кожному було під силу. Те, що селяни з'явилися і в сучасних комерційних структурах є ще одним унаочненням цього прошарку. Правда, в кількісних величинах ця «присутність» навіть на початок ХХ століття виглядала мізерною - всього 60 серед власників промислових підприємств, близько 150-ти - серед пайовиків торгових домів.

Тим не менш, вона існувала як соціальний факт і як один з індикаторів великомасштабного процесу, який отримав прискорення завдяки «великим реформам» - процесу майнового розшарування селянства.

Після 1861 року разом з кріпацтвом відійшов у минуле й обов'язок поміщика підстраховувати селянське господарство, наділяючи його землею, а інколи - й посівним зерном, будівельним лісом та т.п. В нових умовах далась ознака нерівності стартових наділів, різна забезпеченість робочою худобою, реманентом, зрештою - різниці в господарських якостях самих селян.

Розрахунки, виконані нещодавно на базі досить досконалої «балансової» методики, розкривають вельми суттєві відмінності в економічному стані різних груп господарств. Виявляється, що позитивне сальдо витрат-прибутків мали лише ті господарі, які заорювали від 3 до 6 десятин землі. Але і в них це сальдо («з'їдалось» податками. І лише ті, хто мав від 6 десятин орного клину та більше отримували чисту виручку (225 крб. на рік), достатню для ведення бездефіцитного господарства; вони ж могли й виступати на ринку в ролі покупців землі, мануфактури, худоби й т.п. Зауважимо мимохідь, що такі доходи рівні річній оплаті звичайного некваліфікованого робітника, а за виїмком податків - ще й нижче. Але й такі господарі являли собою меншість - разом з членами сімей близько 7 млн. на 1905 рік. Це біля 1/3 селян. Решта ж, 13 млн.

господарювали «з дефіцитом» і не могли навіть мінімально забезпечити себе всім необхідним, не приробляючи «на стороні». Звідси - те саме «сезонництво» в промисловості, про яке ми вже говорили, міграція на Південь і т.п. речі.

В свою чергу, серед «благополучної третини» виділялась невелика група господарів, чий доходи дозволяли скуповувати поміщицькі і селянські землі й стати зрештою справжніми капіталістичними фермерами. До таких відносять господарства з 50 десятинами землі й більше. На 1905 рік їх налічувалося по Україні біля півтора десятка тисяч - тобто десь 1,5% всіх. Передовсім - це колоністи або збагатілі селяни в південних губерніях України. В решті районів таких було кратно менше. Показово, що ці цифри перегукуються зі статистикою тих селянських господарств, які скуповували поміщицькі землі, в приватну власність. Найбільше таких саме на Півдні - всього біля 1,5%. Саме вони виявляли смак до торгівлі, купували машини, обходились переважно найманою робочою силою і разом з місцевими поміщиками виступали основними наймачами тих десятків тисяч заробітчан з центральних областей України, які кожної весни заповняли півсотні існуючих ринків по найму.

Решта являли собою величезний океан дрібних парцел, господарі яких обходились в основному силами власних сімей.

Сам факт майнового розшарування селянства - а його, як бачимо, годі заперечувати, - для декого з істориків послужив підставою для того, щоб характеризувати цей клас в категоріях капіталістичної системи - «буржуазія», «пролетаріат», або ж у вигляді дещо спрощеної схеми - «куркульство», «середняки», «біднота», «пролетарі».

На наш погляд, застосування цих категорій стосовно тодішнього українського села є в цілому передчасним. І веде до спрощень реальної соціальної картини. По-перше, прошарок сільських капіталістів та їх антиподів - безземельних наймитів (в старозаселених губерніях їх всього десь 400 тисяч або 2%) ще були занадто малочисельними, щоб застосовувати до них класові категорії. Основу села ще становило дрібне господарство з розмитими гранями внутрішнього поділу. Наприклад, доходи малоземельних селян, які ще й приробляли в промисловості, на ділі часто не поступались, а навіть перевищували доходи тих, хто хоч орав і більший клин, але обмежувався землеробським господарством.

По-друге, селянство являлося колективним об'єктом експлуатації з боку великого капіталу, поміщиків, держави і, зрештою, - міста, - яке зростало швидко мірою за рахунок села. Пореформенне суспільство зробило чимало, але недостатньо, для соціальної емансипації свого «класу-годувальника». Нижчий економічний стан, невисокий ще рівень освіти вкрай утруднювали

шлях селян на вищій шаблї суспільної ієрархії. Залишались традиційні землеробські заняття разом з податками, грабіжницькими цінами на машини й знаряддя, обернено пропорційні доходам пересічного селянина. І з хронічно низьким - на грані задоволення мінімальних потреб - рівнем життя. Звертає на себе увагу той факт, що добробут селян залишався ще слабко пов'язаним з ринком промислових товарів. Звичайний бюджет селянської сім'ї більш, ніж на 90% формувалася за рахунок власних продуктів. Купували лише вихідні одяг та взуття, хатню утвар, дрібний реманент, цукор (правда дуже рідко), горілку. Не більше. Звичайно, заможніші сім'ї одягались, харчувались краще, мали й краще облаштовані садиби. Але і в цьому відношенні не надто вже «відривались» від решти односельчан. Показово, наприклад, що залізний дах - цей символ престижного споживання в тогочасному селі - мали на початку ХХ століття менше 1% сільських будівель. Лише на Півдні таких більше - близько 10%. Вони належали, звичайно, або поміщикам, або багатим селянам. Та в усякому разі - одиницям.

І по-третє, селянство в цілому ще зберігало традиційний економічний менталітет, властивий кожному суспільству на початку його індустріально-капіталістичної трансформації. В основі цього менталітету лежала максима права на існування кожного, яке забезпечується особистою працею, земельною ділянкою й мінімумом доходу, громадською солідарністю та взаємопідтримкою. Резюмуючи результати етнографічного обстеження губерній Південно-Західного краю, П. Чубинський писав у 1872 році: «Малорос мало підприємливий. Господарство та економічні відносини його патріархальні... Малороси вважають єдиним джерелом багатства землеробську працю. Народ вважає працю взагалі єдиним способом для придбання права власності». В наступне 30-річчя на селі змінилося багато-що, в життя вступило нове покоління, яке вже не знало тягот кріпацтва. Та ментальні цінності селянства в основі своїй збереглися. Не випадково, що селянство та його перші організації - «селянські спілки» - в роки революції 1905-1907 років виступали за перерозподіл землі за «трудовою та споживчою нормою», конфіскацію «нетрудового землеволодіння» й виключення землі з товарообороту. І навіть пізніше, наприкінці травня 1917 року ці ідеї-лозунги увійшли до програмних постанов 1-го Всеукраїнського селянського з'їзду. Причому, йшлося там про більше - обмеження самої приватної земельної власності.

Ці ідеї, «доринкові» та «докапіталістичні» за суттю, відображали, однак, начала тодішнього селянського світогляду: найнеобхідніше - всім, багатства - по праці. Ті ж «особливі приватновласницькі інстинкти» українського селянина й «особлива його прив'язаність до землі», що про них полюблять твердити сучасна публіцистика, мають просте пояснення: власний земельний наділ, яким би малим він не був, все ж давав певні гарантії фізичного виживання,

служив свого типу страховим полісом у суспільстві, яке взагалі нікому й нічого не гарантувало. До речі, нічого «особливого» в цьому сенсі українське селянство не являло: подібні ж атрибути селянської свідомості виявлені дослідниками в усіх аграрних суспільствах.

Зберігався на селі й авторитет громади, хоч він і підточувався товарно-грошовими відносинами, майновою диференціацією та внутрігромадською напругою на цьому ґрунті. Недарма ж, статистика фіксує, наприклад, зростання в 1,5-2 рази кількості навмисних підпалів майна в українських губерніях уже в перші два пореформенні десятиліття (60-70-ті роки).

Тим не менш, регулююче значення громади на селі все ж зберігалось. Перш за все тому, що зберігалось громадське землеволодіння - воно становило на початку ХХ століття близько 43%. Та навіть там, де селяни тримали землю на правах власності (як на Правобережжі), чи на правах спадкового подвірного користування (як на Лівобережжі), громада розпоряджалась пасовищами, гамазями (страховими запасами посівного зерна) та іншим без чого не могло обійтися селянське господарство. В руках громади був і такий дієвий інструмент впливу як волосний суд, з його хоч і справедливими, але строгими вирокми: покарання батогами та штрафами були двома найбільш частими варіантами вироків цих судів. Зберігалась і специфічна громадська мораль, традиція.

Таким чином, селянство продовжувало існувати саме як клас, як соціальна культура, котра «не вписувалася» в новітню індустріально-ринкову економіку.

Сили громадської саморегуляції, церква, нагляд властей та панування патріархально-монархічної ідеології довгий час забезпечували соціальний спокій на селі. Після «кримської козаччини» 50-х років та заворушень у перші пореформенні роки настало затишшя. Принаймні масовидних виступів не відбувалось.

Однак, і перед урядовими «верхами» й перед громадською думкою уже з 60-х років стояло «гамлетівське» питання: бути чи не бути селянству? Яке майбутнє його чекає? Проблема, зрештою, зводилась до того як інтегрувати селянство в «модернізаційний» процес економічно найефективніше і водночас найгуманніше та без політичних потрясінь. Було запропоновано цілий ряд теоретичних рішень - від «розселення» на англо-пруський манер до кооперування селянської економіки. Проте, справа стояла на місці, точніше, до селянської проблеми ніхто не приступав практично.

А тим часом селянські повстання 1902 року показали, що час абстрактних дискусій минув. Того року на Лівобережжі повстали більше 150 тисяч селян, більше 100 маєтків зазнали розгрому.

Проблема - «селянство та модернізація» - виходила на кон практичної політики.

2.4. Модернізація та етнічні процеси в Україні

Тенденції економічного оновлення та становлення нової соціальної структури суспільства розвивалися в багатоетнічному середовищі. А отже, набували, в тому числі, й етнічного забарвлення. З іншого боку, етнічні чинники (господарські традиції тих чи інших етнічних верств, їх самосвідомість, психологія, звичаї й т.п.) накладали вагомий відбиття на хід та результати модернізаційних процесів. Просто кажучи, економіку й класові, професійні групи формували не якісь безликі «середньостатистичні жителі», а українці, росіяни, євреї, поляки й т.д. з притаманними їм культурними формами.

Склалося так, що в пореформенні процеси оновлення різні етнічні верстви України виявились інтегрованими далеко не однаковою мірою. Порівняльні статистичні обстеження, виконані ще на початку ХХ століття, показували, що серед найбільших етнічних верств України на найнижчому шаблі нової, індустріально-ринкової, економічної культури опинилися саме українці. В цілому по Росії «доля» землеробів серед них (87,5%) залишалась далеко більшою, ніж скажімо, в росіян (70%), поляків (61%), євреїв (3,2%). У самій же Україні цей відсоток ще вищий, оскільки в містах проживали тільки 5% українців. «Українство», таким чином, в цілому співпадало з селянством.

Водночас, присутність українців в елітарних сферах - комерції, управлінні й т.п. - в 3-4,5 рази була нижчою від тих співвідношень, які склалися серед населення Росії в цілому. Вельми скромна вона і в самій Україні. В місцевій державній адміністрації українці на кінець ХІХ століття склали лише близько 1/3, адвокати - близько 1/6, а серед підприємницької еліти - фабрикантів, заводчиків, банкірів, біржовиків - цей відсоток був теж непропорційним. Деяке виключення з цього не дуже сприятливого ряду помітні лише по групі землевласників (42%) та інтелігенції - 1/3. Але й в останньому випадку такий контингент давала переважно сільська інтелігенція - на 2/3.

Тобто, такі виключення лише підтверджувало правило - українці, по великому рахунку, були не суб'єктом, а об'єктом модернізаційних процесів, їхня роль у цій площині залишалась підпорядкованою.

З іншого ж боку, роль у цих самих процесах решти етнічних верств виявилась набагато вагомішою за їхню формальну чисельність. Так, складаючи всього 12% населення України, росіяни переважали в управлінні (52%), адвокатурі (майже стільки ж), серед інженерів, власників промислових підприємств, а в окремих регіонах - і в торгівлі. Так, на Чернігівщині біля 70% торговців були саме росіянами. Вони ж складали кістяк і кадрових кваліфікованих робітників.

Вищесказане значною мірою можна віднести й до євреїв, чия «вага» в медицині, адвокатурі, освіті значно переважала їхню «долю» у всьому насе-

ленні (8%), а в торгівлі традиційно залишалась провідною. У пореформенні роки євреї активно поповнювали й прошарок кваліфікованих робітників - металістів, друкарів, поштовиків.

В окремих сферах - землеволодінні, освіті, адвокатурі помітна роль поляків, які склали всього трохи більше 1% населення.

Нарешті, слід врахувати й іноземних підприємців та інженерів, чия структуротворча участь в економіці України одна з провідних.

Таким чином, якщо уявити весь цей «розподіл ролей» схематично, то виявиться, що найбільш «торгово-промисловими» за внутрішньою структурою етнічними верствами були росіяни, євреї, меншою мірою - поляки і найменшою мірою - українці, не рахуючи дрібних етносів - татар, болгар і т.п.

Такий «розподіл ролей» став, згадаймо, формуватися ще до реформи 1861 року. Пізніше він став ще рельєфнішим під впливом нових чинників: стигийної міграції, урядового протекціонізму великому капіталові (як російському, так і іноземному), політики державної експлуатації селянства, яка оберталася проти українського етносу, регіональних економічних диспропорцій: в числі найбідніших та найменш розвинених опинилися «найбільш українські» за складом губернії.

Значну (хоч ще й неоцінену) роль зіграв і так званий «ментальний фактор» - збереження патріархальної культури в українському селі, значно менші рухливості та підприємливості українського селянина.

Так чи інакше, а «непропорційна участь» у модернізації на кінець ХІХ століття стала вищим сформованим і в свою чергу тягла за собою ряд довготривалих наслідків. Насамперед - культурно-економічних. Адже рівень життя, доходів в українців все ж був помітно нижчим, ніж у решти етнічних верств. Звичайно, склалося так не внаслідок якоїсь їх дискримінації за національною ознакою, а в результаті економічних обставин: рівень заробітків у землеробстві в середньому в 2 рази поступався зарплаті навіть робітників, не кажучи вже про інженерів, власників підприємств, інтелігенції й т.д. Значно відставали українці й за рівнем звичайної грамотності. На початку ХХ століття відсоток грамотних українців (13%) залишався у 1,6 рази нижчим за середній рівень по Україні (19%). Роль економічного фактора й тут незаперечна. Єврейські общини, наприклад, будучи дискриміновані урядом, зуміли за рахунок приватних пожертвувань створити потужну систему громадської освіти - початкові школи (талмуд-тора) та початкові училища - без малого 400. І в такий спосіб наполовину вирішили проблему неграмотності - на початку ХХ століття практично кожен 2-й дорослий єврей вмів читати й писати. Приватні школи - звична річ і для поляків.

Українці ж (за винятком небагатьох міщан та заможних селян) могли розраховувати тільки на допомогу земств (фактично - на самопоміду), цер-

ковних парафій та нечисленної національної інтелігенції. Цього виявилось замало - надто ж при столітній занедбаності сільської освіти.

Культурне відставання українців зберігалось. В районах суміжного проживання етнічних спільнот це, що називається, різало очі. Навіть автори історичного нариса «Волинь» (надрукований в 1888 році), досить співчутливі до українців, не втримались від невтішної констатації: «Неросіяни в цій губернії по деяких місцевостях зайняли панівне чи переважаюче становище над тубільним російським населенням чи з-за суспільного свого значення як поляки, чи з-за промисловості та торгівлі як євреї, чи по благоустрою сільського господарства як німці та чехи, а всі вони загалом - з-за переваг своєї освіти та розумового розвитку, з-за тісної згуртованості між собою та громадськості».

Наслідком того ж причинного ряду стала й властива Україні непропорційність просторових структур розселення - в місті й на селі. У великих містах та губернських центрах (за винятком Полтави) українці перетворилися в меншість, а в провідній «четвірці» міст (Одесі, Києві, Харкові та Катеринославі) - у меншість незначну: в середньому менше 1/5 населення. Навіть сам по собі просторовий відрив від таких центрів передової економіки та культури стримував національний розвиток українців. А крім того, між ними та містами виростав ще один бр'єр, що його не просто було здолати: національно-культурний. Про що проблему з тривогою заговорила українська література, публіцистика пореформенної доби.

Ситуація, що виникла, принципово змінювала саму перспективу національно-культурного розвитку українського регіону. Класичний варіант цього розвитку, властивий, скажімо, Німеччині, Франції, Італії - консолідація всього населення на однотипній національно-культурній основі - ставав просто неможливим. Український етнос, який відставав від решти в основних цивілізаційних відношеннях, не міг створити основу для такої консолідації, незважаючи на його кількісну перевагу на власній території. На українців у суспільстві звалили дивитися «зверху-вниз», як на щось другорядне й відживаюче. Не кращу послугу тут справила й українська література з її традиційними селянсько-патріархальними образами та сюжетами. Та й сама тодішня етнографія, що поступово формувала своєрідний «образ малороса» - сентиментально-романтичного, м'якотілого, не дуже підприємливого землероба. Годі дивуватися, що навіть такий європейськи визнаний авторитет етнології як Ф.Ратцель з підказки вітчизнаних етнографів приписав «малоросам» у своєму «Народознавстві» (видане в Росії в 1903 році) «меншу рішучість» та «меншу підприємливість», ніж у «великоросів».

На обивательському рівні - рівні звичайного міщанина - такі «істини»-стереотипи трансформувалися в комплекс іронічної зверхності. Не зайвим у

даному випадку буде нагадати й про урядову дискримінацію української мови, культури. Чого варті лише Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський едикт 1876 року!

Але якщо неможливою була «українізація», то так само неможливим був і альтернативний варіант, нав'язаний Україні властями - «русифікація». Немоżliвою - незважаючи на розростання масштабів цього явища в пореформенній Україні. Російський культурно-мовний еталон, як і раніше, панував в управлінні, освіті, сфері підприємництва, в найбільших містах, поширювався середнеросійських етнічних верств. «Русифіковані» українці, поляки, євреї та інші в містах ставали все частішим явищем. В.Жаботинський, класик єврейської історіософії, публіцистики, на початку ХХ століття відмітив: «Уже й тепер євреї по багатьох містах смуги осілости, де нема великоруського населення, є єдиними, так би мовити, представниками великоруської культури, тобто, кажучи точніше, одноосібно русифікують край... Бо це таки правда, що міста України, де великоросів можна на пальцях перелічити і наполовину не мали б того характеру, якби єврейська інтелігенція не так покvapно йшла назустріч адміністрації в справі насаджування російської мови». Ефект «русифікації» спостерігався навіть в українському селі - у вигляді чужорідної домішки, «ерзац-культури». Листаючи підшивку «Полтавського дня» за 1917 рік ми натрапили на дуже характеристичну кореспонденцію, примітну ще й тим, що йшлося у ній про батьківщину М.Лисенка, с.Жовнин. Виявляється, що там «сором сказати - немає і нікому утворить хору, нікому навчить людність чудової російська частушка». І це там, де колись віршувала Маруся Чурай, ще пізніше творив І.Котляревський, а ще згодом геніальний М.Лисенко, черпаючи мелодії та сюжети з народного ж таки фольклору!

І всеж, тотальна «русифікація» була об'єктивно неможливою. Їй протистояла народна традиція, селянська за основою, стійка й консервативна. Для деяких етнічних верств - поляків, татар, німців - російська культура залишалась тільки даниною офіційній моді й не більше.

У пореформенні роки «русифікаційна» політика знайшла наполегливого й стійкого протагоніста в особі молодого національної інтелігенції - української, польської, єврейської, татарської. Нав'язуваній «зверху» сурогатній культурі вона намагалась протиставити власний еталон, заснований як на самобутній народній культурі, так і на надбаннях європейських культур. Досить згадати імена І.Нечуя-Левицького, М.Вовчок, Л.Глібова, П.Мирного, Л.Українки, М.Коцюбинського, а також ціле сузір'я єврейських літераторів в Україні - А.Готлобера, Х.Бяліка, Ш.Рабиновича, татарина І.Гаспринського та

його бахчисарайський гурток «Тарджман» («Перекладач»). Варто зазначити, що національна інтелігенція не обмежувалась творчою сферою. Чимдалі впевненіше вона брала на себе функції захисту національних культур, вимагала їх урівноправнення з офіційною нав'язуваною «великоруською».

Таким чином, сама життєва реальність формувала іншу перспективу для України - перспективу культурно-національної багатоманітності, співіснування народів з відмінними культурами.

Наскільки «мирним» та плідним могло стати таке співіснування - залежало від політичної системи, національної політики, спрямування соціально-економічних процесів, зрілості самого громадянського суспільства. Тодішня ситуація в Україні, на жаль, давала більше підстав для того, щоб прогнозувати «політизацію» національної проблеми, конфлікти на національному ґрунті. Єврейські погроми в Україні у 1871 році та на початку 80-х років зайвий раз нагадали про застарілі «надриви» в міжнаціональних відносинах. Особливо загрозливих масштабів такі явища набрали в 1881-1883 роках коли охопили близько 150-ти населених пунктів в 6-ти губерніях.

Пореформенний розвиток не подолав ні колишньої нерівності етно-соціальних спільнот в Україні, ні протиріч в їхніх взаємовідносинах. Те й інше поглибилось і загострилось. Не знала якихось суттєвих змін і імперська державна система та її національна політика - ні за спрямованістю, ні за методами.

Як реакція на неї серед національної інтелігенції стали формуватися і поширюватися модерні ідеї виразно-етноцентристського спрямування, які по суті означали лише різні сценарії «втечі від імперії»: «Велика Польща», «тюрко-мусульманський союз», сіонізм, «національно-територіальна автономія України», «національно-персональна автономія». Те, що незабаром, на початку XX століття ці ідеї стали трансформуватися у практичну політику - цілком нормально.

«Ненормальним» же було те, що вони, ці ідеї, суперечили одна одній, так само як і молоді національні політичні еліти, що стояли за ними: в своїх поглядах та устремліннях вони не стільки намагались подолати «бар'єри» в міжнаціональних відносинах, скільки були їх породженням та продовженням. Окремі імена-факти - участь в українському національному русі польських «хлопоманів» (В.Антоновича, Т.Рильського, Б.Познанського та деяких інших) чи окремих представників єврейського купецтва та інтелігенції (Л.Бродського, Л.Кулішера, В.Бернштама) - лише виключення. Правилком, на жаль, залишалась дезінтеграція суспільно активних груп національної інтелігенції, які саме й готували когорти майбутніх національних провідарів.

Таким чином головна проблема національного розвитку України - проблема консолідації - залишалась відкритою.

В результаті пореформенного розвитку в Україні виникла економіка перехідного типу, змішана, з міжгалузевими та міжрегіональними диспропорціями. З точки зору форм власності ця економіка стала теж змішаною: в ній співіснували - індустріально-капіталістичний сектор, заснований на сучасних формах акціонерної власності, сектор дрібної приватної власності та власності громадської й деякі інші. Співіснували в суспільстві й різні моделі економічного мислення та поведінки - від підприємницької до патріархально-традиційної.

В геоекономічному плані спостерігалось стадійне відставання економічного комплексу України від індустріальних держав Заходу - в часі, галузевій структурі, технологіях, виробництві національного доходу. Подібно до решти суспільств на перших стадіях їх капіталістичної трансформації, в Україні сформувалась різка майнова поляризація, існували значні розриви в рівнях доходів як в середині капіталістичного прошарку, так і між ним та найманими робітниками, величезною більшістю селян.

Між бідними та багатими зберігались культурно-освітні бар'єри (рівень освіти та можливості її здобуття), що доповнювались культурно-національними відмінностями.

Тому капіталістична модернізація у тій формі, в якій вона відбувалась в Україні, не мала масової суспільної опори. З нею пов'язувались інтереси лише тонкого, нечисленного прошарку суспільства. З іншого боку, в суспільстві неминуче формувалась масова соціальна та моральна опозиція капіталізму, а з нею - і загроза зриву модернізаційних процесів. Вона посилювалась ще однією обставиною - незрілістю громадянського суспільства, незавершеністю класового формування різних його верств. Чіпляючись за свою історичну роль «патрона-покровителя» всіх класів, царизм зробив все можливе, щоб чагальмувати процес самоусвідомлення та самоорганізації класових і етнічних верств. Відтак - в Україні, як і в Росії в цілому, не привились традиції публічного суспільного діалогу, цивілізованого погодження класових інтересів, суспільної саморегуляції.

А отже, стабільність у соціальних взаємовідносинах залежала від політичної дієздатності самої самодержавної системи, її авторитету в суспільстві. Проте, кращі часи цього «історичного інституту» разом з його опорою - дворянством - вже минули.

Україна стояла на порозі глибоких політичних змін. Питання, однією з яких, полягало в змісті цих змін.

ГЛАВА 7 ВИНИКНЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В ПОРЕФОРМЕННІЙ УКРАЇНІ

Розділ 1. Вітчизняна багатопартійність у європейському контексті

Етимологічно термін «партія» походить від латинського слова «парс» частина. І саме в такому сенсі він вживався на Заході, починаючи з середніх віків: партіями називали себе або певні течії, угруповання, або ж замкнені групи аристократії, які змагалися між собою за владу та вплив при дворах монархів. Партії гвельфів та гібеллінів в Італії, гугенотів та ортодоксів у Франції, численні «партії» при російському імператорському дворі найбільш типові зразки такого ряду.

Пізніше, за Нового Часу, термін «партія» кристалізується й змістовно «прив'язується» до ідейно-політичних формацій, більш визначених у соціальному плані: таких як «віги» й «торі» у Англії, якобінці та жірондисти у Франції, республіканці та демократи в США. Але й в той час - партії - це ще явище досить рідкісне, верхівкове і в усякому разі далеке ще від суспільно-го визнання. Тут мимоволі пригадується останнє послання першого президента США Дж.Вашінгтона, що у ньому «партійний поділ» називається «злом, яке загрожує самими згубними наслідками».

Сучасні партії - це все-таки продукт пізнішої епохи - епохи індустріально-ринкової трансформації західних суспільств та докорінної перебудови системи влади: становлення парламентаризму, конституційного закріплення прав особи, формування інституцій громадянського суспільства. Йдеться про різного типу об'єднання, асоціації, союзи громадян для відстоювання їхніх інтересів.

У Європі цей процес розтягнувся на все XIX століття. Причому, становлення парламентарно-демократичних систем припадає переважною мірою на другу половину століття. «У ногу» з ним створювалися й партії. Так, у Англії всередині XIX століття утворюються Ліберальна та Консервативна партії, а також Національна Чартистська асоціація, що мала всі ознаки партії. Незабаром, у 1869 році виникла Соціал-демократична партія Німеччини й т.д.

Політично структуруючись швидше за інші, західноєвропейські суспільства задавали своєрідну політичну «моду» і для всього континенту. Цю обставину слід обов'язково враховувати і при розгляді історії вітчизняних партій.

Паралельно уточнювалося й саме поняття «партії». Більшість політологів сходяться на тому, що сучасна партія це стійка політична ор-

ганізація, яка об'єднує осіб зі спільними соціально-класовими, політико-економічними, культурно-національними й іншими інтересами та ідеалами.

Україна - як частина європейського культурно-ідеологічного простору рухалась в аналогічному напрямку. Окремі елементи партійності неважко помітити вже в деяких структурах радикального підпілля першої половини XIX століття - таких як Південне товариство чи Союз польського народу. Вони носили яскраво виражений політичний характер, базувалися на спільних інтересах та сталих структурах. Проте, до рівня партій ці утворення все ж «не дозріли»: вони не мали (й не могли мати) масової опори в суспільстві, не мали (й не могли мати) масового членства. Відтак - і проіснували недовго, будучи дощенту розгромлені властями.

Сучасні партії з'явилися в Україні (мається на увазі «підросійська» її частина) порівняно пізно, лише на початку XX століття. І ця поява була уготована процесами пореформеного розвитку. Що саме мається на увазі?

По-перше, звичайно, мова йде про кризу самодержавної системи - інституційну, політичну, ідейну. Чимдалі просувався процес модернізації величезної країни, тим гостріше поставало питання про смисл, майбуття та шляхи перетворень. Оскільки ж офіційна влада не в змозі була дати переконливі відповіді на ці питання, такі відповіді шукало саме суспільство. Виникали, коротше кажучи, альтернативні ідейні концепції, що слугували своєрідним полюсом притягання певних суспільних груп.

По-друге, в міру розпаду колишньої патріархально-станової системи суспільного поділу суспільство ускладнювалось, урізно манітнювалось. В різних його прошарках неминуче прискорювались процеси самоусвідомлення, урозуміння власних інтересів. Значить, виникала потреба і в організаційному захисті цих інтересів. Це перш за все стосується «культурних класів», пов'язаних з новою економікою і менш заангажованих патріархальною ідеологією. Оскільки ж самодержавна система намагалась не допустити навіть найпростіших форм такої самоорганізації (кооперативи, культурні товариства й т.п.), остання «політизувалась». Тобто, партії брали на себе функції захисту всіх соціальних інтересів (принаймні намагались це зробити). А крім того, вони ставали інструментом боротьби суспільства з самодержавною системою. Показовим є той факт, що сформувалися вони переважно саме напередодні та в ході революції 1905-1907 років, коли криза «історичної влади» стала вже очевидною. Так само як і перспектива перерозподілу самої влади. Якраз для цього й потребувались політичні партії. Боротьба за владу - їх природне призначення.

І по-третє, всупереч намаганням царату утримати суспільство під своїм ідейним контролем, воно неминуче «плюралізувалось» навіть в ідеологічному плані. Розширились кон такти України (і всієї Росії) за

рубіжжям, після деякого послаблення цензурних обмежень в 1863 році стала формуватись культура політичного репортажу в пресі. У пореформенні роки громадськість вже отримувала досить оперативну і всебічну інформацію про всі політичні «новинки» в себе й за рубежем - конституції, партії, дискусії в парламентах і т.д. Б.Чичерін, один з ідеологів епохи Олександра II, спочатку поміркований ліберал, потім консерватор, був по-своєму правий, коли писав в 1881 році, що саме «періодична преса породила Чернишевських та Писаревих». А крім того, вільна суспільна думка знаходила собі притулок в університетах, часом - в земствах.

Таким чином, у пореформенній Україні поступово формувался ґрунт для багатопартійності. Як і скрізь в Європі.

Водночас, у специфічних умовах самодержавної Росії генез цього явища неминуче носив ряд особливих рис. Насамперед ту, що вітчизняна багатопартійність неминуче опинилась «поза законом» і поза офіційною ідеологією - те й інше визнавало монополію на легальну політику лише за особою монарха та призначеними ним чиновниками. Офіційно стверджувалось, що саме монарх є втіленням народної єдності, а самодержавство є найкраща форма народовладдя - тобто реалізації народом своїх суверенних прав через особу царя. З таких саме позицій відкидали демократію західного зразка й М.Катков та К.Победоносцев ці дві, безперечно, провідні фігури біля витоків самодержавної ідеології після 1861 року. Західні демократії звинувачувались у «гнилості», корумпованості, обмані виборців, переважанні приватногрупового початку над загальносуспільним. Той же К.Победоносцев «утворення уряду на партійних початках» називав «найбільшим злом». Політичний менталітет властей залишався, отже, принципово «антипартійним». Тому, на активізацію суспільно-політичного життя в 70-ті роки XIX століття влада відповіла 35-ма політичними процесами в 1880-1882 роках, численними адміністративними висилками та «жандармською реформою» - остання покликана була надати сучасне оснащення режимові в його протистоянні політичній опозиції. Зокрема, у кожній губернії в 80-ті роки створювались жандармські управління (ГЖУ). Їхні штати були невеликими від 100 чоловік у Чернігівській губернії до 600 - у «неспокійній» Катеринославщині. Але кваліфікованими: на службу приймалися лише офіцери з повним гімназійним курсом освіти. ГЖУ отримали спеціальні фонди для найму агентури серед цивільного населення. Так-що в останні десятиліття XIX століття вербування провокаторів стало свого типу «тасмною індустрією». Результати не забарились: нелегальні структури опинились «під ковпаком». Звіти та аналітичні записки, що готувалися жандармами й нині справляють враження на дослідників: своєю конкретністю, знаннями проблеми.

Паростки майбутньої багатопартійності, отже, загаялись в глибоке підпілля.

В такому разі ця багатопартійність, її прогрес штучно пригальмовувались на початковій і найменш продуктивній стадії - гуртковій. Позбавлені виходу на широку суспільну арену, нелегальні політичні гуртки втрачали можливості для перевірки власних ідей через громадське визнання. А тому здебільшого «грішили» на абстрактність, відсутність реалістичного, змістовного бачення проблем, що стояли перед суспільством. Якщо згадати ще й те, що кістяк таких груп складали молоді люди з обмеженим життєвим досвідом, то стають зрозумілими причини ідейного догматизму, некритичного захоплення новітніми ідеологіями та особистостями різних вождів-проповідників; цими явищами буквально устелена біографія вітчизняних партій та протопартійних рухів. За словами лідера народництва П.Лаврова, гуртки «жили не стільки власною думкою, скільки засвоєним вченням та загальною думкою гуртка». Оскільки ж ці самі «засвоєні вчення» були різними, так само як і особи вождів-ідеологів, - неминуче виникав феномен «групівщини», що приніс стільки шкоди антисамодержавній опозиції.

Ще однією особливістю вітчизняної багатопартійності на стадії її зародження стала та, що суспільною базою цього явища слугувала інтелігенція. Так склалося природно: переважаючи решту суспільства за рівнем освіченості і - ширше - інтелектуальної культури загалом та усвідомлюючи свою суспільну роль, більшість інтелігентів залишилась поза благами економічного росту й поза пільгами бюрократичної системи. Інтелігенція як прошарок не сприйняла вітчизняний капіталізм у тій його формі, що виникла в пореформенні десятиліття; ще далі вона була від поклоніння самодержавній системі, котра попирала права на найдорожче для всякого мислячого інтелігента - творчу свободу. Звідси - опозиційність інтелігенції, схильність до радикальних ідейних поглядів. Як помітив ще на початку XX століття німецький соціолог М.Вебер, «цілком безоглядний та необґрунтований політичний ідеалізм виявляється якщо не виключно, то щонайменш саме у тих прошарків, які знаходяться поза колом, зацікавленим у збереженні економічного порядку певного суспільства». В нормальних демократичних умовах подібний «ідеалізм» чи «радикалізм», як правило, не витримує перевірки досвідом мас і відтісняється на периферію політики.

В умовах же Росії виникла інша перспектива - змикання цього «ідейного радикалізму» інтелігенції зі стихійними настроями масового невдоволення та протесту. А переслідування властей мимоволі створювали навколо радикалів привабливу ауру «мучеників», чим постійно підігрівався громадський інтерес до них. Чого вартий один лише процес над В.Засулич у квітні 1878 року! Виправдальний вирок цій терористці дістав гучний резонанс в суспільстві. І що характерно - саме в тих «культурних класах суспільства», які, здавалося б, мали бути далекі від схвалення насилля. Як

згадував потім А.Коні, знаменитий адвокат, який головував на тому петербурзькому процесі, «серед величезної частини освіченого суспільства ви правдання привіталось найгарячішим чином». А йшлося ж про тяжкий кримінальний злочин - замах на життя, нехай і антипатичної особи - столичного градоначальника Ф.Трепова. Між іншим, В.Засулич - особа, тісно пов'язана з нелегальними гуртками в Україні і звідси ж, з Харкова, відправилась виконувати замах.

Існував і чисто психологічний момент, який притягував молоду генерацію інтелігенції до підпільних політичних гуртків - зайняття політикою, боротьба з режимом виривали особистість з сірої буденщини, вивисувало над нею, звичайними обивателями. Недарма ж, ті, хто обрав такий тернистий шлях, з підвищеними моральними мірками ставились і до загалу, і - ще більше - до своїх товаришів та самих себе. В біографіях підпільників стільки сторінок героїчного самопожертвування! Ось один лише витяг з нередемертного листа киянина В.Осинського своїм соратникам: «Що ви вмерте, можливо, дуже скоро і вмерете з не меншою беззавітністю, ніж ми - в цьому ми ніскільки не сумніваємося. Наша справа не може ніколи загинути: ця впевненість заставляє нас з презирством ставитись до питання про смерть. Лише б жили ви, а якщо прийдеться вам помирати, померли б ви продуктивніше за нас».

Та цей розрив з буденною мораллю та психологією, цей морально-ідейний максималізм мав і свій зворотний бік - ставлення до решти суспільства як до чогось «косного» й такого, що може служити тільки будівельним майданчиком для політичного експериментаторства. Той, хто готовий в ім'я ідеї принести в жертву власну долю, пожертвує й іншими!

Словом, створювана в таких умовах опозиційна багатопартійність несла суспільству як перспективу звільнення від самодержавно-бюрократичного режиму, так і загрозу втягнення в громадські конфлікти та руйнівні політико-ідеологічні експерименти. Майбутнє показало реальність і того, й іншого.

Розділ 2. Передпартійні рухи та ідейні течії в пореформенній Україні

Передісторію політичних партій в Україні складала суспільно-політичні рухи, інтелігентські за складом учасників, загальноросійські або національні за масштабом діяльності, геополітичними орієнтирами та етнічною основою (переважно російська чи національна інтелігенція). Причому, лідерство належало першим з них - російським народникам, лібералам, соціал-демократам і т.д.

Динамічний та вигідно розташований український регіон, з його досить численною (за мірками Росії) інтелігенцією, зростаючим робітництвом

постійно привертая увагу лідерів цих рухів та течій. Ще у квітні 1862 року «Земля і воля» М.Чернишевського - перша серйозна радикальна організація в пореформенній Росії - прийняла рішення про створення тут аналогічної структури. Тоді ж, через кількох місцевих громадських діячів (полтавського педагога О.Строніна, харківського книготоргівця М.Балліна та деякого іншого) робились перші практичні кроки в цьому напрямку. Вірогідніше всього, що довести до кінця задумане «землеволяцям» все ж таки не вдалося. Цього заввадив швидкий розгром столичного центру «Землі і волі».

Проте, перша ж спроба виявила принаймні наявність і в Україні суспільного ґрунту для сприймання ідеології радикально-соціалістичного чизака. За словами того ж М.Балліна переконання його ближніх були «дуже крайніми»: «Ми майже анархісти, або принаймні демагоги, але безперечно соціалісти в найбільш крайньому значенні цього слова». Цілий ряд справ на бунтарів-одинок, порушених в той час - проти А.Потебні чи А.Красовського й т.п. - теж тому підтвердження.

Закономірно, що вже незабаром російський соціалізм в Україні здобув і кадри, й початки організації. Знайшли прибічників і його опоненти - ліберали.

2.1. Народники

Народництво як течія формується в Україні близько 1872-1873 років, майже одночасно зі спорідненими гуртками в центрі Росії. На цьому короткому відрізкові, майже без взаємного зв'язку, виникають гуртки в Одесі (А.Желябов, Ф.Волховський, брати Макаревичі), Києві (П.Аксельрод, І.Ришевський, Л.Дейч, М.Лур'є), Харкові (С.Ковалик, М.Барков та інші), Чернігові (Е.Імшенецький, В.Тищенко, Божко-Божинський і т.д.). Склалися вони в основному зі студентів або ж молодих немастних інтелігентів. Втім, соціальне походження та статки тут нікого не цікавили, так само як етнічність; при досить великому відсоткові молоді єврейського походження в народницьких гуртках не помічено антисемізму чи національної зверхності. «Русачество» окремих учасників зразка В.Фігнер (вона деякий час брала участь у харківському гуртку) знаходило значно більше опонентів, ніж прихильників. Прагнувши до морального оновлення суспільства, народники намагались по-новому будувати і відносили у власному середовищі.

Звідси, з української «глибинки» конспіративні шупальці потяглися до відомців у Москві та Петербурзі. В 1874 році з ними вдалося створити щось на зразок конфедеративного об'єднання. Правда - малодієвого.

А також - за кордон, до Женеви, де проживали ідейні «батьки» цієї течії. Йдегся про 60-річного «гастролера революції» М.Бакуніна, популяр-

ного серед молоді колишнього професора військової академії П.Лаврова, котрий належав до того ж покоління радикалів, що й М.Бакунін. А також - про молодшого за віком юриста і публіциста П.Ткачова. За плечима всіх трьох були підпілля, тюрми, пропагандистські досвіди та певні ідейні доробки, що пропагувалися через часописи «Народна розправа», «Вперед» та «Набат». І якщо ткачовська тактика «революційної змови» практично не знаходила симпатиків в Україні (в принципі то вже був пройдений етап для опозиції), то ідеї «масової народної революції», що їх у різних варіаціях обстоювали М.Бакунін з П.Лавровим, стали захопленням народницької молоді. При цьому нерідкими були «міграції» з однієї течії до іншої - від «лавристів» до «бакуністів» і навпаки.

За своєю суттю народництво становить один ряд з націонал-популістськими течіями, характерними для аграрних суспільств на світанку доби індустріально-ринкової трансформації: «сун'ятсенізмом» в Китаї, «гандизмом» в Індії й т.п. Їм різною мірою властиві ідейні версії «особливого шляху» своїх суспільств - поза капіталізмом, звернення до народної традиції у її колективістському забарвленні, принципове відторгнення цінностей західного індустріального капіталізму. Симптоматично, наприклад, що той же М.Бакунін квапив своїх прихильників з революцією. Інакше, мовляв, «капіталізм зростить в народі консервативні приватновласницькі інстинкти».

В рамках традиційного для Росії поділу соціальних реформаторів на «почвенників» та «західників» народництво за своєю ідеологією безперечно ближче до перших. Слідом за О.Герценом та М.Чернишевським (а якоюсь мірою і за «слов'янофілами») народницькі ідеологи бачили шляхи оновлення Росії не в ломці чи витісненні колективістської традиції в російському суспільстві західними стандартами (індивідуалізм, культ приватної ініціативи, майновою диференціацією, раціоналізмом). А навпаки - на основі цієї самої традиції, очищенні її від наносних елементів (самодержавства, дворян-землевласників, бюрократії та новітніх капіталістичних нуворишів). Оскільки ж «західний лад» насаджується самодержавством - це було певною мірою так - то й основний удар народників спрямовувався проти «історичної влади».

Сама по собі подібна постановка питання містила конструктивне начало. Досвід показав як плідність варіантів розвитку, побудованих саме на базі суспільної традиції, включаючи її колективістський елемент (згадаймо про феномен Японії, Китаю, Південної Кореї). Так і шкідливість, контрпродуктивність спроб механічного перенесення західного регіонального досвіду на цілком відмінний історичний ґрунт.

Суть в іншому - принцип «общинності» та похідний від нього «общинний соціалізм» набував в очах народників значення незаперечного догмату.

абстрактного символу віри, що фактично протиставлявся «західництву» та приватновласницьким тенденціям у самому російському суспільстві. До того ж, більшість народників не бажала рахуватися і з регіональними відмінностями в імперії - адже та сама «общинність» була пустим звуком для селян у польських, прибалтійських чи навіть і в правобережних українських губерніях.

У всьому цьому - корені майбутньої драми народництва.

А крім того, механізм майбутніх перетворень уявлявся спрощено. Настільки - що нагадував утопію. Жменьці ідеологізованих радикалів належало підняти народ на революцію: або шляхом розігрівання мас пропагандою (по П.Лаврову), або шляхом провокації масових заворушень (по М.Бакуніну) - «для вспышки не хватаєт лишь спички». В обох варіантах масам відводилась роль лише інструменту революції, а не її самостійного суб'єкту.

Що ж до «соціалістичного майбутнього», то його контури уявлялись нечітко й по-різному: від добровільної федерації колективів-комун, до казарменного устрою, побудованого на началах зрівнялівки, примусу й регламентації життя особи. У програмній статті бакунінської «Народної розправи» за 1869 рік - «Головні основи майбутнього суспільного ладу» - коротко викладався свого типу «статут» цієї казарми.

Та на початку 70-х років народницьку молодь захоплювали не деталі майбутнього, а романтика сучасного - революції, яка, ніби-то, назріла. Саме такими сподіваннями була навіяна пропагандистська кампанія «ходіння в народ». В Україні вона набула більш-менш помітних масштабів лише на Чернігівщині та Херсонщині. Але й тут ці масштаби виглядали вельми скромно - не більше 1/10 сіл. В інших же районах, справа звелась до так званого «бродіння» - тобто епізодичної пропаганди, що під нею нерідко приховувалась нездатність до чогось серйознішого.

«Ходіння в народ» показало, що його учасникам бракувало найелементарнішого - знання селянської культури й самої соціально-економічної реальності тодішнього українського села. А також, звичайно,- навичок масової роботи та конкретних популярних ідей. Самі ветерани народництва згодом з гумором згадували про те своє «хрещення» масовою політикою. Так, дебют на цьому поприщі харків'янина Й.Аптекмана відбувся у ... шинку, де він випивав разом з солдатами: «Це був мій перший досвід пропаганди, і мені здавалося, що коли буду пити з ними, це мене зближить». Потім була кар'єра столяра, сільського фельдшера, аж поки «не стало ясно, що пропаганда соціалізму при теперішньому розвитку народу не може мати успіху». До цього ж прийшов і киянин Л.Дейч після каторжної роботи в депо («щоб привчити себе до фізичної праці») та пропаганди в поселенні сектантів-молокан. Одного з його знайомих, який теж вправлявся на ниві пропаганди,

сектанти прийняли за пророка, що його давно чекали. Вони влаштували навколо нього ритуальний танок, що закінчився бійкою з православними селянами та арештом.

У фіналі таких історій - або арешт, або ж припинення всякої «революційної роботи». Одесит М.Фроленко, який у 1876 році опинився в гуртку київських «бунтарів» застав картину, вже типову на той момент: «Тут пропаганда була вже облишена і все зводилося до того, щоб, об'єднавшись у збройний загін, вичікувати чи не підніметься де небудь сам мужик; тоді, представши до нього, повести справу до бунту».

Однак, «повести справу до бунту» являло проблему: в очах самих селян такий бунт був допустимий лиш на крайній випадок, проти місцевих властей і з волі самого царя. Особа самодержця, з рук якого селяни недавно отримали свободу від кріпацтва, користувалась незаперечним авторитетом. І до речі, в народниках село часто підозрювало дворянську агентуру, що зазіхає на царську владу, щоб повернути кріпосний стан.

Значить, бунт можна було підняти лише шляхом обману та провокації - за принципом «ціль виправдовує засоби». Цей варіант апробували діячі київського гуртка - Л.Дейч, А.Стефанович, П.Аксельрод та інші. Вони спочатку втягли велику групу селян з Чигиринського повіту в таємну дружину. А потім видрукували фальшивий маніфест Олександра II про «дарування землі, волі та вибори народних представників». Саме на виконання «царської волі» селяни й мусили піднятися проти місцевої влади, котра, начебто, приховала царський документ. Історія ця завершилась арештами обдурених «дружинників», судом і втечею самих київських бунтарів-провокаторів.

До честі більшості підпільників, вони відкинули подібний аморалізм. Але в такому разі залишалось продовжувати пропаганду, хоч і під зміненими лозунгами - саме це рекомендувало створене у жовтні 1876 року в Москві об'єднання «Земля і воля». Проте, народницькі гуртки в Україні проігнорували й цю ініціативу з прозаїчних мотивів. «Нікого з нас вже не тягло селитися серед селян,» - зізнався потім киянин В.Дебогорій-Мокрієвич.

Незрозумілі народові й переслідувані властями, українські народники зрештою зкотилися до звичайного екстремізму - терористичної тактики. Тут вони стали своєрідними «піонерами» - північні гуртки цього напрямку перейшли до «бомбізму» дещо пізніше. Починаючи з 1878 року в Україні було влаштовано біля десятка «ексів» різного масштабу. Серед них - вбивство харківського губернатора Д.Кропоткіна та дрібніші справи, включаючи пограбування казначейства в Херсоні та полкової пошти на Волинському шосе.

Проте, результати виявилися знову протилежними очікуванню: покликаний дестабілізувати владу, «бомбізм», зрештою, розвалив сам народницький рух. І справа не лише в тому, що «партія влади» виявилась сильнішою і

набагато організованішою, ніж нечисленні терористичні гуртки, котрі, зазвичай, діяли без елементарної взаємної координації. Власті відповіли запровадженням надзвичайного стану в Харкові та Одесі, арештами (близько 200 чоловік) та показовими процесами в Києві й Одесі, знецінивши образ «терориста» в очах публіки. А незабаром після вбивства Олександра II в Україні прокотилися ще й єврейські погроми, це свідчення темноти та наївного монархізму мас. Вони були спровоковані чутками, ніби «євреї вбили царя».

Суть справи глибше: сама модель «швидкої революції» несла суспільству лише небезпеку як і всяка екстрема. Тому наперед не могла розраховувати на підтримку звичайного обивателя, тієї самої «золотої середини» суспільства. Мало того, що «тероризм» ніс лише кровопускання та нестабільність у сучасному. Його прибічники не могли дати відповідь і на те саме головне питання, що його ставив у передсмертному листі царевбивця Г.Гриневський: «Ну а що далі?».

Одним це «далі» уявлялось як зміна самодержавства республіканським і конституційним правлінням, заради чого вони готові були пожертвувати негайним впровадженням соціалізму і взагалі - конкретностями майбутнього суспільного ладу («Про те, що буде далі - потім і потолкуємо»). Цю позицію з властивою їм логікою відстоювали одесити А.Желябов, М.Фроленко. До неї схилилася й більшість «терористів». Проте, в них знаходились опоненти, які вперто стояли на принципах народницької ортодоксії - «революція мас», розігрітих пропагандою, соціалізм - одразу, без якихось там конституцій. Бо желябовська тактика, за словами харків'янки О.Ковальської, «приведе лише до поганенької конституції, що допоможе зміцнити російській буржуазії». Такі міркування поділяли київські «бунтарі» Л.Дейч, Я.Стефанович, П.Аксельрод, а також Й.Аптекман та деякі інші ветерани «ходіння в народ».

Навіть у чисто теоретичному плані та дискусія була тупиковою: так само як конституційна демократія не встановлюється шляхом простого насилля (останнє скоріш веде до громадянської війни), так і «справедливого ладу» не обійтись без права та конституційного оформлення. Не варто окремо зупинятись і на тому, наскільки в подібних теоретичних сценаріях передбачались весь масштаб та наслідки подібних змін в суспільстві - відповідь очевидна. Цей спір засвідчив лиш те, наскільки російський соціалізм був описаний догмою та традиціями вітчизняної політичної культури, яка ніколи не визнавала самоцінності прав і свобод особи й інших демократичних норм, культивуючи насилля.

Нескінченні поразки та втрати товаришів підігрівали це різноголосся. Воно незабаром переросло у фракційність та розкол, після двох невдалих т'їздів у Липецьку та Воронежі (1878-1879 роки). Перший уламок цього розколу - партія «Народна воля», що гуртувала терористів-конституціоналістів

пронесла естафету «терору» до 1 березня 1881 року, після чого була розгромлена жандармами. Об'єднання ж опонентів «Народної волі», «соціалістів пропагандистів», - «Чорний переділ» - виявилось кволим, анемічним і зачахло вже через три місяці по створенню. Формально - через від'їзд своїх лідерів за кордон. Фактично ж - через те, що своє уже віджило: йти на село молоді не бажала. Так що кожен з «чорнопредільців» міг сказати разом з Й.Аптекманом: «Мене страшило наше банкрутство, ідейне та тактичне». Після розгрому типографії в січні 1880 року «Чорний переділ» відійшов у минуле.

Таким чином, перша проба сил на коні масової політики для російських радикалів-соціалістів закінчилась невдачею. Це було задане об'єктивно. Просто в той момент самодержавна система ще впевнено контролювала суспільство. А з іншого боку, народникам забракувало реалістичних концепцій, програм, здатності донести їх до суспільства. А також, як вже говорилося, кадрів та організації. Слід зауважити, що це - значною мірою «хвороби молодості» всякого руху. Проблема полягала в найскорішому їх подоланні. Власне це й склало суть подальшої історії даного напрямку. З точки зору перспективи останнього, слід мати на увазі дві речі. Перш за все, той момент, що народницька ідеологія мала глибоке коріння в самій соціальній структурі українського суспільства, його економічних відносинах та самосвідомості. І тому не могла бути просто подоланою чи витісненою рештою суспільних течій. Народництво судилось жити. Варто наголосити й на тому, що саме в народництві виникла ідея політичної партії. Та ж «Народна воля» вже вважала себе партією. І хоча народницькі гуртки в Україні кінця 70-х років не підтримали цю ідею своїх соратників з Півночі, сама формула партійності відтоді вже не полишала лідерів опозиції як в Росії, так і в Україні, бо була продиктована самим життям: організованого противника могла повалити не менш організована опозиція. Так що і в цьому сенсі, досвіди 70-х років були звернені в майбутнє.

2.2. Ліберали

Лібералізм в Україні формувався одночасно з народництвом і як антитеза останнього. Він не був однорідним явищем, а абсорбував щонайменше три основні елементи. В першу чергу слід згадати про конституціоналістські течії у середовищі вузівської та гімназійної інтелігенції. Відомо, що у другій половині 70-х років гуртки прибічників впровадження конституції діяли в Києві (гурток І.Ювенальєва) та в Одесі (гурток О.Стаховича). Взірцем для них служили західні моделі конституційної монархії з розподілом влади на законодавчу та виконавчу. Очевидно, що інтерес до таких «новинок» був

значно ширшим за саме коло гуртківців. Про це свідчать передруки Люземних конституцій в університетських часописах Києва та Харкова, публікації праць професорів С.Котляревського та П.Петровського з проблем західного конституційного права.

Трохи згодом, у 80-ті роки, робляться спроби знайти оригінальні вітчизняні форми більш демократичної влади. Це особливо помітно в концепції «згоди монарха з народом» київського професора О.Єфименка та теорії «земськособорного устрою» ще одного київського професора - М.Володимирського-Буданова.

Проте, ці спроби не змінюють провідного факту: у своїй політичній ідеології вітчизняний лібералізм був обернений переважно до західних зразків. Слушно зауважує В.Леонтович, відомий на Заході історик ліберальної течії: «Російські громадські і навіть наукові діячі особливо прислухалися до всього, що йшло з-за кордону. При цьому, вивчалися насамперед теоретичні твори з державного та конституційного права, написані західноєвропейськими мовами. Вивчали й державний устрій та політичне життя інших країн...»

В принципі такий інтерес зрозумілий. Але він часом переростав у некритичне захоплення, котре не сполучалося з аналізом вітчизняного історико-культурного ґрунту, дуже далекого від західних стандартів. Тому, витворений у такий умоглядний спосіб конституціоналізм завжди хвибував на деяку абстрактність. Та служив символом віри - тим же, що й «общинність» для народників та марксизм для соціал-демократії.

Крім ідеологів конституціоналізму до лібералів можна віднести й численних прибічників ринкового розкріпачення приватної власності та приватної економічної ініціативи з середовища професури, журналістів та фахової інтелігенції, пов'язаної з комерційними колами. В цьому ряді виділяються постаті знаменитого редактора одеського «Листка Росийского общества пароходства и торговли» С.Громеки, професорів-економістів «київської школи» - Д.Піхна, О.Билимовича та О.Антоновича. Всім їм властива непримиренна критика соціалістичних доктрин, а також апологетика принципів «вільного ринку» з мінімальним втручанням держави в економічне життя. Слід, стверджували вони, максимально звільнити сили приватного капіталу, що «служить однаково всім і кожному, без різниці стану та каст». Такий «економічний лібералізм» не завжди доходив до проблеми великої політики. Але його внутрішня логіка неминуче підводила до постановки саме цих проблем: адже свобода приватного підприємництва несумісна зі сваволею чиновника, державної влади загалом, необ'єктивністю суду, відсутністю гарантій прав особи.

Якщо ці дві формації народжуваного лібералізму обмежувались переважно цариною теорії та публіцистики, то ще одна ліберальна когорта -

«земці-ліберали» - намагались заявити про себе в дії. Земський лібералізм спочатку не мав своєї ідеології і являв собою відповідь на потреби самих земств. На місцях занадто очевидним було те, що централізована бюрократична машина влади не встигає за процесами, стримуючи громадську ініціативу і не вільна від звичайної сваволі та чиновницьких зловживань. Отже, саме життя вимагає розширення самоуправлінських начал знизу доверху.

Усвідомлення цього й стало внутрішньою пружиною ліберальних тенденцій в земствах України, як і в цілому по Росії. Найбільш помітно ці тенденції проступали в земствах Чернігівщини та Харківщини. Там земці ліберали мали активні лідерські групи, що гуртувалися навколо таких масштабно мислячих діячів як І.Петрункевич, О.Ліндфорс, О.Карпінський, В.Воронцов та інші. Ліберально мислячі гласні були, звичайно, і в земських установах інших губерній, хоч там їхній вплив залишався помітно меншим. Взагалі ж, діяльність українських лібералів-земців у той час (70-ті роки) перетворилась у явище всеросійського масштабу. Красномовний, наприклад, той факт, що перша ж серйозна акція цього руху - нелегальний всеросійський з'їзд у квітні 1878 року - була проведена саме за ініціативою чернігівського гласного І.Петрункевича.

На широкій суспільній арені «земці-ліберали» заявили про себе у 1878-1882 роках, під час так званої «петиційної кампанії». За цей час до високих столичних канцелярій надійшло більше 150-ти «всеподданейших адресов» та клопотань від земств. Земці просили небагато - обмежити адміністративну сваволю, хоча б мінімально гарантувати права особи і головне - створити земський законорадчий орган центрального рівня. Йшлося, таким чином, про те, щоб виборні земські представники в той чи інший спосіб були допущені до вироблення загальнодержавних рішень. Об'єктивно подібні прохання виглядали найскромнішими. Варто, при цьому наголосити й на підкресленому легалізмі земців-лібералів: до правового устрою Росії вони намагались йти виключно в строгих правових рамках. На нараді лідерів цієї течії у Ніжині (у 1878 році) було домовлено: допустимі «одні мирні засоби досягнення свобод та конституцій».

Але в тодішніх умовах подібна тактика продемонструвала слабкість та неефективність. Досягти успіху шляхом «мирного натиску» на владу в принципі можливим було тільки за однієї умови - широкої й активної підтримки з боку суспільства. Її ж бракувало. У той момент ліберальна ідеологія була надбанням лише кількох відсотків громадянства у найбільш освічених його прошарках. А в такому разі нечислення когорти лібералів опинялась віч на віч з двома активними протагоністичними силами - урядом з одного боку, радикалами-народниками з іншого.

Спроба домовитися з «бомбістами» про припинення терору ні до чого не привела. Ті вперто стояли на своєму й до того ж не вважали лібералів достойними партнерами («ця партія не має в нас майбутнього»).

На протилежному боці - урядовому - доводилось мати справу зі спротивом консервативної бюрократії та ваганням самого Олександра II. І треба замітити, що кожен постріл терористів давав козирі в руки саме консерваторів. Окремі політичні кроки Олександра II в останні роки його життя давали підстави сподіватись на його поступки ліберальним колам. 20 листопада 1878 року він звернувся до громадськості за підтримкою проти «молодих нігілістів та соціалістів». А 1 березня 1881 року за дві години до загибелі дав «добро» на реформаторський проект П.Лоріс-Мелікова, міністра внутрішніх справ. Суть його в тому, що до вироблення імперського законодавства залучалися й виборні представники земств. При всій обережності такого кроку він міг би в перспективі дати життя новому в імперії явищу - участі суспільства в формуванні державної політики.

Акт 1 березня 1881 року надовго вибив моральний і політичний ґрунт з під ліберальної течії: вимагати від влади самообмеження на фоні трагічної загибелі царя-реформатора здавалося несвоечасним і безтактним. Ліберальний рух пішов на спад, а найбільш активних його діячів нейтралізувала поліція. Сам І.Петрункевич, незаперечний лідер цього руху, в 1886 році був висланий під нагляд поліції.

... Протягом 80-х років у суспільстві намітився спад інтересу до політики, щось подібне до втоми від неї. Займатися нею стало небезпечно після контрзаходів уряду. Натомість, після не досить визначеної економічної політики та невисокої господарської кон'юнктури 70-х років, розпочалась епоха бурхливого економічного зростання. На очах будувалися й багатіли міста, виникали промислові гіганти, прокладались нові залізничні колії. В життя вступило нове покоління, яке народилось вже після скасування кріпосного права і не пам'ятало суворості николаївської епохи. Зате воно стало свідком епохальних економічних змін, стрімкої «капіталізації» суспільства. Взагалі ускладнилась вся система суспільних відносин, умонастрої, інтереси людей.

Нова ситуація потребувала корекції старих ідей та появи нових - таких, що повніше відповідали б реаліям індустріально-ринкової модернізації. Тож природним став інтерес поступової інтелігенції до ще однієї ідеології - марксистської.

2.3. Зародження соціал-демократії в Україні

Першопрохідці марксизму в Росії та Україні були далекі від негайного впровадження «соціалістичного ладу». Вони являлись відвертими

«західниками», тобто прихильниками індустріального капіталізму і представницької демократії західного зразка. Тому, до речі, у них завжди було більше спільного в теорії з лібералами-конституціоналістами, ніж з народниками. І вони, й ліберали черпали з одного й того ж історико-культурного джерела - західного.

Ідеї ж К.Маркса та Ф.Енгельса захопили поступову інтелігенцію передовсім тому, що асимілювали багаті вже на той час традиції й технології дослідження суспільних явищ. В цьому сенсі - як наукова методологія - марксизм і зараз посідає своє місце в науковій думці Заходу. Зрозуміло, - поруч з іншими теоріями. Тим легше зрозуміти тодішнє покоління вітчизняної інтелігенції, яке жадібно схоплювало всі західні теоретичні новації.

А крім того, слід врахувати особливості змісту та ціннісного пафосу доктрини цих двох талановитих німців. Ця доктрина - продукт західної індустріальної цивілізації середини XIX століття. К.Маркс та Ф.Енгельс розглядали цю цивілізацію як явище універсальне, неминуче для всіх країн. Явище, що знаходиться у всесвітній системі координат розвитку. Цей розвиток мислився як однозначно поступальний - від нижчих форм до вищих. Відповідно, й індустріальний капіталізм, сповна подолавши рудименти феодальної системи і досягнувши максимальних висот у власному розвитку, повинен поступитись місцем більш високій формації - комуністичній. Ініціатором такої революційної зміни виступає клас найманих робітників-пролетарів, позбавлених власності й пригнічуваних капіталом. Справа ж самих соціалістів-марксистів полягає в консолідації цього класу та політичному керівництві майбутніми змінами.

На базі цих ідей в 1889 році виникло європейське об'єднання марксистських партій - II-й Інтернаціонал. Йому судилося справити чималий вплив на перші покоління вітчизняних adeptів нового напрямку.

... Зараз ясно, що реальні механізми розвитку - далеко складніші, ніж якісь лінійні прогресистські схеми. Але тоді, на світанку індустріальної епохи, навіть на Заході марксизм знаходив набагато менше опонентів, ніж нині.

В Україні марксизм став поширюватися ще з початку 70-х років. Але став тоді лише інтелектуальним захопленням інтелігентів-одиначок. Для більшого йому бракувало аргументів, соціальної бази (індустріального пролетаріату) та яскравих особистостей. Деяке виключення, можливо, становить особа молодого швейцарця, доцента Київського університету М.Зібера. Свою магістерську дисертацію цей економіст-початківець написав на основі марксистської методології. Стосовно ролі російського капіталізму М.Зібер прокоментував: «В Росії він не розів'ється до кінця.» Ідеї київського викладача не стали загальновідомими, а його аудиторія обмежувалась університетом та нечисленними «українофілами» з київської «старої громади».

Ситуація стала різко змінюватися з 80-х років, коли потенційні опоненти марксизму - народники з лібералами - відійшли в затінок, а промисловий «бум» кожного дня приносив нові докази того, що й в Росії, начеб-то, уготований західний варіант розвитку, нехай і з деякими регіональними корективами. Саме тоді марксизм став захопленням певної частини наукової інтелігенції. А ще більше - радикальної студентської молоді - для неї він послужив символом віри всієї опозиційної контркультури - не бути «марксистом» - значило бути консерватором, кимось підозрілим.

У марксистського напрямку нарешті з'явилися і свої авторитети, досить освічені, яскраві і масштабно мислячі особистості. Це молодий публіцист, недавній «чорнопреділець» Г.Плеханов, який в 1888 році заснував у Женеві марксистську групу «Визволення праці». Різними каналами (здебільшого через Львів) видання цієї групи потрапляли і в Україну. Поруч з Г.Плехановим слід поставити українського економіста, соціолога М.Туган-Барановського, автора нашумілої колись доповіді у столичному «Вільному економічному товаристві» - «Статистичні підсумки промислового розвитку Росії» (1896 рік). В 1900 році вийшла його книга «Російська фабрика», котра назавжди зробила йому ім'я. Мимо неї й зараз не пройде жоден серйозний історик. Одночасно з нашим видатним земляком дебютував не менш талановитий його соратник і колега по приват-доцентурі Петербурзького університету П.Струве, син пермського губернатора, дворянин як і Г.Плеханов. У серпні 1894 року вийшла його книга «Критичні замітки до питання про економічний розвиток Росії». Досконалий статистичний апарат, схильність до гостропроблемної постановки, масштабних узагальнень, нарешті, - стильовий смак - все це зробило книгу непересічним явищем. В 1897 році М.Туган-Барановський разом з П.Струве стали видавати перший в країні марксистський журнал «Нове слово» (зміст справді відповідав назві), а через два роки - новий журнал «Начало», поплатившись за це звільненням з роботи в університеті. Ось це тріо - Г.Плеханов - М.Туган - Барановський - П.Струве - на перших порах задавало тон у вітчизняному марксизмі.

Погляди цих особистостей часом розходилися в ряді конкретних аспектів. Та в загальноконцепційному плані вони все ж збігалися: капіталізм в Росії - уже безспірний факт, його цивілізуюче значення теж незаперечне. Як написав згодом П.Струве «визнаймо нашу некультурність та підімо на вишкіл до капіталізму». При цьому, всі троє прекрасно бачили вади російського капіталізму - численні рудименти феодальної епохи, дріб'язкову опіку підприємництва державною бюрократією, безкультур'я фабрикантів та робітників, брак справжньої підприємницької ініціативи. А в підсумку - низьку ще ефективність господарювання. Але рішуче заперечували народникам, котрі вперто відмовляли капіталізові у правах на існування.

«Капіталізм має величезний простір для рохвитуку і в ширину, і в глибину,» твердив М.Туган-Барановський. Тому й перспектива його заміни соціалізмом, хоч апіорі й не заперечувалась, але бачилась дуже віддаленою.

Першочерговою ж проблемою для країни «тріо» вважало встановлення демократії та рішуче прискорення індустріально-капіталістичної еволюції.

Під потужними впливами цих авторитетів дістало марксистський вишкіл ціле покоління інтелігентної молоді, котре й трансформувало новітню ідейну течію в суспільний рух - соціал-демократію. Різною була ступінь цього вишколу. Неоднорідним виявився й склад прибічників марксизму. Серед нього знаходимо колишніх народників, в майбутньому - діячів соціал-демократії поміркованого крила. Таких як Д.Рязанов (Гольденбах), Ю.Стєклов (засновники марксистського гуртка в Одесі), або ж О.Мартінов-Пікер, який працював деякий час у Чернігові. Поруч з ними в марксистських гуртках співпрацювали й відомі незабаром діячі ліберально-кадетського напрямку - як одесит А.Ізгоєв (Ланде), кияни М.Бердяєв, В.Кістяковський, М.Водовозов та «отець Сергій» Булгаков, автор оригінальної концепції «християнського соціалізму». Для таких, за висловом «отця Сергія», «жертв інтелігентської стадності» марксизм став лише «короткою хворобою юності».

У інших захоплення марксизмом поспінувалося з таким же інтересом до національної ідеології - «українофільства» (як у киян П.Тучапського та В.Крижанівської), «Великої Польщі» або сврейської емансипації. Були, звичайно, й радикали-ортодокси, котрі перед революцією 1905-1907 років пішли за лідером молодшої генерації російських марксистів - В.Ульяновим-Леніним, колишнім помічником присяжного повіреного. Проте, такі являли собою все ж меншість. Своїх прибічників «леніниці» вербували здебільшого в середовищі робітників-активістів, а не інтелігенції.

Подібна «різношерстність» цілком природна: марксизм лише почав складатись як напрямок, а знайомство з ним, як правило, вичерпувалось трьома-чотирма брошурами. Тим не менш, марксистська молодь одразу ж заявила про себе активно, прагнучи донести свої переконання до «класу-гегемона» - робітників.

На початку 90-х років губернські жандармські управління відкрили одразу декілька справ на учасників марксистських гуртків. Найбільшим з них була київська «Російська група соціал-демократів», що виникла в 1891 році. Тон у її роботі задавали декілька осіб - молодий робітник-сьюсар Ю.Мельников, а також університетські студенти - М.Бердяєв, В.Кістяковський, П.Кашинський. Цей осередок мав зв'язки з робітниками окремих підприємств та залізничниками. Але - вельми обмежені. Єдиною серйозною акцією цього осередку стало відзначення 1 травня в 1894 році. Після цього його розгромили жандарми. В 1890-1893 роках кілька марксист-

ських гуртків виникли в Одесі. Авторитетом одеських марксистів був старший гімназист Д.Рязанов (Гольденбах), який, за спогадами, всіх «заражав здоров'ям, силою та революційністю». Разом зі своїми друзями - Ю.Стєкловим і Г.Циперовичем він створив каталог соціалістичної літератури, яким послуговувалась місцева радикальна молодь. У індустріальному Катеринославі застрільником марксистського напрямку був недавній гімназист Г.Лейтензен та робітник В.Єфімов. З'явилися марксистські гуртки і в деяких інших містах.

В літературі є підрахунки, згідно з якими на середину 90-х років вони існували в 7 містах і налічували близько 400 учасників. Навіть якщо ця цифра й точна (хоча джерела й методологія підрахунків, щонайменш, викликають запитання), то очевидно, що нова течія не мала бази в робітничому класі. На це були об'єктивні причини: вони полягали в соціальній відсталості самого робітництва.

Тому марксистських гуртківців-пропагандистів спіткав той же ефект, що й народників на селі - «ефект невпізнання»: реально існуюче робітництво було далеке від якостей «передового революційного класу», котрі йому «мали належати» згідно вчення К.Маркса. «Політичне невігластво має було вельми глибоким,» - згадував Л.Троцький (Бронштейн) про свої перші враження від роботи в Миколаєві. О.Мартінов-Пікер зі свого знайомства з робітниками Чернігова виніс враження теж не кращі: «Вони були настільки відсталі, що навіть не знали слова «страйк».

Отримавши перші досвіди, одні обмежились пропагандою «самих себе» (як у Харкові), інші (як в Одесі) вважали максимумом можливого «підготовку небагатьох свідомих робітників». Кияни ж зупинились на тому, що єдино доступна для робітників форма - боротьба економічна. Питання ж про те, щоб утворити робітничу марксистську партію не ставив практично ніхто, як наперед нереальну.

Імпульс для певних зрушень було надано з Петербургу. Там в 1895 році виник «Союз боротьби за визволення робітничого класу» - досить масовидна структура передпартійного типу, котра змогла забезпечити сталість і масовий рівень роботи - безпосередньо на підприємствах. Керували нею В.Ульянов-Ленін, Ю.Мартов та Г.Крижанівський. Столичний «Союз» розглядався його керівництвом як інструмент негайної політизації робітничого руху і як матриця марксистської партії.

Такий досвід було перенесено і в українську провінцію - через посланців петербурзького «Союзу», або ж його учасників, висланих поліцією (І.Лалаянца, І.Бабушкіна, І.Яковлева та інших). Протягом 1897 року два таких «союзи» утворилися в Києві та Катеринославі. Саме в їхньому середовищі й визріла ініціатива - об'єднання в єдину партію всеросійського мас-

штабу. Організацію установчого з'їзду взяли на себе кияни. Перший номер їхньої «Робітничої газети» в серпні 1897 року вийшов з закликом до однодумців об'єднатися в «одну могутню робітничу партію». Встановлювалися зв'язки з однодумцями в інших містах...

Зауважимо, однак, що ні за складом, ні за масовими зв'язками таку партію годі було вважати робітничою. Йшлося, строго кажучи, про об'єднання гуртків марксистського напрямку, яке збиралось виступати від імені робітничого класу. Подібна суперечність між назвою та суттю стала згодом традиційною для соціал-демократії.

Та ця обставина не стримувала енергійних та честолюбних фундаторів російської соціал-демократії. В перших числах березня 1898 року у Мінську зібралися 9 делегатів установчого з'їзду РСДРП. 5 з них представляли український регіон - К.Петрусевиц, П.Тучапський, Б.Ейдельман, М.Вигдорчик, А.Кремер. Двоє з них - Б.Ейдельман та А.Кремер - увійшли до першого Центрального комітету (ЦК) РСДРП. Отже, делегати проголосили створення Російської соціал-демократичної робітничої партії та затвердили програмний Маніфест, написаний П.Струве. У ньому лаконічно викладались цілі партії: встановлення демократичного ладу на найближчу перспективу, соціалізму - як кінцева мета, Шлях до нього уявлявся тривалим.

Серед істориків триває дискусія з приводу того, чи можна вважати цей з'їзд, його ухвали, рівнозначними створенню РСДРП. Гадаємо, що ці ухвали можна вважати скоріше декларацією про наміри створення партії, ніж самим створенням.

РСДРП поки-що не мала обов'язкових для партії атрибутів - програми, статуту, самого інституту членства. Невдовзі по з'їзду вона втратила й керівний центр - ЦК, заарештований поліцією.

Ще суттєвішою уявляється та обставина, що РСДРП не пройшла ще етапу свого ідейного й тактичного самовизначення. В 1898 році під «дахом» РСДРП гуртувалися занадто різні політичні елементи, щоб довго триматись разом: революціонери, демократи-ліберали, соціал-реформісти.

Значення «мінської ініціативи» полягало якраз в тому, що вона поклала початок формуванню РСДРП. Після того, як її створення було проголошено, процес розбудови партії виявився незворотнім. В той час, було надано поштовх політичному самовизначенню й інших течій російської опозиції.

2.4. Оживлення народництва

Незабаром після мінського з'їзду від РСДРП почала поступово відходити ліберально-демократична інтелігенція. Вона нарешті приступила до створення власних організацій. Та ще більш значущим з точки зору перспективи фактом стала активізація народництва.

Як ми вже зазначали, ця течія зберігала свою ідеологію і коріння в суспільстві. Конкуренція ж з соціал-демократією послужила тим творчим ферментом, що прискорив кристалізацію цього напрямку. Річ в тім, що народники чи не першими серед опозиції зуміли побачити «ахілесові п'яти» вітчизняних марксистів - їхні претензії на гегемонію у визвольному русі, при слабкості позитивної програми та схильності підмінити конкретний аналіз і прогнози розвитку загальними фразами. Так, народницькі теоретики - М.Михайловський, М.Даніельсон, В.Воронцов - справедливо вказували на те, що марксистки по суті безпорадні перед головним для країни питанням - селянським. Дійсно, і Г.Плеханов, і П.Струве, і молодий В.Ульянов-Ленін виходили у своїх прогнозах з того, що селянство має повторити долю своїх «співбратів» на Заході - зникнути як клас, пролетаризуватись, поповнивши ряди або пролетарів, або капіталістичних фермерів. І цей процес розцінювався як позитивний, бо готує суспільну базу для пролетарської соціалістичної революції. Мало того, що така постановка питання не витримувала моральної критики - бо означала примирення з соціальною трагедією велетенських масштабів. Вона являла собою ідеологічний догмат, близький, зауважимо, лібералам зразка Д.Піхна. В опублікованій у 1893 році талановитій публіцистичній книзі В.Воронцова «Наші напрямки» (вона стала добре відомою і в Україні) влучно підмічено: «Вони (марксистки-Авт.) повторюють стару буржуазну історико-економічну теорію, лише прикрасивши її гіпотезою про молочні ріки та кисельні береги в віддаленому майбутньому, вимагаючи за цю принаду експропріації селянства та пораблення праці тепер і в найближчому майбутньому Росії».

Народники значно краще, ніж марксистки, бачили й хронічні вади індустріального капіталізму в Росії, що відрізняли його від західного і суперечили марксистській версії про те, що країна йтиме «західним» шляхом - вузькість ринку, насаджування індустрії ціною розорення інших економічних укладів, явища моральної деградації суспільства.

Праці М.Михайловського та В.Воронцова зберегли «власне обличчя» народництва, його оригінальні концепції, творчу самостійність. Вже в 90-ті роки почала викристалізовуватись альтернативна соціалістична течія, послідовники якої називали себе «соціал-революціонерами» (есерами) на відміну від «соціал-демократів». Різниця між цими самоназвами - не просто гра слів. Всупереч соціал-демократам, які зводили завдання майбутньої революції в Росії в основному до політичних перетворень (зміни царизму демократією) та «розчистки простору для капіталізму», есери бачили ці завдання на порядок глибшими. Революція означає, на їх переконання, не тільки встановлення демократії політичної, а й соціальної - подолання великої капіталістичної та поміщицької власності, й самого гніту трудящих великим

капіталом, цим «руйнівним» явищем. Коротше кажучи, до «соціалізації суспільства» слід приступати тепер, а не чекати поки сам капіталізм «дозріє» до власного подолання, що було властиве соціал-демократії. Анти-капіталістичний радикальний пафос подібної концепції щонайкраще відповідав своєрідному менталітету суспільства, перш за все інтелігенції. З середини 90-х років оживлення в рядах народників-есерів стало безспірним фактом.

В 1894 році київські студенти заснували перший гурток цього напрямку в Україні. Протягом трьох наступних років осередки есерів виникли ще в 6-ти містах - Одесі, Полтаві, Бердичеві, Житомирі, Катеринославі та Харкові. Будучи найміцнішими в Росії, українські гуртки есерів взяли на себе й ініціативу створення загальноросійської партії.

Після заснування в серпні 1897 року власного об'єднання - Південної партії соціалістів-революціонерів (ППСР), вони в наступні роки провели ще три з'їзди, присвячені вивченню програмних питань (в Києві та Полтаві). Після четвертого з'їзду в 1900 році ППСР розповсюдила свій програмний маніфест - перший в Росії програмний документ есерівства. У ньому визначалась головна мета - «соціалізація виробництва» та намічалась тактика «тиску на самодержавство». Про терор вже не згадувалось.

Таким чином, неонародники теж впритул підійшли до створення власної партії.

2.5. Національні рухи та течії. Переформення «українофільство»

Подвійно складні проблеми постали перед лідерами національних рухів. Визначаючи своє ставлення до проблем, що стояли перед російським суспільством в цілому, вони змушені були розв'язувати й цілий ряд завдань, пов'язаних з утвердженням політичного статусу своїх народів - у формі повної незалежності, чи автономії (адміністративної або культурної).

Перш за все, з небаченою раніше гостротою постала проблема протистояння правовій дискримінації національних культур і цілих народів. Як не парадоксально, але саме з «ліберальної весни» Олександра II ця практика (її в обихідку називали «обрусінням») стала набувати планомірних і цілеспрямованих форм, вже, до речі, апробованих «цивілізованою» Європою. Циркуляр міністра внутрішніх справ Д.Валуєва в липні 1863 року, заборонивши вживання української мови у школі та сфері друку, поклав початок адміністративним гонінням української національної культури. Наприкінці 60-х років з'явилося ціле «антипольське» законодавство, аналогічне за спрямуванням. Нарешті, сплеск антисемітизму після вбивства Олександра II викликав нову хвилю утисків євреївства. В 1882 році євреям заборонили купувати нерухомість на селі, в 1887 році - вступати до вузів.

Кожен такий крок уряду вимагав від національної інтелігенції адекватної реакції захисту прав своїх народів, їх культурної самобутності.

В той же час, всеросійські процеси економічної та культурної інтеграції ставили на кон політики саму перспективу розв'язання національної проблеми. Подобалось це комусь чи ні, але зникла регіональна замкненість, благополуччя національних районів залежало від всеросійського ринку все тісніше, а у флагманських господарських галузей - і абсолютно. В Україні, як і скрізь, почав руйнуватись традиційний господарський уклад, зростали міста з їх національно-культурним різнобарв'ям. Ріс і російськомовний прошарок населення.

Всередині кожної національної верстви поглиблювалась економічна диференціація. Суворою реальністю залишалось соціальне пригнічення, наростали міжкласові антагонізми.

Таким чином, на практиці перед лідерами національних рухів поставало широке коло питань, які потребували конкретного розв'язання. Чому надати пріоритет - соціальним завданням чи національним? Як сумістити потребу в консолідації «своїх» націй з самим фактом соціально-економічних протиріч? З культурно-національною диференціацією українського суспільства, суспільства багатонаціонального? Зрештою, з якими саме класами пов'язати саму національну ідею, якщо класи, породжені модернізацією (робітники, капіталістичні підприємці разом зі значними верствами інтелігенції) залишались загалом чужими національній ідеології, традиційні прошарки, ці осілки національної традиції (селяни, ремісники чи окремі групи дворянства) перебували в стані соціального відставання, або й деградації?

Національне питання мало й свій геополітичний бік. Якщо кордони в Європі залишались стабільними, а суверенні права великих держав на підвладні території не оспорювались, то в які саме форми має вилитись національне самовизначення? І як взагалі будувати стосунки з домінуючими націями всередині цих держав?

Сама європейська ідеологічна кон'юнктура другої половини XIX століття теж не дуже сприяла національним рухам. Процеси капіталістичної модернізації європейських суспільств та становлення систем представницької демократії зміщували суспільний інтерес до раціональних модерністських концепцій - утилітаризму, позитивізму, лібералізму, соціалізму у марксовій та інших інтерпретаціях. Властиве першій половині XIX століття захоплення національною романтикою вже минуло. Показово, наприклад, що навіть російське слов'янофільство, модне свого часу, фактично виродилося в другій половині XIX століття. Публікація в 1869 році праці найяскравішого з епігонів цієї течії, М.Данилевського, - «Росія і Європа» - не викликала особливого інтересу.

Значить, вимагалась зміна самої методології мислення в національному питанні в плані поєднання національних ідей з сучасними теоріями. Це було річчю непростю, надто ж для речників «малих» народів України, що волею історії опинились в ізоляції. І яким ще судилося знайти своє місце в процесах суспільного оновлення.

Симптоматично, що ідеї міжнародного порозуміння й подолання історичних бар'єрів ставали чимдалі популярнішими серед поступової інтелігенції цих народів. Доречно тут згадати про кримсько-татарський просвітницький гурток «Тарджиман» («Перекладач»), який групувався в 80-90-ті роки навколо міського голови Бахчисарая І.Гаспір-Алі (М.Гаспринського). Його версії «російсько-східної згоди», «обміну ідеями» між слов'янськими та тюркськими народами лежали саме в такому руслі.

Мотив міжетнічного порозуміння - досить відчутний і в творчості зачинателів нової єврейської літератури в Україні - Шмуеля Агнона (Чакеса) та Хаїма Бяліка. Політичні партії, які діяли пізніше в середовищі українського єврейства цілком успадкували такий гуманістичний нафос. Властивий він і певним колам польської інтелігенції, хоч, можливо, й меншою мірою.

Проте майбуття цих наростків нового мислення в національній проблемі залежало від зустрічних кроків з боку найбільших народів Росії - російського та українського.

«Українофільство» в 60-70-ті роки. Перспективи національного розвитку України, ясна річ, в першу чергу визначалась українським народом, ступенем його зрілості та консолідованості. Формування ж цих якостей великою (хоч далеко й не повною) мірою залежало від української національної інтелігенції - єдиної елітарної верстви українців, її здатності до вироблення концепцій розв'язання «українського питання» та спроможності об'єднати суспільство на базі цих концепцій.

Саме пошуки модерної національної ідеології й склали суть «українофільства» пореформенної доби.

«Ліберальна весна» кінця 50-х років викликала оживлення і на цій ділянці суспільного спектру. Істотно розширився сам склад учасників «українофільської» течії. Поруч з ветеранами зразка П.Куліша, В.Білозерського та М.Костомарова, які групувались навколо столичного журналу «Основа» (заснований в 1860 році), діяльну роль у ній стала грати ціла плеяда студентської молоді - вихідців з дрібного дворянства або й «тяглих» станів. Дехто з них зайняв чільне місце в українському культурному процесі - М.Драгоманов, П.Чубинський, О.Русов, Ф.Вовк. Новим явищем стала участь в українському русі так званих «хлопоманів» - вихідців з польсько-шляхетських родин Правобережжя. Серед них виділялись постаті

В.Антоновича, Б.Познанського, Т.Рильського, А.Свидницького, К.Михальчука.

Широю стала сама географія діяльності «українофілів». Їхні гуртки, стилізовані під сільський лад - «громади» - з'явилися практично по всіх великих містах - у Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Єлисаветграді.

Але навіть у той момент, момент підйому, впадали в вічі явні слабкості тодішнього «українофільства» - його провінційність, відсутність яскравих, масштабно мислячих особистостей (як, скажімо О.Хом'яков та Т.Грановський в дореформенній Росії, О.Герцен, М.Чернишевський - пізніше). А ще гірше - явища ідейного застою.

«Українофільство» залишалося в полоні старих ідейно-філософських підходів ще 20-літньої давності. Носіями цих підходів являлись представники старшого покоління, чий журнал «Основа» формував ідеологію всього напрямку. На фоні тодішнього розмаїття суспільних ідей «Основа» програвала нав чисто інформативному плані - вона обмежувалась оглядами української літератури та літературними публікаціями. Причому навіть у цій царині «основ'яни» часом «хватали через край» у прагненні довести «рівність» української літератури зі світовими зразками. М.Михайлов, оглядач з «Русского слова» резонно зауважував П.Кулішеві, який «урівняв» Г.Квітку-Основ'яненка з Шекспіром та Шіллером: «Ми цілком співчуваємо П.Кулішу в його любові до батьківщини, в його бажанні щастя та блага їй, багатства та розвитку її слова; але вважаємо, що своїми непродумано-перебільшеними вигуками про велич та геніальність українського письменництва він лише підриває авторитет письменників, яких вихваляє».

Коли ж «основ'яни» бралися за більш масштабні теми, вияснялося, що їхня філософія не йде далі двох речей: доказу «окремності» та «самобутності» українців як народу і його «рівності» з росіянами й іншими народами. А сам «український культурний тип» вимальовувався в душі романтичних абстракцій часів Кирило-Мефодіївського товариства.

В статті М.Костомарова «Дві російські народності», вміщеній «Основою» в 1860 році українці наділялись «широю вірою христовою», демократизмом та іншими чеснотами, яких автор не бажав знаходити в росіян. Докази він черпав у «славному минулому».

Наступного, 1861 року, журнал надрукував 5 «Листів з хутора» П.Куліша з іншим баченням проблеми «самобутності». Її автор знаходив у селянській культурі, яку протиставляв «жидівській культурі городів (міст - Авт.)». «Хутір», таким чином піднімався до значення взірця - альтернативи цивілізації: «Цивілізація, кажуть, веде чоловіка до всякого щастя. А як же ні? Що тоді, панове? Де тоді візьмете людей, свіжих душею та міцних здоров'ям,

щоб іншим робом зопсовану по своїй землі жизнь поправити?). Не варто сприймати ці сентенції зі зверхньою посмішкою, як це властиве численним критикам кулішевого «хуторянства». П.Куліш виступав проти апологетики наступаючої індустріальної цивілізації, вказував на її вади - бездуховність, голий прагматизм, зрештою, фізичну деградацію. І намагався знайти життєву антитезу цьому, відстояти в правах самобутню народну культуру українців. П.Куліш зовсім не самотній у таких пошуках. Критикою «трактирної цивілізації» заповнена пореформенна російська публіцистика, надто ж - народницька. Варто лиш подивитись номери «Русского богатства», редактованого М.Михайловським. Але те, що пропонувалось натомість, було лише консервативною утопією: П.Куліш бажав залишити все «так як є», тобто не пропонував нічого: «Тако киньте хоч нас, будьте ласкаві, по хуторах про запас...»

Твердження М.Костомарова й П.Куліша мали історичний смисл в ситуації, коли саме існування українців як окремого народу офіційно заперечувалось, а сама «малоруська народність» часом зверхньо висміювалась. Але ж обидва зупинялись на півдорозі, залишаючи без відповіді головне питання - а що ж чекає їхнє «українство» далі? в перспективі? Обом ця перспектива не уявлялась чітко, але в усякому разі - в нерозривній єдності з Росією. А в такому разі український рух втрачав свій політичний смисл, стратегічні орієнтири. По-своєму логічним було те, що основ'яни радили облишити «політику» і зосередитись на культурній діяльності («Облиште політику», - наставляв П.Куліш). Бачення політичної перспективи не було властивим і решті «громадівців». Навіть з їхніх заяв у безцензурній пресі важко було уловити щось конкретне. Зокрема, в листі київських «громадівців», вміщеному в лондонському «Колоколе» О.Герцена, в загальних рисах говорилося про якесь «слов'янське об'єднання» в невизначеному майбутньому, можливо, навіть під скіпетром російського царя, але без «мертвозної централізації». А поки-що висловлювалось скромне побажання - щоб «уряд допомагав українцям у розвитку їхньої мови».

На практиці «громадівство» було підкреслено аполітичним. В 1862 році воно офіційно відмежувалось від російських радикалів; спроби «Землі і волі» встановити контакт з київською «громадою» виявились марними. Негативну реакцію зустріло й польське повстання 1863 року, а П.Куліш з В.Білозерським відправились «русифікувати» Польщу в ранзі чиновників Міністерства освіти.

Увага «громадівців» фокусувалась на культурних починаннях. І в цьому сенсі їхні засилля були далеко не безплідними. Вперше перед урядом ставилось питання про узаконення української мови, хоча б в початкових школах - про це особисто клопотав П.Куліш перед міністерством освіти. Було

розпочато підготовку українських підручників. Вийшла «Граматка» П.Куліша, «Байки» Л.Глібова, готувались до друку підручники з зоології та географії («Дещо про світ божий»). «Громадівці» дали поштовх етнографії та історіографії, діючи пізніше через відкрите в Києві Південно-Західне відділення Російського географічного товариства та львівське Літературне товариство ім. Т.Г.Шевченка (засноване в 1873 році). 7-томник матеріалів етнографічної експедиції до Південно-Західного краю, підготовлений під керівництвом П.Чубинського, і нині - неоціненне підспір'я для істориків.

Публікацію в 1878 році українського перекладу «Нового Заповіту» (виконаного П.Кулішем) теж можна вважати подією неординарною. А як не згадати з вдячністю про такі подвижницькі починання на ниві народної освіти як мандрівне вчителство або недільні безплатні школи для дорослих - в них новаторськими методиками швидко навчали грамоті та початкам предметів. Перша в Росії така школа відкрилась саме в Києві 11 жовтня 1859 року.

Однак, всі ці досягнення та ініціативи не могли порятувати «громадівство» від кризи й внутрішнього розшарування. Дистанціювання від політичної діяльності та якоїсь політичної ідеології являло собою стратегічну помилку, якими б мотивами воно не обумовлювалось (ці мотиви, як завжди, були різними).

Справа в тому, що навіть мирна культурницька діяльність вступала в протиріччя з політикою та самою психологією царської бюрократії, звиклої з підозрою ставитись до всього неординарного. Після кількох доносів польських поміщиків уряд 12 червня 1862 року заборонив недільні школи. Через рік з'явився Валуєвський циркуляр, навіяний острахами «малоросійського сепаратизму». Дехто з «громадівців» потрапив під поліцейські переслідування. «Політика», таким чином, сама вторгалась у громадівське середовище.

Зазнавши адміністративних ударів, «громадівство» зайняло пасивну очікувальну позицію. І здало свої позиції навіть там, де могло їх втримати. Скажімо, закон звільняв від попередньої цензури книги обсягом понад 10 друкованих аркушів. Так що залишався певний простір для українського друкованого слова. Та україномовне друкування практично завмерло. Якщо в 1861 році українською мовою вийшли 33 назви книг, то в 1865 році - всього 6, а наступного року - жодної. Ми вже не згадуємо про можливості нелегального випуску літератури, якими так успішно користувались російські підпільники. Тодішні «українофіли» й не пробували вдаватись до таких засобів. Правда, на початку 70-х років, коли урядовий тиск дещо ослаб, «українофільство» спробувало вийти з тіні. Його ветерани, об'єднавшись у «старих громадах», виступили з рядом культурних ініціатив, включаючи й заснування Літературного товариства ім.Т.Г.Шевченка. Однак, Емський едикт Олександра II (1876 рік) поклав край ілюзіям: віднині заборонявся навіть імпорт україномовної літератури з-за кордону.

В такій ситуації «українофільство» почало розшаруватись. Ще в 60-ті роки від нього відійшла більшість «хлопоманів» - в проросійських настроях та лоялізмі решти «українофілів» вони запідозрили «російську інтригу», спрямовану проти поляків. Серед решти помітився поділ на тих, хто перейшов на урядові позиції (як М.Костомаров і П.Куліш) і тих, хто прямував до політичної опозиції. А оскільки ініціатива у останній належала «общеросам», «громадівці» рушили до них. Старше покоління («старогромадівці») - до лібералів, молодше («новогромадівці») - до народників.

О.Русов, П.Житецький, В.Антонович та М.Старицький брали участь у спільній з російськими лібералами тасмній нараді (в Києві у грудні 1878 року). Домовились про створення спільного об'єднання - Ліги опозиційних елементів. Щоправда, чимось особливим воно себе не виявило. Проте, і в такій «упражці» «українофілам» випадала роль, щонайбільше, «молодших братів».

Для більшого потрібна була власна організація й більш-менш чітка політична платформа. А її бракувало.

М.Драгоманов. Спроба вивести «українофільство» з застою стану, перетворити його в самостійний і сучасний політичний рух становить історичну заслугу Михайла Драгоманова, цього, без перебільшення, «українського Герцена».

Життєва школа цього діяча довгий час була тією ж, що і в більшості «громадівців». Сімейне виховання в родині дрібного полтавського поміщика, Гадяцьке повітове училище, гімназія і нарешті - Київський університет, що до нього цей 18-річний юнак вступив у 1859 році, в пору «ліберальної весни». Ще далі - навчання, «громадівство», захист магістерської дисертації, трирічне наукове відрядження за кордон. І здавалося б - всі перспективи благополучної кар'єри обдарованого науковця.

Проте, саме в цей час сформувався інший М.Драгоманов - мислитель та політик, всебічно ознайомлений з сучасним досвідом і концепціями суспільного розвитку. Останнє піднесло до особистості над «провінціалами» - «громадівцями», не кажучи вже про університетське начальство. У вересні 1875 року його звільнили з роботи за «вільнодумство» і на початку наступного року він назавжди виїхав за кордон. Незабаром у Женеві він разом з М.Павликом та С.Подолінським почав випускати альманах «Громада», а потім і однойменний журнал - перший український легальний часопис з суспільно-політичних тем. Саме в закордонні побачила світ ціла низка праць цього визначного мислителя - «Передне слово до «Громади», «Антракт з історії українофільства», «Історична Польща та великоруська демократія», «Нарис української соціалістичної програми», «Чудацькі думки про українську національну справу» й деякі інші. Їх значення, без перебільшення, епохальне: саме вони вивели «українофільство» на рівень політичної течії, причому на такий рівень, який відповідав вимогам часу. Що в них нового?

Насамперед те, що автор вперше в історії української суспільної думки спромігся побачити саму «проблему України» у контексті загальноєвропейських процесів суспільного оновлення. А розв'язання цієї проблеми намагався будувати на ґрунті сучасного досвіду та сучасних політичних доктрин (лібералізму, соціалізму, анархізму, федералістичних концепцій). «Універсальний суспільний та науковий поступ» - такою була точка опори М.Драгоманова. Тому й сама його методологія мислення набувала незвичних для «українофільства» рис - раціоналізму та модернізму: вона базувалась на раціонально осмислених сучасних реаліях та запитах, а не емоціях (нехай і «патріотичних») та спекулятивній романтиці минулого.

Аналізуючи досвіди українського руху крізь таку призму, М.Драгоманов вказав на головні його вади - інтелектуальне відставання, консерватизм, провінційність. А також - чимдалі сильніші націоналістичні тенденції «національство», за термінологією автора. Від них не були вільні навіть визнані авторитети - О.Кониський, Б.Грінченко, П.Чубинський та інші. Той же П.Чубинський, послідовний борець за розкріпачення українства (пригадаймо його вірш-гімн «Ще не вмерла Україна», написаний в 1863 році) не схильний був поширювати принцип рівноправ'я на українських євреїв. «Не можна зневажати інтересів християнського працюючого населення, експлуатованого євреями. Отримавши в даний момент всі права, євреї придушуть селянина.» - писав він в 1872 році.

Саме обмеженість «українофільства» заважала йому перетворитися в силу загальнонаціонального масштабу, здобути визнання. Звідси - заклики до перегляду старого багажу, його критика, котра вперше зазвучала з такою відвертістю саме в М.Драгоманова. «Наше національство зовсім уже не таке мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іноді наші люди про москалів, поляків, жидів і подумайте, що сталося би з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалося нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Яке б вони їм обукраїнення приписали!». Причини живучості націоналізму в Україні мислитель вбачав як в утисках уряду, так і в відставанні українців від Європи, неосвіченості їхньої інтелігенції. Тому й закликав цю інтелігенцію «навчатися європейської науки», «наводити мости» до передових політичних верств інших народів (насамперед слов'янських), зайнятися живою культурною працею на користь народу, а не «культурами національних святощів» - мови, церкви, фольклору. «Мова не святощ, не пан людини, а його слуга», - повторював він.

Принципово інші вихідні основи обумовлювали й принципово новий підхід «українського Герцена» до розв'язання національної проблеми: воно повинно йти пліч-опліч з розкріпаченням суспільства, особи. Загальну схему такого розв'язання він вбачав у «громадівському соціалізмі». Суть цієї схе-

ми-концепції полягала в побудові - на основі вільної угоди осіб, колективів - федерації виробничих та територіальних асоціацій - «громад» - у «загально-російському» та всеєвропейському масштабі. Побудована знизу доверху на демократичних засадах самоуправління, добровільності така система мала виключити політичний диктат і ставила на головне місце людську особу з її невід'ємним правом вибору. А для М.Драгоманова саме вона, ця особа, ставила «начало начал» в політиці.

В такому баченні майбутнього український мислитель віддав данину європейській політичній думці (зокрема ідеям А.Сен-Сімона, Ж.Прудона та іншим), врахував він і геополітичне становище українського народу, який знаходився в оточенні сильних держав і розвиненіших та численніших націй. Це, на переконання М.Драгоманова, робило малореальною перспективу утворення української незалежної держави або ж автономної одиниці, збудованої на чисто національній основі. Тому він і віддав перевагу формам і структурам територіального самоуправління. Нарешті, такий підхід відображав і специфіку внутрішньої структури української нації, що не мала власної політико-економічної еліти: «Ми думасмо, що наша Україна, котра не має ні свого попівства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне од природи мужицтво, залюбки прийме науку про безначальні й товариські порядки, що через те варто працювати громадівцям, а найбільше тим, котрі зросли в Україні».

Осмыслиючи історичне місце драгоманівської ідейної спадщини мусимо визнати її спадкосмість по відношенню до тих принципових засад, які були започатковані ще Кирило Мефодіївським товариством - демократії, федералізму, емансипації особи та ненасильства в політиці. М.Драгоманов скептично ставився до тероризму, як і взагалі до будь-яких сценаріїв суспільних перетворень всупереч волі самого суспільства, хоча й бачив життєву обумовленість радикалізму.

Водночас, ця спадщина увібрала в себе цілу гамму загальноєвропейських суспільних тенденцій другої половини XIX століття: ідеї і практику інтеграції різних народів та культур, прямування до більш раціонального й справедливого суспільного устрою, соціальної демократії. Вона проникнута типовим для того часу оптимізмом, переконанням в перемозі прогресу над традицією та архаїкою.

Свої концепції М.Драгоманов намагався реалізувати на практиці - через створення української соціалістичної партії. Робота в цьому напрямку розпочалася в 1883 році - розробкою проєкту програми такої партії. В ньому йшлося про досягнення «громадівського соціалізму» мирним еволюційним шляхом, розгортання пропагандистської організації на подібній платформі. Відомо, що довести до кінця цю ідею вдалося лише в Галичині: створена там

в 1890 році радикальна партія базувалась на ідеях М.Драгоманова. У «підросійській» Україні зробити те ж саме не вдалося, перш за все - через поліцейські переслідування. Двоє учнів М.Драгоманова - В.Мальований і І.Прісецький, які займалися практичною організацією такої партії, потрапили до лабет охоранки.

Та справа полягала не лише в цих, звичайних для Росії, реаліях. Самі концепції М.Драгоманова дещо хибували на абстрактність. їм бракувало визначеності, особливо - в питаннях тактики, вибору методів діяльності. Заклики М.Драгоманова, звернені до української інтелігенції - «осідати в мужицтві й робити все, що дозволяють обставини», «розмежувати працю» з російською інтелігенцією й т.п. - звучали не зовсім переконливо й реалістично. Тим, хто слідував таким закликам, залишалося або робити звичайну роботу вчителя чи земського агронома, облишивши «політику», або, в протилежному разі, - «осісти» в тюремній камері. Дещо подібне, до речі, пропонували в Росії, ліберальні народники на кшталт М.Михайловського та М.Воронцова - і з тим же успіхом. До того ж, сам ґрунт для сприйняття драгоманівського соціалізму в той час - у 80-90-ті роки - був ще занадто вузьким у середовищі «українофільської» інтелігенції. Якщо представників її старшого покоління не влаштовував нахил М.Драгоманова до «політики» та конституціоналізму і вони, подібно до П.Житецького, продовжували вважати «українофільство» «тільки культурним», то молодь, радикально настроєна, продовжувала поповнювати російські соціалістичні течії, відсуваючи національні проблеми «на другий день після революції». В свою чергу, націоналістично налаштовані групи української інтелігенції відштовхували драгоманівський раціоналізм, помірковане тлумачення національного питання. З цієї причини М.Драгоманов незабаром став «персоною нон грата» для галицьких народоців (про них докладніше піде мова в окремому розділі). А також був підданий критиці деякими «українофільськими» діячами з Наддніпрянщини. Один з найенергійніших з них, О.Кониський, в полеміці з М.Драгомановим стверджував, що «націоналізм - єдино певний ґрунт, де може зрости й пишатися усе те, що зветься щастям людей». Тому, подальший поступ українського руху пішов значною мірою «поза Драгомановим».

«Політизація» українського руху. Тим не менш, «український Герцен» та його женецький гурток дали життя новій тенденції в таборі «українофілів» - політизації, переходу до політичної боротьби з імперським режимом й політичному самовизначенню.

Переломним у цьому плані виявилось останнє десятиліття XIX століття - 90-ті роки. Влітку 1891 року у Каневі четвірка студентів (І.Липа, М.Базькевич, М.Байздренко та В.Боровик) заснує «Братство тарасівців». Незабаром до нього приєднався київський студент-юрист М.Міхновський -

одна з найпомітніших згодом фігур в українській політичній історії. В 1896-1897 роках (точна дата невідома) Л.Українка та І.Стешенко заснували в Києві українську соціал-демократичну групу; згодом у ній співпрацювали В.Винниченко та М.Кривинюк. Кількома роками пізніше, десь близько 1900 року виникає ще одна група (правда невелика) з претензіями на всеукраїнський масштаб діяльності - Українська соціалістична партія. Її учасниками були інтелігентні поляки (М.Меленевський, Б.Ярошевський й інші), які поділяли свої симпатії між модним у той час соціалізмом, «українофільством» та польською національною ідеєю.

У контексті цього ж самого процесу - «політизації» - слід розглядати й ще один факт - утворення Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗБУО) весною 1897 року. Ініціаторами її створення виступили О.Кониський разом з молодшими діячами Київської громади - С.Єфремовим, Є.Чикаленком та іншими. Незважаючи на заявлену «безпартійність», це об'єднання поступово еволюціонувало в бік націонал-лібералізму. Воно мало досить потужну матеріальну базу, зв'язки в середовищі «громадівської» інтелігенції. Вірогідно, що під впливом ЗБУО перебувало й наймасовіше українське молодіжне об'єднання, «зафіксоване» жандармерією в другій половині 90-х років, - «Молода Україна». Остання мала близько двох десятків місцевих «громад» з приблизно 400-ми учасників.

Поява подібних структур симптоматична: культурництво та пасивність на ниві політичної діяльності, домінуючі колись, вже відходили в минуле у тій передреволюційній атмосфері. Очевидно, що з точки зору масовидності, організаційних зв'язків, «українофілі» кінця 90-х років минулого століття вже стояли впритул до створення власних партій. Це вказує на синхронність процесів у цьому середовищі з тими, що розвивалися у лоні загальноросійської опозиції, зокрема, соціал-демократії та есерівства.

Проте, в іншому суттєвому розрізі - ідейно-політичній визначеності - ця течія ще помітно відставала. Й це зрештою стало на заваді формуванню українських національних партій.

Якщо «старогромадівцям» із ЗБУО навіть чисто психологічно важко було здолати інерцію «аполітичного минулого», то молоді бракувало іншого - життєвого та інтелектуального досвіду, без якого неможлива елементарна стійкість, чіткість і послідовність в політиці. Все це, однак, не заважало їй виступати з різними ідейними ініціативами, настільки ж радикальними, настільки й невизначеними політично. Якщо «тарасівці» тяжили до суто національних цінностей («передовсім дбаймо про національну волю»), то інші - до поєднання національних ідей з соціалізмом, доктриною класової боротьби. Маються на увазі гурток Л.Українки, УСП В.Ярошевського та соціалістичні групи в студентських «громадах». Яка плутанина при цьому

виникала - свідчить хоча б опублікований нещодавно цікавий документ - рецензія Л.Українки на проект програми УСП, надісланий Б.Ярошевським. У цьому документі ідея національного визволення («незалежна Українська держава») поєднувалася з соціальним аналізом, виконаним у дусі марксистської теорії класової боротьби пролетарів з буржуазією. Л.Українка помітила це протиріччя: адже якщо вірність соціалістичній ідеї вимагала зближення з ідейно близькими партіями: перш за все російськими (бо класовий ідеал спільний), то «сепарація України» (незалежність) - національної консолідації українських партій - як соціалістичних, так і буржуазних. Але в останньому разі «соціалізмів либонь прийде стільки ж користі, скільки прийшло її італійському демосові з визволеної Італії». І взагалі «для тактики треба конче встановити, що має бути насамперед осягнено, чи відокремлення України від Росії, чи соціально-політична реформа в границях теперішньої російської держави?» - цілком слушно ставила питання поетеса.

Якщо опустити другорядні деталі, то учасникам українського руху бракувало поки-що ясності в головних питаннях: форми розв'язання українського національного питання (самостійність, національно-територіальна автономія чи культурна автономія), вибору шляхів та засобів для досягнення своїх цілей, поєднання національних завдань з соціальними, класовими. Загальні підходи до цих питань лиш намічались. При цьому, однак, «українофільство» продемонструвало «живучість», здатність до адаптації відповідно до нових умов. А отже - і зберігало перспективу саморозвитку.

2.6. Криза польського патріотичного підпілля в Україні

Тим часом, такий історичний варіант - варіант поступального руху - був далеко не єдиним з можливих. Драма польського патріотичного підпілля в пореформенній Україні вказувала й на ще один - застій і ізоляцію.

Це було великою мірою задано об'єктивно-внаслідок декласування шляхти, скорочення польського землеволодіння, послаблення впливів польської еліти та її культури, традиційно пов'язаної з землеволодінням. З іншого ж боку, процеси «русифікації», поширення російських прогресивних течій, а також розростання «українофільства» в самостійне й впливове явище - все це звужувало польські культурно-ідеологічні впливи. Чимдалі рельєфніше перед правобережними поляками окреслювалася історична дилема, тонко підмічена М.Драгомановим вже в 70-ті роки: «або бути пасивними свідками ходу життя, або просунути симпатії ближче до діяльності російського суспільства». На той час ці обидва «або» мали життєві прецеденти. Досить згадати про польську «хлопоманію» на фоні ворожості до неї з боку більшості шляхетських родин. В принципі В.Антонович мав на увазі при-

близно те ж саме, що й М. Драгоманов, коли писав у своїй знаменитій «Сповіді»: або спокута працею історичних кривд перед українським народом, або - рано чи пізно - втеча з України. Претензії «польщизни» на самостійну суспільну роль мали підстави в минулому, а не майбутньому.

Вже повстання 1863-1864 років в польських губерніях показало, що шляхетська основа цього руху себе вичерпала. В Україні цей виступ підтримали лише біля півтори тисячі польських дворян. Демократичні декларації їхнього уряду у Варшаві (мається на увазі «Золота грамота до сільського народу») уже вкотре наразилися на недовір'я правобережного селянства. Воно - як і 30 років тому - опинилося на боці царського уряду.

Не виправдалися і сподівання на підтримку Франції. Уряд Наполеона III практично не прореагував на цей виступ. Вже влітку 1863 року на правобережній Україні було відновлено «спокій».

Поразка повстання прискорила перегрупування сил в польському суспільстві взагалі, в українській «польщизні» зокрема. Багатьом здавалося, що «польська ідея» не має майбутнього. На польських землях у Росії та Пруссії набрала обертів жорстка асиміляторська політика; польська мова була зведена до другорядних навчальних предметів навіть у початковій школі. А в Росії вслася ще й кампанія «русифікації» землеволодіння. Правда, в Австрії становище «польщизни» виглядало стабільним. Однак, австро-пруське зближення, що розпочалося після 1866 року, не обіцяло преспектив і там, оскільки тягло за собою посилення впливу німецького елемента в державі Габсбургів. А культурно-господарське відставання окраїнних територій Австро-Угорщини робило «австрійський зразок» малообнадійливим.

В цій ситуації маїні класи «польщизни» та значна частина польської інтелігенції скоригували свою позицію в бік історичного компромісу з російською монархією. Формула такого компромісу вгадується в емігрантській літературі та публічних висловлюваннях польських діячів за кордоном наприкінці 60-х - на початку 70-х років: лояльність до Росії в обмін на блага економічного зростання та автономію, хоч і в обмежених рамках.

На ідеологічному рівні цей умонастрій вилився в поширення течії так званого «варшавського позитивізму», що її пропагандистом виступав з початку 70-х років популярний варшавський часопис «Тижоднік народовий». З точки зору змісту ця течія перегукувалася з капітулянтськими настроями.

На життєвому, побутовому рівні такі настрої оберталися громадською пасивністю, самоусуненням від якоїсь політичної діяльності. Польські аграрії з лихвою наверхували своє на ниві комерції - цукроварства, торгівлі збіжжям, комерційного сільського господарства. Кризові діла села 80-ті роки магнати пережили без великих втрат, зігнавши з землі «чиншову» шляхту.

Проте, такий шлях виявився неприйнятним для більшості поляків - середніх класів, робітництва, котрі потерпали і від економічного визиску, й від

національного приниження. А від минулого, в тому числі недавнього (маються на увазі екекуції середини 60-х років) заховали непримиренну ворожість до російської імперської системи. Дехто з них попрямував до російських народників - тут можна згадати про польські осередки «Народної волі», або про цілу когорту учасників народницьких гуртків у Росії та Україні - В.Осинського, Б.Бенецького, С.Гриневицького, Я.Стефановича, І.Рашевського та інших.

Інші (правда, таких було небагато) заявили себе прибічниками марксистського об'єднання «Пролетаріат» з інтернаціоналістським забарвленням. Та вступаючи на таку стежу доводилося приносити в жертву національну ідентичність разом з «польською ідеєю» - те й інше було немислиме для звичайного польського юнака, вихованого на національній романтиці, пошановуваній в польських сім'ях. Так само важко було переступити через психологічний комплекс ворожості до всього російського, не менш звичний серед польського загалу.

Тому, найбільш популярним виявився інший варіант - поєднання польського націоналізму з соціалістичними доктринами в тій чи іншій варіації. Його втіленням стала Польська соціалістична партія (ППС), утворена в лютому 1894 року. В Україні ця партія діяла через дочірні структури: спочатку через «Групу робітників-революціонерів», згодом - через Руську соціал-демократичну партію з головним осередком в Києві. Вважається, що до середини 90-х років ППС була найміцнішою серед опозиційних груп в Україні. І все ж впливовою силою загально-українського масштабу ця партія не була.

Справа в тому, що соціалістична фразеологія лідерів ППС (Ю.Пілуцького, С.Войцеховського, Г.Йодко-Наркевича) служила лише вивіскою, під якою приховувалися традиційна «польська ідея» - відновлення незалежності Польщі. Соціалізм же, так само як структури, подібні до «Руської соціал-демократичної партії», являлись лише засобами привернення на свій бік українських трудящих. Тих самих, що на їхню підтримку розраховували й російські соціалісти.

Подібно до всіх попередників-повстанців, діячі ППС всерйоз не розраховували на взаємодію з російською опозицією, вважаючи її слабким і ненадійним партнером в головній для себе справі - відновлення Польщі. Ставка на майбутнє пов'язувалася з державами-противниками Росії. В 1904 році Ю.Пілуцький вів переговори навіть з генштабом Японії. Цими ж тактичними розрахунками пояснювалися й корективи планів відновлення Речі Посполитої. В програмі ППС йшлося про польську державу на теренах Росії і дипломатично опускалися проблеми решти «двох Польщ» - австрійської та пруської. Це - неспроста: «пепеєсівці» враховували наявні австро-німецько-російські протиріччя і можливо вже в той час мали на увазі свій майбутній

тактичний союз з урядами Австрії та Німеччини. Пройде якихось десяти років і Ю.Пілуєвський разом з деякими своїми соратниками - ми відправиться формувати «польські легіони» в складі армії Четверного союзу.

Проте, в Україні націоналізм ППС не мав майбутнього. Глухою до нього залишалась поступова інтелігенція: навіть поміркована Українська соціалістична партія Б.Ярошинського не змогла знайти притулок в українському середовищі і зрештою злилась з ППС наприкінці 1903 року. А з другої половини 90-х років у ППС з'явився ще сильніший противник в особі російської соціал-демократичної партії. Остання зуміла підірвати вплив ППС навіть у Києві. І не без її інтриг в 1900 році «пепеєсівці» вперше зазнали розколу.

В Україні ця найвпливовіша польська партія опинилася на узбіччі політики й по великому рахунку могла розраховувати хіба-що на вдалий збіг міжнародної кон'юнктури.

Розділ 3. Створення політичних партій в Україні

Завершальний етап формування політичних партій співпав з революційною кризою в країні. Це закономірно: актуалізувалась проблема влади значить висувались і претенденти на її перерозподіл. Водночас міжпартійна конкуренція в середовищі самої опозиції спонукала до прискорення партійного будівництва. Все робилось значно швидше, ніж раніше - розроблялись та уточнювались програми, консолідувались організаційні структури, відбирались кадри. Оскільки ж в Росії це робити було складно, епіцентр партійного життя на цьому, завершальному етапі, змістився в закордоння. Звідси, від емігрантських політичних центрів, конспіративні нитки тяглися в царську Росію.

3.1. Створення РСДРП

Як вже зазначалось, постанови І з'їзду РСДРП являли собою лише перший крок до самовизначення соціал-демократії: як програмного, так і організаційного. Суть проблем, що перед нею стояли, можна коротко сформулювати наступним чином: в країні, де ще не сформувався робітничий клас, виникла робітничая партія під керівництвом радикальної інтелігенції.

Закономірно, що одразу ж після мінського з'їзду серед партійної маси розгорілися суперечки щодо вибору подальшої партійної тактики. Одні вважали, що оскільки робітники ще не «дозріли» до свідомої політичної діяльності (і тут вони мали рацію), соціал-демократія має займатися їх згуртуванням на єдино доступній їм платформі - боротьби за «насувні» цілі -

підвищення заробітної плати, обмеження робочого дня й т.п. В міру ж саморозвитку робітничого руху, він перейде на вищий політичний щабель. А до цього - «політику», тобто боротьбу за встановлення демократичного устрою, слід вести інтелігенції - як соціал-демократичній, так і ліберальній.

В 1899 році в Києві з'явилась брошура з претензійною назвою «Кредо», що у ній стисло викладалась ця схема. Незабаром вона дістала поширення по всій Україні та Центральній Росії. Її автором була О.Кускова, одна з початківців соціал-демократії, що згодом перейшла до ліберальної кадетської партії.

В радянській літературі ця течія, умовно названа «економістами», довгий час піддавалась нещадній критиці. Проте, не можна заперечувати того, що її погляди були, по-перше, калькою з досвіду західноєвропейського робітничого руху: він розвивався саме так, стадійно. А по-друге, їм годі було відмовляти в реалізмі й демократичності - адже, зрештою, робітничий клас сам на власному досвіді мав навчитися заявляти свої інтереси, а не передоручати цю справу ідеологізованим інтелігентським групам.

Завдячуючи саме цим своїм властивостям «економізм» в 1898-1900 роках мав незаперечний успіх. В Україні на його позиціях стояли практично всі групи РСДРП - Київська, Одеська, Харківська, а з 1900 року - й Катеринославська разом з її популярною газетою «Южный рабочий». Правда, в цих же організаціях знаходилися й опоненти названої течії - так звані «ортодокси» - прихильники негайної «політизації» робітничого руху під керівництвом соціал-демократії. Однак, вони являли собою меншість, до того ж - меншість незкоординовану й некеровану.

Злам у цю ситуацію внесли два фактори. Перш за все - політична криза початку ХХ століття. Масові страйки робітників, які прокотилися на індустріальному Півдні в 1903 році, виявили підвищену температуру соціальних настроїв робітництва та його зацікавленість проблемами політики: саме в той момент демократичні гасла стали виходити на кон робітничих вимог. Природно, що помірковані настанови «економістів», при всьому їх реалізмі, вже не відповідали настроям та амбіціям соціал-демократичної молоді.

Ще одним фактором стала діяльність емігрантської газети «Іскра», що почала виходити в Німеччині з грудня 1900 року. Секрет її популярності полягав саме тому, що вона якнайкраще «вловила» психологію та запити низового соціал-демократичного активу. Символічний такий факт: хоча до редакторської «шістки» газети входили й посивілі вже початківці марксистського напрямку - Г.Плеханов, В.Засулич та П.Аксельрод - редакційна політика поступово перейшла до рук В.Леніна та Ю.Мартова - діячів, пов'язаних саме з молодією генерацією соціал-демократії. Ю.Мартов, до речі, незадовго до

еміграції проживав у Полтаві під наглядом поліції і брав діяльну участь у створенні Харківської соціал-демократичної організації.

Авторитетні лідери-редактори «Іскри» дали ідейне керівництво, підготували програмний проєкт і - що не менш важливо - накреслили контури організації партійної периферії. Придивимось до них ближче.

Ключове значення тут належить, безперечно, популярній брошурі В.Леніна «Що робити?», яка побачила світ у Штутгарті в травні 1902 року. Її численні передруки жандармерія виявляла практично повсюдно, у тому числі й промислових центрах України. І надалі РСДРП створювалася «по Леніну». В чому таємниця успіху саме цієї книжки?

Критикуючи (не завжди коректно) «економістів», автор висував сміливу й надихаючу ціль - стати авангардом робітничого руху, переходити до політичної боротьби з режимом, не поступаючись пальною першості ні якимось професійним об'єднанням (яких до того ж не існувало), ні, тим більше, решті партій. Саме РСДРП, і лише вона, має представляти пролетаріат перед державою та суспільством - це звучало настільки ж амбіційно, наскільки й привабливо для читачів «Іскри»!

Ленін дав і конкретні настанови щодо того як слід створити партію і якою вона має стати - строго централізованою й добре законспірованою. Партійна ієрархія уявлялась так: найавторитетніші вожді - професійні політики - партійні осередки на підприємствах. Відповідно, політичні імпульси «зверху», від вождів, мають ретранслюватись «донизу», приводячи в рух партійну периферію, а через неї - й робітничу масу.

Можливо, такий варіант найкраще пасував умовам тодішньої Росії, хоч не виключалися й інші, гнучкіші. В усякому разі він найліпше страхував від поліцейських розгромів, нерідких в той час. Лише в 1902 році організації РСДРП були доценту розгромлені в Сімферополі, Севастополі та ряді інших міст. Але безперечним є й те, що цей підхід фактично гребував демократією і в потенції явно загрожував диктатом РСДРП в робітничому русі, партійних вождів - над партійною масою. Зрештою й груповий диктат вождів міг перетворитися в диктат одного з них. Так в кінці кінців і сталося.

Але в той час, в 1902 році, подібна перспектива ще мало кому виднілась. Справі ж розбудови РСДРП було надано могутнього поштовху. «Іскрівські» плани енергійно реалізовувались - через особисте листування з прибічниками газети (лише в Україні вони діяли в 11 містах), через спеціальних агентів із числа молодих активістів соціал-демократії, таких як М.Скрипник, О.Цюрупа, О.Шліхтер, К.Левицький, М.Литвинов, П.Красиков та інші. А вже з 1901 року - і через групи сприяння «Іскри» в найбільших містах. Зростаючі ідейні впливи «іскрівців», тиск їхньої агентури й закордонних авторитетів - все це, разом взяте, заставило опонентів здавати позиції,

або ж хоча б формально визнавати «Іскру» своїм керівним органом. В жовтні 1902 року це зробила навіть група «Южный рабочий», впливова в південних містах України - незважаючи на те, що її лідери (Д.Калафаті, Є.Левін) далеко не поділяли «іскрівського» максималізму в цілях та централізаторських замахів. В результаті, II з'їзд РСДРП влітку 1903 року затвердив практично все, що запропонувала редакторська «шістка» - програму, статут партії й кандидатури до її керівних структур - Центрального комітету (ЦК), Центрального органу (ЦО), тобто тієї ж «Іскри») та Ради партії. На ключових ролях у цих структурах опинилося троє - Г.Плеханов, В.Ленін та Ю.Мартов.

Отже, РСДРП поставила перед собою масштабні цілі - демократичну революцію на найближчу перспективу, соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату як конечну мету. Втілювати ці завдання мала строго централізована партійна структура з остільки ж жорсткими правилами відбору в партійні ряди. Правда, при голосуванні першого параграфу статуту РСДРП намітилися деякі розбіжності стосовно умов членства в партії - вони, власне, й започаткували поділ на «більшовиків» та «меншовиків». Але в момент з'їзду вони, ці розбіжності, ще не здавалися суттєвими.

Проблеми виникли незабаром після нього й там, де їх слід було чекати - в організаційній площині. Фактично звільнені від якогось контролю з боку партійної маси Росії, закордонні провідники РСДРП повели чимдалі запеклішу боротьбу між собою за владу в партійних центрах, на свій лад трактуючи положення статуту, або й взагалі гребуючи ним. Ближче до початку революції 1905-1907 року стала вималюватись і ідейна канва цього протистояння: ветеранам соціал-демократії та партійній інтелігенції, які тяжіли до західноєвропейської моделі соціал-демократичної партії, більш поміркованої та демократичної, опонували «якобінці пролетарської революції» переважно з робітників-активістів. Харизматичним лідером цього крила став В.Ульянов-Ленін. Його особисті якості - фанатичний радикалізм, виняткова воля й енергія, організаторський хист і вміння згуртувати партійний актив навколо себе - надовго забезпечили йому незаперечне керівництво радикальним крилом соціал-демократії. Пройде зовсім небагато часу і в серпні 1905 року В.Ленін проголосить тактичне «крredo» більшовизму, зазвичай посилаючись на К.Маркса - це безперервна революція, в ході якої РСДРП має - від імені пролетаріату - взяти участь у розподілі влади вже одразу ж після повалення самодержавства, аж поки соціалістична революція не вручить партії всю повноту цієї влади. Треба було мати бодай непересічні сміливість та амбіції для того, щоб намічати подібний сценарій подій в країні, де пролетаріат ще не існував як клас, а його партія - РСДРП - здавалася жменькою невинуватих мрійників!

Залишившись у меншості в закордонних центрах партії (в лютому 1905 року його навіть виключили з ЦК та Ради партії), В.Ленін з односторонніми

знехтували нормами партійної дисципліни та солідарності. Наприкінці 1904 року вони утворили в Женеві свій фракційний центр - Бюро комітетів більшості - з власною газетою «Вперед». Бюро діяло практично самостійно, не оглядаючись на офіційні партійні органи. Справа дійшла до того, що в березні 1905 року більшовики навіть провели свій власний з'їзд, оголосивши його загальнопартійним. В обраному тут ЦК В.Ленін вже був незаперечним лідером. Віднині й назавжди серед більшовиків нікому не знаходилося місця поруч з «вождем» - єдиним у своїй ролі.

Таким чином, обидва крила - «меншовики» й «більшовики» мали свої центри за кордоном, обидва не поступались першістю в партії і обидва інтригували один проти одного, засилаючи на місця емісарів з вербувальними функціями. Витяг з автобіографії одного з таких «посланців» красномовно передає атмосферу цього протистояння: «Будучи посланий на з'їзд, їду до Лондона, де збирається III-й з'їзд (більшовицький - Авт.), хоч більшість організацій, що входили до Поліського комітету, схилились до меншовиків. Повернувшись негайно після з'їзду до Росії, докладаю всіх зусиль, щоб організаційно зв'язати всі організації Поліського комітету з більшовицьким ЦК, та властєється лише не допустити цього зв'язку з меншовицьким центром». В міру наближення революції організаційні розходження стали набувати ще й політичного забарвлення - обидва крила розходились в ряді важливих питань - ставлення до лібералів, селянського руху і таке інше.

В Україні «партійне поле бою» залишилось в основному за меншовиками, з їх поміркованішою, гнучкішою тактикою й більшою схильністю до демократичних внутріпартійних порядків. Йдеться про Поліський комітет РСДРП, Київський, Харківський, Донецький соціал-демократичний союз. Ленінська фракція могла твердо розраховувати на підтримку лише в Одесі, Миколаєві, а також розкольницьких груп у Катеринославі, Харкові та деяких інших містах. Втім, партійна маса ще трималась спільно і не дуже зважала на чвари й розбіжності вождів. Як свідчить, наприклад, один з керівників Кримського союзу РСДРП (меншовицького в основному) О.Іваніцин, «партійна маса була чужа розколу й зовсім не розуміла та не бажала розуміти його причин».

Це цілком резонно - рядові партійці мали й без того безліч проблем, далеко серйозніших. РСДРП була малочисленною й продовжувала зазнавати втрат від поліцейських ударів. Приблизні підрахунки її рядів в Україні дають цифри в межах всього 2-2,5 тис. членів на початок 1905 року. В аграрних районах типу Таврії, Полісся чи Південно-Західного краю ці ряди й взагалі рідкі - в межах 200-400 чоловік.

Всупереч претензійним заявам своїх вождів, соціал-демократія була ще маловідомою навіть робітникам; у цьому середовищі її електорат

вимірювався щонайбільше кількома десятками тисяч чоловік. Робітничий рух розвивався в цілому стихійно, поза впливами «своєї партії». Характерно, що навіть за своїм складом класовий характер РСДРП ще не викристалізувався - робітники у ній становили десь близько 50%, можливо трохи більше. Тон продовжувала задавати інтелігенція.

Між тим, йшлося про найбільшу та найвпливовішу партію опозиції.

3.2. Створення ПСР. Російські есери в Україні

На початку XX століття російське есерівство являло собою агломерат декількох угруповань. Крім згаданої уже порівняно численної та конститутованої «Південної партії», до цього напрямку примикали нечисленні ортодоксальні об'єднання, які тяжіли до терору - Робітнича партія політичного визволення на чолі з двома авторитетними фігурами - О.Брешко-Брешковською та Г.Гершуні, а також московський Союз соціалістів-революціонерів - маленька група інтелігентів, що до неї входив і знаменитий провокатор Є.Азеф. Обидві останні проголошували «систематичний терор» властям (що було лише блефом) і обидві в 1900-1901 роках були розгромлені поліцією.

Поштовх об'єднанню есерівських груп дало закордоння. В 1901 році Г.Гершуні, Є.Азеф та М.Селюк домовились про створення партії з лідером емігрантської Аграрно-соціалістичної ліги, 27-річним публіцистом В.Черновим. Черновська газета «Революційна Росія», що виходила в Парижі з 1901 року оголошувалась загальнопартійною.

З інформацією про цю домовленість Г.Гершуні об'їхав в 1902 році російські осередки есерів та добився від них формального приєднання до партії. Отже, цей хронологічний відрізок - 1901-1902 рр. - можна вважати датою заснування Партії соціалістів-революціонерів. Втім, це ще була скоріш не партія, а «сукупність груп працюючих людей», за точною оцінкою одного з есерівських авторитетів. Ставлення до партії в цих групах обумовлювалося лише «особистим сумлінням» кожного з членів, а не статутом (він з'явився тільки в 1905 році), горизонтальні зв'язки між ними були дуже слабкими. Не існувало й керівного центру. Його обов'язки виконували в основному найсильніші, українські організації - київська, катеринославська та одеська. Тільки в 1903 році у ПСР, за нез'ясованих поки-що обставин, з'явився ЦК в особі Г.Гершуні, О.Брешко-Брешковської та М.Крафта. Склад цієї трійки навіть не узгоджувався з партійними осередками - покладались, певно, на особистий авторитет цих вождів-ветеранів. Міру його впливу на партійну периферію важко оцінити. В есерівській ієрархії містився ще один елемент, що незабаром зажив скандальної слави - Бойова організація, створена ще восени 1901 року Г.Гершуні з терористичними функціями. Глибоко за-

конспіроване, з власною касою, це нечисленне відгалуження ПСР (близько півтора десятка чоловік) практично підлягало лише своєму главі - тому ж Г.Гершуні, а з 1903 року - С.Азефу. Влітку 1903 року після тасмничого провалу ЦК, провід есерівським підпіллям практично перейшов до рук провокатора С.Азефа. Шляхом кооптації (призначення) він створив «свій» ЦК партії, тримав у своїх руках явки, зв'язки. В недалекому майбутньому це уготувало численні провали, скандал викриття, що добре «підмочив» партійну репутацію.

З огляду на відсутність самого інституту членства в ПСР практично неможливо точно підрахувати її кількісний склад як в Росії, так і на Україні. Наближені оцінки дають цифри в межах 500-800 чоловік. Більше половини з них працювали в Київській, Катеринославській та Одеській організаціях. Ясно, що в даному відношенні есери поступались соціал-демократії, будучи «другим номером» російської радикальної опозиції. Вони мали втричі менше, ніж соціал-демократи, типографій, настільки ж менше випускали брошур, листівок. Більш-менш помітно на масовому рівні вони про себе заявили лише в 1903 році під час політичних страйків на Півдні України.

Соціальний склад партії теж менше «класово виражений», ніж в РСДРП. Десь на 2/5 він «інтелігентський». Втім, заміти-мо, що ця сама «по-закласовість» в недалекому майбутньому немало послужила популяризації есерів: вони кликали під свої знамена всіх, хто поділяв їхню ідеологію. Як тонко помітив згодом жандармський «спеціаліст по підпіллі» О.Спиридович, ця властивість, поряд з «приманкою терору», «зразу завоювали партії співчуття в середовищі старих народників, народовольців та молоді різних класів».

Але секрет майбутньої популярності саме цієї партії поля-гав скоріше не в цьому, а в змісті її програмно-ідеологічних настанов. У травні 1904 року «Революційна Росія» надрукувала проект партійної програми, що став орієнтиром для переважної більшості членів партії. 2-ма роками потому його з незначними поправками затвердив партійний з'їзд.

Програма ПСР містила відносно цілісну концепцію некапіталістичного розвитку країни. Концепцію, побудовану на засадах демократії і вкорінену в самобутній вітчизняній традиції - економічній, суспільній, духовній. Саме цим гуманістичним властивостям есерівського підходу партія завдячувала своїми шансами на майбутнє.

Подібно до соціал-демократії, есери прямували до повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки й соціалізму. Та на цьому подібність і вичерпувалась. Бо, всупереч РСДРП, партія есерів поширювала принципи демократії і на майбутній соціалістичний устрій, відмітаючи сам

принцип «диктатури пролетаріату». До честі вождів ПСР, у цій формулі вони вже тоді розпізнали замах на диктат меншості над більшістю, партії - над суспільством. Їхній соціалізм мислився як демократичний, самоуправлінський устрій, що у ньому поєднувалися б представництва різноманітних інтересів: виробників (через профспілки), споживачів (через кооперативи) і всього суспільства (через вільнообраний парламент та відповідальний перед ним уряд). Знаходилося в цій системі місце й інтересам національних груп та регіонів - на відміну від унітаризму соціал-демократів, есери (першими серед російських партій) визнали цінності широкої місцевої автономії та федерування, хоч і висловлювались з приводу цього досить наближено («якомога ширше застосування федеративного начала»).

Логіка тут проста - «трудовий клас» (тобто більшість суспільства, яка живе власною працею) через механізми вільного виявлення інтересів формує владу та весь соціальний устрій нової Росії. Суто економічні аспекти есерівського бачення соціалізму були похідними від таких засад. На противагу соціал-демократам з їхнім культом державної власності та державного дирижизму, ПСР пропонувала гнучку комбінацію державної, колективної та «приватно-трудової» власності.

В нашій історіографії безліч разів критикувалось те місце есерівської програми, де формулювались загальні засади розв'язання земельного питання - основного й найскладнішого для Росії. Йшлося про так звану «соціалізацію» - вилучення землі з відносин власності, товарообігу, переділ її місцевими органами самоуправління (громадами) на урівняльній основі («за споживчою та трудовою нормою»). «Ми робимо її (землю - Авт.) нічиєю. Саме як нічия вона й стає загальнонародним надбанням.» - так коротко з'ясувалась суть цієї формули пізніше, на I з'їзді ПСР.

Дійсно, провести аграрну реформу в точній відповідності з такими приписами було річчю неможливою - як з огляду на зональні відмінності у величезній країні, так із-за внутрішньої суперечливості самої концепції: адже «споживча норма» й «трудова норма» могли відрізнитися вельми суттєво. У цьому пізніше переконалися й самі есери. В.Качинський, в 1917 році, керівник Харківської організації ПСР, а ще пізніше - член колегії Наркомату земельних справ Радянської України, в 1922 році досить скептично оцінював практичну спроможність зрівняльного принципу: «Про урівняльне начало багато говорили й писали і до революції, й на її початку. Та все ж це поняття так і залишилось до цих пір якоюсь туманною абстракцією. По суті, ця ідея у самій собі містила стільки протиріч, що не дивно, коли перше ж зіткнення її з життям показало всю її позірність та надуманість... Урівняльність на практиці передовсім призвела до деякого хаосу».

Все це так. Але, по-перше, годі заперечувати те, що вищезгаданий підхід відображав уявлення самої селянської маси про справедливе

розв'язання земельного питання. І в цьому полягає розгадка секрету його популярності. Саме тому, до речі, земельне законодавство Центральної Ради, Директорії та й більшовицьких урядів так чи інакше виходило з урівняльного принципу. А по-друге, смисл самої формули «соціалізації» полягав скоріш не в деталях розподілу землі, а в самому механізмі реформи: її мала проводити не державна бюрократія, схильна нав'язувати селянству власні уявлення про «правильне» й «неправильне» у поземельних відносинах (подібних прикладів, на жаль, безліч, у вітчизняній історії), а сама селянська громада. Пізнавши гіркі досвіди руйнівного втручання держави в складну земельну проблему спитаймо самих себе - можливо кращий саме такий шлях?

Отже, на лівому фланзі політичного фронту з'явилась ще одна партія з власним оригінальним баченням соціалістичних перетворень. Соціалізм в стилізації РСДРП відрізнявся від есерівського, так само як більшовицький вождь від лідера ПСР В.Чернова - переконаного демократа-«народоправця», людини інтелігентної, глибоко порядної і гуманної. І коли в липні 1917 року, у скрутний для більшовиків момент, В.Чернов публічно виступив проти цькування В.Леніна з його партією - це було так само природно, як і те, що «ленінці», захопивши владу, змусили В.Чернова назавжди залишити Росію з тавром «дрібнобуржуазного контрреволюціонера», а його соратників засадили до тюрма та концтаборів.

І за природою, і за ідейною суттю саме есерівству випала трагічна роль символу російської демократії, її станового хребта. Коротка «демократична весна» 1917 року одразу ж винесла партію на самий гребінь великої політики: ПСР стала абсолютним лідером громадської думки, а В.Чернов став першим і останнім главою Всеросійських Установчих зборів. І коли Л.Троцький розцінював розгон російського парламенту (5 січня 1918 року) як «останнє принципове зіткнення ленінізму та «черновщини» - він був по-своєму правий: того дня молоду російську демократію розчавив репресивний механізм народжуваного диктаторського режиму.

Те саме «принципове зіткнення» про яке писав Л.Троцький, почалося задовго до згаданих трагічних подій - фактично з самого народження ПСР. В.Ленін, Ю.Мартов, Г.Плеханов, П.Аксельрод та інші емігрантські вожді соціал-демократії обрушили град критики на потенційно перспективного й небезпечного для них конкурента. Есерів звинувачували в «дрібнобуржуазності, мішанстві, нестійкості, демагогії й т.п. речах. У 1903-1905 роках швейцарська еміграція стала свідком справжньої «війни рефератів» між В.Ленініним та В.Черновим. Як водиться, такі «війни» набули розголосу і в Росії, послаблюючи антисамодержавну опозицію в цілому.

Крім пресингу соціал-демократів, партія есерів зіткнулася і з численними внутрішніми проблемами - малочисельністю, організаційною слабкістю,

ідейним розшаруванням у своїх рядах. Якщо партійній молоді було властиве захоплення сумнівними ідеями «негайної експропріації багатих», то природники старшого покоління схилилися до мирної реформістської діяльності, жертвуючи ідеями «соціалізації» та республіканської демократії. Між цими полюсами балансували декілька центристських груп. Тримати під одним партійним дахом весь цей строкатий конгломерат течій та відтінків являло справу надскладну. І практично всю свою історію ПСР перебувала на грані внутрішнього розколу. В цьому вбачається одна з причин історичної поразки партії.

3.3. Формування ліберальних організацій в Україні

Найповільніше процеси консолідації проходили в ліберальному середовищі. Інтелігенти-ліберали, люди переважно середнього віку, обтяжені родинними, посадами, зв'язками в офіційному світі, виявляли значно менше сміливості, енергії, ніж їхні партнери-опоненти - соціалісти.

Тут слід, очевидно, врахувати й ще один бік справи, пов'язаний з ідейними переконаннями більшості лібералів старшого покоління - поважання права, «законопослушенство» являлось для них абсолютною цінністю, як в омріяній «правовій державі» майбутнього, так і в сучасному: до правового устрою слід йти правовим шляхом. Оскільки ж російський закон не допускав партійної діяльності, то не вважалось вона допустимою й лібералами - при всьому їх критичному ставленні до існуючого режиму.

В результаті ж, лібералізм протягом двох останніх десятиріч XIX століття змушений був «варитися у власному соку»; він являв собою лише вузьку інтелігентську течію. Його історія в цей період не знає яскравих подій. Лише політична криза початку XX століття та поява лівих партій спонукала й лібералів до більш активних дій. Симптоматично, що саме в цей час у рух влилася свіжа когорта молодих політиків-початківців, багато з яких уже спробували себе в нелегальних гуртках марксистського або народницького спрямування. І яким не властивий був комплекс «законопослушенства».

Подібно до лівих партій, ліберали розпочали з видання за кордоном у Штутгарті, свого журналу - «Визволення» (у липні 1902 року). Ініціатива цього видання, як вважається, належала московському гурткові вже знайомого нам І.Петрункевича, а редактором його став П.Струве, що на той час вже відійшов від РСДРП. Програма журналу, написана опальним петербурзьким істориком П.Мілюковим, зводилась до встановлення політичних свобод та обрання парламенту зі скромними повноваженнями. Позиція нарочито скромна - вона розраховувалась на підтримку якомога ширших верств реформаторськи настроєної публіки. Проте, уже в той час вона була застарілою -

назріваюча криза уряду штовхала лібералів далі «вліво». І взагалі спонукала діяти енергійніше.

В липні 1903 року два десятки прибічників «Визволення» під виглядом туристів з'їхалися до Швейцарії і заснували власне об'єднання - «Союз Визволення». Зібравшись на зворотньому шляху в Харкові, вони погодили між собою план організаційної розбудови «Союзу». А вже в січні 1904 року делегати новостворених 20-ти його відділів провели установчий з'їзд. Тут було обрано керівний центр організації - Раду на чолі з І.Петрункевичем. І намічено загальні підходи до виборчого права та економічних проблем. Це мало замінити програму - остання з'явилась тільки в березні 1905 року.

Відділи «Союзу» виникли і в Україні - Києві, Одесі, Харкові. Їх кістяк складала інтелігенція з високими освітніми гатунками, середніми майновими статками, яскраво вираженим реформаторським, опозиційним настроєм. В цьому середовищі не такою вже рідкістю були особи справді непересічних інтелектуальних дарувань. Досить назвати імена класиків вітчизняної філософії М.Бердяєва та С.Булгакова, учасників швейцарської наради, а потім - і Київського відділу «Союзу». Поруч з ними співпрацювали професор-юрист Київського університету Б.Кістяковський - одна з найяскравіших «зірок» правознавства та вчений-філолог І.Лучицький. Цей перелік можна продовжити трьома видатними одеситами - університетським професором Є.Щенкіним, цим невтомним борцем за автономію вищої школи, його колегою О.Пергаментом, юристом і літератором А.Ізгоевим, який виріс

владу». П.Струве та П.Мілюков навіть приїхали на нараду опозиційних партій у вересні 1904 року, щоб домовитись про спільні дії з соціалістами. Водночас, «Освобождение» приступило до публічного обговорення пекучих соціально-економічних проблем. Та робилося це вимушено, навздогін подіям і конкурентам-соціалістам, з явно популістською метою. «Думали не про те, як в інтересах Росії розв'язати ці питання, а про те, як в інтересах війни з самодержавством для залучення мас їх поставити.» - зізнався згодом В.Маклаков, одна з головних фігур у політичній грі лібералів. Очікуваного ефекту цей маневр не дав. Лібералам «освобожденцям» не повірили соціалісти, за виключенням небагатьох меншовиків, прихильників Г.Плеханова. І перетворили «Союз Визволення» у звичайну мішень для критики. Не повірили їм і маси, для яких ліберали залишалися «партією під підозрінням».

А в той же час опозиційна риторика «Освобождения» виявилась неприйнятною для багатьох лібералів-земців, переважно дворян-поміщиків за своїм статусом. Зібравши в Москві свій з'їзд (на початку листопада 1903 року) вони створили «Союз земців-конституціоналістів». У ньому заправляли доволі консервативні діячі типу Д.Шипова та князів Трубецьких.

В Україні прихильники цього об'єднання групувалися в основному у Катеринославському та Херсонському земствах. Серед них уже не було масштабних постатей, таких як двома десятиліттями раніше, за винятком, можливо, катеринославського поміщика М.Родзянка.

Всупереч тактиці «блокади самодержавства», продекларованій «Освобождением», «земці-конституціоналісти» продовжували настоювати на ідеї «моральної солідарності суспільства з мо- нархом». Самодержець, на їхнє глибоке переконання, залишався єдиним гарантом від розвалу держави, гарантом, вкоріненим у самій історії та психології народу. В рамках «моральної солідарності» від суспільства вимагалися дисципліна й «послу- шенство» властям, а від царя - «дарування конституції». «Ініціатива такої великої й святої справи повинна походити від найвищої влади, бо вона єдина може здійснити її мирним шляхом.» - пояснював князь Є.Трубецької. Простіше кажучи, ліберальні земці прагнули не до зміни системи, а до її дуже обмеженого ремонту - так, щоб поруч з царем та бюрократією знайшлося місце й їм, «кращим обранцям суспільства». У більш конкретному визначенні погляди цього «Союзу» знайшли відображення в «одинадцяти тезах» Всеросійського земського з'їзду у листопаді 1904 року. Ці тези розглядалися делегатами як заклик до Миколи II - розпочати назрілу реформу управління. Та в черговий раз він не був почутий.

Тактика «земців-конституціоналістів» робила їх жертвами власного «законопослушенства». Вони не знайшли нічого дівішого, ніж облюбовану вже подачу петицій та рекомендацій. І навіть не розглядали своє об'єднання

як політичну організацію - це суперечило їхнім уявленням про лояльність до «історичної влади». Тому «Союз» земців так і залишився неструктурованим чим суттєво обмежувались його впливи, і без того скромні.

Спори ж з «Союзом Визволення», не кажучи вже про радикальні течії, зводили політичні шанси земського об'єднання практично до нуля.

Слабкість лібералізму в Україні (як і в Росії в цілому) наочно продемонструвала так звана «банкетна кампанія», приурочена до 40-річчя судової реформи. Відшуміла вона і в півтора десятках міст України. Банкети скрізь збирали різношерстну публіку - від шанувальників конституції до шанувальників Бахуса. Вони вислуховували запальні промови на теми демократії, конституціоналізму, критику царської бюрократії, нездатної виграти війну з Японією та вдосконалити управління.

Вважається, що ця кампанія є першим серйозним кроком лібералізму на поприщі масової політики. З точки зору самоутвердження руху цей захід вдався - у лібералів з'явилась ширша аудиторія, нові зв'язки в культурних класах. Вони вперше прикували до себе громадську увагу. Все це знадобилось незабаром при створенні партій.

Але «натиснути на уряд» не вдалося. Події явно обганяли лібералів в усіх відношеннях - тактичному, організаційному, ідейному.

3.4. Російські партії та «українська проблема»

Як видно з вищенаведеного матеріалу український регіон служив потужною базою загальноросійських партій. Лідерська роль українських організацій в партії есерів на певних етапах цілком очевидна. Так само як українських груп соціал-демократії - у створенні РСДРП, принаймні в 1897-1898 роках. Та й ліберальний рух годі уявляти без його української периферії.

Тим парадоксальнішим є наступний факт: регіональні відгалуження загальноросійських партій не лише не усвідомлювали себе «українськими», а й взагалі не піднімали «українське питання». В цьому сенсі вони, до речі, прийняли естафету від народників, лібералів та марксистських гуртків минулих десятиліть. Надзвичайно поширений у них умонастрій висловлював ще в 1881 році на сторінках «Русского богатства» популярний народницький публіцист П.Алексеев: «Ми, малороси партії народників, заперечуємо заботи плекати Малоросію як етнографічну особність». Тоді ж знаменитий захисник чигиринських селян-«змовників» - відомий своїми ліберальними поглядами київський професор А.Кістяковський, записав у своєму щоденнику: «Не можна будити національні інстинкти, не можна створювати й пробуджувати національне почуття та свідомість через яку то не було виключну програму».

Між тим, уже в той час знайшла визнання загальнодемократична ідея права народів на самовизначення, піднімалось питання про федеративний

устрій Росії, місцеву автономію для неросійських народів. Федералістична традиція особливо притаманна якраз народникам, а в «чорнопередільській» їх фракції вона вважалась програмною цінністю. Нагадаємо, що остання називала себе «соціал-федералістами» - і неспроста. «Що стосується назви нашого видання органом соціалістів-федералістів, то вона пояснюється нашим переконанням в тому, що лише федеративний принцип та політична організація звільненого народу, тільки повне скасування примусового начала, на якому засновані сучасні держави, та вільна організація знизу-доверху - може гарантувати нормальний хід розвитку народного життя.» - читаємо в редакційній статті №3 «Чорного переділу» за 15 січня 1880 року. І далі: «Етнографічний склад населення російської держави постійно заставляє рахуватися з ним і сучасній нам практиці. Малоросія, Білорусія, Польща, Кавказ, Фінляндія, Бесарабія - кожна з цих складових Російської імперії має свої народні особливості, вимагає самобутнього автономного розвитку». Та навіть колишні «передільці» ставши марксистами (як Г.Плеханов чи В.Засулич) або есерами фактично втратили інтерес до національної проблеми.

У свіжонаписаних програмах РСДРП та ПСР викладалися лише загальні підходи до цієї проблеми; «українське питання» ще не помічалось і не ставилось як таке, в чому справа?

Традиційні вже в українській історіографії посилання на домінуюче становище російської інтелігенції в цих партіях (чого, мовляв, чекати ще від росіян з їхніми шовіністичними стереотипами) пояснюють цю обставину лише почасти. Бо жодна партія, незалежно від її уподобань та складу не може не реагувати на проблему, якщо ця проблема вже вийшла на рівень суспільної дискусії, визнання. А потім, як вже зазначалось, загальноросійським рухам загалом не притаманні тенденції національної виключності, хоч би в силу багатонаціонального складу учасників. В цих рухах і партіях брали участь не так вже й мало українців, небайдужих до національних цінностей свого народу. Можна вказати на імена цілого ряду діячів «Союзу Визволення», а потім і партії кадетів - М.Василенка, І.Луцицького чи В.Вернадського, майбутнього засновника української Академії Наук, що йому, за його словами, «українське Відродження ніколи не було чуже». А хіба було воно «чуже» харківському кадетові Д.Багалію, одному з класиків української історіографії? Чи деяким початківцям соціал-демократії як М.Скрипнику, П.Тучапському чи Г.Петровському? Так що справа, очевидно, далеко не лише в складі загальноросійських партій.

Насамперед, слід зазначити, що українське національне питання протягом XIX століття існувало в латентній (прихованій) формі. І ще не встигло вийти на рівень великої політики. Політична «сплячка» основної верстви українців - селянства і нерозвиненість процесу національної самоідентифікації

українців загалом не могли не породити сумнівів щодо самого існування цього питання. Як побачимо далі, такі сумніви мучили навіть багатьох «українофілів», плоть від плоті свого народу. Що ж тоді говорити про решту політичних течій?

Крім того, сама логіка боротьби з централізованою, добре зкоординованою системою царату об'єктивно породжувала потребу в тісному згуртуванні сил самої опозиції, ще досить слабкої. Висування ж на передній план національного питання неминуче тягло за собою ще одну лінію поділу в стані противників самодержавства - етнополітичну. В той же час царат, як показав досвід, не без успіху обігрував на власну користь міжетнічні протиріччя, мобілізуючи шовіністичні настрої російського та українського обивателя. Згадаймо про сплеск антисемітизму на Україні під час революції 1905-1907 років та про потужний ефект «чорносотенства» на українському Правобережжі. Під його реакційними знаменами опинились саме українські «плебеї» селяни, ремісники, робітники.

Таким чином, у російських опозиціонерів було цілком достатньо підстав для різких виступів проти «націоналістів», аж до повного відкидання їхніх позицій.

Врахуймо й ще один важливий момент - як ідеологія, так і сама життя школа тодішніх першопрохідців партійної політики вчили інтернаціоналізму, тобто властивості ставити загальнолюдське вище національно-специфічного. Навчання у гімназіях, вузах або спілкування у великих багатонаціональних робітничих колективах і, нарешті, - робота в нелегальних партійних організаціях - все це виривало особистість з полону національної традиції, розширювало горизонти її світогляду, прививало навички міжнаціонального контакту. Для підпільників це було просто необхідністю: все життя доводилося постійно «мандрувати», змінюючи прізвища, місця проживання, роботу. Так, М.Скрипника, уродженця Катеринославщини, життєві дороги привели спочатку до слобідського містечка Ізюма, потім - до Курська, ще згодом - до Новгородської губернії, де відбував армійську службу. Після року навчання в Петербурзькому технологічному інституті був висланий поліцією... до Катеринослава. Далі - знову столиця, висилка в Якутськ, переїзди до Царицина, Саратова, Катеринбургу, Одеси, Петербургу, Риги, Красноярська, Москви, заслання в Якутську губернію, а потім у містечко Моршанськ на Тамбовщині. «Осісти» в Україні назавжди М.Скрипнику довелося лише в 1919 році уже в якості одного з керівників Радянської влади.

Життєпис ще одного такого керівника - волиняка Д.Мануїльського, включає Петербург, Двінськ, Кронштадт, Київ, еміграцію в Парижі. Майбутнього секретаря ЦК КП(б)У Е.Квірінга, саратовчанина, доля привела до Петербургу. «Висилка з Пітера закинула мене до Катеринослава й таким чином

и став українцем,» - лаконічно написав він в автобіографії. Правда, незабаром його вислали ще далі - в Іркутськ.

Маючи за плечима таку школу, важко зберегти ту психологічну сув'язь з рідною культурою, без якої не буває справжнього патріотизму. І вдалось це небагатьом.

Всі ці обставини - політичні й життєві - і пояснюють той самий феномен байдужості до «української проблеми», так властивий російській опозиції. Але, звичайно, не виправдовують його. Бо ж позиція політика-демократа цілком очевидно мала включати й протест проти приниження 30-мільйонного народу, народу з великою історією та багатою культурою. А відтак - і програму подолання такого стану, програму самовизначення цього народу. Зрештою, без цього важко було розраховувати на власне політичне майбутнє в Україні. А крім того, під боком в «общеросів», нехай і повільно, та все ж зростала ще одна серйозна політична сила - українська національна демократія, з власними партіями і власною програмою. Тож ігнорування «української проблеми», неприпустиме й короткозоре саме по собі, автоматично втягувало російську демократію в стан конфлікту з демократією українською. Розв'язка цього конфлікту виявилась трагічною для обох.

3.5. Українські національні партії

Творчим ферментом формування партій української національної демократії виступила молодь (вже вкотре в історії «українофільства»). Той факт, що фундатори цих партій часто були вихідцями з родин «українофілів» старшого покоління, зайвий раз підкреслював наступність і поступальність в історії всього цього ідейного напрямку.

Створення РУП. З ініціативою заснування першої такої партії - Революційної Української партії (РУП) виступила в січні 1900 року так звана «Рада чотирьох» в особі Д.Антоновича, М.Русова, Л.Мацієвича та Ї.Камінського. Вона являла собою нараду делегатів молодіжних гуртків з Києва, Харкова та Полтави. Цю ініціативу незабаром підхопили студентські «громади» і з інших міст, що свідчило про назрілість самого кроку - створення партії. Протягом наступних двох років РУП зростала чисельно, вбираючи в себе ці «громади», а також деякі існуючі соціалістичні осередки, включаючи гурток Л.Українки та УСР Б.Ярошевського.

Хоча наукова історіографія РУП вже досить чимала, поки-що немає ясності навіть у найпростішому - питанні про чисельність та структуру цієї організації. Названа в літературі цифра - 6 тисяч членів - викликає сумніви уже щодо бази підрахунків: адже самого інституту членства в РУП не існувало. Як і статуту. Навіть далеко потужніші осередки РСДРП в Україні були мен-

шими. Найбільш вірогідно, що до початку революції 1905-1907 років вона повинна йти про кількості осіб, які більш-менш регулярно співпрацювали в партії.

Не так просто з'ясувати й організаційну структуру цієї партії. Ясно лише, що її базою виступали місцеві «громади». Всього 6 - Київська, Харківська, Чернігівська, Полтавська, Лубенська та Чорноморська. Деякий час діяв і Донський комітет. Відомо про існування рупівських груп в деяких інших містах - Прилуках, Ніжині, Білій Церкві. Порядок взаємодії між всіма цими утвореннями важко встановити. Існували вони практично автономно.

Про функціональне керівництво РУП відомо десь з грудня 1902 року, коли зібрався I-й з'їзд партії. Це - ЦК та Закордонний комітет. Проте й після з'їзду більш-менш стало діючим залишався лише Закордонний комітет, який знаходився у Львові. В різний час до нього входили В.Винниченко, Д.Антонович, М.Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський, брати Голіцинські та деякі інші. За кордоном, у Львові та Чернівцях, партія видавала й два часописи - «Гасло» та «Селянин».

За жандармськими характеристиками більш-менш чітко «уловлюється» лише соціальний склад РУП та географія її масової діяльності. Партія складалася переважно зі студентів та учнівства, молодих інтелігентів українського походження, як правило, скромних статків, а також українськомовних робітників невеликих підприємств. Діяла вона в «староукраїнських» губерніях - Київській, Харківській, Полтавській, Чернігівській та Подільській. Отже, партія була виразно «національною» й за складом, і за політичною географією.

З самого початку перед рупівською молоддю постало головне питання про вибір політико-ідеологічних орієнтирів на майбутнє. Власних не було і не могло бути. Старше покоління «українофілів» тут теж не могло бути по радником: воно саме не мало якоїсь програми на майбутнє. В самій же РУП зібралися послідовники самих різних ідеологем, до того ж ще й поверхово засвоєних.

Характерно, що програму партії попросили написати особу, яка до неї не входила, зате була вже відомою своєю участю в «Братстві тарасівців» харківського адвоката - М.Міхновського. Людина виразно націоналістичних, досить радикальних поглядів, М.Міхновський відзначався ще й крайнощами та ексцентричністю в висловлюваннях і вчинках. Тож і випущена тоді ж, у 1900 році, у Львові його брошура «Самостійна Україна» - та сама програма РУП - несе виразний відбиток переконань і темпераменту її автора. Неглибока та змістом, вона зводилася до двох формул: незалежна Україна в своїх етнічних межах - як конечна мета, широка автономія - як найближче завдання.

Вважається, що «Самостійна Україна» - це перший програмний документ українського націоналізму як окремого напрямку політичної думки

Проте, для партійної програми - а саме нею мала стати ця брошура - вона була зслабкою, щоб слугувати дороговказом.

Залишаючи в стороні питання про своєчасність постановки «самостійницької» ідеї в тій ситуації (бо ж політика, як відомо, є мистецтвом можливого) вкажемо на дві її найістотніші вади. По-перше, ця програма була начисто позбавлена змістовного бачення тактики - шляхів та засобів досягнення мети. Погрози «оружжям» на адресу «чужинців», або ж живописання «терористичних акцій і бомб», до яких вдався М.Міхновський (у своїй пам'ятній промові у Полтаві) годилося хіба-що для декласованих маргінальних груп, а не для зрілої політики. О.Русов глузливо називав М.Міхновського «артилерійським офіцером». І по-друге, висування на передній план національної ідеї, при відсутності якоїсь соціально-економічної платформи, суперечило самому менталітетові українського суспільства, для якого головними все ж були соціальні проблеми. В цьому швидко переконалися й самі «рупівці», діставши перші досвіди масової діяльності під час селянських повстань на Лівобережжі весною 1902 року. Реагуючи на справжні запити нужденної селянської маси, партійні вожаки та агітатори стали змінювати свої гасла та риторику, надавши їм лівого, соціалістичного забарвлення. Ідея «незалежної України» хоч і не виключалася з партійної проповіді, але обрамлялась соціалістичним ідеалом («Україна соціалістична») і доповнювалась конкретними соціальними вимогами. Популярна на селі брошура «Дядько Дмитро», написана Д.Антоновичем - характерний приклад такої мутації. І якщо I-й з'їзд РУП у грудні 1902 року лише заявив про свою прихильність до соціалістичної ідеї, то вже наступного року партійний часопис «Гасло» відмежувався від світогляду «Самостійної України», аж поки в 1904 році партійна делегація на конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу не назвала його взагалі «помилковим».

Офіційний перехід РУП на соціалістичні позиції, розв'язуючи одні проблеми, породжував інші. Перш за все - проблему єдності партійних рядів.

Утворення Української Народної партії. Дрейф РУП «вліво» виявився неприйнятним для прибічників М.Міхновського. В 1902 році вони залишили свою «альма матер» і створили власну організацію з претензійною назвою - Українська народна партія (УНП). Час і обставини цієї події «покрите мороком». В офіційному програмному виданні Української партії соціалістів-самостійників (наступниці УНП), яке побачило світ у Відні в 1920 році, про існування партії М.Міхновського сказано нарочито лаконічно: «УНП заснована в 1901-1902 році на Слобожанщині з осередком у Харкові».

Але в даному випадку ці деталі становлять інтерес хіба що для шанувальників точної хронології: УНП являла собою маленьку інтелігентську групу без виразної програмної концепції. Останню, за точним висловом

В.Винниченка, підміняв «виразний націоналістичний темперамент, який служив і програмою, і тактикою, й аргументами». Крім харизматичного лідера М.Міхновського в цій групі співпрацьовували у різний час брати О. та С.Макаренки, брати В. та С.Шемети, поміщики з Полтавщини, колишній «старасівець» М.Базькевич, відомий згодом соціолог М.Шаповал (останньому, втім, було властивим метатися між різними «орієнтаціями»), деякі інші.

До початку революції 1905 року в «активі» УНП були - видавництво у Чернівцях, декілька промов М.Міхновського зі скандальним присмаком, три брошури, крикливі за формою, плутані за змістом, ксенофобські за спрямуванням. А також вибух під пам'ятником О.Пушкіну в Харкові (поет, батче, прославив перемогу Петра I над шведами й «мазепинцями» під Полтавою).

Все, що могла запропонувати ця партія суспільству, вміщувалося в заклики до боротьби з «чужинцями»-ворогами («москалями, ляхами та мадярами»), захоплення їхньої власності «національною армією українських робітників» та декілька суворих приписів-повчань на кшталт обов'язкового вживання української мови, недопущення шлюбів з тими ж «чужинцями», котрих слід було «ненавидіти» теж в обов'язковому порядку.

УНП стала одіозною навіть в «українофільському» середовищі. А її лідер повівся в Києві у 1924 році вже психічно зламаною людиною, яка пізнала всю гіркоту поразки.

В пошуках «власного обличчя». Відхід від РУП групи «самостійників», втім, був лиш малозначущим епізодом.

Незабаром після I-го з'їзду РУП, серед її «соціалістичної» більшості розпочалися запеклі суперечки з приводу конкретної партійної ідеології та тактики, які мали справді серйозні наслідки.

Загальний напрямок еволюції партії підказала сама практика. Політичні страйки 1903 року продемонстрували зростаючий потенціал робітничого руху і заодно - лідерство РСДРП в стані опозиції. Це, а також популяризація марксизму серед інтелігентської молоді й визначили вибір РУП на користь соціал-демократії. У 1903 році зі сторінок «Гасла» було заявлено про перехід партії на марксистські позиції.

Як наслідок - партію залишили ще декілька груп. Спочатку послідовники народницької інтерпретації соціалізму, втім, нечисленні. Згодом вони влилися до складу Української партії соціалістів-революціонерів. Наприкінці 1903 року вийшла з РУП і Українська соціалістична партія Б.Ярошевського, приєднавшись, як вже говорилося до ППС. Як поляки, і як прибічники відокремлення від Росії, діячі УСР не могли прийняти зближення позицій РУП з російською соціал-демократією. Серед решти ж тривали дискусії, які торкалися, зрештою, фундаментального питання: бути чи не бути самій партії?

Справа в тому, що сама марксистська ідеологія передбачала підпорядкування суто національних потреб класовим і в самій своїй основі відкидала побудову партії за національною ознакою. За такою логікою не було сенсу і в окремому існуванні РУП, тим більше - поруч з уже існуючою РСДРП.

Своє значення мали й тактичні розрахунки. Заявивши себе марксистською, РУП вбачала тепер свою класову базу в пролетаріаті. А він, за висловом М.Меленевського, «звсім обрусів» і не виявляв інтересу до національних проблем. В його середовищі вже встигла пустити коріння РСДРП, яка мала організацію, кадри, зв'язки. Тож багатьом рупівцям здавалося, що об'єднання з нею зконсолідує весь соціалістичний рух і дасть змогу його українській складовій зміцніти під дахом РСДРП. І навпаки - конкуренція з росіянами вважалась шкідливою і безперспективною. Таку логіку поділяла більшість членів Закордонного Комітету партії. Мала вона свій ґрунт (як виявилось згодом) і серед партійного загалу. Це зрозуміло хоча б під кутом зору практичних міркувань: «виживати» в політиці було легше у співпраці з РСДРП, а не в конкуренції з нею. Але в довгостроковому плані подібний підхід був все ж помилковим. Він вносив розкол в ряди партії та української демократії в цілому, нічого не обіцяючи на майбутнє. Знаючи ставлення РСДРП до української проблеми («не дело для пролетарской партии выдвигать федерализм и автономию,» як писала «Іскра»), неважко спрогнозувати те, що незабаром і сталося: колишні рупівці фактично «розчинилися» в РСДРП. На щастя, ця позиція була не єдиною в РУП. Вона зустрічала спротив і на периферії, і серед партійних провідників. Серед останніх особливого значення набула особиста позиція М.Порша, лідера найсильнішої рупівської «громади» - Київської. Людина складної вдачі, дуже амбітна й не завжди розбірлива морально (можливо, останнє «підмочило» потім його репутацію), М.Порш, разом з тим, відзначався гострим розумом і послідовністю в своїх переконаннях. Всупереч своїм опонентам, які доходили аж до того, що оголошували «українське питання» неіснуючим (як Д.Антонович), М.Порш доводив, що таке питання існує об'єктивно (в політико-економічному вимірі) і що обставлення національних вимог не лише не суперечить марксизмові, а навіть ближче до інтернаціоналістської соціал-демократії, ніж централізм РСДРП. У своїй правоті М.Порш зумів переконати й більшість рядових партійців, особисто об'їхавши місцеві «громади» влітку 1904 року.

Безперечно, що в широкому політичному контексті ця позиція містила більше реалізму та перспективи. Але й вона не була позбавлена протиріч та слабкостей. Це стосується проблеми взаємин з РСДРП, а також одночасної постановки загальнонаціональних завдань (автономія чи самостійність України) та класових, пролетарських у якості пріоритетних. На практиці до-

велось вибирати щось одне. Відкритою залишалась і проблема класової бази РУП: соціал-демократизм вимагав робити ставку на робітництво, загалом чуже «націонал-автономізму», не кажучи вже про «самостійництво», що його прихильниками продовжували лишатися М.Порш з одnodумцями. З національними ж ідеями в специфічних умовах України можна було звертатися хіба-що до селянства та української інтелігенції, що явно суперечило соціал-демократичним уподобанням рупівців і являло собою складну проблему на практиці: селянство значно важче піддавалося партійній агітації, ніж міське населення.

Внутріпартійні дискусії з цих питань, що особливо розгорілися влітку 1904 року, підживлювались усвідомленням власної слабкості, невдачами та провалами. Спроба перенести центр діяльності в середовище міського робітництва, не принесла РУП особливих результатів: за партією пішли лише робітники з невеликих підприємств напівкустарного типу. В той же час, для діяльності на селі рупівці не мали ні сил, ні навичок, а часто - й елементарного бажання. Масла в вогонь підживляли й інтриги, відвертий тиск з боку РСДРП. З «підказки» останньої Соціалістичний конгрес в Амстердамі у серпні 1904 року відмовився навіть зареєструвати делегацію РУП як партії соціалістичної. І, звичайно, подібно до решти партій, рупівців не обминули поєдинки особистих честолюбств партійних вождів - надто ж коли йдеться про такі непересічні постаті як Д.Антонович, М.Меленевський з одного боку та М.Порш з іншого. Спроба порозумітися на партійному з'їзді в 1904 році обернулася протилежним - роздрасм і розколом. Незабаром після з'їзду група М.Меленевського видала брошуру «Розкол Револуційної Української партії». Повна тенденційних звинувачень та оцінок, вона послужила сигналом до відокремлення від РУП. З партії вийшли Д.Антонович, Л.Українка та деякі інші авторитетні діячі, що, природно, не могло не справити впливу на партійну периферію. Вже з кінця 1904 року «проросійська» (умовно кажучи) фракція, названа пізніше - «Українською соціал-демократичною спілкою», почала зближення з РСДРП. З січня 1905 року стала виходити її власна газета «Правда».

Поділ у «верхах» продовжили місцеві «громади» та групи. Одні з них пішли за «націоналами» (як Київська, Харківська, Одеська), інші - за «Спілкою». Розкол РУП обертався перш за все проти її політичних інтересів. Партія без організації, програми, масових зв'язків і керівництва не змогла (і не могла) показати себе як серйозна і впливова одиниця. Тим менше могла вона претендувати й на рівноправне партнерство з іншими силами опозиції, в першу чергу - з РСДРП. Залишались - або політична підлеглість, або скромне напівживотіння десь на задвірках опозиційного руху. Водночас, розкол РУП підживляв і потенціал української демократії в цілому. Адже, як би

там не було, а рупівська молодь являла собою найактивнішу частину останньої. А ця активність на порозі першої російської революції виливалась у обопільне зведення рахунків.

Український націонал-лібералізм напередодні революції 1905-1907 років.
Українська демократична партія. Спорі і розколі в РУП тривали на фоні застою в українському ліберальному середовищі. На відміну від загально-російської демократичної опозиції, в «українофільстві» не склалась скільки-небудь впливова ліберальна складова. Схильне до цього світогляду, українське «культурництво» старшого покоління і в нових умовах продовжувало сповідувати настанову П.Куліша - «робити справу не кваплячись». І залишалося політично недієздатним.

Звичайно, гарячі подихи політичної кризи в країні і сам факт виникнення РУП не могли не спонукати до якихось політичних починів і ЗБУО. Інакше, за словами Є.Чикаленка, «серед громадянства нашого» перевагу могли здобути «крайні соціалістичні елементи». І зрештою, за наполяганням того ж таки Є.Чикаленка, та ще декількох найенергійніших діячів ЗБУО (І.Стешенка, С.Сфремова, М.Лисенка, Б.Грінченка та інші) з'їзд цієї організації в 1903 році вирішив зробити два кроки вперед. Раді ЗБУО було доручено виробити проект перетворення об'єднання в партію помірковано-ліберального зразка. Тут же, хоч і невеликою більшістю, затвердили й загальнополітичну платформу з трьох основних пунктів - перетворення Росії в федерацію, України - в автономію, запровадження української мови до системи освіти та адміністративного апарату. Лише через рік до цієї платформи додалися ще два пункти з соціально-економічних питань, серед яких виділялась формула аграрної реформи - через викуп поміщицьких земель з майбутнім їх продажем селянству. Загалом же вийшла вона стислою й не дуже виразною. А відтак - і мало придатною для масової діяльності.

Тоді ж, в листопаді 1904 року ЗБУО прибрала назву Української Демократичної партії (УДП). Зміна назви та прийняття платформ, однак, мало що змінили на ділі. Якщо молодша генерація українських лібералів підштовхувала УДП до подальшої активізації (втім, явно переоцінюючи власні перспективи), то старше покоління не збиралося полишати узвичаєний стиль діяльності й не сприймало всерйоз сам факт утворення УДП. Не в останню чергу - через побоювання конфлікту з властями. Київська, Одеська та Петербурзька «громади» навіть перестали платити членські внески. Персоніфікованим виразом назріваючих розходжень став конфлікт між Б.Грінченком та В.Науменком з приводу транспортування закордонної літератури.

В.Науменко, поважний київський професор і фактичний керівник київської «громади», вбачав у цьому річ протизаконну й недопустиму.

Подібно до земців-конституціоналістів, помірковане крило УДП не замаху валось на щось більше, ніж традиційні петиції та депутації до уряду. Одна з таких депутацій в складі

В.Науменка, популярного чернігівського адвоката І.Шрага та ще двох осіб удостоїлась аудієнції в самого голови Ради міністрів Росії С.Вітте і отримала від нього запевнення в скорому скасуванні обмежень на українське друковане слово. Однак, запевнення сановного бюрократа виявились мало чого вартими. Втім, як і сама «петиційна» тактика.

Напередодні революції УДП залишалась маленькою інтелігентською групою, відомою хіба-що у вузьких колах її ж учасників та послідовників. До того ж вона піддавалась остракізму з боку РУП. Саме з подачі останньої за УДП закріпилося тавро «буржуазної міщанської організації», з яким годі було сподіватися на щось добре тієї політичної доби. По великому рахунку, український націонал-лібералізм, як до речі й «самостійництво», став лише заявкою на майбутнє, далеке й непевне. Слабкість та роз'єднаність українських національних партій, крім іншого, не дозволили їм виконати своє природне призначення - бути центрами-інтеграторами політичних сил, які діяли в регіоні. Характерно, що еволюція решти національних партій в Україні проходила практично поза впливами «українофільства».

3.6. Єврейські партії в Україні

Йдеться головним чином про політичні партії, які діяли в лоні двохмільйонної єврейської меншини. На відміну, скажімо, від ППС або татарських партій (Іттіфак, яка утворена в 1906 році та Міллі Фірка - в 1917 році), єврейським партіям судилося зіграти далеко не другорядні ролі в політичній історії України.

Приблизно до 80-х років XIX століття єврейська громадськість в Україні залишалась аполітичною. Хоч можна назвати цілий ряд імен вихідців з «кагалів», які брали помітну участь у громадських рухах 70-80-х років - Й.Аптекмана, В.Бернштама.

А.Ашенбрєннера, Л.Дейча, П.Аксельрода, М.Дрея та інші. «Українофільство» в єврейському середовищі було відоме мало, цікавилися ним ще менше, наперед віддаючи перевагу лоялізмові до російської влади та офіційної російської культури.

Згодом така ситуація почала змінюватися під впливом трьох чинників, які взаємно накладалися: посилення соціальної диференціації серед євреїв, дискримінаційних рішень уряду в 1882-1887 років та одночасного поширення ідеології сїонізму та соціалізму.

Найпопулярнішими речниками сїонізму в Україні виступили У.Гінцберг та В.Жаботинський. Всупереч модним тоді модерністським теоріям, вони

стверджували, що «засади національної індивідуальності» - «історично незмінні», мають цивілізаційну цінність та потребують збереження. Стосовно ж єврейства робився смисловий додаток про розвинений в цього народу «інстинкт національного самозахисту». Оскільки ж євреям загрожувала асиміляція пануючими націями, то звідси витікала необхідність в особливих варіантах розв'язання єврейського питання. Мались на увазі - або еміграція до Палестини, або культурно-психологічне виокремлення серед суміжних народів («духовний сїонізм»).

У своїх теоретичних постуляціях «сїонізм» не являв собою чогось особливого. Те ж саме, або приблизно те ж саме, говорили й писали ідеологи «українства», «польщизни», татарського Просвітництва. Специфіка полягала в запропонованих шляхах розв'язання проблеми.

«Сїонізм» одразу ж завоював певну симпатію в «кагалах» України, як і Росії в цілому. Доказом цього може служити й еміграційна статистика. За 1881-1908 роки імперію залишили близько 1 млн. євреїв. Звичайно, що масу важко «класифікувати» за мотивами та маршрутами виїзду - принаймні на нинішньому рівні вивчення проблеми. Та один з таких маршрутів пролягав на історичну Батьківщину євреїв - в Палестину, що вказує й на мотиви виїзду. Перші колонії там заснували саме вихідці з України - Харківської губернії. Тут же, в Україні, у Катеринославі, виникла в 1901 році й перша сїоністська політична організація - Поалей-Цїон (Робітники Сїону). Незабаром вона об'єдналась з аналогічними осередками в Єврейський соціал-демократичній робітничій партії (Поалей Цїон). А з 1904 року у смузї єврейської осілости стали діяти осередки ще однієї партії сїоністського спрямування - Соціалістичної єврейської робітничої партії (СЕРП). На відміну від ЄСДРП, що тяжіла до соціал-демократизму, СЕРП виявила близькість до есерівства. Обидві були нечисленними і об'єднували по кількасот прихильників. В той момент вони навряд чи могли досягти більшого - сїонізм не став орієнтиром для більшості українських євреїв. Варто прислухатись до висновків сучасних єврейських істориків Я.Хонігсмана та О.Найма: «Противників сїонізму серед євреїв на рубежі XIX-XX століть було значно більше, ніж прихильників. Інтелігенція та маєтні євреї вбачали небезпеку сїонізму в тому, що він підтверджував антисемітські докори у відсутності в євреїв патріотизму». Думається, що справа не лише в цих мотивах, які справді існували. Просто, ті самі «інтелігенція та маєтні євреї» вже досить глибоко інтегрувалися в саму тканину російського суспільства і в його демократизації вбачали саму основу розв'язання єврейської проблеми. Довід США, Англії,

Франції та інших країн з демократичними режимами говорив на користь такого уявлення. Створена згодом цими прошарками єврейства Єврейська Народна партія стала складовою частиною російської Конституційно-

демократичної партії. Це було логічним. Ті ж варіанти, що їх пропонувати «сіоністи», на той час були явно нереальними. Можливостей масового переселення євреїв у Палестину просто не існувало. Вони виникли лише після другої світової війни і то реалізувались вельми непросто й драматично. Залишаючись же в міцях «осілості», євреї не могли самоізолюватися від різноманітних впливів, що походили від домінуючих народів. І якщо масні кола євреїв зближувалися з російськими лібералами, то робітники й студентська молодь потяглися до соціалістичних течій, переважно до соціал-демократії. Це неважко пояснити, врахувавши те, що ця течія недвозначно проголошувала єднання трудящих та експлуатованих незалежно від національної належності. Саме такий ціннісний пафос та сама психологія марксистських гуртків (в них було «дурним тоном» нагадувати про національне походження) найбільше відповідали почуттям більшості євреїв, дискримінованих і пригнічених економічно.

Частина євреїв пішла безпосередньо до російських соціал-демократичних організацій, втрачаючи національну ідентичність. Євреї становили загалом біля 1/5 членів РСДРП. Серед соціал-демократичної еліти - чимало євреїв - вихідців з України: Л.Дейч, П.Аксельрод, Л.Троцький, Г.Зінов'єв, брати Г. та Л.П'ятакови, М.Лур'є, Д.Рязанов, М.Урицький, М.Богуславський, Л.Хінчук, Г.Чудновський і т.д.

Та подібний шлях став можливий не для всіх і далеко не в усьому був виправданим. Адже «єврейська проблема» продовжувала існувати об'єктивно і потребувала специфічних інструментів її розв'язання. Російська соціал-демократія не готова була їх запропонувати. Втім, як і решта політичних течій, що існували тоді в Росії. Тому, переважна частина євреїв - прихильників соціал-демократизму - обрала більш реалістичний шлях - поєднання марксизму зі специфічними національними ідеями та вимогами. На такій основі в 1897 році виник Єврейський соціал-демократичний робітничий союз (Бунд). Його започаткував установчий з'їзд у Вільно.

На відміну від РСДРП, ППС чи РУП, Бунд спирався на масові робітничі об'єднання - товариства робітничої взаємодопомоги, робітничі каси й т.п. Тому, його програма вигідно вирізнялася більшою «життєвістю», конкретністю, а масові зв'язки були ширшими й міцнішими, ніж у решти партій. Бунд став провідною силою в єврейському середовищі. В Україні на початок 1905 року ряди цієї партії налічували близько 3 тисяч чоловік. Особливо сильні організації Бунд мав у Києві, Житомирі, Одесі та Бердичеві. Вожаки цих організацій - В.Кремер, П.Вігдорчик, О.Золотарьов, М.Рафес - незмінно перебували на чільних ролях у єврейському соціалістичному русі в цілому. У баченні перспектив Росії бундівці в цілому солідаризувалися з РСДРП, залишаючись, проте, далекими від максималізму більшовицького крила цієї партії

та поборюючи його ж централізм в організаційних поглядах. Бунд вважав за потрібне існування окремої класової організації єврейського робітництва і так само окремої програми розв'язання єврейського питання - шляхом культурно-національної автономії. Зміст її полягав у створенні поза-територіального союзу громадян за національною ознакою, з власними органами самоуправління та культурно-освітньою системою, захищеною законом.

Досвід показав, що реалізувати цю ідею в повному обсязі неможливо, оскільки вона суперечить самій сутності держави як територіально-громадянського утворення. Розмежування громадян за національною ознакою, неминуче за такої обставини, теж вступає в протиріччя з інтересами консолідації суспільства, організованого в державу. Спроба реалізувати цю концепцію Центральною Радою на початку 1918 року призвела лише до непорозуміння та політичної гризні. Проте, окремі її елементи можуть і повинні застосовуватись - у створенні національної школи, видавничої справи й т.п.

Самоінтерпретація Бунду як окремої партії єврейського пролетаріату на перших порах викликала гострі зіткнення з РСДРП. II-й з'їзд цієї партії відхилив бундівську ідею федеративного союзу між обома соціал-демократичними організаціями, зажадавши натомість безумовного злиття та підпорядкування єдиним керівним структурам. З боку ленінського крила відтоді носипались стереотипні звинувачення на адресу Бунду в «дрібно-буржуазності» та «націоналізмі». Це було, по-перше - загалом невірно: адже обстоюючи національні інтереси єврейських трудящих, Бунд виявляв особливу чутливість і до національних проблем інших народів. Партія налагодила нормальні стосунки з РУП, «наводила мости» до польського підпілля, залишалась відкритою для взаємодії з РСДРП. Інша річ, що бундівці відкидали претензії росіян на беззастережну гегемонію в соціал-демократичному середовищі. По-друге, рішення II-го з'їзду було недалекоглядним кроком: воно сіяло проблеми там, де їх можна було уникнути. Це розуміли й лідери меншовицького крила РСДРП. Відкидаючи жорсткий централізм «ленінців», вони допускали для партії досить широку гамму організаційних підходів, включаючи й федеративні сполуки з окремими партіями. Саме на таких засадах в РСДРП була прийнята Українська соціал-демократична спілка. А в квітні 1906 року IV з'їзд цієї партії, що на ньому переважали меншовики, виніс постанову про прийом Бунду в партію на правах колективного члена.

Але ще до цього там, де переважали меншовики, комітети РСДРП зближилися з бундівцями - в Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові та інших містах.

Справжні проблеми чекали Бунд скоріше не в цій площині, а в безпосередньому зіткненні з масами, пробудженими революцією. Події 1905-1907 років винесли на поверхню не лише потужний демократичний струмінь, а й

темні антисемітські інстинкти українського «шлебсу», вміло розіграти ре акцією. Так що цій партії, як і решті політичних провідників єврейства, суди лося пережити першу справжню драму.

Українська багатопартійність напередодні революційних випробувань короткі висновки. Таким чином, напередодні першої російської революції багатопартійність в Україні знаходилася в стані активної розбудови. Найдаві цей процес просунувся в російських соціалістів - РСДРП, ПСР, Бунду. Помітно відставали від них ліберали, лише розпочали самоорганізацію українські національні партії. Фактично нічим не заявили про себе політичні сили монархічної орієнтації.

Отже, багатопартійність залишалась незавершеною навіть структурно. Новопосталі політичні партії та організації розділяли численні бар'єри: соціальні, ідейні, тактичні. Вони доповнювалися ще й фракційними поділами у більшості з них. Тенденції міжпартійної інтеграції, зближення були виражені досить слабо. Попри претензії окремих партій на лідерство, фактично не існувало «центру», здатного взяти на себе об'єднуючі функції. Будучи в подібному стані, опозиційна політична «контр-еліта» цілком очевидно ще не являлась спроможною перебрати на себе керівництво суспільством. Вона могла розхитати самодержавний режим, але навряд чи могла створити якийсь новий. Зауважимо, що в цьому сенсі українська багатопартійність являлась дзеркалом суспільства, з усіма протиріччями його модернізації - класовими, міжнаціональними, світоглядними.

На цьому фоні, водночас, вимальовувалась одна характерна тенденція: тяжіння національних та регіональних партійних організацій до політично споріднених або ідейно близьких «центрів» загальноросійського масштабу (РУП, Бунду - до РСДРП; ССРП, українських народників - до ПСР; Української демократичної партії, Єврейської народної партії - до російських лібералів). Ця тенденція вказує на те, що український політичний простір ще не склався як окреме ціле і являв собою продовження загальноросійського. Зауважимо, що така ситуація змінилася лише в 1917 році.

Політичні партії залишались маловідомими в суспільстві і малочисельними. Сумарні підрахунки їхніх учасників в Україні напередодні революції дадуть скромну цифру десь, можливо, в 7-10 тисяч. Їхній стабільний електорат теж вимірювався якимись десятками тисяч - робітників, інтелігенції, студентської та учнівської молоді. Так-що заявки партійних вождів на керівництво суспільними класами ще потребували доведення на практиці.

В дореволюційній Росії не існувало якихось механізмів перевірки політичних ідей на їх суспільне сприйняття. І лише події 1905-1907 років стали першою пробою партійних сил.

ГЛАВА 8 ЗАХІДНА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Пореформенні зміни політико - адміністративного устрою до деякої міри «скоригували» регіональні варіанти розвитку Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. Ці українські території розвивалися в рамках окремих адміністративних одиниць, з дещо відмінною офіційною політикою обласних урядів та не зовсім однаковими результатами такої політики. І все ж в типологічному відношенні спільне у розвитку названих регіонів явно переважало над специфічним, особливим. Це й дозволяє розглядати «Західну Україну» даного періоду як певну цілісність, звичайно ж, з деякими поправками на місцеву специфіку.

Розділ 1. Пореформенна економічна еволюція західноукраїнських земель

1.1. Структурно-економічні зміни

На відміну від Центральної та особливо Східної України, з її вражаючою динамікою структурних змін в економіці, такі зміни в західноукраїнських регіонах практично не відбулись. На початку XX століття тут були по суті відсутні основні складники економіки індустріального типу, притаманної XIX століттю - вугільно-металургійна база, машинобудування. Ті близько 100 промислових підприємств з 60-ма тисячами робітників, що уособлювали всю тутешню промисловість на початку XX століття, навряд чи давали більше 1/6 ВВП цих земель. Економіка регіону залишалася доіндустріальною.

У пореволюційний період приріст дали виключно ті галузі, які постачали сировину для індустрії в решті австрійських провінцій. Це - передовсім - лісорозробка на базі величезних запасів промислового лісу на карпатських схилах. Саме в ній було зосереджено майже половину енергетичних потужностей (2/5) промисловості західноукраїнських земель. Її ріст, особливо помітний наприкінці XIX століття, прямо пов'язаний з залізничним будівництвом та гірничорудною справою в Чехії й німецьких провінціях. Меншою мірою - з лісохімією та традиційними галузями - сірниковою, меблевою, домобудуванням. В усякому разі, значно більше 50% ділової деревини вивозилось за межі Прикарпаття, «підживлюючи» економіку інших регіонів.

В останній чверті XIX століття, після технологічного оновлення на базі механічної тяги, пішло в ріст добування нафти. Базувалося воно на глибоких свердловинах Бориславсько-Дрогобицького району. За обсягами виробниц-

тва, що зросли до 2 млн.тон в рік, цей район став величиною, помітною навіть у «середньосвітовому» розрахунку: він давав на початку ХХ століття близько 5% світового видобутку «чорного золота». Проте, не слід забувати про те, що нафтопродукти грали ще далеко не першорядну роль у світовому енергобалансі - не більше 1/5. Тодішня економіка ще залишалась «економікою вугілля». До того ж, Галичина переробляла нафту лише в невеликих обсягах, постачаючи її у сирому вигляді в інші австрійські регіони.

Нарешті, австрійська економіка не могла обійтись без знаменитої «коломийки» - солі, котра з Середньовіччя видобувалася у Східному Прикарпатті (Калуш, Коломия, Косів, Солотвин). У другій половині ХІХ століття, після встановлення державної монополії на сіль, місцеві розробки було розширено й почасти механізовано. Це дало змогу добитися майже 30-кратного приросту продукції цієї галузі і в основному покрити як потреби споживчого ринку, так і новонародженої індустрії мінералів. Правда, остання, знову ж таки, знаходилась за межами Галичини.

Така індустрія загалом не потребувала складних технологій, обходилась мінімальними величинами механічних потужностей. Наскільки відставали західноукраїнські регіони в цьому ключовому зрізі індустріалізації - енергоздатності економіки - видно з простого порівняння: відстаючи за кількістю населення «великій Україні» у 5 раз, вони поступались останній за сумарною потужністю механічних двигунів майже в 160 раз. Хоча «підросійська» Україна й сама далеко не «дотягувала» до рівня флагманських індустріальних економік.

З кожних 100 західноукраїнських промислових закладів близько 94-95 не мали технологій з механічним приводом. Це були невеличкі ремісничі майстерні або сімейного типу, або з наймом в кілька чоловік (2-5). Обсяги виробництва в них, за винятком хіба що млинів і лісопилен, залишався мізерним і розраховувався в основному на попереднє індивідуальне замовлення.

У пореволюційний період в західноукраїнських регіонах, як і скрізь, з'явилися елементи нової ринкової інфраструктури. Протягом 60-70-х років новозбудована залізнична колія з'єднала Львів та Чернівці з Краковом. А в 80-ті нова колія зі Стрия на Мукачєво з'єднала з Галичиною та центральними австрійськими провінціями й напівізолюване до цього Закарпаття. У провінційних центрах та більшості округних міст з'явився телеграф. У Львові та Чернівцях - телефонний зв'язок. Правда, проблема сучасних комунікацій ще залишалась далекою від розв'язання, надто ж - у гірських місцевостях.

Істотною новацією стала поява на західноукраїнській периферії сучасних банківських установ. Ними являлись в основному місцеві філії банків

Віденського об'єднання - Кредитанштальту, Боденкредитанштальту й деяких інших. Промислові інвестиції йшли переважно через них.

Вплив же цієї інфраструктури на місцеву економіку виявився складним і неоднозначним. Банківське кредитування залишалось фактично «крапковим» і в усякому разі неспроможним витіснити середньовічне за походженням лихварство. На 1877 рік, коли станне було дещо обмежене законом, воно процвітало і на селі, і в невеликих містах, приносячи кредиторам-євреям від 50 до 500% прибутку.

В той же час, поява залізниць і наростання товаропотоків обернулося справжньою драмою для цілого ряду промислових галузей: вони не встояли в конкуренції з промисловістю Чехії, німецьких областей та російським імпортом. Так, цукроварство, яке зробило перші кроки в 40-50-ті роки, потім занепало. Така ж доля спіткала й спирто-горілчану галузь. До того ж, закон 1879 року про регламентацію продажу «гарячих напоїв», церковно-громадські заходи боротьби з пияцтвом значно знизили попит. Імпорт машин з центральної Австрії та Німеччини унеможливив народження таких виробництв в Західній Україні. Підприємства металообробки звелися тут до ремонту та виготовлення найпростіших знарядь. Стагнувала й легка промисловість.

Подібний стан речей неминуче призводив до застою в торгівлі, товарно-грошового обігу, хронічно низьких доходів, значно нижчих, ніж у розвинених регіонах Австро-Угорщини. Слід врахувати й нижчу кваліфікацію робочої сили, її перепропозицію. Адже зростання кількості робочих місць у промисловому секторі у 1,5 раза, яке мало місце, не покривало навіть природного приросту населення. В результаті виходило, що середній робітник у Відні отримував майже вдвічі більше, ніж його колега у Львові і в 2,5 раза більше, ніж у Чернівцях. І загалом, на імперському економічному фоні відставання Західної України залишалось відчутним. Так, виробництво матеріального продукту на душу населення тут становило 71% загальноімперського рівня. В самому головному це обумовлювалось промисловою стагнацією. Вона збіглась у часі зі складними процесами в аграрному секторі.

1.2. Порєформенне сільське господарство в Західній Україні

Ситуацію в цьому секторі визначали ті ж фактори, що і в Наддніпрянщині. Але поруч з ними діяли й деякі специфічні, регіональні.

Перш за все, сам процес перерозподілу поміщицької земельної власності на користь інших соціальних категорій тут набув менших масштабів. Поміщики поступились лише 1/4 своїх угідь. Земля була дорогою, за неї «чіплялися», продавали рідко й за високими цінами. За ту ж суму, яку платив галицький покупець за 1 гектар землі наприкінці ХІХ століття, він міг при-

дбати 1,5 га в Центральній Україні і як мінімум 2 га на Півдні, в Причорно мор'ї. В умовах промислового застою вкладення в «земельну нерухомість» ставали одними з найвигідніших.

До того ж, треба врахувати, що між поміщиком та селянином, як правило, виростала напівзабута вже у «Великій Україні» соціальна постать єврея лихваря чи купця (це часто співпадало). Саме ця категорія «перехопила» основну долю проданої землі, здаючи її потім в оренду. Активно скуповували землю й поляки-колоністи, переселенці з польських областей - тим більше, що їм протегували і власті, й самі поміщики-поляки. В результаті українським селянам дісталась лише 1/16 проданих поміщицьких земель.

Колишні «урбаріальні угіддя» (луки, пасовища), що ними раніше користувалися і поміщики, й селяни відійшли до перших - в результаті численних судових процесів. За підрахунками І.Франка селяни виграли лише 2 тисячі з 32 тисяч усіх таких процесів. Вимушена ж оренда лук та пасовищ оберталась додатковим тягарем для й без того слабкого галицького чи закарпатського селянського господарства. Слід врахувати й те, що загальний рівень податкового тиску на селянина в цілому зріс.

Під дією всіх цих факторів у західноукраїнському селі швидко (значно швидше, ніж в Наддніпрянщині) стали розвиватися два взаємопов'язані процеси - парцеляції селянських господарств та аграрного перенаселення. Вже на 80-ті роки XIX століття більше 70% цих господарств вважалося малоземельними чи безземельними. Практично, половина працездатного сільського населення стала «зайвою». Влаштуватись на роботу в місті вдавалось лише одиницям. Можливості ближнього відселення теж були відсутніми. Для багатьох існував лише один шлях облаштувати себе й свою сім'ю - еміграція.

Масового вигляду це явище стало набувати вже у 80-ті роки, коли декілька десятків тисяч західних українців виїхали до Бразилії та Аргентини. З 90-х років потік емігрантів став значно чисельнішим і напружується вже переважно до США та Канади. Якщо на пеших порах туди їхали в основному з Закарпаття та Галичини, то з початку XX століття - і з Буковини. Стосовно загальної кількості цих людей судити важко: дослідники називають цифри від 230 до 400 тисяч чоловік. Ясно лише, що йдеться про великомасштабне явище. Це підтверджується й численними публікаціями преси про запустіння сіл, а також обмежувальними заходами австрійських властей, занепокоєних масштабами виїзду. Статистичні обстеження емігрантів, виконані ще на початку XX століття, не залишають сумнівів щодо мотивації цього явища - це були здебільшого неписьменні люди, з яких лише 1% мав якусь професію і які практично не мали статків: на 1 пересічного переселенця припадала середня сума в 11-12 доларів. Цього вистачало лише на 1/6 вартості проїзду (65 доларів). Рухала цим потоком надія на кращу долю у новій батьківщині, підживлена ще й принадливою рекламою агентів транспортних компаній.

Суто економічні наслідки масової еміграції полягали насамперед у послабленні соціальної напруги на селі, частковому знятті аграрного перенаселення та прискоренні земельної концентрації. Землі тих, хто виїжджав, переходили (часто за півціни) до рук або лихварів, або багатших односельчан.

Крім того, це явище спонукало нечисленну національну інтелігенцію до акцій економічного самозахисту українського населення. На цій підставі з 80-х років став формуватися потужний кооперативний рух. У 1883 році у Львові з ініціативи

В.Нагірного та А.Ничая виникло кооперативне об'єднання «Народна торгівля» - фактично первісток цього руху. Воно займалося організацією збуту продуктів без посередників і водночас привчало селян до комерції. Ця ініціатива дістала масову підтримку. У 1898 році у Львові створюється Крайовий кредитний союз, наступного року ще одна потужна структура споживчої кооперації - «Сільський господар». У 1894 році у Перемишлі з ініціативи Т.Кормоша засновується перший кооперативний банк «Віра». А за два роки до того, в 1892 році, В.Нагірний разом з двома адвокатами, С.Федаком та К.Левицьким, заснували у Львові й перше кооперативне страхове товариство «Дністер». На 1904 рік, коли сформувалась Центральна асоціація українських кооперативів, вона мала за собою вже потужну периферію в особі 550 філій з 180 тис. членів.

Численні осередки української кооперації діяли й поза асоціацією - Лемківський банк у Новому Сончі, позичкові каси та товариства в Криничі, Коломиї, Бродах, Лемківська каса в Горлиці, кредитне товариство «Бескид» у Саноку.

Поступово вони прививали західноукраїнським селянам навиків підприємливості, ринкової конкуренції, привчали до нових форм і методів господарювання.

У цьому ж руслі йшли й деякі заходи урядових властей. Зокрема, в 90-ті роки за клопотанням мукачівського єпископа Ю.Фірцака, уряд Транслейтанії провів обстеження економіки Закарпаття. В результаті його народилась так звана «Верховинська акція» Міністерства в справах продовольства - комплекс рішень, спрямованих на підняття економіки «підгірських русинів». Йшлося, зокрема, про суворе обмеження лихварських операцій, забезпечення угіддями безземельних, надання позичок через засновані властями позичкові каси, поширення знань та навиків сучасного ведення сільського господарства й так далі. Окремі кроки такого ж плану робилися й у Галичині. Закони 1875 року та 1879 року суттєво обмежили лихварство та практику реалізації горілки в кредит. На початку XX століття провінційний уряд провів часткову парцеляцію поміщицьких маєтків, щоправда, основна частина вивільнених угідь була продана польським колоністам.

Водночас, галицький уряд посилив контроль за умовами найму селянських рабів. Позитивний вплив цих заходів на аграрну економіку західних українців годі заперечувати. Було зведено до мінімуму лихварські операції, зменшено масштаби пияцтва та шахрайства на цьому ґрунті, підірвано монополію купців-посередників у скупці та реалізації товарного продовольства. Зростання цін на тваринницьку продукцію в Австрії на початку XX століття (в 2-2,5 рази) дало суттєвий вииграш заможним селянам і взагалі тим, хто став пайовиком кооперації.

Певно, є зв'язок між цими економічними змінами й динамікою самого виробництва. Наприкінці XIX - на початку XX століття приблизно на 10-15% зросла врожайність традиційних сільськогосподарських культур Західної України - вівса, жита, кукурудзи, картоплі. На базі саме селянських господарств (в основному заможних) виникло тваринництво - воно давало більше 80% такої продукції на ринок.

Той факт, що селянське господарство в Західній Україні базувалося на праві приватної власності й не знало общинних обмежень, теж прискорювало його ринкову трансформацію. В основних рисах вона завершилась вже наприкінці XIX століття. Західна Україна стала регіоном з переважаючим типом дрібнотоварного селянського господарства.

Проте, ситуація у цій визначальній царині західноукраїнської економіки продовжувала залишатися складною. Про це зайвий раз нагадали масові страйки галицьких батраків у 1902 році та голод на Закарпатті в 1903-1904 роках. Сільське господарство залишалось доіндустріальним і малопотужним, настільки, що було неспроможне розв'язати бодай найелементарнішу проблему - забезпечення харчами самих працюючих. На початку XX століття тут споживалося у 2 рази менше хліба, ніж у Наддніпрянщині в розрахунку на 1 жителя; загальний харчовий баланс так само вдвічі поступався середньоєвропейським стандартам. Рівень доходів близько 80% селянських господарств не залишав їхнім власникам надій на щось більше, ніж «скромне існування.» В поєднанні ж з промисловим відставанням економічна перспектива краю не залишала підстав для оптимізму.

Розділ 2. Західноукраїнське суспільство пореформенної доби

2.1. Урбанізація на західноукраїнських землях

Загальне відставання, уповільненість господарської еволюції позначились і на рівні урбанізації. Якщо взяти за базовий рівень дані перепису 1869 року, то заміри на 1910 рік фактично не засвідчують істотного прогресу в цій площині. Навіть кількісного. Якщо наприкінці 60-х років XIX століття міське

населення складало близько 1/5 всього, той на 1910 рік усереднений показник збільшився приблизно таким же: 19,8% у Східній Галичині, 25% у Північній Буковині й всього близько 17% на Закарпатті. Справедливим буде вважати, що міста в Західній Україні росли лише за рахунок природного приросту їхнього населення, а не міграції з села чи інших регіонів як це було в районах динамічного промислового розвитку.

Якісні трансформації самих міст носили крапковий, фрагментарний характер. Вони торкнулися провінційних центрів та тих нечислених міст, де відбувалось торгово-промислове поживання. Так, за 1880-1910 роки населення Львова й Чернівців зросло в 1,9 раза, тобто більш, ніж в 1,5 раза обігнало загальний ріст населення. Кількість мешканців Тернополя, провідного центру Західного Поділля, між 1869-1900 роками зросла в 1,5 рази. В таких містах помітною величиною були переселенці з інших австрійських регіонів - німці, поляки, чехи, мадяри й так далі. Знаходили тут роботу, помешкання і селяни з близької округи. Це було пов'язано з торгово-промисловим профілем таких міст. Частка промислового населення в них перевищувала середній рівень в Західній Україні (25%). У Львові, Коломиї, Чернівцях вона становила понад 27%, Ужгороді - понад 34%, Дрогобичі - більше 40% і так далі. Разом з іншими секторами міського господарства (торгівля, ремесла, освіта й т.д.) промислова зайнятість уособлювала економічний, культурний прогрес міста.

Такі міста вже чітко відокремлювалися від сільської округи за всіма соціокультурними параметрами й стали справжніми економічними столицями своїх округ. Так, Львів, де мешкали 2,5% населення Галичини (східної), виробляв близько 1/10 промислової продукції краю.

Однак, такі міста являлись радше виключенням, ніж правилом. Більшість же зберігала свій традиційний соціально-економічний профіль. Це були тихі, невеликі містечка з кількома десятками крамниць та ремісничих майстерень, якими володіли в основному євреї. Середньодушові доходи в них залишались скромними. А їх джерелом для значної частини міщан (близько 1/5) продовжувало залишатися сільське господарство.

Оскільки притік сільського населення до міст Західної України був незначним, то вони як і раніше залишались «неукраїнськими» за своїм культурно-етнічним профілем. Це видно хоча б з того, що в містах мешкали всього 7% українців - приблизно втричі менше середнього рівня «урбанізації». Так, у провінції Галичина на початку XX століття лише в 53-х містах з 303-х усіх переважало українське населення. Це були здебільшого маленькі, «напіваграрні» містечка. У решті ж - українці залишались меншістю, поступалися іншим етнічним верствам. Угорцям та євреям - на Закарпатті, євреям, німцям та румунам - на Буковині, євреям та полякам - у Східній Галичині.

Наприклад, у Львові українці становили тільки 1/5 частину всіх міщан, у Тернополі менше 1/4, стільки ж - у Станіславі. Ця статистика в самому загальному відображала відносно меншу інтегрованість українців у модерні, міські сектори економіки та культури. Адже «доля» зайнятих у промисловості серед них - теж втричі менша за середню: 8% проти 25%.

Навіть переселившись у міста українці займали там найнижчі соціально-економічні шаблі. Так, з кожних 100 українців, що мешкали у Львові, 75 були найманими робітниками та поденниками, тоді як з кожних сотні євреїв - 56.

Втім, ця ситуація зовсім не була оригінальною в Україні. Вона стала горизонтальним продовженням тієї ж, що і в сусідній Наддніпрянщині. І свідчила про загальне відставання українців від процесів модернізації. Незабаром вона склала серйозну проблему для керівництва українського національно-визвольного руху. Проблема, що її не судилося розв'язати.

2.2. Особливості соціального структурування та соціальних взаємовідносин у Західній Україні пореформенної доби

Стан економічного застою тягнув за собою аналогічні явища у соціальних структурах, самосвідомості різних суспільних верств. Якщо в середньому по Австрії кількість промислових робітників зростає вдвічі лише за перше десятиріччя XX століття, то в Західній Україні вона майже не змінилась і навіть на початку XX століття становила в межах 6-8% самодіяльного населення. Причому переважну масу представників цієї категорії становили робітники маленьких підприємств кустарно-ремісничого типу з низькою кваліфікацією та невеликими окладами. Вони коливалися в межах 1,5 гульдена у робітників шкіряної промисловості та до 3 гульденів у машинобудівників. Цього вистачало, скажімо, для купівлі, відповідно, 3-6 кг яловичини на місяць. Втім, харчові раціони тодішнього робітництва були далекі від подібної розкоші, їх основу складали в той час хліб та картопля.

Хоча грамотність робітників Західної України була вищою, ніж, скажімо, у селян, вона ще далеко не стала правилом. Лише приблизно 30-40% з них вмели читати й писати. Доіндустріальний за своєю структурою, мало-кваліфікований та малограмотний, недавній селянин за походженням, робітник Східної Галичини, Буковини чи Закарпаття залишався скоріше надбаням традиційної церковно-патріархальної ідеології, ніж новітньої класової свідомості. Робітничі виступи в цих краях були явищем надзвичайно рідким і являли собою слабоорганізовані бунти, в основному, - у нафтовидобувному районі Борислава-Дрогобича. Повна відсутність профспілок, а також жорстка

конкуренція «братів по класу» на ринку праці теж не дозволяла більшого і нічим не спонукала підприємців до якихось суттєвих поліпшень чи поступок. Польський соціаліст І. Дашинський з ППС, майбутній соратник Ю. Пилсудського, який побував на нафтопромислах біля Борислава, назвав їх «галицьким пеклом, образом нужди, визиску та беззаконня». Сюжети повісті «Борислав сміється» І. Франка образно доповнюють цю стислу характеристику.

Нечисленний капіталістичний клас - протагоніст робітництва - в Західній Україні являє собою тонкий прошарок комерсантів, прибулих з Відня чи з закордоння. За винятком, звичайно, багатих євреїв, власників торгових фірм.

Польські аграрії, які могли стати суттєвим поповненням цього нового класу, здебільшого, не вдавалися до промислового засновництва, вкладаючи свої прибутки у власні ж маєтки.

Загалом, нова буржуазія залишалася малопотужною і так само далекою від класової консолідації, як і робітництво. Лише наприкінці XIX століття в її середовищі з'явилися перші інтеграційні тенденції. В 1901 році на ґрунті захисту спільних галузево-регіональних інтересів у Галичині з'являється Товариство заводчиків.

Основу соціальної структури складали, як і раніше, селяни. Вони становили від 80% зайнятих в Східній Галичині до 85% в Закарпатті. Про невірність цієї знедоложеної верстви багато писалося й тоді, й пізніше. Так, у знаменитій брошурі польського публіциста С. Щепановського «Злидні Галичини в цифрах...» стверджувалося, що споживання їжі селянина-галичанина становило лише половину середньоєвропейських раціонів, не надто вже й багатих у той час. Сучасний канадський історик Дж. Гімка йде ще далі, говорячи, що рівень життя українського селянина становив лише 1/10 середньоавстрійського рівня. Якщо тут і є деяке перебільшення, то все ж ясно, що більшість галицьких селян перебувало за межею бідності. У той час, як для здобуття засобів для прожитку і мінімального володіння лише 1/5 селян. Не краще, а ще гірше було на сусідній Буковині, не кажучи вже про Закарпаття, де на 1 хлібороба припадало лише 67 сотих землі, а грошові доходи скільки-небудь регулярно тримували тільки кожен 9-й.

При цьому, однак, у Західній Україні все здавалося зовні спокійним. Тут ніколи не доходило до таких масштабних бунтів, як на Лівобережжі в 1902 році. Численні замітки спостерігачів та мандрівників змальовують картини нужди та ... заколисуючого спокою. Консервативно-традиціоналістський світогляд західноукраїнського селянина, помножений на високий авторитет церкви, глушив потяги до стихійного протесту. До того ж, відносини приватної власності, безперечно, значною мірою нейтралізували навички громадсь-

ко-корпоративної солідарності, так розвиненої у селян «підросійської» України. Звиклий до ринково-приватновласницьких начал, західноукраїнський селянин розраховував не на акції масового протесту, а на власне виживання або шляхом виїзду на заробітки до Німеччини чи австрійських областей, або еміграції, або ж поліпшення господарства. Звичайно, таке не всім було по плечу. Шлях сільських «аутсайдерів» нерідко проходив через шинок. У Галичині в 1876 році один шинок припадав на 233 особи, тоді як одна початкова школа - на 1,5 тисячі чоловік. За обрахунками фіскального чиновника-українця, одного з піонерів статистики, - В.Навроцького - доходи з одного нововідкритого шинку відбирали можливість освіти майже у сотні селянських дітей. Слід, правда, зазначити, що сільське пияцтво було в той час проблемою «обох Україн» - і Західної, і Східної. Однак, у останній масштаби цього явища стримувалися цілим рядом обставин - державною монополією на реалізацію «гарячих напоїв», обмеженнями на шинкарство у селі (перш за все для євреїв), меншою мережею таких закладів. В австрійських же землях України, де законодавчі обмеження на горілчану торгівлю стали з'являтися лише з кінця 70-х років і до того ж, звичайно, ігнорувались і пізніше, пияцтво виросло до масштабів соціального лиха. Так, у розрахунку на середньостатистичного галичанина продавалося в 70-і роки 26 літрів горілки на рік, причому, не рідко в борг, особливо в гірських селах, де селяни рідко тримали в руках гроші. У стороннього спостерігача неминуче формувалася картина соціальної деградації західноукраїнського села. «Цей народ буде поволі занепадати матеріально й морально, щораз то нижче, доки не загине зовсім!» - писав в 90-ті роки інспектор Міністерства в справах хліборобства Транслейтанії Е.Еган, котрий спеціально займався обстеженням Закарпаття.

Згодом, стараннями церкви та національної інтелігенції масштаби цього лиха вдалося дещо обмежити, але не подолати. Воно залишалось, будучи вічним супутником соціальної безпросвітності.

Селянство було основою соціальної піраміди, на верхніх ступенях якої розташувались інші соціальні верстви середньовічного походження - лихварі, роздрібні торговці, ремісники. Разом вони складали в межах 1/10 всього населення. Брак високих прибутків, вільних капіталів та перспективних сфер їх вкладення - все це зберігало традиційний, ще докапіталістичний стиль діяльності цих прошарків. Природно, що процеси майнового розшарування торкнулись й даного середовища. В ньому виділявся більш заможний прошарок, що охоплював приблизно четверту частину осіб, зайнятих у цій сфері. Такі нерідко наймали кількох робітників, а в окремих випадках навіть впроваджували машинні технології на своїх невеликих підприємствах. Та навіть вони «не дотягували» до рівня середнього капіталіста-підприємця новітньої формации.

Соціальна роль цих елементів надзвичайно суперечлива. Принаймні до 80-х років XIX століття вони слугували єдиною ланкою, яка пов'язувала село з товарно-грошовими відносинами. Однак, на практиці діяльність купців та, особливо, лихварів часто-густо означала звичайні здирство та паразитизм. Вони не виступали й не могли виступати організаторами крупної капіталістичної економіки, носіями економічного прогресу взагалі.

Справжню верхівку цієї ще традиційної соціальної структури складали священники та дворяни. У чисто кількісному відношенні перші становили невеличку групу - якихось 0,2-0,3% населення. Однак, їхня суспільна роль являлась куди вищою. Перш за все, духовенство, духовна кар'єра, залишалась найдоступнішим варіантом соціальної мобільності «по вертикалі» - тобто засобом пересування «наверх» суспільної ієрархії для молодих вихідців з простолюду.

Духовні особи були й незамінним каналом суспільної інформації в малограмотному ще середовищі, амортизатором соціальних протиріч та конфліктів - слово священника було далеко не останнім при їх розв'язанні. А для поляків, євреїв та українців священник виступав ще й символом їх культури, самобутності.

Високий авторитет священників засвідчувався, крім іншого, й постійною їх присутністю у сеймах та рейхсраті, депутаціях з конкретного приводу. Так, у складі галицької делегації, яка в 1895 році направилась до Відня зі скаргою на зловживання крайової адміністрації було аж 24 священники. Свідомі своєї ролі, лідери церкви в другій половині XIX століття докладали чималих зусиль до підняття культурного рівня священників, виступали з соціальними ініціативами. Так, галицький митрополит Йосиф Сембратович (1869-1882 роки) був прибічником наближення церкви до національно-культурної традиції, ініціатором церковних братств тверезості, у яких вбачав засіб протидії пияцтву, цьому справжньому соціальному лихові. Його наступник - Сильвестр Сембратович (1882-1898 роки) розпочав реформу уніатської церкви в Галичині, впорядкував обряди, заснував церковну освіту для жінок. Не цурався він і політики, підтримуючи «своїх» кандидатів на парламентських та сеймових виборах.

Особливо ж визначну роль судилося зіграти митрополитові Андрію Шептицькому, який обійняв цю кафедру в 1900 році. Сам прихід його в середовище уніатського кліру оповитий благородною аурую самозречення. Адже йдеться про володаря графського титулу, вихідця з давно сполонізованої заможної католицької дворянської родини. «Східна Галичина знекровлена й знесилена нуждою, вимагає опіки Господа Бога й людей,» - так, дещо патетично, але щиро пояснював він свій вчинок.

Вбачаючи в греко-католицькій церкві чи не найважливішу підойму та консолідації західних українців, митрополит А.Шептицький виявився багато-

гранним та непересічним громадським лідером. Він став одночасно і реформатором церкви та церковної освіти, і організатором української інтелігенції, яку намагався всіляко залучати до активної суспільної праці, і спонсором українських комерційних закладів, вкладником у товариства «Дністер» та «Віра». Так чи інакше, а той високий авторитет, що утримувала уніатська церква в ХХ столітті - це багато в чому заслуга саме А.Шептицького. Імена сподвижників знає церковна історія і в інших західноукраїнських регіонах. На Буковині, зокрема, виділяється постать Е.Гакмана, засновника популярного культурного товариства «Руська Бесіда». У 1873 році він став першим главою Буковинсько-Далматинської митрополії. На Закарпатті - це мукачівський єпископ В.Попович та єпископ Пряшевський В.Галаганець, засновник єдиного в краї культурного осередку - «Товариства св.Василія Великого». Такі імена, така громадська діяльність становить контраст з православним кліром Наддніпрянщини, що перетворився лише у гвинтик російської імперської машини.

Діяльність цих лідерів поступово змінювала на краще соціальний облік кліру. Незабаром йому судилося зіграти далеко не останню роль в політичних баталіях після першої світової війни.

На відміну від своїх «братів по класу» в Наддніпрянщині, які здали свої позиції в економіці, а потім і в політиці, західноукраїнські дворяни ці позиції загалом зберегли, а в управлінні державою - навіть зміцнили. Провідні позиції польської шляхти у галицькому сеймі залишились незаперечні, так само як румунської земельної аристократії - в буковинському. В останньому, зокрема, румунські бояри мали 8 мандатів з 30, до яких долучався мандат єпископа (ним був здебільшого румун), а також декілька голосів по селянській курії. У Галицькому сеймі польські аграрії-поміщики мали формально менше 1/3 місць та завдяки блокуванню з міщанами та впливу на польську частину селян-депутатів вони зберігали провідний вплив на провінційне правління. Більше того, їхня роль стала незаперечною навіть у центральному уряді Ціслейтанії. Двічі на чолі його опинялись поляки, про що вони й не мріяли раніше - А.Голуховський та К.Балені.

У цілому збереглись позиції «благородного стану» і в економіці. Те скорочення поміщицького земельного фонду на 1/4, що про нього ми вже згадували, сталося за рахунок, в основному, дрібних володінь. Решта вистояла завдяки викупам, орендним платежам та господарським поліпшенням. Зокрема, трипільля, ще популярне в Наддніпрянщині, у поміщицьких господарствах Західної України практично зникло в пореволюційні роки і змінилося більш продуктивними 5-6-пільними технологіями. Суттєві перспективи обіцяла й «клеверна революція», яка докотилася сюди з Заходу: інтенсивне вирощування кормових трав'яних культур. В такий спосіб збага-

чувались ґрунти, стабілізувалась і кормова база для скотарства. В усякому разі, угорське й польське дворянство перенесло ринкові зміни значно менш болісно, ніж у Східній Україні російське та українське і значно швидше до них адаптувалося. Виявляло воно інтерес (хоч і менший) і до промислового засновництва та будівництва залізниць. Урядові рішення та пільги з цього приводу, зокрема, з'явились після довгих клопотань князя А.Любомирського та деяких інших магнатів. Дворяни-поляки грали далеко не останню роль в галицькому товаристві фабрикантів та бориславсько-дрогобицьких нафтопромислах.

Підводячи підсумок нашому аналізу змін в соціальній структурі Західної України, слід визнати те, що вона залишалася в основі своїй доіндустріальною, так саме як і економіка, проте, з розвиненими відносинами приватної власності. Виникло щось схоже на слабо розвинений капіталізм, ще неефективний і по-провінційному консервативний.

Залишалася в силі й ще одна властивість класогенезу в Західній Україні, яка окреслилась історично, - непропорційність соціальної структури етнічної. Так, на початку ХХ століття у кожній тисячі зайнятих а промисловості Східної Галичини було лише 180 українців проти 400 поляків та 390 євреїв (маються на увазі й ремісничі заклади, а не лише фабричні). По торгівлі це співвідношення ще менш адекватне: відповідно 85, 165 та 740 чоловік. Приблизно таким же воно залишалось й по групі священнослужителів та інтелігенції - 85, 400 та 500 чоловік. Більш чисельно українці були представлені лише серед чиновників державних інстанцій - 210 чоловік. Але й тут вони поступались як полякам (510 чоловік), так і євреям (250 чоловік), котрі при переписах нерідко заявляли себе поляками й тримали, звичайно, їхню сторону - сторону сильнішого. Українці тут залишалися землеробським етносом, відсталим і упослідженим. 90% з них були селянами.

Цілоком аналогічні співвідношення властиві й решті західноукраїнських територій. Так, в промисловості Буковини домінували німці та євреї (52%), а на Закарпатті - мадяри (43%). Українці становили відповідно 17 та 29 відсотків. Найбільш елітарні сфери - великий бізнес та землеволодіння опанували теж вихідці з тих же етнічних груп.

В Західній Україні ця статистика значила щось більше, ніж у Східній. За нею стояли не просто різниці в рівнях освіти, кваліфікації чи соціальному походженні. Часто-густо подібний стан речей обумовлювався «невловимою» для статистики практикою протегування за етнічною чи релігійною ознаками. Її зворотньою стороною являлась дискримінація «не своїх», меншвартісних народів. Серед останніх були й «русини»-селяни. На тому ж Закарпатті, скажімо, за рівних вихідних даних, високооплачувані місця слюсарів, налашників чи майстрів на підприємствах надавались мадярам або німцям. Тоді як

«русинам» діставались місця чорноробочих на підприємствах зразка Перечинського хімзаводу, фабрики гнутих меблів у тому ж Перечині чи великої лісопилни у Буштині. Зарплата там була обернено пропорційною фізичним навантаженням та забрудненню. У Львові, промисловій столиці Східної Галичини, серед робітників-металобробників українців практично годі було знайти.

Фактами очевидного приниження за етноконфесійною ознакою усяне тодішнє західноукраїнське суспільство. Інакше як можна пояснити такий, наприклад, факт, коли уніатський піп, що переходив до римо-католицької общини та заявляв себе поляком, одразу ж отримував прирощення своїх доходів в 1,5 й більше разів?

Пореформенні процеси в цих регіонах зовсім не подолали вікових міжетнічних бар'єрів, а скоріше підвели під них потужний економічний фундамент. Ось чому саме міжетнічна диференціація та національні проблеми тут вийшли на передній план, опинилися попереду решти.

2.3. Національна проблема на західноукраїнських землях

Втім, національне питання не скрізь поставало з однаковою гостротою.

На Закарпатті соціальна дискримінація 400-тисячного етносу «підгірських русинів» вже сприймалась як звична й не викликала особливого протесту з боку самих русинів.

Пояснення її полягає в тому безвиході, що в ньому опинилися закарпатські українці. Після того, як в 1860 році було скасовано «Руський дистрикт», ця остання згадка про революцію, на цю територію простерся необмежений, фактично, суверенітет Транслейтанії (Угорщини). В плані перспективи це передвіщувало неминучу асиміляцію «угро-руського народу» (так офіційно називали закарпатських русинів-українців), унормовану угорським законодавством. Так, в основу «Закону про права національностей» клався модерний націоналістичний принцип: «одна нація» - «одна держава» - «одна мова».

У звичайній буденності угорська політика означала не що інше як тотальну дискримінацію півмільйонної «русинської» меншини, стимульвану ще й мотивами помсти за «невірність» цієї меншини в 1848-1849 роках. Якщо в адміністративних закладах пересічного русина чекало холодне високомір'я з боку чиновників на 95% мадярів, то поза ними - здирство й експлуатація землевласників, торгівців та власників нечисленних промислових підприємств - теж найчастіше мадярів, або ж євреїв. Навіть серед промислових робітників відносно більшістю (42%) були саме мадяри. Причому - більшістю кваліфікованою та найкраще оплачуваною.

Здобути ж кваліфікацію і, звичайно, освіту, теж являло собою непросту проблему в краї, де лише кожен 9-й регулярно отримував зоча б якусь заробітну плату. Окрім того, в цій царині - освітній - «залізний поступ мадьяризації» дався взнаки, як ніде. Згідно закону А.Аппоньї (1907 року) підлягали закриттю всі школи з «руською» мовою навчання. Кирилична абетка замінювалась латинською. Одначе, угорська та українська мови й культури - взагалі малодотичні, а перша вважається однією з найскладніших для вивчення в сім'ї європейських мов. Не дивно, тому, що на початку ХХ століття лише 25 тисяч русинів-українців володіли угорською (або лиш кожен 18-й); стільки ж угорців володіли «руською». По суті, «мадьяризація освіти» служила лиш додатковим бар'єром для бажаних її здобути. На 1880 рік кількість грамотних в закарпатських комітатах коливалась у вузьких межах 2,5-9%. Пізніші зусилля уряду в рамках так званої «рутенської акції» (1898-1900 роки) мало що змінили.

Починаючи з 1866 року, угорським властям вдалося поставити під свій контроль греко-католицьку церкву. Пов'язана з нею нечисленна закарпатська еліта капітулювала перед властями, залишившись осторонь процесу національного відродження.

Але в цілому, практичні здобутки «мадьяризації» виявились скромними. Вони проявились переважно в міжетнічному прикордонні, у Потиссі, де в 60-ті роки ХІХ століття ще мешкало близько 50 тисяч українців, а через півстоліття про їхню етнічну належність нагадували лише греко-католицькі храми.

В інших місцях етнічна ситуація мало змінилася: напередодні першої світової війни лише 25 тисяч закарпатських українців уміли розмовляти угорською мовою.

Проте, угорському урядові вдалося інше - фактично обезглавити закарпатських українців як культурно, так і політично. Більшість священників-українців та вся нечисленна світська інтелігенція йшли в кільватері угорської політики, «самомадьяризувались». Вже назване вище «Товариство св.Василія Великого», котре в міру своїх можливостей намагалось хоч якось зберегти національну ідентичність «підгірських русинів», саме в 70-ті року потрапило під впливи симпатиків угорської політики й занепало.

Закарпатські ж селяни, неграмотні й упосліджені жителі глухих підгірських сіл, були неспроможні на громадську самоорганізацію та ініціативу. Тож, по суті до початку ХХ століття, коли почала реалізовуватись «верховинська акція», проблема «угорських русинів» перебувала в стані за-недбання та напівзабуття.

Зовні досить стабільною залишалася ситуація в сусідній Буковині. Якщо селянська реформа урівняла селян-українців з рештою населення, то декрет

австрійського міністерства внутрішніх справ від 9 грудня 1860 року урівняв їхню мову з румунською та німецькою, надавши їй офіційного статусу. Зусиллями уряду та української інтелігенції вдалося створити й досить розгалужену систему україномовної освіти. На початку ХХ століття в провінції налічувалося більше 200-т українських початкових шкіл (проти 77 румунських та 82 німецьких), 2 українські гімназії та 5 кафедр з українською мовою викладання у заснованому в 1875 році Чернівецькому університеті. На початку ХХ століття вдалося досягти майже 100%-ного навчання української молоді в школі - результат майже фантастичний для Західної України. І хоча до повного урівнення між етнічними верствами справа все ж не дійшла (наприклад, в буковинському сеймі дебати велися румунською та німецькою мовами) дискримінація чи приниження на «мадьярський» або «галицький» кшталт тут стала неможливою. Слід згадати й про віросповідну та соціальну ідентичність румунів з українцями - обидва народи залишались «землеробськими», а частка промислового населення серед українців була навіть вищою, як і грамотність.

Правда, серед румунської еліти не переставала бродити ідея «Великої Румунії», складеної з Румунського королівства, проголошеного в 1861 році та підавстрійських земель - Трансільванії, Буковини. Однак, реальний хід політики, здавалося, не залишав жодних шансів для втілення цього амбіційного проекту. Румунське королівство після 1878 року опинилось під потужним німецьким впливом і не схильне було підігрівати сепаратизм своїх співішлемітників в Австрії. Всередині ж імперії Габсбургів система дуалізму, впроваджена в 1867 році, відвела румунам місце серед підпорядкованих народів: Трансільванія була поставлена під контроль угорського уряду. Буковина - під контроль австрійської корони. Реформа ж виборчої системи в Буковині з її принципом національно-пропорційного представництва в сеймі (з 1911 року) фактично перекреслила плани тих, хто прагнув до неподільної румунської гегемонії в цьому краї. Тут виникла певна рівновага в міжетнічних відносинах, що зберігалась до 1918 року.

Зовсім інша ситуація виникла в Галичині. По-перше, зосередження провінційної влади в руках поляків саме по собі несло загрозу шовіністичних утисків українців. По-друге, слід мати на увазі й зміну політики Відня щодо Галичини й галицьких поляків. Пореволюційні десятиліття позначені зближенням між обома сторонами. З обох боків воно мало практичну мотивацію.

З боку імператора та його бюрократії таке зближення давало змогу протиставити поляків німецьким лібералам та чеській опозиції - остання в 1868 році взагалі бойкотувала рейхсрат. Окрім того, можна було ще й розіграти «польську карту» проти Росії. В 1863-1864 роках Франц-Йосиф демонстративно привітав «національне пробудження поляків» у момент їхнього пов-

стання в Росії. А в вересні 1868 року імператор виразив прихильне ставлення до урівнення поляків з німцями та мадярами в своїй імперії. Зближення між короною та польською елітою розв'язувало руки останній у всьому тому, що стосувалося Галичини. Зокрема, на парламентський запит щодо долі галицьких русинів один з відповідальних урядовців Відня відповів, що з ними буде те, «що захочуть зробити поляки».

Зі свого боку, польська знать зрозуміла правила цієї імперської гри і прагнула «вижати» з неї максимум можливого. Демонструючи показну лояльність урядові Ціслейтанії, вона прагнула забезпечити неподільну гегемонію «польщизни» на всіх галицьких землях. Це досягалось різними засобами - переселенням селян-колоністів з Польщі в Східну Галичину, полонізацією освіти, стимулюванням змішаних шлюбів і так далі. У підсумку, «полонізована» Галичина мала перетворитись в опорну базу відновлення держави. На початку ХХ століття в цієї політики з'явилося й ідеологічне обґрунтування у вигляді так званої «інкорпораційної концепції» Р.Дмовського - лідера польської націонал-демократичної партії, досить популярної саме в Галичині. Називаючи «русинів» пасивним і підлеглим народом, Р.Дмовський вважав за потрібне «полонізувати» їх, розширивши тим самим польські етнічні землі. «...Наша політика повинна бути послідовна й тверда, мусить наочно переконувати русинів, що вони від нас відділитися не можуть,» - писала газета «Польське слово».

Проте, в житті постало чимало бар'єрів на шляхах такої політики. Перш за все вікова соціальна ворожнеча між шляхтою та українськими селянами, традиції й консерватизм останніх - наслідування мови, звичаїв предків, вірність своїй церкві. На 1900 рік серед уніатської пастви майже 90% становили саме українці, переважно селяни. До того ж після досвідів 1848-1849 років галицьке українство вже було не те й «полонізаційна» політика неминуче наражалась на опір у цьому середовищі. У 60-70-ті роки в суспільне життя вступило нове покоління, яке вже не пам'ятало часи соціального пригноблення попередньої епохи і ставилось до польського домінітету без «комплексів підданства». Польський тиск викликав зустрічну хвилю національної самоорганізації. Створене в 1868 році товариство «Просвіта» вже через якихось 40 років мало за собою 200-тисячний актив в 77 місцевих відділеннях. У тих своєрідних умовах, ця організація носила скоріш не суто просвітницький характер, а політико-ідеологічний, прищеплюючи галицьким селянам та міщанам цінності національної солідарності. З останньої чверті ХІХ століття український рух міг спиратися й на організаційні та фінансові можливості української кооперації з її 200-тисячним активом. Стала формуватися й автономна система виховання української молоді в особі кількох спортивних товариств. Таких як «Сокіл-батько» (утворене у 1894 році), «Січ» (утворене у

1900 році) та «Пласт» (виникло у 1911 році). У цих формуваннях, які разом охоплювали майже 150 тисяч чоловік, пройшло ідеологічний вишкіл ціле покоління західноукраїнської молоді. І на рівні соціальної поведінки, і на рівні політики вся ця діяльність оберталась далекосяжними результатами. Часто «невловимими» для хронології та статистики. Відходив у минуле комплекс неповноцінності забитого селянина-русина. Народжувався по суті новий етнос, з достатньо високим рівнем самоорганізації, самоповаги та самосвідомості. Як наслідок - зросла електоральна дисципліна на виборах до крайового та центрального парламентів. Зростала й кількість депутатів-українців. Вдалося добитись істотних зрушень в царині освіти. Насамперед - за рахунок громадських пожертвувань. В такий спосіб було відкрито 8 українських гімназій на додаток до 2 державних. Вперше в історії західних українців формувалася масовий освічений прошарок - той самий, який невдовзі став рушієм державного будівництва.

Водночас, ці успіхи мали й ще один бік, на який останнім часом слушно вказують дослідники (зокрема Я.Грицак) - зростання волонтаристських військових настроїв як серед української еліти, так і серед загалу. Особливо це стосується молодіжно-спортивних об'єднань з їх свосвідомою романтичною символікою, ідеологічним вишколом та харизматичними лідерами на зразок К.Трилюцького, відомого радикального діяча й засновника «Січі» та Петра Франка, сина популярного літератора й політика. Відтак, ситуація в Галичині стала набувати ознак міжетнічного протистояння. В його фокусі опинилась проблема виборчої реформи, яка б гарантувала пропорційне представництво поляків і українців у крайовому сеймі та центральному парламенті. Куріальна система, а також численні порушення виборчих процедур на місцях призводили не лише до штучного обмеження участі депутатів-українців у цих органах. Вони постійно провокували сутички на міжетнічному ґрунті, нерідко - з людськими жертвами. Особливо скандальною стала кампанія 1879 року, у ході якої польські землевласники застосували весь набір фальсифікаторських інструментів підтасовки аж до підрахунків голосів, не гребуючи й терором та шантажем. У результаті лише 3 депутати з 38 від Галичини були українцями. У відповідь - залунали заклики до бойкоту виборів та вимоги негайних змін виборчої системи. Правда, в 1890 році галицький губернатор К.Бадені домовився з двома ватажками тодішньої галицької інтелігенції - Ю.Романчуком та О.Барвінським - про компроміс: українська сторона погоджувалась з існуючою системою влади в обмін на культурні поступки. Однак, ця угода виявилась непопулярною і вже незабаром була зірвана. Вибори до крайового сейму 1895 року показали, що польська сторона не відмовляється від колишніх прийомів. З 150 депутатів лише 14 представляли українську частину

електорату. Вибори ж, які відбулись двома роками потому (до рейхсрату) - взагалі залишили кривавий слід: у відповідь на масові протести проти фальсифікацій провінційний уряд «навів порядок» з допомогою багнетів. Результат - 10 вбитих, 29 поранених та близько 800 чоловік арештованих. Ситуація навколо виборів поступово виходила з під контроль, атмосфера - електризувалася. В ході масових страйків батраків у 1902 році їх учасники вимагали, крім іншого, й реформування системи виборів.

Зрештою, власті пішли на поступки, і законом від 26 січня 1907 року куріальна система була ліквідована, а виборче право стало рівним. Але від декларацій про рівність до справжньої рівності залишалась чимала відстань. Справді, 34 міські округи вибирали депутатів окремо від 36 сільських. Оскільки ж польські кандидатури переважали в західних округах, міських, і користувались потужною підтримкою в округах зі змішаним населенням - за ними залишалась першість. Зі 106 місць в рейхсраті українцям виділили лише 28. Знову розпочались протести, заворушення. Справа дійшла до вбивства 12 квітня 1908 року галицького губернатора А.Потоцького.

Іншою проблемою, навколо якої точилися суперечки, була реформа освіти. Більш справедливого розподілу можливостей її здобуття на рідній мові. Стараннями польських властей в цій царині теж склався перекосяк на користь поляків. За деякими підрахунками розподіл казенних асигнувань на такі цілі між ними та українцями доходив до 10:1. Оскільки ж дисбаланс був особливо очевидним на рівні вищої школи, то не дивно, що вимоги української сторони зфокусувалися на ідеї власного університету. Ця ідея виникла в середовищі львівських студентів-українців як реакція на утиски української мови викладання. Незабаром ці вимоги вилились в обструкцію університетських властей, публічні мітинги, а в 1900 році - й демонстрації. Оскільки ж студенти-поляки запротестували в свою чергу, то університетські аудиторії перетворились в арену потасовок. В одній з них, в 1910 році, загинув український студент А.Коцько.

Напередодні першої світової війни Галичина опинилась, фактично, в надзвичайному становищі. Обидві її головні етноконфесійні спільноти - українці й поляки - підраховували сили, висували взаємні звинувачення та влаштовували публічні демонстрації своїх можливостей. Зліт української молоді в Тернополі (у 1910 році), влаштований Крайовим Січовим комітетом разом з проводарями «Сокіл-Батька» був розцінений польською пресою саме таким чином. Так само як і наступне таке видовище - у Львові в останніх числах червня 1914 року.

Розв'язку цієї драми упередила перша світова війна.

Розділ 3. Національна проблема в програмах та діяльності політичних партій у Західній Україні

Гострота національної проблеми в Західній Україні породжувала фундаментальну особливість створення політичних партій у цьому регіоні - вони носили, як правило, чітко виражений національний характер. Польські націонал-демократи, згодом - пепесівці, румунські націонал-ліберали, угорські націоналісти й так далі, й тому подібне - всі вони базувалися на етнічній основі і переслідували насамперед специфічно-національні цілі. В рамках загальної розстановки сил в Австро-Угорщині та й у регіоні Східної Європи в цілому Буковина, Закарпаття та Галичина не грали самостійної ролі, а скоріше слугували регіональним підспірям для здійснення більш масштабних програм та цілей. Окрім того, що ця обставина викликала додаткову проблему поєднання регіональних та загальнонаціональних програм, вона загострювала й основну проблему - геополітичного вибору. Йшлося про те, на які з великих держав у Європі робити ставку?

У тодішніх конкретних умовах рамки вибору були досить вузькими. Вони визначались суперництвом між Росією з одного боку та австро-німецьким альянсом - з іншого. Інтереси Росії та Австрії, як відомо, зіштовхувалися переважно в Придунав'ї та на Балканах.

Однак, українська проблема грала далеко не останню роль у даному ж контексті. Дискусії а Німеччині та Австрії навколо проекту «Серединної Європи» зайвий раз про це свідчать. Йшлося, зокрема, про створення єдиного інтеграційного поля між Францією та Росією в її етнічних межах. Західні регіони Росії, заселені перосійськими етносами, розглядалися як належні до «серединної Європи». Цілком очевидно, що лідерство в останній відводилося Німеччині. Те, що така Європа могла постати лише шляхом війни, поразки Росії та її витіснення на схід - теж цілком зрозуміло.

Але якщо «серединна Європа» до початку першої світової війни залишалась лиш ідеєю, предметом обговорення інтелектуальної еліти, то уряди й генштаби цікавили суто практичні моменти: адже і Наддніпрянщина, і Галичина розглядалися військовими як майбутні плацдарми для розгортання армій держав-суперниць. Звідси - різке посилення агентурно-розвідувальної діяльності, намагання втягти в неї і активістів національних рухів на окраїнах Росії та Австрії. Висвітлення цієї делікатної теми, розпочате у вітчизняній історіографії (маються на увазі нещодавно опубліковані праці В.С.Сідака) обіцяє плідні результати.

У жорна австро-германо-російського суперництва неминуче потрапляли, таким чином, і політики з Західної України. Так, для мадярських націоналістів само собою зрозумілою являлась програма створення «Великої

Угорщини» на території Транслейтанії - у сполучі з Німеччиною, Австрією й проти слов'ян, румунів та Росії. Закарпаття було для них однозначно угорським, так само як тутешні русини-українці залишались лише частиною «однієї неподільної угорської нації» - як зазначалося в законі «Про права національностей» (затвердженому в 1868 році).

Аналогічної орієнтації трималися й румунські ліберали та консерватори з Буковини. Їхня материнська держава - Румунське королівство - з 1866 року управлялося однією з гілок пруської королівської династії - Гогенцоллернів, вело територіальний спір з Росією щодо Південної Бесарабії та устя Дунаю. Той факт, що з рук Габсбургів Буковина отримала автономію, а місцеве румунське боярство - реальні важелі влади - теж послужив аргументом на користь Австрії.

Нарешті, ставку на Австрію зробили й галицькі поляки - як ліберали з Національно-демократичного товариства (виникло в 1868 році) й прибічники Ю.Пілуєвського, так і її консервативніші опоненти - послідовники популярних краківських публіцистів Ю.Шуйського та Ст.Тарнавського - «станьчики». Для останніх лоялізм щодо Габсбургів слугував питанням принципу, а не доцільності, як, скажімо, для ППС.

Власне сувородійсність навряд чи залишала полякам щось краще - жорстка асиміляційна політика Росії й Прусії на польських землях в останній третині XIX століття штовхала їх в бік третього учасника «поділів Польщі» - Австрії: лише тут «польщизна» здобула реальні впливи на політику і могла почувати себе впевнено. Реформу 1873 року вручила польській більшості в Галицькому сеймі контроль над двома визначальними для неї сферами - аграрною політикою та культурно-освітньою системою. А через механізм консультацій з польською депутацією в рейхсраті - і вплив на призначення галицького намісника.

Набагато складнішою стала проблема вибору для українців, їх нечисленної еліти.

3.1. Москвофільство

Елементи цього умонастрою неважко помітити ще в першій половині XIX століття - у закарпатських «виїзників», поглядах О.Духновича та декого з діячів «Руської трійці». Та все ж у більш-менш кристалізоване й масовидне явище він, цей умонастрій, виріс у перші пореволюційні десятиліття.

Звичайно, цьому посприяла й специфічна кон'юнктура 60-х років, позначена очевидною кризою австрійської державності - після двох поспіль поразок (в Італії та від Прусії) багатьом здавалося, що вона доживає останні дні і вірогідно підпаде під вплив Росії, як не так давно трапилося з Польщею.

Свою роль зіграла й активна панславистська пропаганда Росії (ходили чутки і можливо небезпідставні, - що «москвофіли» - «рука Москви», працюють на її гроші).

Але глибинними факторами поширення «москвофільства» послужили все ж інші - розчарування еліти підавстрійських русинів-українців в політиці Габсбургів та польський диктат в Галичині. Правління крайового уряду А.Голуховського в 50-60 роки не обіцяло цій еліті нічого більшого за роль неповноцінного сателіта польської магнатерії. В намаганні подолати цю меншовартість одні з українських лідерів стали посылатись на державні традиції Київської Русі - подібно до православних полемістів першої половини XVII століття. На думку таких діячів (за ними закріпилась назва «старорусів») подібні аргументи ставили їх на одну дошку з поляками, котрі теж черпали своє натхнення й свої аргументи перш за все в минулому - спадщині Речі Посполитої.

Інші самоідентифікували себе з Російською імперією та її «державним народом» - їх називали «москвофілами». Втім різниця між «старорусами» та «москвофілами» залишалась ледь помітною навіть ідеологічно, в теорії - адже до появи історичної концепції М.Грушевського вважалось, що спадщина Київської держави «перейшла» до держави Московської.

Уся ця гамма настроїв та мотивів вилилась у декілька ідей-постулатів, котрі визначали зміст «старорусинства-москвофільства»: територію від Амуру до Тиси заселяє «єдиний руський народ», так що «русини австрійські» є лише частиною цієї великої державної спільноти. «Ми настоящіє русские,» - стверджувала газета «Слово» - рупор цієї течії. Своє завдання «москвофіли» саме і вбачали в збереженні «руської» культурної ідентичності - того, що уособлювало, на їхнє переконання, єдність з рештою росіян. «Щоб нашу церкву з її обрядом та нашу руську мову з її історичними пам'ятниками, з її азбукою та правописом зберегти непорушними до тієї пори, поки нинішні тяжкі часи не стануть кращими,» - цих рядках львівського «староруського» часопису «Червона Русь» - сама суть практичного спрямування цієї течії.

Оскільки ж підавстрійські «русини» очевидно різнилися з росіянами навіть у мовному відношенні, речники «москвофільства» запропонували двоякий вихід з цієї колізії - або перехід на російську мову (вона є «спільний витвір усіх руських племен»), або створення якогось нового «твердого руського язика вищої культури» - на основі російської, української та старослов'янської мов. Ця остання ідея, що її особливо активно обстоював популярний галицький публіцист І.Наумович, на практиці народила ренесанс «язичія», котре потроху вже виходило з літературного вжитку. «Язичієм» написано чимало матеріалів «москвофільства», на жаль не завжди зрозумілих без перекладу на «нормальні» мови. Стверджуючи свою належність до «ве-

ликого державного народу» (а не до якихось там маловідомих «русинів-українців») та розраховуючи на цій підставі на протекцію Петербурга, «москвофіли» прагнули до урівнення з рештою народів Австрії. Тим самим відсувалась би й загроза асиміляції західних українців панівними народами-сусідами.

Зауважимо, що немає підстав вважати що течію «антинаціональною силою» та відлучати від українського національного середовища, як це часом роблять історики вслід за І.Франком. Перш за все тому, що проблема самоідентифікації західноукраїнського населення в той час залишалась далеко не розв'язаною навіть на рівні освіченої еліти. Згадаймо, Головна Руська Рада - політичний провід галицьких українців у 1848-1849 роках - називала їх «галицькою руською нацією»: сам цей термін носив регіональне забарвлення і був відбиттям «руської» історико-культурної традиції. Характерно, що й сучасна українська літературна мова, котра утвердилась на Наддніпрянщині вже в другій чверті XIX століття, далеко ще не стала надбанням західноукраїнської інтелігенції. У північній Буковині вона стала входити у вжиток з 70-х років, на Закарпатті - фактично лише на початку XX століття. Та й у самій Східній Галичині культурно-мовна ініціатива «Руської трійці» в 30-х роках ще не дістала загального визнання. А крім того, «москвофіли», серед яких, до речі, було чимало сільських священників були плоть від плоті західноукраїнського простолуду, серед якого «українська» самоідентифікація залишалась практично невідомою аж до кінця XIX століття, а водночас залишалась досить поширеною симпатія до російського монарха - могутнього й здатного покарати ненависну польську шляхту. Чутки про урядові репресії «польщизни» на сусідніх Поділлі та Волині після 1863 року звичай легко перетинали російсько-австрійський кордон. Навіть напередодні першої світової війни проросійська пропаганда зустрічала активний відгук галицьких селян, принаймні в прикордонних повітах (на жаль проблема політичних орієнтацій західноукраїнського простолуду і в той час, і раніше ще далека до докладного висвітлення).

Стосовно «москвофільства-старорусинства» можна говорити скоріш як про специфічний варіант національної самосвідомості західних українців породжений остільки ж специфічними умовами їх історичного розвитку.

Недарма, в перші пореволюційні десятиліття «москвофіли» зійшли на кон популярності. В їхніх рядах опинилися такі вже добре знані діячі як Я.Головацький, О.Духнович, А.Добрянський, ціла плеяда молодих енергійних діячів з духовенства. «Москвофільські» осередки з'явилися повсюдно. У Галичині - це «Русская Рада» (утворена в 1870 році) та товариство ім. В.Качковського (засноване в 1876 році). На Буковині - товариство «Русская беседа», що його створив у 1869 році молодий священник В.Продан. На

Закарпатті - згадане вже «Общество св.Василия» в Ужгороді, яке групувалось навколо літнього уніатського священника І.Раковського. «Москвофільські» часописи - зразок львівських «Слова», «Науки», чернівецької «Буковинської зари» та «Русской Рады», ужгородського «Света» - поза всякими сумнівами, задавали тон у тодішній західноукраїнській публіцистиці.

Оскільки ж за «старорусами» пішла ще й вельми значна (якщо не переважна) частина уніатського кліру, то в їхніх руках опинилися й потужні матеріально-фінансові засоби церкви. Зокрема, в Галичині ця течія контролювала багатий Ставропігійний інститут.

Тож коли на виборах до рехсрату в 1873 році «староруси» здобули практично всі «українські» мандати - 15, - це засвідчило їхні впливи й можливості. Як і рекордна для Галичини кількість передплатників популярної газети І.Наумовича - «Наука» (3 тисячі). Її нерідко читали навіть потайки від сільського священника, якщо він був противником «старорусів».

Проте, наступні події виявили серйозні проблеми, з якими зустрілось «москвофільство». Його традиціоналізм перестав задовольняти молодь - надто ж на фоні тих утисків, що їх зазнавала українська інтелігенція в так облюбованій «москвофілами» Росії. Та головне - зростання «москвофільських» впливів суперечило інтересам головних суб'єктів політики в західноукраїнських регіонах - австрійської корони, крайового уряду та греко-католицької митрополії. Першої - з огляду на австро-російське суперництво, що на його вістрі опинилась Галичина. Контрольованого поляками галицького крайового уряду - під кутом зору «полонізації» Галичини. Уніатську митрополію - з мотивів лояльності до властей та потреб самовивітання - адже хто б там що не говорив, а уніатській церкві явно не знаходилося місця як в російській офіційній культурі, так і - тим більше - в російській державі.

У 1878 році власті влаштували судовий над А.Добрянським; емігрували Я.Головацький та І.Наумович. «Москвофіли» почали відступати. На початку 80-х років новий митрополит С.Сембратович, призначений, до речі, за згодою крайового уряду, змінив клір Святоюрського собору - митрополічної капітули. «Москвофілам» там вже не знайшлося місця. Тим самим було подано своєрідний сигнал противникам цієї течії на периферії. Доходило до того, що Й.Вітошинський, піп- уніат з Тернопілля, дрючком виганяв селян з місцевої читальні Товариства ім.В.Качковського.

Одночасно, серед галицької еліти стала набирати силу ще одна конкурентна течія - «народовство».

3.2. «Народовство»

Витоки «народовства» теж сягають першої половини ХІХ століття. В романтичних шуканнях «Руської трійці», її прагненні культивувати певні

риса національної самобутності українців - пролог всього подальшого історичного сюжету цього напрямку.

Націонал-культурницьку естафету перейняла на початку 60-і років невелика частина студентської та учнівської молоді, яка намагалась слідувати романтичному «принципові народності» - цілком в дусі концептів минулої половини століття. В 1863 році у Львові виникла напівлегальна громада «Молода Україна», щось на зразок аналогічних гуртків у Наддніпрянщині. Скеровувана молодим священником Д.Тинячкевичем і вчителем О.Партицьким, «Молода Україна» дала цілу плеяду політичних та культурних діячів загальнонаціонального масштабу - досить назвати імена Л.Цегельського, А.Крушельницького, В.Старосольського та інші. До цієї молодіжної когорти примкнув і дехто з літераторів старшого покоління, учасників «Руської трійці» - як К.Устиянович чи С.Воробкевич. Правда, в той час «народовство» залишалось скоріш в ембріональному стані, в тіні «москвофілів».

Проте, вже наприкінці 60-х років воно зробило помітний крок вперед, ставши уподобанням цілого ряду впливових осіб старшого покоління - типу банкіра та віце-маршала Галицького сейму Ю.Лавровського, адвоката І.Борискевича, чиновників крайової адміністрації М.Коссака та К.Сушкевича, С.Качали - енергійного й спритного священника з кар'єрними замашками. «Австрофіли» за переконаннями, залежні від польської влади і близькі до митрополічної кафедри, такі поважні персони відкидали «москвофільство» як з практичних, так і з ідейних міркувань. Їхнім інтересам та поглядам відповідало таке тлумачення проблеми галицьких русинів, яке влаштувало б корону, поляків та уніатську верхівку. Саме уніатська церква, нерідко стверджували вони, є «справді національною», бо спирається на українську паству, зберігає грецький обряд, не підлягаючи водночас російській православної церкві.

Ідеологічна основа таких поглядів була вже готовою - у вигляді теорії «окремих національних типів», котру в Росії пропагував М.Данілевський, а в Україні - діячі «старих громад» - В.Грінченко, С.Вовк, В.Антонович, О.Кониський (двоє останніх, до речі, схилилися до «австрофільства») та інші. За приклад може послужити стаття В.Антоновича «Три національні типи народні», вміщена в 1888 році у львівському двотижневнику «Правда» (з 1867 року він був головним рупором «народовства»).

Шанований історик стверджував належність українців до такого «окремого національного типу», близького до Європи в тій же мірі, як і далекого до росіян. Часом «народовська» публіцистика висловлювалась ще різкіше. Скажімо, наддніпрянський прозаїк І.Нечуй-Левицький зі шпальт іншої газети цього напрямку - «Діло» навіть «відмовив» росіянам у наявності їхньої куль-

тури: «у українців є свій національно-культурний тип, а в москалів його нема й не може бути».

Взагалі, різкі випадки на адресу Росії, ідеологічно вмотивовані та спекулятивні, а часом - і просто малограмотні - стали невід'ємною рисою «народовства». При цьому, вони, подібно до «москвофілів», нерідко вдавалися до тенденційного перекичування фактів. Ясна річ, що особливої користі українському національному рухові в цілому від цього виходило мало. Скоріш навпаки: випадки проти Росії в галицькій пресі на фоні відвертого сервілізму щодо Австрії лише провокували зворотню ворожість з боку офіційної Росії, котра весь час підозрювала український рух в «австрофільстві». Стало навіть модним вважати, що «українство» є витвором Австрії. Зокрема, Емський указ Олександра II в 1876 році офіційно мотивувався саме такими оцінками.

Проте, подібна лінія поглядів забезпечила лояльність властей у самій Австрії. Принаймні - на фазі становлення «народовської» течії. Це видно хоча б з історії «Просвіти». Створена в грудні 1868 року це елітарне за складом і нечисленне товариство (менше 300 членів навіть на 1874 рік) одразу ж отримало фінансові дотації крайового уряду Галичини. З 2 тисяч крон у 1871 році вони зросли до 10 тисяч в 1873 році. Вони служили фактично основним джерелом фінансування «просвітницької» діяльності.

На практиці просвітницькі функції в цій діяльності, зокрема, видання популярної та навчальної літератури, з самого початку поєднувалися з ідеологічними - вихованням галичан в консервативному, традиційному дусі: «Ширити в народі релігійність та моральність», за словами одного з місцевих активістів «Просвіти», вчителя-філолога С.Желехівського.

На політичній арені «народовці» дебютували на початку 70-х років XIX століття, заявляючи себе як консервативна, проавстрійська й пропольська течія. В 1873 році «отець Степан» Качала, ініціатор заснування «Просвіти» і один з її керівників, балотуючись до рейхсрату випустив свою популярну брошуру «Політика русинів», свого типу політичний маніфест «народовства» того часу. Протягом 70-х років ця небагата за змістом «агітка» рекламувалась і поширювалась «народовцями». В ній С.Качала заявляв, що пристає «до австрійської, польської, федеративно-клерикальної партії» - та ще й від імені «16 мільйонів русинів». Програма «отця Степана» начинена лайкою на адресу «лібералів та нігілістів», цивільних шлюбів і тому подібних «непристойностей», рекомендаціями відновити церковний контроль над школою й тому подібне.

Інші з «народовецьких» лідерів якщо й не заходили так далеко «вправо», то все ж залишались духовно близькими позиції, продекларованій С.Качалю і безсумнівно співзвучній польському крайовому урядові Галичини, остільки ж консервативному. Йдеться про перших голів «Просвіти» -

А.Вахнянина, Ю.Лавровського, В.Федоровича, редактора урядової «Газети школьної» О.Партицького, редактора «Правди» В.Барвінського та інших. Втім, здобутки «народовців» разом з їхніми візаві - «москвофілами» на ниві політики на кінець 70-х років виглядали вражаюче мізерними. Виборча кампанія 1878 року принесла тим і іншим всього 3 мандати. Виявилась характерна тенденція - виборець-масовик з галицьких русинів втрачав інтерес до «своїх» кандидатів, часом навіть віддаючи свої симпатії полякам. Пояснення цього явища далеко не зводилося до дефектів австрійської виборчої системи та специфіки галицької - і ширше - західноукраїнської суспільної ситуації.

Придивившись ближче до тодішнього «народовства» та «москвофільства», безсторонній спостерігач не міг не помітити того, що вони багато в чому були близькими, якщо не копіями один одного.

Обидва спирались на одні й ті ж прошарки - священників та невеликі групи світської інтелігенції.

Обидва являли собою лиш інтелектуальні течії, котрі й черпали свою ідеологію з одного й того ж джерела - Росії. «Староруси» - в прибічників теорії «офіційної народності». Один з речників останньої - М.Погодін - ще наприкінці 30-х років побував у Львові і встиг залишити по собі гурток однодумців - так звану «погодінську колонію». Після революції 1848-1849 років до неї приєдналися й брати Головацькі. Зазначимо, що в самій Росії «офіційна народність» у той час була скоріш мішенню для критики, ніж предметом поклоніння.

В свою чергу, «народовство» черпало ідейну насагу теж в Росії, але - в «староградівської» інтелігенції, в поглядах її лідерів - М.Костомарова та П.Куліша. Обидва підтримували постійні зв'язки з галицькими інтелектуалами.

Обидва напрямки поєднували своє розуміння національної ідентичності «русинів» з вірнопідданством Австрії та її системі, бо ж остання, як зазначалося в одній з офіційних заяв «старорусів» за 1893 рік «має на Сході велику благородну культурну місію». В обох варіаціях мова йшла про визнання рівноправного статусу «русинів» (і самих себе в якості еліти) в даній системі. Запорукою цього - і тут згоджувались обидві течії - є поділ Галичини на польську й українську частини.

Зрештою, дискусії між «народовцями» та «москвофілами» стосувались майже виключно культурно-ідеологічної проблематики - проблем мови, літератури, етнографії. Ті й інші залишались безпорадними перед масштабнішими проблемами - соціально-економічної модернізації, виявляли пасивність і консерватизм в цих життєво важливих аспектах. У даному відношенні вони майже дублювали греко-католицьку митрополію. Дуже характерним є той факт, що ультраконсервативна газета «Руський Сіон», що її

редагував майбутній митрополит С.Сембратович, випускалась друкарнею Товариства ім.Т.Г.Шевченка, контрольованою «народовцями».

Коли в 1878 році відбувся судовий процес над соціалістами І.Франком та М.Павликом, обидві течії поспішили «відхреститися» від підсудних, причому - у звичній для себе спосіб: «староруси» звинувачували в «соціалістичній заразі» «народовців», а ті - Росію. «Правда» обізвала «соціалістів українських принцепами соціалістів московських».

Варто наголосити на наступному: демонстративні виступи як «москвофілів» так і «народовців» від імені «руського народу» залишались по великому рахунку демагогією: ті й інші, кожні по-своєму, лише експлуатували соціальну відсталість та консерватизм західноукраїнської провінції, її національні почуття, будучи водночас ледь не індиферентними щодо численних соціальних бід простонароддя. У той час як селяни програвали одну за іншою судові тяжби з поміщиками за «урбаріальні» землі - і часто через темпоти та юридичну безграмотність - галицькі інтелігенти обох формацій вели спори з урядом А.Глуховського з-за алфавіту та календаря.

Зв'язок «москвофілів» та «народовців», цих переважно «львівських» інтелігентських груп, з сільською периферією залишався досить слабким, особливо у «народовців» - всупереч претензійній їх самоназві.

Щоправда, десь з початку 80-х років «народовці» виявили прагнення до певної активізації роботи на користь посіпльства. Протягом першої половини 80-х років «Просвіта» збільшила в 5 разів мережу своїх читальень. Засновувались кооперативи, товариства тверезості й тому подібне. У 1885 році на противагу Руській Раді «москвофілів», їхні опоненти заснували свій координуючий орган - Народну Раду.

Проте, соціальну дистанцію між «народовством» та «народом» це не здолало. Консервативні за поглядами та психологією діячі Народної Ради схильні були обмежувати свою діяльність змаганнями за культурну ідентичність галицьких русинів, а щодо тактичних засобів по суті копіювали ту ж лінію, що й поляки по відношенню до Відня: лояльність до крайового уряду в обмін на його поступки. Зауважимо, що така поведінка йшла в руслі порад з закордоння - з боку М.Костомарова та П.Куліша.

Вінцем подібної тактики стала угода з урядом К.Бадені восени 1890 року Народна Рада знімала свою вимогу поділу Галичини на польську й українську частини в обмін на зустрічні зобов'язання польської адміністрації щодо українського представництва в Галицькому сеймі та деяких кроків культурного плану. На практиці українська сторона отримала мало: одну гімназію за державний кошт та кафедру історії Східної Європи у Львівському університеті. Хто зна чи запам'яталась би ця подія якби в 1894 році ту кафедру не посів М.Грушевський - по рекомендації свого вчителя В.Антоновича,

так пошанованого в галицьких «народовських» колах. Невдовзі вперше з'явилась оригінальна схема історії України М.Грушевського. Стали виходити й «Записки Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка», редаговані тим же М.Грушевським. Утім, тим і іншим українська культура мусить завдячувати талантові та амбіціям молодого вченого ніяк не менше, ніж «мудрості» «народовських» вожаків. Як незабаром виявилось - мнимій. Угода 1890 року не мала під собою тривкої опори і серед поляків, і серед українців. Уже в березні 1891 року її розірвала сама польська магнатерія, поступившись українцям на виборах до рейхсрату лише 7 мандатами з 63-х.

В той же час, обмеженість тодішніх галицьких українських провідників обеззброювала їх не лише перед амбіційними поляками, а й перед власною молоддю, невдоволеною конформізмом старших. В її середвищі стала формуватися опозиційна контркультура - «радикалізм».

3.3. «Радикалізм»

Західноукраїнський радикалізм, що дістав поширення переважно в Галичині та Буковині (на Закарпатті його вплив практично не відчувався), був складним явищем. Властивий молоді активізм, дух свободомисля, у ньому перехрещувалися з активним інтересом до широкої суспільної проблематики, впливом новітніх прогресистських раціоналістичних ідеологій, переважно соціалістичних.

Ніяким чином не можна заперечити, зокрема, той факт, що популярний у Європі марксизм знаходив собі симпатиків і в цьому глухому закуткові континенту. Інакше й бути не могло вже з тієї причини, що «галицьким коридором» постійно переправлялась марксистська література - далі, в Росію. Якесь її частина «осідала» у Львові, цьому «транзитному пункті» російських підпільників. А крім того, у самій Австрії діяла впливова соціал-демократична партія з кількамільйонним електоратом.

Так чи інакше, а інтерес до марксизму виявляли як родоначальники радикальної течії - І.Франко та М.Павлик, так і ще більшою мірою їх молодші послідовники - В.Будзиновський, Ю.Бачинський, М.Ганкевич та деякі інші. До речі, саме за сприяння І.Франка у Коломиї в 1894 році побачив світ російський переклад популярної брошури теоретика N 1 Соціал-демократичної партії Німеччини К.Каутського «Основні положення Ерфуртської програми». Знання цієї невеликої книжки вважалося тоді чи не обов'язковим для кожного марксиста.

Та все ж, джерелом ідейної наснаги для радикалів-початківців стала не доктрина К.Маркса, а концепція М.Драгоманова. Для доіндустріального ще суспільства, обтяженого національною проблемою такий вибір І.Франка з

однотумцями був природним. Сам «великий європесць» аж до своєї кончини (у 1895 році) теж виявляв активну зацікавленість західноукраїнськими справами. Тільки, на відміну від «старогромадівців», М. Драгоманов робив ставку на студентську молодь, не заангажовану стереотипами старшого покоління. У своїх посланнях, що друкувалися у львівському часопису «Друг» (з 1876 року його редагували І. Франко з М. Павликом) він закликав молодь «йти в народ», працювати на його користь, збагативши себе знанням сучасної європейської суспільної науки. Засновник «Громади» виступив протагоністом як «старорусів», так і «народовців». В 1891 році львівський журнал «Народ» (редагований І. Франком з М. Павликом) надрукував «Чудацькі думки» - критичний нарис М. Драгоманова, спрямований проти традиційних галицьких течій та «старогромадівських» ідеологем. Ця критика, безперечно, посприяла кристалізації радикалізму як самостійного напрямку.

Вже наприкінці 70-х років стали виникати гуртки однотумців М. Драгоманова - український студентський клуб у Відні - «Січ», два львівські осередки - «Дружній лихвар» та «Академічний гурток». Невеличкі групи аналогічного спрямування виникли й подекуди в гімназіях. З уст вождів радикалізму залунала критика на адресу «старорусів» та «народовців». Радикали знайшли в собі сміливість порушити конформний «спокій» старших проводарів русинства і сказати їм правду у вічі. Зокрема, в «Критичних пісьмах о галицькій інтелігенції», надрукованих львівським журналом «Молот» в 1878 році, І. Франко вбивчо називав «наші партії свого роду фатою морганою, оптичною лудою, котра обом сторонам показує різниці, котрих в дійсності майже нема». Обидві, помітив критик, «замість освіти ширять темноту та наукові фальші», в обох декларації розходяться зі справами.

Так, «староруси», ці ревнителі «руського единства», «досі не вміють по-великоруськи і пишуть таким язиком, якого ніхто в світі не чував» (малось на увазі «язичіє»). А їх противники, котрі «кричать вже віддавна про самостійність малоруської мови й досі для затвердження тієї самостійності не видали ні словаря, ні граматики». Обоє мало цікавлять життєві нужди галицького плебсу.

Вожді радикалів ніяким чином не нехтували національним питанням. Вони просто закликали розглядати його у широкому соціальному контексті, не зводячи національну ідентичність русинів-українців в ранг чогось самодостатнього, головної цінності, а ставлячи її поруч з іншими проявами життя народу - економічними, культурними, правовими. Замість пустопорожніх ідеологічних дискусій про «народність», цікавих хіба що в плані уточнення культурного «образу русинства-українства», вони прагнули перейти до живої праці на ниві соціального поступу цієї самої «народності». «Розвій народності без розвою живого народу - або пуста мрія, або штучний витвір», - пи-

сав І. Франко в 1888 році. Судовий процес 1878 року над І. Франком та М. Павликом, що його з внутрішнім задоволенням зустріли традиційні галицькі течії («молодіж наша буде тепер осторожною»), як водиться, скоріш додав популярності радикалам. Вони отримали нові когорти симпатиків у молодіжній аудиторії.

Всупереч традиції, новопосталий напрямок вирізнявся відчутним нахилом до громадсько-політичної організованої роботи - цілком відповідно задекларованим намірам. Навіть не рахуючись при цьому з церквою та на протигагу їй. Останнє теж було нечуваним. «Радикали», в міру своїх сил, намагались започаткувати власні бібліотеки, читальні зі свіжою літературою, нести простонароддю справжні знання, а не консервативно-моралізаторську проповідь у дусі «Просвіти».

Логічно, що саме вони й стали біля витоків цілком нового явища для західних українців - створення сучасних партій.

3.4. Західноукраїнські політичні партії

В 1890 році група активістів радикальної течії, яка об'єднувалась навколо І. Франка та М. Павлика, заснувала Русько-Українську радикальну партію. Вона заявляла себе опоненткою «старорусів», «народовців» та духовенства уніатської церкви, котре стояло за спиною і тих, і інших. В позитивному плані більшість членів РУРП орієнтувалась на соціалізм М. Драгоманова. М. Драгоманов виступав і радником, і теоретиком, і фінансовим спонсором журналу «Народ» - центрального органу партії. Крім «громадівських соціалістів» у ній, щоправда, з самого початку співіснували й інші ідейні відтінки.

Втім, справжні проблеми чекали РУРП в іншій площині. Сама життєва реальність Східної Галичини, Буковини та Закарпаття в кінці XIX століття була далекою від того, щоб стати полігоном для застосування драгоманівських ідей. Доволі консервативне суспільство з міцними вже традиціями приватної власності та високим авторитетом духовенства мало своєрідний імунітет проти ідеології колективізму та воєвничого антиклерикалізму. Не забуваймо того, що для західноукраїнської інтелігенції, яка майже стовідсотково походила з священницьких родин, остільки радикальний розрив з церквою становив болісну особисту проблему. Таке вдавалось небагато.

Крім того, драгоманівський підхід до національної проблеми, в основі своїй раціональний та поміркований, навряд чи відповідав ситуації у Австрії в цілому, в її західноукраїнських регіонах зокрема. Кінець XIX століття був часом постання національних рухів, висування амбіційних програм державо-

творення і на жаль - добою загострення міжнаціональних стосунків. Польсько-український антагонізм в Галичині - характерний тому приклад. Цілком очевидно, що українським відповідником такої ситуації міг стати скоріш націоналізм з його надихаючою ідеєю державного усамостійнення українців, специфічною символікою та історико-культурною міфологією. Без цього національна ідея втрачає головне - здатність впливати на почуття народу та мобілізувати його. А саме в цю символіку-міфологію влучали критичні стріли, випущені М.Драгомановим. Так-що і з цього погляду відмова від його концепцій видавалась доконечною.

Характерна в даному плані еволюція поглядів «першого драгоманівця» - І.Франка. Переконавшись на власному гіркому досвіді «порозуміння» з польськими соціалістами у всій мізерній ціні їхнього інтернаціоналізму, він вже наприкінці 90-х років став «насамперед русином, а потім радикалом» і очевидно став вважати, що «заради такої великої справи як національне відродження ... можна не погребувати й порцією національної виключності, шовінізму». Тобто, розв'язання українського національного питання стало для цього провідним, першорядним. В стратегічному плані воно мислилось вже в формі державної самостійності України.

Звісна річ, І.Франко був непоодиноким. Ще швидше в тому ж напрямку рухалась група «молодих радикалів» - Ю.Бачинський,

В.Будзиновський, Є.Левицький, Т.Окуневський та інші. Один з них, Ю.Бачинський, в 1892 році надрукував брошуру «Україна ірредента» з закликом до фактичної переорієнтації партії на загальнонаціональні завдання: створення незалежної України. У цьому ж дусі він інтерпретував і поточні проблеми, ключова серед яких - формування національної свідомості в українських трулящих. Ці ідеї стояли ближче до реалій та настроїв галицького поспільства.

Крім того, радикали неминуче мусили віддати данину й ще одній галицькій реальності - консервативним настроям та впливам церкви. Те й інше вимагало корекції ідеології й хоча б часткової відмови від антицерковної пропаганди і - знову ж таки - постановки консолідуючих загальнонаціональних завдань. На це радикали пішли лише після смерті М.Драгоманова. Та й то не всі.

З'їзд УРП в 1895 році зробив перший крок на шляхах тактичної переорієнтації. Партія поставила перед собою стратегічну мету - створення незалежної України, досягнення автономії західноукраїнських земель в складі Австрії - як головне найближче завдання.

Та все ж майбутня незалежна Україна уявлялась ще й соціалістичною. Це викликало новий тур суперечок між симпатиками соціалістичної ідеї та тими, хто тяжів до поміркованого націонал-ліберального напрямку. А також

між самими соціалістами - «драгоманівцями» та більш «модерними» марксистами, щоправда, дуже нечисленними. Зрештою останні в 1899 році створили окрему Українську соціал-демократичну партію, що їй так і не судилось стати впливовою.

Далеко глибші наслідки мав вихід з УРП (у 1899 році) ліберально-центристського крила, включаючи й відомих в партії лідерів - І.Франка, Є.Левицького, Т.Окуневського. Створена ними тоді ж, 1899 року, Українська національно-демократична партія (УНДП) з самого початку орієнтувалась на загальнонаціональні цілі та помірковані, центристські підходи до соціальних проблем. Саме такий варіант, очевидно, найбільше відповідав умовам західноукраїнського суспільства. Зовсім не випадковим є те, що до УНДП одразу ж потягувалась «нородовецька» інтелігенція, частина духовенства, сільської верхівки - розчарувавшись у компромісах з поляками, ця маса не готова була сприйняти й радикалізм. Тож її вибір на користь націонал-демократів став природним. Крім того, УНДП активно запрацювала на масовому рівні (кооперативи, страхова справа, сільська освіта), створила потужну пресу з близько 50-ти видань, а також зробила кілька резонансних кроків у «великій політиці» - підтримала вимоги учасників страйку сільськогосподарських робітників у 1902 році, плани поділу Галичини на польську та українську частини й тому подібне. Популяризація партії забезпечувала їй приплив все нових і нових симпатиків. На початку ХХ століття вона стала незаперечним лідером серед українських партій в Австро-Угорщині.

Створення НДП підштовхнуло до активних дій і «старорусів» - «москвофілів». Вже наступного, 1900 року, вони створили власну партію - Руську національну (РНП). Очолювали її діячі, вже досить відомі своєю парламентською діяльністю: В.Дудикевич, Д.Марков, В.Давидяк, М.Глибовицький.

Намагаючись утриматися в конкуренції з рештою партій та течій, РНП створювала власну мережу читалень, кредитні установи, часом потужні - як Лемківський банк, товариство «Бескид».

Погляди «партійних москвофілів» не зазнали принципових змін порівняно з попередниками, хоч і намітились деякі різночитання колишніх схем: одні продовжували ототожнювати «русинів» з росіянами, інші - вже визнавали певні різниці між ними; одні беззастережно орієнтувались на Росію, інші - з оговорками, Правда, при цьому всі виявляли лояльність до Австрії. В широкому суспільному плані РНП являлась ще консервативнішою, ніж УНДП, яка теж не відрізнялась особливою «лівизною». Характерно, що навіть страйки галицьких сільськогосподарських робітників в 1902 році були нещадно розкритиковані москвофільським рупором - газетою «Галичанин».

Ця обставина, а також явне ретроградство москвофільських позицій «українському питанні» дали привід деяким історикам або ж замовчувати сам факт існування РНП, чи обходити його, або й взагалі заявляли про зникнення москвофільських впливів під тиском націонал-демократії.

Проте, реальність тих часів була далеко складнішою. На Закарпатті вплив цієї течії переважав навіть на початку ХХ століття. Давався визнаки він і на Північній Буковині. Та навіть у Східній Галичині, де відбувся перерозподіл впливу на користь УНДП та решти українських національних партій, симпатії до москвофілів залишались відчутними, а в російському прикордонні та на Лемківщині - й домінуючими. Недарма, «Галичанин» стабільно посідав 2-е місце за кількістю передплатників після «Діла» (органу УНДП): 2,5 тисячі проти 3,5 тисяч. Розподіл парламентських мандатів на виборах, хоч і складався на користь націонал-демократії, але відбувався теж «не без участі» Руської національної партії. Якщо на виборах до рейхсрату в 1907 році остання отримала 5 місць проти 17 у націонал-демократів та 2 у радикалів, то на виборах до галицького сейму співвідношення вже було інше - 9 «москвофільських» мандатів з 21, завойованого українцями.

«Москвофільство» залишалося поки-що серйозною силою, бо коренилося в традиції, психології: для багатьох галичан «руський цар» був ближчим, ніж імператор-німець. Не останню роль, мабуть, грали й фінансові інвестиції російського уряду в «москвофільську» проаганду. В усякому разі агентура імперії Романових діяла в Галичині ще з 70-х років ХІХ століття. Втім, серйозна наукова візія цієї «делікатної» теми лише розпочинається.

Поділ на «народовців» та «москвофілів» знайшов продовження і в решті регіонів Західної України, з тими чи іншими особливостями.

В Північній Буковині «народовці» захопили ініціативу й лідерство з 1884-1885 років. У вересні 1884 року «народовським» стало керівництво «Руської Бесіди», очолене С.Пігуляком, активістом цієї течії. Наступного року його соратники - І.Тимінський, О.Попович, І.Окуневський та С.Винницький взяли до своїх рук провід у чернівецькій «Руській Раді». З 1885 року тут став виходити популярний двотижневик «Буковина», матеріали якого написані були розмовною українською мовою. Його редактор - відомий на той час письменник Ю.Федькович разом з С.Воробкевичем та О.Маковеем стали справжніми піонерами нової української літератури у цьому віддаленому гірському краї. Приїзд сюди з Галичини С.Смаль-Стоцького на посаду професора Чернівецького університету поза всякими сумнівами вплив новий струмись у тутешнє «народовство», яке й до і після цього хвибувало на провінціалізм. С.Смаль-Стоцький знаходив час і сили як на академічні студії,

так і на громадську діяльність. Він брав найактивнішу участь у товаристві «Руська школа», створеному в 1887 році, головував у першому українському кредитному товаристві «Руська каса» (утвореному в 1896 році) та Союзі хліборобських спілок - першому українському кооперативному об'єднанні в Буковині. Він, поруч з бароном М.Васильком, відомим і авторитетним парламентським діячем з солідними зв'язками в австрійських урядових колах, стали центральними фігурами в українському громадському житті Буковини.

На відміну від галицьких «народовців», їхні буковинські послідовники загалом були менш пов'язані з церквою (тим більш, що остання займала «прорумунську» позицію), менш «політизовані», віддаючи перевагу культурній діяльності і ще більш підкреслено лояльні до Австрії, хоч дехто з них, як той же М.Василько, часом дозволяв собі критикувати німецький диктат в Австро-Угорщині. З часом лиялізм і така поміркованість перестала задовольняти буковинську молодь. Надто ж - з огляду на політичні впливи сусідньої Галичини, де вже складалась система партій.

У 1906 році діячі радикального крила - Т.Галіп, брати Ілля та Остап Поповичі, Н.Бігарій заснували Радикальну партію. Спиралась вона переважно на сільське вчителство та молодих селян, мала зв'язки з молодіжним «січовим» рухом.

Того ж року свою партію -соціал-демократичну- заснували й нечисленні прибічники марксизму. Групувались вони навколо О.Безпалка та М.Гавришука. Подібно до радикалів, соціал-демократи мали обмежені впливи, захоплюючи лише «лівий», яскраво опозиційний фланг політичного спектру, доволі слабкий в громадських настроях Буковини. Показово, що на перших виборах до Буковинського сейму в 1911 році, що проводились за системою національних курій, обидві партії здобули лише 2 мандати з 17 «українських». І лише в 1911 році нарешті зорганізувалось націонал-ліберальне центристське крило. За галицьким зразком воно створило Національно-демократичну партію. На жаль, уже на початку її історії стався конфлікт між двома її лідерами - М.Васильком та С.Смаль-Стоцьким. Останній в 1913 році заснував окрему партію - Українську народну (УНП). Подальший розвиток подій показав, що за цим конфліктом стояло дещо більше - регіоналізм, домінування регіонально-групових інтересів над загальнонаціональними. Прибічники буковинської націонал-демократії навіть у австрійському рейхсраті створили окрему фракцію. А на Буковині - вели запеклу агітацію проти С.Смаль-Стоцького, «галицьких зайд» та «колонізації Буковини галичанами». Справа дійшла аж до демонстративної відмови С.Смаль-Стоцького від мандату в Буковинському сеймі.

Прояви регіоналізму на рівні еліти зайвий раз свідчили про весь драматизм процесу національного усвідомлення західних українців, роз'єднаних провінційними кордонами та культурно-релігійними відмінностями.

Останнє зауваження ще більш дотичне до ще одного західно-українського регіону - Закарпаття. З тими лиш корективами, що до створення партій тут справа ще взагалі не дійшла, а інтелектуальна та політична історія цього глухого закутка Транслейтанії бідна на імена, ідеї, ініціативи. Тутешні «москвофіли» та «народовці» являли собою лиш маленькі елітарні групи священників та інтелігенції з двома-трьома часонисами. На противагу «Новому світу» ужгородського професора Ю.Ігнатка та «Листку» священника С.Фенчика, які пропагували «москвофільські» ідеї, їхні візаві - «народовці» випускали тижневик «Наука». Його редагував священник-уніат А.Волошин, згодом відомий як президент «Підкарпатської Русі». Серед діячів цього напрямку можна назвати ще священника Ю.Жагковича, згодом не останню постать в політичних процесах в краї. А також автора «Русько-мадьярського словаря» В.Чопея, гімназійного вчителя з Будапешта.

Втім, літературна полеміка між цими напрямками мало-що значила на фоні суцільної неграмотності та «мадьяризації», яка набрала обертів після 1908 року. Слабкість же зв'язків з Галичиною та Буковиною, здавалося, увічнювала специфічну патріархально-провінційну культуру Закарпаття, чужу проявам національного самоусвідомлення.

Підсумовуючи аналіз політичного структурування західних українців (мається на увазі головним чином Східна Галичина та Північна Буковина), слід звернути увагу на дві головні тенденції.

По-перше, на слабкість лівих сил соціалістичного спрямування. Сильні в Наддніпрянщині, тут вони практично не мали шансів у великій політиці. В умовах Галичини та Буковини обидві соціал-демократичні партії не змогли створити скільки-небудь значної суспільної бази - через слабкість робітництва, церковні впливи, консерватизм та обмеженість обивателя - дрібного власника. На гребені політики в цих краях опинилися ті, хто взяв на озброєння національну ідеологію та помірковані програми в соціальних питаннях. Вони, вочевидь, найбільше пасували «золотій середині» західних українців.

По-друге, ідея «національної консолідації», поки-що малодієздатна в Наддніпрянщині, тут перейшла в матеріальну площину. І в Галичині, і в Буковині радикали поступово зміщувались «вправо», змикаючись з націонал-демократами, віддаючи перевагу загальнонаціональним цілям перед специфічно-партійними. Соціал-демократи ж, залишившись осторонь «національного фронту», опинилися і на узбіччі політики взагалі. Невдалі спроби вождів галицької соціал-демократії М.Ганкевича та С.Вітика знайти

спільну мову з поляками-однопартійцями лиш відтінили головне: в Західній Україні національне питання постало попереду решти. Наступні події в регіоні цілком підтвердили цю істину.

ГЛАВА 9 УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОТЯСІНЬ (1905-1917 РОКІВ)

Цей короткий хронологічний відрізок становить відносно самостійний етап у суспільному розвитку українських земель в складі як Росії, так і Австро-Угорщини.

По-перше, він позначений крайнім загостренням внутрішніх протиріч у цих державах. В Росії вони носили переважно соціальний характер, в Австрії - національний. Уряди кожної з цих держав розписалися у власній нездатності розв'язати ці протиріччя, готуючи тим самим «революційний варіант» такого розв'язання.

По-друге, катализатором цих протиріч стала перша світова війна, що розпочалася в липні 1914 року. Їй передувала воєнна та політична підготовка. На противагу Троїстому союзові (Німеччина, Австрія та Італія), що сформувався ще в 1882 році, утворилась коаліція Франції та Росії (1891-1893 роки). Після врегулювання англо-російських протиріч в 1907 році справу формування цієї коаліції було закінчено.

Інтереси обох цих блоків зтикалися повсюдно - в колоніальній зоні Африки, Китаї, Близькому Сході та, що особливо слід відмітити - у балкано-чорноморському регіоні. Плани Росії, спрямовані на встановлення контролю над чорноморськими протоками та гегемонії в балканських країнах, тут входили в суперечність з амбіціями Австрії. А також - Німеччини, котра прагнула закріпитись в Туреччині та Болгарії, відтіснити англійців з багатого й перспективного Близького Сходу. Балканські війни 1912-1913 років принесли успіх Троїстому союзові, що не могло не розігріти реваншистських апетитів Антанти, перш за все - Росії.

Воєнні приготування супроводжувались зростанням воєнних бюджетів, мілітаризацією масової свідомості та пропаганди. Всі зацікавлені уряди вели справжні пропагандистські війни проти супротивників, вимагали від своїх підданих дисципліни та патріотизму. Для українських національних політиків, розділених між цими блоками, остання деталь мала принципове значення - адже кожне слово, сказане ними, тепер розглядалося крізь призму «вірності» своєму урядові. І водночас, як побачимо, ці політики нерідко ставали інструментом в реалізації планів урядів-антагоністів.

Розділ 1. Україна в період першої російської революції (1905-1907 роки)

1.1. Революційні події на Україні

Складний взаємозв'язок між війною та революцією наочно продемонструвала вже перша російська революція, яка розпочалася в січні 1905 року розстрілом мирної робітничої демонстрації в Петербурзі. Хоча шлях цій революції проклали соціальні та політичні протиріччя пореформеного розвитку, безпосереднім поштовхом до неї стала поразка уряду в російсько-японській війні 1904-1905 років. Водночас, досить швидке її закінчення (Портсмутський мирний договір було підписано вже в серпні 1905 року) звільнило руки урядові для боротьби з революцією і послужило однією з причин її поразки.

Революційні події в Україні являли собою переважно мірою регіональне відлуння тих чи інших явищ, політичних ініціатив у центрі держави й загалом не набули такого розмаху як у центральних районах.

Як і скрізь, вони носили характер протистояння між прибічниками опозиції та добре організованої урядової партії. До останньої в Україні можна зарахувати близько 330 тисяч чиновників, близько 100 тисяч поліцейських та жандармів, близько 130 тисяч служителів культу. В їхньому розпорядженні перебувало близько 80 тисяч війська, яке квартирувало в цьому регіоні. І яке в переважній масі зберігло покору урядові. Звичайно, подібно до опозиції, урядова партія вербувала собі прихильників у різних прошарках суспільства, вдавалась як до сили, так і до політичного маневру, поступок, демагогії. І небезуспішно.

Ці події пройшли два етапи. На першому з них, який тривав приблизно до грудня 1905 року опозиція вела наступ, використовуючи в своїх цілях наростання стихійних виступів мас, перш за все - робітників, та нестійкість в армії. 14 червня 1905 року спалахнуло повстання в Одеському порту - на броненосці «Іоцьомкін». Ним керував матрос-анархіст О.Матюшенко. І хоча масового продовження в армії цей виступ не дістав, він послужив обнадійливим сигналом для радикального крила опозиції.

Апогеєм її активності став загальний політичний страйк у жовтні 1905 року. Ця ініціатива московських робітників-залізничників в Україні дістала підтримку близько 120 тисяч чоловік, робітників промислових центрів. В той момент радикальній опозиції вдалося вивести на вулицю (демонстрації, мітинги) десятки тисяч чоловік. В Харкові, Катеринославі та Одесі справа дійшла до барикадних сутичок з поліцією та козаками.

Аналогічні явища в інших центрах, котрі свідчили про дестабілізацію обстановки та силу опозиції, спонукали Миколу II до маневру. 17 жовтня

того року він випустив свій маніфест, в якому сповістив про дарування громадянських свобод та скликання Державної Думи з законодавчими повноваженнями. Цей орган, зазначалось у документі, буде обрано «всіма класами населення».

Поява маніфесту була розцінена радикальними партіями як ознака слабкості самодержавства. В прагненні його «добити», ці партії організували у грудні 1905 року ряд збройних виступів: знову ж таки за прикладом Москви. В Україні їх основним територіальним осередком стала промислова Катеринославщина. У Катеринославі, Авдіївці, Горлівці, Дебальцевому та деяких інших місцях кілька тисяч робітників, погано організованих і ще гірше озброєних та навчених, кілька днів вели партизанські бої з військами. Збройні сутички сталися і в деяких інших промислових районах - Харкові, Олександрівську, Києві, скрізь продемонструвавши перевагу уряду. Так, у Києві збройна демонстрація близько 1 тисячі саперів під проводом поручика Б.Жадановського була вже через 7 годин розсіяна урядовими силами. Для цього знадобився всього 1 полк.

Радикальні партії явно переоцінили свої можливості й зазнали невдачі. Їх не підтримала армія, про них мало знало село, від них відвернувся звичайний міський обиватель. Після жовтня та грудня 1905 року саме слово «демократ» нього дедалі більше викликало відразу, асоціюючись з безладдям та нестабільністю.

Після грудня 1905 року розпочався період спаду революції. Хоча весною 1906 року намітився підйом селянського руху, сталися заворушення в деяких військових частинах (зокрема в Севастопольському гарнізоні), а опозиція знову пробувала взятись за зброю (почастішали диверсії та теракти, що їх «облюбували» анархісти), ініціатива безповоротно перейшла до рук уряду. У нього вистачило авторитету, зв'язків та грошей для того, щоб в свою чергу вивести на вулицю своїх масових прихильників - так звану «чорну сотню».

Зрештою, на середину 1907 року позиції урядової партії зміцніли настільки, що дозволили безбоязно порушити конституційні гарантії маніфесту 17 жовтня. 3 червня 1907 року імператор розпустив Думу і всупереч маніфесту - посилаючись на право монарха,- самовільно змінив виборче законодавство. Цей державний переворот і знаменував закінчення революції.

Революційні події 1905-1907 років насамперед продемонстрували явне переважання стихійності над організованим началом, різкі перелади масових настроїв - коротка фаза «полівіння», підйому весною та восени 1905 року швидко змінились настроями втоми, розчарування. Крім того, виявилось, що до чисто політичних акцій проти самодержавства готова лише незначна частина суспільства. Так, навіть серед робітників - найактивнішої масової сили в 1905 році - у жовтневому політичному страйкові взяли участь менше 1/3.

Спорадичною була участь у цій акції міщан, селян. Ще менше бажачих знайшли заклики до силових, збройних акцій. В них взяли участь по суті одиниці. Суспільство в цілому віддало перевагу стабільності, миру й керованості. З цієї, зокрема, причини не знайшли підтримки й заклики до бойкоту думських виборів, що до них вдалися ліві партії. Переворот 3 червня 1907 року практично не зустрів суспільного резонансу, на який безспірно заслуговував.

І якщо справедлива та істина, що революції - справа рук меншості, то революція 1905-1907 років стала справою меншості невеликої.

1.2. Суспільні класи України в революції

Послаблення влади та звичного контролю над суспільством виплеснуло назовні величезну суспільну енергію. Маса вперше дістала змогу самостійно заявити про себе та свої інтереси. Як наслідок - процеси самоусвідомлення та самоорганізації різних соціальних класів отримали значне прискорення.

Робітники. Найактивнішою силою - принаймні на першому етапі революції являлись робітники. В масових виступах - страйках, маніфестаціях - в першій половині 1905 року брав участь фактично кожен другий з них, в момент жовтневого політичного страйку - кожен 3-й. Робітничий рух помітно «політизувався» - постійним явищем стали вимоги припинення адміністративної сваволі, встановлення громадських свобод - майже кожен 2-й страйк носив у той час політичне забарвлення. Звичайно, ці вимоги перешліталися з економічними: більша половина виступів носила саме такий характер. Робітництво виступало проти зловживань заводської адміністрації, добивалося підвищення заробітної плати, встановлення максимуму робочого дня - ідея 8-годинного робочого дня, котра висувалась лівими партіями, дістала потужну підтримку.

Як інструмент самоорганізації та захисту соціальних інтересів виникають і ширяться профспілки. Всього їх налічувалося близько 650. Лідерство в цьому русі належало крупним центрам (Одесі, Києву, Харкову, Катеринославу, Миколаєву), а в професійному плані - кваліфікованим робітникам. В Україні, слід замітити, профспілки найчастіше створювалися при допомозі лівих партій - соціал-демократів та есерів. Однак, їхній вплив не слід переоцінювати - профспілки виступали самостійно, виходячи з насущних інтересів робітників. Ідеї ж, пропоновані партіями, сприймалися постільки, поскільки йшли в руслі цих інтересів.

Авангардом робітничого руху виступали, як і в профспілках, грамотні робітники кваліфікованих професій - металісти, друкарі, залізничники. Вони склали актив і безпартійних політичних клубів, що діяли в великих містах і

стали вогнищами політичної освіти. Цей же прошарок стояв і біля фундаменту Рад робітничих депутатів - органів робітничого самоврядування. Перші з них виникли майже одночасно (у жовтні 1905 року) в Києві та Катеринославі. Згодом, Ради були створені в Одесі, Кременчуку, Миколаєві та інших.

Проблема, однак, полягала в тому, що таких робітників було мало і організовані форми самозахисту своїх інтересів ще важко прививалися в робітничому середовищі. В аграрних районах Лівобережжя та Південно-Західного краю навіть профспілки можна було перелічити на пальцях. Рівня переважної більшості робітників вистачало хіба-що на стихійні страйки та бунти на економічному ґрунті. Менше 1/10 з них виявились організованими в тій чи іншій формі. Треба відмітити й те, що досить великі прошарки цього «класу-гегемона» (на переконання марксистів з РСДРП) насправді перебували в полоні традиційних патріархально-монархічних світоглядів і опинились в лавах «чорносотенців».

Селянство. Доля революції зрештою залежала, однак, не від робітників, а від селян. Динаміка селянського руху демонструвала мінливість. Після підйому восени 1905 року, коли ті чи інші виступи селян охопили 43 українські повіти з 94-х, наступив спад, щоб змінитись підйомом весною наступного року. Селянські вимоги носили переважно економічний характер; зводились до справедливого розподілу землі, скасування викупних платежів, встановлення вищих розцінок за працю на панському полі. Це не значить, що селяни не цікавились проблемами політики - вони вимагали наведення порядку в місцевій адміністрації та суді, припинення сваволі та хабарництва й т.п. Інша річ, що селяни не підтримували ідеї повалення самодержавства, вбачаючи в монархові гаранта стабільності й порядку. Це ж саме - прагнення до «порядку» - якоюсь мірою протистояло агітації лівих партій.

Як і робітники, селяни почали створювати власні класові організації - селянські спілки. Вони здобули досить широку географію, діяли в 6-ти губерніях України. Найбільше їх виникло на Лівобережжі. Так, в Чернігівській губернії, вони діяли в 14-ти повітах з 15-ти. Близько 30-ти таких осередків існувало на Харківщині, біля 20 - на Полтавщині. Входили до них, як правило, молоді й грамотні селяни середніх статків.

В організаційному плані «селоспілки» входили тоді до структури Всеросійського селянського союзу, заснованого на початку серпня 1905 року, Спроби утворити автономне українське їх об'єднання зазнали невдачі.

Програма Всеросійського селянського союзу була глибоко реформаторською й водночас досить реалістичною - прокламувався урівняльний розподіл всіх земель за «трудовою нормою», «народоправний устрій». Водночас, допускався частковий викуп поміщицької землі і опускалось питання про

долю монархії. Певно, така розстановка акцентів відображала «золоту середину» селянських настроїв.

Проблема ж полягала в тому, що навіть такі форми самоорганізації селян ще залишались рідкістю. На Правобережжі «спілки» практично не існували. Їхній вплив в селянському середовищі, отже, теж залишався обмеженим, звільняючи простір для стихійних бунтів, підпалів, потрав посівів поміщика й т.п. традиційних прийомів селянської боротьби. Політичні ж партії, які, що водиться, виступали в містах від імені «трудового народу», на практиці мало що зробили в плані допомоги класовій самоорганізації селян. Ця справа лягла на плечі нечисленної сільської інтелігенції.

Суттєвою вадою селянського масового руху була й відсутність хоч якої-небудь координації з масовими виступами робітників, остільки ж неорганізованими.

Середні прошарки. Активно заявили про себе під час революції «середні прошарки» - інтелігенція, студентство, службовці, власники дрібних торгових та кустарно-ремісничих закладів. Правда, міра цієї активності була неоднаковою. Як і до революції, найбільш ініціативним прошарком виступила інтелігенція, студентство. Представники цих груп, як правило, керували партійними організаціями, виконували основну пропагандистську роботу. Створювали вони і суто групові, професійні осередки - учительські спілки (вони входили до Всеросійського вчительського союзу), студентські об'єднання зразка Харківського учнівського союзу чи Південноросійської учнівської спілки. Інтелігенція добивалась демократизації, самоуправління для вищої школи, ліквідації цензурних обмежень, збільшення асигнувань на освіту.

Серед інших категорій виділялися залізничні та поштово-телеграфні службовці - протягом 1905 року вони створили свої всеросійські об'єднання. І подібно до інтелігенції загалом активно себе виявляли в страйковому русі.

Решта трималась значно пасивніше і фактично не мала єдиної платформи з професійними вимогами. Як і потужної організації. Існувало лиш декілька локальних об'єднань - спілка торгових службовців у Чернігові, спілка службовців та прикажчиків у Симферополі, така ж в Одесі та деяких інших містах. Серед таких категорій ще занадто відчутно давали про себе знати настрої конформізму, патріархальна ідеологія. Чимало ремісників-кустарів та лавочників опинилися в лавах правих, чорносотенних організацій.

Як правило, не створювали власних громадських об'єднань «вищі класи» - дворяни-поміщики та буржуазія. Вони діяли або через галузеві лоббистські групи, або через політичні організації. Лише в ході революції в Україні з'явилися осередки Ради об'єданого дворянства. Однак, її периферія була слабкою.

В цілому ж, процеси самоорганізації тих чи інших суспільних прошарків ще тільки «взяли розбіг». Якщо підрахувати учасників профспілок, селянських спілок чи об'єднань «середніх прошарків» то навряд чи вийде цифра вище 5% дорослого населення. Такий стан був неминучим наслідком «некультурності» українського суспільного буття, віковичних традицій припинення громадської ініціативи.

1.3. Революція та політичні партії України

Будучи вищою формою виразництва суспільних інтересів саме партії та політичні організації мали стати основою нової політичної системи. В роки революції формування багатопартійної системи в Україні практично завершилось.

Свої партії утворили ліберали - Конституційно-демократичну (у жовтні-листопаді 1905 року) та Союз 17 жовтня (октябристи). В січні 1906 року завершилось створення й партії есерів.

Як і скрізь з'явилися праворадикальні організації - в особі «Союзу руського народа» та інших утворень. А також - ліві екстремісти - анархісти всіх напрямків (комуністи, синдикалісти, безначальці й т.д.).

Україна зберігала значення однієї з провідних регіональних баз загальноноросійських опозиційних партій. За концентрацією сил цих партій (десь 1/5 їх загального складу по Росії) вона займала друге місце після промислово розвинених центральних губерній країни. Так, ряди РСДРП налічували близько 18 тисяч чоловік, есерів - близько 10 тисяч. Обидві партії, як правило, взаємодіяли з ще однією впливовою силою - Бундом (близько 5,5 тисяч). А в окремих випадках - з анархістами (близько 3 тисяч). Причому, для анархістів та бундівців українські губернії мали провідне значення. В 1906 році набрали ваги й ліберальні партії - октябристи (10 тисяч членів) та кадети (близько 8,5 тисяч).

При цьому очевидна одна тенденція в розподілі цих сил: абсолютно переважуюча їх частина припадала на Лівобережжя та Південь, тоді як три правобережні губернії помітно відставали, за виключенням, можливо, Київщини.

На цьому фоні вражала масовидність правих радикалів-«чорносотенців» - близько 200 тис. чол. Біля 2/3 цієї маси припадало саме на правобережні губернії. Більшість з них входила до структур «Союзу руського народа» (СРН) - 164 тисячі за одними даними, 194 тисячі - за іншими. Тобто кожен 2-й «союзівець» в Росії, діяв чи рахувався на Україні. Втім, вважати управи та відділи СРН партійними організаціями навряд чи можна. Як, до речі, і федерації анархістів.

Саме ці партії та організації перебували в полі суспільної уваги. По них можна судити й про зміни в суспільних настроях, симпатіях.

Соціалістичні партії. На першому етапі революції на передній план політики вийшли РСДРП та есери, які виступали, здебільшого, разом з Бундом. Незважаючи на різне бачення соціалістичного ідеалу та тактичні розходження (есери більше тяжіли до авантюричних акцій - терору, експропріацій і т.п.) поточні плани цих партій в основному співпадали - заміна самодержавства парламентською республікою шляхом революції, соціальні реформи на користь робітників та селян, включючи й скасування приватної власності на землю.

Подібні настанови тісно пов'язувались, взаємообумовлювались, соціальною базою та складом цих партій. РСДРП та Бунд на 2/3 склалися з робітників та ремісників. У есерів, які заявили себе партією «всіх трудящих», класове начало менш виражене - десь на 70% їхні організації склалися з молодих немастних інтелігентів, студентства. Тим не менш, і склад, і суспільна база у них була близькою до решти соціалістів - особи, які жили власною працею.

З цих же прошарків походили й керівники таких партій в Україні - О.Шліхтер, М.Скришник, М.Владимиров, Ю.Ларін, К.Левицький та інші в російських соціал-демократів, К.Сухових, Ф.Барановський, Д.Абрамович, В.Ейхенбаум та інші - в есерів і так далі. За рідким виключенням, це були особи без серйозного політичного досвіду, «практики», а не теоретики, зате енергійні й добрі організатори.

Революційні партії «правили бал» на мітингах, демонстраціях. Навіть у порівняно спокійній аграрній Таврійській губернії за 1905 рік вони організували 19 таких акцій і вивели на вулиці більше 50 тисяч чоловік - в 17 разів більше, ніж решта партій та організацій. Ці ж партії активно працювали у профспілках, Радах, намагались застосувати наступальні форми боротьби - страйки, повстання.

Зрештою все це принесло їм популярність, особливо в містах. Однак, міру цієї популярності не слід переоцінювати, як і вплив на масову самосвідомість та масову поведінку. Зокрема, виношувана ними ідея насильницького повалення самодержавства не дістала суспільної підтримки і засвідчила глибокі прорахунки лідерів цих партій як в оцінці власних можливостей так і ступеня готовності суспільства до зміни влади. Саме з цієї причини зазнали провалу спочатку плани збройного повстання, що виношувались більшовиками-ленінцями та есерами, а на початку 1906 року - і тактика бойкоту виборів до I-ї Державної Думи. Проте й від того, й іншого відмовились тільки в 1907 році.

Серйозно компрометували «лівих» і анархісти, які теж заявили себе революціонерами, противниками «гніту держави» і для обивателя часто-густо були тим же самим, що й решта соціалістів. Анархічні «екси» - вбивства, по-

грабування (близько 70 за період революції) завдали немалої шкоди масовій репутації лівих. А той факт, що ці партії і анархісти ввібрали в себе значний (1/5 і більше) відсоток есерів спрямував проти них антисемітські настрої православно-міщанства та селян.

В переломні моменти революції гостро давали про себе знати фракційні розбіжності: між більшовиками та поміркованим меншовицьким крилом РСДРП, «правими», «центром» та «максималістами» серед есерів. Так, виношувану В.Леніним ідею загального збройного повстання меншовики вважали авантюрою.

Схильність есерів-«максималістів» до терору та експропріацій, викликала заперечення й осуд у решти партійців.

Це різноголосся теж підривало великий, безсумнівно, потенціал лівих сил.

З кінця 1905 року маятник суспільних симпатій став зміщуватись дещо «вправо» - в бік лібералів та «чорносотенців».

Кадети та октябристи. В принциповому плані вони були близькі: обидві партії віддавали перевагу еволюційному, мирному варіантові перетворень, в рамках закону, збереженню приватновласницьких основ суспільства. Стосовно форми російської державності вони теж сходились у своєму виборі: Росія має стати конституційною монархією з унітарним, а не федеративним устроєм. Тож і їхня реакція на Маніфест 17 жовтня 1905 року виявилась відмінною, ніж у соціалістів: для лібералів цей документ означав закінчення революції й приступ до подальших реформ на законній основі - через використання повноважень Думи. Досить детально опрацювали ці партії й програму таких реформ: впровадження принципу відповідальності уряду перед Думою, встановлення парламентського контролю над бюджетом, ліквідацію общинних порядків на селі, заходи по підтримці приватного підприємництва, розширення системи освіти й т.п. Правда, при цьому позиція октябристів являлась помітно консервативнішою у всіх відношеннях. Так, вони вважали потрібним поки-що обмежити виборче право майновими та освітніми цензами, фактично ігнорували проблему прав неросійських народів, виступали й проти обмеження влади підприємця на виробництві.

В той же час, програма кадетів була більш «центристською», реформаторськи зорієнтованою. В ній знайшлося місце ідеї часткової конфіскації землі, 8-годинного робочого дня, місцевого самоуправління та культурної автономії неросійських народів. Такий підхід більше пасував поглядом міського обивателя, інтелігенції, а також частини селян. Так, апробація кадетської аграрної програми перед першою думською кампанією, показала що її положення можуть розраховувати на підтримку селян в Чернігівській, Полтавській, Київській губерніях. Так що перемога КДП на цих виборах має пояснення і в такому світлі.

В соціальному плані між октябристами та кадетами теж спостерігалися істотні відмінності. Хоча перші подекуди залучали до своїх рядів селяни (Таврія) і навіть робітників (Катеринославщина) все ж їхній кістяк становили «тузи» бізнесу, аграріїв та чиновники, мастні інтелігенти. Серед керівників партії - С.Авдаков - голова Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії найкрупнішого в Україні об'єднання підприємців, П.Чистяков, великий судновласник, М.Родзянко, В.Кочубей, власники великих маєтків, і т.п. Зв'язане з октябристами було й сімейство Терещенків, оскільки управляючий їхнім майном - Ключарьов керував Київським відділом Союзу 17 жовтня.

Кадети ж були «партією професорів», інтелігенції, хоч в роки революції входили до КДП й представники інших верств - ліберальні поміщики, буржуа, робітники, селяни. Керували ж організаціями, як правило, інтелігенти старшого покоління, такі як професор І.Луцицький, професор Б.Кістяковський, Г.Щенкін, Ф.Штейнгель, Б.Шольн і т.д. На Київщині, Чернігівщині та Полтавщині в КДП влилась і досить значна група інтелігенції, яка співчувала «українському рухові». Природно, тому, що Київський обласний комітет партії, одна з найвпливовіших її структур, завжди стояв на «автономістських» позиціях, а з 1918 року - підтримував ідеологію незалежної України.

Ці відмінності часом призводили до гострих суперечностей, напруги у відносинах між цими флагами лібералізму - кадетами завжди здавалося, що лінія октябристів занадто «проурядова», а ті в свою чергу звинувачували КДП в «радикалізмі».

І все ж принципова близькість загалом брала гору над розходженнями. Спільними були й проблеми - опір консервативної царської бюрократії, критика «зліва» - з боку соціалістів, часто викривальна і тенденційна. Обом партіям була властива «масобоязнь» і обидві наражались на недовір'я в середовищі трудящих класів. Майбутнє показало, що головну проблему - розширення опори в суспільстві - ці партії так і не розв'язали.

Не без підтримки властей, революційні та ліберальні партії дістали сильних противників справа - в особі - «чорносотенства».

Праві радикали. Представлені на перших порах дрібними дворянсько-елітарними організаціями типу «Русского собрания» та «Союза русских людей», вони вже в 1906 році стали масовою течією й утворили розгалужене численне об'єднання - «Союз русского народа». Строго партійною, як вже зазначалось, ця організація не була, - з-за відсутності самого інституту персонального членства. Як і програми - її підмінювали декілька гучних лозунгів та постулатів. Коротко вони виглядали наступним чином: «стара Русь» з властивим їй, начеб-то, моральним єднанням царя з народом та народною економікою (патріархальною) з часів Петра I потрапила під вплив «іногородців».

Саме вони започаткували ненависну бюрократію (стіну між монархом та народом), а також новітній капіталізм - банки, акціонерні товариства, промислові гіганти. До цього ж розряду праві радикали занесли й своїх противників - соціалістів з лібералами - в них теж вбачалась «рука іногородців». Тож подальший розвиток «Русі» мислився як повернення до предковичного ідеалу шляхом очищення від «іногородних елементів».

Не слід вбачати в «чорносотенцях» строго урядову партію. Вона являла собою скоріше «опозицію справа» самодержавній системі, оскільки певними моментами своєї ідеології спрямовувалась проти бюрократії та новітнього капіталізму, який справді насаджувався не без впливу політики уряду. Для відсталих, традиційно мислячих українців то була специфічна, єдино доступна для них, форма соціального протесту проти визиску. Адже, цей визиск часто походив саме з боку поміщиків та капіталістів неправославного походження. Не випадково, що така ідеологія мала найбільший успіх на Правобережжі - в районах суміжного проживання різних національних верств.

Основу «чорносотенних» організацій складав плебейський елемент - робітники, безробітні, селяни, інтелігенти. Національний склад, як показують дослідження, був переважно українським». Це неважко пояснити: праві радикали виступали проти «українського національного руху», а не проти українців, котрі для них просто не існували як окремий народ, а були лише частиною «єдиного, руського, православного». Для багатьох простих українців таке тлумачення було звичним і не зустрічало в них заперечень.

В керівних структурах теж побутовали різні елементи. Так, Одеський відділ СРН очолював екстремний діяч О.Коновніцин, а бойову дружину («жовторубашечників») - присяжний повірений Б.Пелікан. Відділом у Харкові керував професор А.В'язигін. Він же виступав і ідеологом №1, редагуючи журнал «Мирный труд». А в Києві таку структуру скеровував Ф.Постний, типовий люпмен з аморальними замашками. В цілому ж на такому рівні переважали дворяни та духовенство.

Налаштоване подібним чином ідейно, «чорносотенство» могло бути використане урядом і справді використовувалось як таран проти ліберальної та революційної опозиції. І в цьому зв'язку слід замітити: «чорносотенці» не знали собі рівних з точки зору впливу на масову психологію: їхні мітинги та вуличні шествя з портретами царського сімейства, аршинними плакатами з неодмінною участю священників на всіх справляли враження. На масовий ефект - ефект залякування було розраховане й інше - єврейські погроми, які стали частим явищем вже після видання маніфесту 17 жовтня. Вони прокотилися по 100 містах імперії. Тільки в Одесі «жовторубашечниками» було вбито близько 1 тисячі чоловік. Погроми, бійки, потасовки та т.п. засоби «переконання страхом», треба визнати, спрацювали. На виборах до II Думи «чор-

носотенці» зібрали 1/4 частину голосів і загалом йшли на другому місці після РСДРП.

Проте, популярність і впливи правих радикалів виявилась тимчасовими. Цей рух підточувала організаційна рихлість, брак координації, суперництво лідерів і головне - відсутність конкретних позитивних ідей. Вже незабаром, в 1907 році, в цій течії з'явилися симптоми кризи. Вона, однак, послужила нагадуванням прогресистським партіям - поруч з ними існує ще величезний простір, зайнятий традиційно-патріархальною культурою, не зачепленою модерністською ідеологією.

1.4. Український національний рух

В Україні самодержавна система мала ще одного опонента в особі українського національного руху. З початком революції він теж вийшов на суспільну арену.

Стараннями нечисленної національної інтелігенції була заснована українськомовна преса. Перший такий часопис - тижневик «Хлібороб» у Лубнах став виходити з листопада 1905 року. На початку січня 1906 року в Києві вийшла й перша щоденна українськомовна газета «Громадська думка»; незабаром вона змінила назву - на «Раду». Згодом видавалось ще близько 20-ти таких часописів - переважно у Києві, Полтаві та Катеринославі. Та загалом, це був лише невеликий «острівець» у морі російськомовних видань - десь 1/9. Для більшості з них характерні невисокий рівень, брак читачької уваги та обмеженість джерел фінансування - ці одвічні супутники українського друкованого слова. Та все ж, початок було зроблено.

За прикладом західних українців, наддніпрянська інтелігенція виступила ініціатором заснування «просвіт». З кінця 1905 року їм вдалося створити в усіх губернських центрах, з приблизно 30-ма філіями на місцях. Проте, надалі процес застоювався. З одного боку - через утиски адміністрації, нападки сільського духовенства, а часто-густо - й через байдужість самих селян та міщан. З іншого боку, діячам тодішніх «просвіт» був властивим певний наліт «елітарності». Це виявилось в обмеженнях (дивна річ) прийому в такі осередки селян та робітників, виборі тем - мова, література, фольклор. В умовах Наддніпрянщини, відмінних від Галичини, такі підходи не спрацьовували й свідчили, скоріше, про обмеженість та консерватизм просвітянських провідників.

Сама логіка революційних подій та міжпартійної конкуренції вимагали «політизації» українського руху, його згуртування. Та саме в цьому плані спостерігалось тупцювання на місці.

Найактивніша й найвпливовіша з українських партій - РУП - увійшла в революцію у стані роздраю. «Проросійська» її частина - «Спілка» - в лютому

1906 року фактично об'єдналася з Південно-Західною крайовою організацією РСДРП і від її імені розпочала справжню війну з «українськими дрібнобуржуазними націоналістами», тобто з рештою РУП. В чисто тактичному плані цей хід був досить вдалим. Чисельність «спілчан» (6 тисяч чоловік) вдвічі перевершила ряди РУП, а на виборах до II-ї Думи вони здобули 14 мандатів проти 1-го в своїх колишніх однопартійців. Однак, за це довелося платити - втратою власного політичного обличчя, «саморозчиненням» в рядах РСДРП.

Решта «рупівців» вирішили діяти самостійно і в грудні 1905 року заснували Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) з «націонал-автономістською» платформою та претензіями на одноосібне представництво «українського пролетаріату». Однак одразу ж виявилось наскільки «амбіція» випереджає «амуніцію». Сил, матеріальних засобів партії просто не вистачало на масштабну діяльність: вона зосереджувалась переважно в селянських губерніях Південно-Західного краю й на селі: тут працювали близько 2/3 маленької 3-тисячної партії. В містах організації УСДРП являли собою вузькі групки в 20-30 чоловік і зовсім не впливові. Деякі профспілки з усього 500 членами, кілька десятків страйків та близько 300 тисяч друкованих аркушів пропагандистської літератури - це практично все на що спромоглась УСДРП за часи революції.

Та ще меншим виявився практичний доробок у українських лібералів. Їх теж не обминули фракційність та групівщина. Восени 1905 року С.Єфремов, Б.Грінченко та їхні нечисленні прибічники, не вдоволені млявістю решти, залишили ряди Української демократичної партії та заснували власну з впливи виявились так само замалі як і в УДП. До того ж обидві, піддавались критиці як російськими соціалістами, так і «своїми» - «Спілкою» та УСДРП: в лібералах вбачалась «партія української буржуазії», що, замітно, не відповідало дійсності: кістяк УДП та УРП склали інтелігентні люди середніх статків.

В міру наближення кампанії виборів до I-ї Думи, обидві вирішили все ж об'єднатися, щоб не розпоршувати й без того нечисленні сили. Виникла Українська радикально-демократична партія. Проте, масового успіху не вдалося досягти й разом.

В чисто культурницькій площині українським лібералам не відмовиш в бажанні працювати. Саме вони стояли, здебільшого, біля витоків «просвіт», преси. Саме вони добились окремого розгляду урядом питання про скасування цензурних обмежень українського слова. У цьому зв'язку на світ з'явився важливий документ - доповідна записка російської Академії Наук (складена Ф.Коршем та О.Шахматовим). Визнавши українську мову самостійною, а не

«наречіем», Академія Наук висловила за зняття обмежень. Проте, щоб довести справу до кінця й тут потрібні були солідні політичні впливи. А їх бракувало.

Український рух залишався поки-що периферійним явищем, далеким від рівня загальнонаціональних завдань. В політичному плані він практично йшов за російськими партіями. З тією лиш різницею, що УРДП блокувалась з кадетами (на їхній платформі), а соціалісти з колишньої РУП - з РСДРП. Навіть УСДРП в травні 1907 року офіційно поставила питання про прийом до РСДРП на правах колективного члена - зі збереженням внутрішньої самостійності. Але V з'їзд російської соціал-демократії, що мав розглянути це питання, ним фактично погребував, не вважаючи УСДРП серйозною величиною.

Українська багатопартійність: зобутки та проблеми. Революція 1905-1907 років стала серйозною школою для всіх без виключення партій: вперше вони виступили відкрито, дістали змогу перевірити на практиці свої програми, тактичні схеми. Багато що довелося змінювати на ходу. Так, соціал-демократія змушена була відірарьбовувати аграрну програму, займатися національним питанням, розробляти тактику щодо Думи й т.д. Есери переглянули своє ставлення до терору, кадети - до соціально-економічної проблематики й т.д.

Практично у всіх партіях склався організаційний кістяк - стабільні групи лідерів та активістів, які забезпечували безперервність у діяльності партій.

В роки революції вони показали себе досить впливовою силою, настільки - що змусили царя та імперську бюрократію поступитись монополією на владу. Маніфест 17 жовтня в цьому світлі означав частковий перерозподіл влади на користь нової, опозиційної еліти.

Разом з тим, революція показала й численні вади, слабкості цієї еліти.

По-перше, малочисельність та вузькість суспільного прошарку, міцно охопленого партійними впливами. Так, загальна чисельність опозиційних партій в Україні складала десь біля 60 тисяч чоловік, а їхній стабільний електорат вимірювався сотнями тисяч осіб. Навіть якщо до цих цифр додати й «чорносотенців», то все рівно загальний висновок від цього не зміниться. До того ж треба пам'ятати, що останні 200 тисяч - це значною мірою умовність.

По-друге, партії ще залишались маловідомими в суспільстві. Цікаво, що в 4-томному словнику української мови Б.Грінченка, який вийшов у 1909 році навіть не знайшлося місця слову «партія» - очевидно воно тоді ще не увійшло до масового лексикону. Останнє пояснюється як новизною самого цього явища, так і слабкостями, прогалинами в масовій роботі партій. Вони обмежувались поки-що в основному так званою «разовою пропагандою» (лістівки, брошури й т.п.), а масово-організаторська робота,

найбільш копітка, велась спорадично. До того ж, - в соновному у містах. На селі ж присутність активістів таких партій ще мало відчувалась. Більш-менш активно тут працювали лише українські соціал-демократи, на Півдні - есери. Там вони створили близько 150 «селянських братств», осередків гурткового типу. Втім, особливої популярності вони не зажили, як і організації анархістів зразка київської Анархістської селянської спілки чи Спілки анархістів-хліборобів на Півдні. До останньої, до речі, належав популярний згодом Н.Махно.

Тому, за рідкими виключеннями (УСДРП та СРН), партії залишались переважно «міськими» і їхня чисельність залежала від величини міста, кількості в ньому інтелігентського, підприємницького та промисловоробітничого прошарку, рівня освіченості жителів. Така ж ситуація вела до двояких наслідків.

По-перше, партіям бракувало організованої опори на місцях. Їхні звернення до громадської думки часто повисали в повітрі. По-друге, вони позбавляли себе життєво необхідного зворотнього зв'язку з масами, того самого, завдяки якому можна своєчасно коригувати лінію поведінки у відповідності з настроями, очікуваннями суспільства. Звідси - численні помилки й прорахунки. Так, наприклад, організації есерів в Україні навіть в 1907 році залишались в полоні ідеї збройного повстання і бойкотували III Думу, звичайно ж - безрезультатно. Те ж саме більшою мірою стосується анархістів, які весь час носилися з прожектами «загального повстання», плануючи його то в Одесі, то в Катеринославі, але в усякому разі - нехтуючи реальною розстановкою сил і впливів.

І на завершення, звернемо увагу на ще одну суттєву деталь: в партіях було порівняно мало етнічних українців. За виключенням, звичайно, УРДП, УСДРП та «чорносотенних» організацій. Хоча точних підрахунків у цьому розрізі поки-що бракує, та все ж наявні дані вказують на те, що в провідних опозиційних утвореннях українці становили менше половини партійного загалу. Це можна, звичайно, пояснити, пам'ятаючи про етнічний склад міст та територіальне розміщення партійних сил. Але такий стан речей аж ніяк не можна вважати нормальним. За виключенням окремих кадетських організацій (Київської, Полтавської та Чернігівської) загальноросійські опозиційні структури виявляли байдужість до українського слова, «української проблеми» взагалі. В результаті сталося так, що національні почуття української глибини, консервативні за природою, часом мобілізувала на свою користь «чорна сотня».

Втім, вирішальне слово тут належало самим українцям. Перед ними лежав довгий шлях «самопрозріння», формування новітньої національної самосвідомості, очищеної від монархо-шовіністичної облуди.

1.5. Революція й народження парламентаризму

Натиск опозиції змусив самодержавство зробити перший крок у «загальноєвропейському напрямку» - перетворення в конституційну монархію. Звичайний український обиватель вперше зустрівся з такими новими явищами як передвиборча агітація, думські дебати. В роки революції було проведено дві передвиборчі кампанії - у березні-квітні 1906 року та в січні 1907 року. Перша принесла успіх лібералам. Друга - лівим та праворадикальним силам.

Новообрані депутати поступово освоювали «ази» непростої парламентської роботи - ораторські навички, техніку подачі думських запитів, розробки та внесення законопроектів.

До честі української депутації, вона виявила вміння й бажання консолідуватись на єдиній платформі. Так, у 1-й, «ліберальній» за складом, Думі 45 депутатів від України з 102-х утворили свій клуб - Українську парламентську громаду. В ній виділялись такі постаті як барон Ф.Штейнгель, чернігівський професор І.Шраг, А.Вязлов, П.Чижевський та деякі інші. Учасники громади досить послідовно проводили «автономістську» лінію, виступали з протестами проти сверейських погромів.

На наступних виборах ліберали зазнали поразки. Однак, через петербурзьку організацію УРДП вони знову продовжували справляти вплив на діяльність Української громади. Остання знову зібрала мало не половину обраних з України - 47, переважно за рахунок селян. Ця деталь наочно вказувала на потужний резерв українського руху, на жаль, мало заповіданий під час революції. Українська громада опрацювала законопроект про автономію України (розроблений в основі М.Грушевським), а також про впровадження української мови в закладах освіти та судівництва. Було організовано навіть видання газети «Рідна справа - вісті з Думи».

Та ці зусилля зводились нанівець байдужістю більшості думців до цих проблем та відсутністю підтримки більшості українських депутатів. Проте, головні проблеми все ж в іншому. Перш за все, функції самої Думи залишались вельми скромними: вона не мала права затвердження уряду та контролю над ним, права законодавчої ініціативи і остаточного затвердження законів. Крім того, монарх мав фактично необмежене право розпуску цього органу. Вперше Микола II скористався цим правом вже 8 липня 1906 року. Одержавши натомість ще радикальніший склад II-ї Думи, він її розпустив вже через 100 днів після скликання. Тож практичний ефект від думських промов виявився скоріш зворотнім і в суспільстві формувался стереотип її сприйняття як «пустої балаканини».

З іншого боку, парламентаризм в Україні, як і в Росії в цілому, не здолав організованої опори в суспільстві. Опозиційні партії, що їхніми зусиллями

ми власне й була вирвана ця поступка, не були одностайними у своєму відношенні до цього, звичайно, не зовсім «повноцінного» парламенту. Позитивний настрій на парламентську роботу був властивий виключно ліберальним партіям. Соціалісти ж спочатку бойкотували самі вибори, а коли цей маневр провалився взяли участь у другій кампанії. Однак, при цьому розглядали Думу не більш як трибуну для маніфестації власних програм та цілей, критики самодержавства. А не як засіб мирного реформування суспільства шляхом позитивної законотворчої роботи.

До того ж, вплив їх самих у суспільстві ще залишався обмеженим і нестійким. Показово, що розпуски обох Дум щоразу супроводжувалися протестами опозиції, її зверненням до громадської думки за підтримкою. І обидва рази - безрезультатно.

Що ж стосується «чорносотенців», то як це не парадоксально, але, беручи участь в думських виборах і в ній самій, вони виступали противниками самого існування Думи. Їхні нападки на цей «осередок крамоли» теж не проходили безслідно, особливо для патріархально настроєних, малоосвічених верств суспільства.

Тим не менш, сам факт започаткування Думи був непересічною віхою в історії демократії і на Україні, і в Росії в цілому. Засновувалась традиція легальної політичної дискусії, гласного відкритого законотворення. І це, разом з багатопартійністю, початками громадських організацій, стало чи не найважливішими завоюваннями революції.

Розділ 2. «Третьочервнева» монархія та Україна

2.1. Сутність «третьочервневого» режиму

Переворот 3 червня 1907 року разом з супутніми йому змінами виборчого законодавства зафіксував політичний компроміс між «історичною владою» (бюрократія та земельна аристократія) з одного боку, великою буржуазією - з іншого.

Монарх продовжував контролювати апарат влади - але з'явилися елементи розподілу її на користь законодавчої гілки, виборності та загальності, втілені в Думі. Могли легально існувати й політичні партії, якщо вони стояли на ґрунті такої системи, а не намагались її повалити.

Механізм виборів до Думи зберігався - але з класовими та етнічними обмеженнями - цілком в дусі праволіберальної опозиції та кшталт октябристів та близьких до них дрібних буржуазних груп. Розподіл виборщиків по куріях (категоріях) гарантував стабільну дворянсько-буржуазну більшість у Думі, незалежно від партійного поділу всередині її.

Провідна роль старої бюрократії й дворянства в системі влади зберігалась, але впливи на політику здобула й буржуазія - як через Думу, так і інші інституції.

Політичну суть цих зрушень віддзеркалювала II Дума, яка відкрилась 11 листопада 1907 року, з її механізмом «двох більшостей» - правоцентристською (283 депутати) та октябристсько-кадетською (226 депутатів). З 111 депутатів від України 101 належав саме до них.

Склад IV (і останньої) Думи принципово продовжував попередній. З 97 депутатів від України 94 належали до правих та правоцентристських фракцій.

Слід зазначити, що ні сам механізм виборів, ні їх результати не відображали справжніх симпатій населення: адже Дума обиралась всього 1/5 населення, здебільшого «сливками» суспільства. Природно, що такий «октройований зверху» парламентаризм не міг пустити коріння в суспільстві. Дума призначалась для іншого - бути легітимною базою урядового курсу, що теж віддзеркалював охарактеризований вище компроміс між старою земельною аристократією та новими капіталістичними елементами. Компроміс спрямований проти повторної революції.

Основні моменти нового урядового курсу, душею якого став глава кабінету міністрів П.Століпін, були озвучені в офіційній декларації 16 липня 1907 року. В ньому послушувалися елементи «старого» - придушення радикальних та «сепаратистських» (читай національних) рухів, великодержавний російський націоналізм («державна велич Росії») та монархізм, названий в декларації «найдорожчим надбанням російської державності». А також «нове» - комплекс економічних заходів спрямованих на господарське зростання, зміцнення приватновласницьких основ суспільства.

Те й друге гарантувало, на думку уряду, неповторення революційних потрясінь. Йшлося, якщо коротко, про те, щоб, застосувавши всі важелі впливу, стабілізувати політичну ситуацію і на цій основі - прискорити капіталістичну модернізацію Росії.

Фоактично, декларація заднім числом з'ясувала те, що вже робилося урядом починаючи з 1906 року.

Опозиція була розгромлена й змушена відступати. На Всеросійській гігієнічній виставці в 1911 році оглядачі дістали нагоду познайомитись з цікавою діаграмою, підготовленою тюремним відомством. Якщо в 1905 році щоденна кількість ув'язнених в імперії становила 85 тисяч чоловік, то в 1907 році - 138,5 тисяч, в 1908 році - 171 тисячу, а в 1911 - 175 тисяч. Спостерігалось «тюремне перенаселення» - місць у таких закладах не вистачало, незважаючи на зусилля тюремного начальства по їх розширенню.

З цієї ж діаграми з'ясовується, що кількість ув'язнених за «державні злочини» (за «політику») в 1905-1908 роках зросла в 12 разів. Тисячі учас-

ників подій революції закінчили своє життя за вироками військових трибуналів. Удари властей направлялись в першу чергу проти революційних партій. Однак, не минули вони і ліберальні організації і взагалі тих, котрі могли бути розцінені як «підривні» чи «сепаратистські». Так, з 9-ти «просвіт» на 1914 рік залишились лише дві - у Катеринославі та Кам'янці-Подільському. З 25 клопотань про відкриття нових властей задовольнили лише 5. Згідно урядового циркуляру 1910 року поліцейському контролю підлягали всі «іногородські» організації, включаючи українські. Правда, незабаром властей дезавуювали таку оцінку на угоду російським націоналістам: «українства», мовляв, не існує як такого, а є «малоросійська гілка єдиного російського народу». Та суті політичної лінії уряду це не змінило. Ювілей 1914 року - святкування 100-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка, яке мало б стати святом української культури, стало символом її приниження. Уряд не те, що заборонив святкування, а навіть не дав дозволу на відкриття пам'ятника українському генієві. Все «освічене суспільство» облетіла фраза архимандрита Антонія, присланого до Києва з підказки міністерства внутрішніх справ: «Постановка пам'ятника Шевченку в Києві є найбільшою образою для історичної Росії».

Придушуючи опозицію, уряд одночасно додав обертів власній ідеологічній пропаганді, густо викрашеної в кольори монархізму та великодержав'я. В частині офіційних ідеологічних спектаклів короткий відрізок 1907-1914 років мабуть не знає рівних в російській історії. Так, в 1909 році вся імперія святкувала 200-річчя битви під Полтавою. До цього міста приїхав сам Микола II. Рефреном його тутешньої промови стала, зрозуміло, тема «російської величі» й анафема «зрадників» типу І.Мазепи. Перший сановник імперії демонстративно осипав милостями нащадків роду Кочубея, автора «доноса на гетьмана-злодея».

З ще більшою помпою святкувалось на Україні, як і скрізь, 300-річчя династії Романових в 1913 році. Скрізь пройшли «вірнопідданські» зібрання, газети та книгарні завалили гори публікацій такого ж плану. «І в прийдешній віці сила Держави Російської, як і в старовину, буде корінитися у вірі в Бога, в самовіддвній любові до Вітчизни, у готовності життя своє покласти за неї та беззавітній відданості своїм Государям,» - читаємо в товстому «опусі» професора П.Жуковича «Під скіпетром Романових».

Ці та інші кампанії являли собою, звичайно, не данину датам, а звернення до патріархально-традиціоналістських, великодержавних шарів масової свідомості. В Україні вони жилися «чорносотенними» організаціями - згаданим вже «Союзом русского народа», а також кількома дрібнішими утвореннями цього ж політичного ряду: такими як «Союз Михаила Архангела» (першу його палату заснував у травні 1908 року в Одесі Б.Пелікан, гласний

міської думи) та Партія російських націоналістів з осередком у Києві. Скерувало її «тріо» у складі поміщика П.Балашова, цукрозаводчика В.Бобринського та журналіста В.Шульгіна. Правда, партія здебільшого дистанціювалась від найбільш одіозних проявів реакції, але в принципі залишалась на тому ж боці політичних барикад.

Впливи політичних сил правого гатунку - при всій простоті її примітивізмі їх проповіді - являли серйозну небезпеку для української та російської демократії. Як тому, що знаходили відгук у патріархально настроєних верств суспільства - про це вже говорилося, Так і внаслідок ряду об'єктивних обставин.

По-перше, тому, що їхні найбільш послідовні опоненти - лі-ві партії - були загнані в підпілля і не завжди могли гідно відповісти на безшабашну демагогію своїх візаві.

По-друге, в тих прошарках суспільства, що найактивніше заявили про себе на боці демократії - інтелігенції, робітників в пореволюційні роки спостерігалось щось на зразок «втоми від політики», розчарування в самій революції. Ці явища знаходили різні вирази - в масовому виході з партій, аполітичності, настроях песимізму, конформній поведінці. Цікавим філософським «кліше» таких умонастроїв став збірник «Віхи», випущений в 1909 році. Його автори - далеко не другорядні фігури опозиції - П.Струве, П.Бердяєв, С.Булгаков, А.Ізгосв, С.Франк - піддавали критиці «фруїтивні сторони» тодішньої радикальної інтелігенції, як і революції взагалі. Критика була в цілому влучною - інтелігенція дійсно виявила у «всій красі» і ідейній максималізм, і схильність до умовляючих схем, і політиканське загравання з масами й багато чого іншого, на що резонно вказували автори. Однак, запропоновані ними альтернативні цінності - право, культура, моральне вдосконалення особи у вірі, релігії - теж являли собою в той час не більш, ніж умовляючу абстракцію: реалії столипінської політики занадто вже розходилися з такими цінностями. А критика радикалізму, нехай і вірна сама по собі, в умовах, коли радикали сотнями відправлялись до Сибіру, або щонайкраще до ближньої тюрми, скоріше грала на руку урядовій партії.

По-третє, слід обов'язково врахувати специфічну передвоєнну атмосферу. Ескалация воєнної напруги вивисувала а очач публіки образ монархії як уособлення національної могутності й престижу. Так, окупація Австрією Боснії та Герцоговини в 1908 році викликала масові «вірнопідданські» демонстрації в Києві, Харкові, Миколаєві. Демонстранти звертались до імператора з закликом захистити «братів-слов'ян». Балканські війни 1912-1913 років породили нову хвилю шовіністичних настроїв і на Україні, і в Росії. Ними не без успіху скористався уряд.

Проте, його сановникам було ясно, що виживання режиму має забезпечити інше - прискорення економічних перетворень в державі. Саме тут власті зіткнулися з найсерйознішими проблемами.

2.2. Столипінська економічна політика та Україна

Політика уряду П.Столипіна полягала в стимулюванні промислового росту шляхом розширення казенних замовлень (переважно воєнних), та активізації попиту на споживчому ринку.

Принципового значення надавалося й накопиченню та вкладенню вільних капіталів. З цією метою спочатку Держбанк, а потім і чисто комерційні кредитні структури перейшли до «політики високого проценту» на банківські вклади. Було лібералізовано акціонерне засновництво. Уряд, а за ним і органи місцевого самоврядування (думи та земства) розширили випуск цінних паперів під заїми.

Проте, ядром столипінської програми справедливо вважається комплекс реформ аграрній сфері. Вони були намічені ще імператорським указом від 9 листопада 1906 року. Суть реформ полягала в тому, що кожному общинникові надавалось право виділяти свою частку землі в приватну власність. Стимулювалось утворення господарств хутірського типу з консолідованими наділами. Для послаблення земельного голоду уряд передбачав активізувати іпотечні операції Ссялянського банку (тобто кредитування купівлі землі під заставу вже існуючої земельної власності). А також - переселення на Схід, на вільні угіддя державного фонду.

Реформа переслідувала трисдину ціль - розширити опору уряду на селі - в особі власницького прошарку, - підняти аграрну економіку і розширити платоспроможний попит на промислову продукцію.

З тих часів і по сьогодні навколо цієї реформи точаться гарячі суперечки. Так чи інакше проблема тут зводиться до оцінки її впливу на стан села - як соціальний, так і економічний.

Справді, цей вплив годі заперечувати. Але, так само, - годі його шукати в площині суто економічного ефекту - зростання ефективності аграрного сектору. Бо, по-перше, самі по собі зміни форм землеустрою та власності не дають миттєвої віддачі. По-друге, що більш важливо, реформа не мала достатнього підкріплення ресурсами - ні земельними (бо значна частина угідь продовжувала належати поміщикам), ні кредитно-грошовими. Так, кредитні ресурси на цілі купівлі землі та її агротехнічного поліпшення співвідносились як 10:1, придбання техніки - як 8:1. Кількість господарств, які купували на кредит техніку чи впроваджували агрополіпшення по всій Росії вимірювались всього десятками тисяч. Ще слабкішою була підтримка селян-переселенців:

здебільшого вони приїздили на пусте місце й без нічого. Черговий неврожай і голод 1911 року показали всю хиткість аграрної економіки.

Проте, соціальні наслідки реформи стали вельми значними, помітними навіть для постороннього ока.

Перш за все, на селі прискорився процес мобілізації земельної власності - щороку близько 1% господарств міняли власника. Це високий темп: практично за життя одного покоління могла бути перерозподілена земля близько половини господарств. Село глибше поляризувалося в майновому відношенні. На 1 січня 1916 року хуторські господарства, багатші й міцніші, контролювали 1/5 всієї селянської землі. Всього за роки реформи їх утворилося майже 450 тисяч. Крім того, земельний переустрій викликав посилену потребу в грошах у «вихідців» з громад - треба було будуватися, прикупляти землю, повертати кредити й т.д. Звідси - стрімкий розвиток кредитної кооперації: саме в цей час вона стала незамінним супутником селянства, його багатого, заможного прощарку. А також - вихід на ринок значно більшої кількості продукції, ніж раніше. Цьому сприяла й цінова кон'юктура, значно сприятливіша, ніж скажемо в 80-90 роки. В перше десятиліття ХХ століття ціни на зернопродукти піднялися в середньому на 16%. Селянська економіка значно швидше «товаризувалась», ніж раніше, ще більше прискорюючи майнову диференціацію.

Соціальна напруга на селі зростає - це відмічали практично всі, як урядовці, так і незалежні спостерігачі. Повернення з-за Уралу багатьох «невдах», котрі не знайшли там кращої долі цьому теж сприяло.

Правда, значно кращу, на перший погляд, динаміку демонструвала українська промисловість. Темп її розвитку вдвічі перекидав аграрний сектор. В 1911 році в Україні реєструвалося вдвічі більше акціонерних товариств, ніж у 1905 році. Левова частка їх припадала, як і раніше, на нові галузі важкої промисловості та вугледобування. Обсяги виробництва в них (у грошовому виразі) зросли в 3-4 рази.

Однак, тодішнім економістам була прекрасно відома природа цього «буму». Вона крилась, передовсім, у розширеному споживанні казни, держави. Надзвичайні видатки бюджету на оборону та залізничне будівництво в цей період зросли в 3 р. При цьому, уряд різко зменшив замовлення за кордоном, віддавши перевагу вітчизняним виробникам. Паралельно зросло муніципальне споживання - розбудова електромереж, трамвайних систем, домобудівництво й т.п. Характерно, що облігаційна заборгованість міських дум більш, ніж подвоїлась. Для промисловців у нових галузях все це означало нові й нові мільйони замовлень. Не менш суттєво ще одне: за високими обсягами реалізації продукції приховувалось не що інше як спекулятивне розкручування цін великими підприємствами-монополістами та монополістичними об'єднаннями.

Тенденції «монополізації» зароджувались по деяких галузях (як цукровиробництво) ще в 80-х роках - вони являли собою тоді реакцію на вузькість споживчого ринку, ефект «надвиробництва», що постійно загрожував падінням цін. Цей фактор діяв і в пореволюційний період, оскільки істотного розширення ринку не сталося. Проте, тепер «монополізм» отримав поживу і в самій практиці державних замовлень - чиновникам вигідніш було працювати з одним, або кількома виконавцями, а тим, в свою чергу, легше було домовлятися з урядом, попередньо взявши під контроль виробництво в своїй галузі.

В галузевому розрізі, правда, це явище набуло неоднакового поширення. Так, в моторобудуванні було «монополізовано» близько 1/3 виробництва, стільки ж в сільськогосподарському машинобудуванні. Практично не було монополій в легкій промисловості, не кажучи вже про сільське господарство. Тож і немає підстав говорити про якийсь «імперіалізм - монополістичний капіталізм» як це було властивим радянським історикам слідом за В.І.Ленінінм.

Справа в іншому: в негативних економічних ефектах «монополізації», котрі вразили якраз ті галузі, що передвизначали вартісну структуру економіки і її ціновий масштаб. Такі українські синдикати як «Продвугілля», «Продамета», «Продпаровоз», «Рейка» й т.п. контролювали більше половини випуску та збуту в своїх галузях - обмежуючи конкуренцію, завищуючи рентабельність, відпускні ціни, що оберталось інфляційними «збуреннями» по всьому виробничому ланцюгу. Урядове розслідування діяльності синдикату «Продвугілля», проведене перед війною, виявило весь спектр зловживань цього «монстра»: зростання цін на вугілля в 1,5 рази, протидія їх зниженню, тиск на конкурентів і т.д. «Від високих цін на вугілля страждають як споживачі, так і вся обробна промисловість, вимушена мати сировину за високими цінами,» - відмічається в записці комісії.

Такий, не зовсім «здоровий», варіант промислового розвитку лише поглиблював диспропорції в економічному організмі як України, так і всієї Росії, обіцяючи соціальні та політичні «негаразди».

Відзначимо й суто соціальний аспект: прискорений економічний ріст не змінив ситуації на ринку праці, оскільки зростання зайнятості значно поступалось темпам реалізації продукції. У важкій промисловості кількість робочих місць зростає на 9%, у легкій - всього на 3%. Таке зростання було явно неспроможне поглинути «рештки» робочої сили на селі.

Зростання зарплати зайнятих на виробництві теж вимірювалось кількома відсотками - явно неспівмірно зі зростанням прибутків власників. Треба відмітити, що урядовий курс на придушення радикальних партій, більшість підприємств використала і у власних цілях - заморожування зар-

плати, погрози локаутом чи занесення до «чорних списків» в 1907-1909 роках стали буденністю. Як наслідок - вже з 1911 року став відроджуватися страйковий рух. Напередодні війни він уже досяг серйозних масштабів. Сполучаючись з заворушеннями на селі в 1911 році, він свідчив про принципові недоліки урядової економічної політики.

Симптоматично, що в міру реалізації столипінського курсу стала розпадатися сама його соціально-політична основа - праворадикальні організації та їх електорат. Справа в тому, що уряд не міг собі дозволити ні розгону Думи і скасування всіх обіцянок Маніфесту 17 жовтня, ні «чистки від іногородців», як того вимагала «чорна сотня» в період революції. Крім того, селянсько-плебейський прощарок у цих організаціях не влаштував курс П.Століпіна, одверто спрямований на зрощування нових капіталістичних елементів.

Тому, вже наприкінці 1907 р.-на початку 1908 р. в лідерській організації правих-«Союзе русского народа» - стався поділ на «ортодоксів», прихильників тодішнього голови «Союзу» О.Дубровіна, та «обновленців», очолюваних заступником голови - бесарабським поміщиком В.Пуришкевичем. Якщо останні підтримували «третьочервневую» систему та столипінський курс, то «ортодокси» виступили критиками того й іншого. Їхня газета «Русское знамя» стала чимдалі гостріше «нападати» на столипінський курс, як такий, що продукує «крамолу» та «пролетарів».

Лінія такого поділу пройшла й по українських організаціях СРН. Причому, наймасовіші з них і найбільш «плебейські» пішли за «дубровінцями». Їхня демагогія стала всерйоз непокоїти уряд.

Так, з нагоди 200-річчя Полтавської битви вони планували провести свій з'їзд в Полтаві для того, щоб піддати публічному «розносу» уряд як «недостатньо народний і патріотичний».

П.Століпін змушений був заборонити цей з'їзд. А незабаром - і ініціювати судові справи проти декого з «ортодоксів». Але, ясна річ, його популярність серед «правих» пішла вниз.

В цій ситуації прем'єр став зближуватися з російськими націоналістами (партією В.Шульгіна - В.Бобринського, прибічниками В.Пуришкевича) та правими октябристами. Проте, й така коаліція незабаром розпалася, бо октябристи вимагали виконання Маніфесту 17 жовтня, що не завжди відповідало видам уряду. У 1910 році, в знак протесту проти незаконних репресій, демонстративно подав у відставку голова III Думи октябрист А.Гучков.

Реакція на вбивство прем'єра (у Києві в вересні 1911 року) показала весь роздрай у стані правих: ледь прихована радість у «дубровінців», розпач - у прибічників В.Пуришкевича, неприхована тривога - у націоналістів. Оскільки ж наступник П.Століпіна - В.Коковцов продовжував попередню політику, - збереглися і причини кризи «правиці».

Глибину цієї кризи і водночас-падіння суспільного престижу - виявила гучна подія, яка сталася у Києві 25 вересня - 28 жовтня 1913 року - судовий процес у справі М.Бейліса, єврея, прикажчика одного з заводів. Він звинувачувався у вбивстві 12-річного хлопчика А.Юшинського - з метою ритуального використання «християнської крові». З допомогою міністра внутрішніх справ І.Щегловитова цю «справу-фабрикат» вдалось довести до відкритого процесу. Той факт, що вона роздувалась «чорносотенцями» дубровинського крила, зайвий раз розкривав її політичну підкладку - йшлося про політичний спектакль, спрямований на розкручування масового антисемізму та мотивів «християнської солідарності». В разі успіху це вдаряло б і по лібералах та соціалістичних партіях, чималий відсоток у яких становили євреї.

Проте, реакція у суспільстві стала прямо протилежною очікуваній. Навіть ті, хто тримався подалі від політики своїм інстинктом відчували, що йдеться про публічний поєдинок сил консерватизму й шовінізму, спрямованих у минуле, та сил прогресу, оновлення, сил права й культури. М.Бейліса захищали найкращі адвокати країни « О.Зарудний, О.Грузенберг, М.Корабчевський. Проти антисемітизму піднялась вся поступова громадськість - досить лиш згадати імена В.Короленка, В.Бехтерева, І.Троїцького, П.Коковцева.

Зрештою, від цієї справи відхрестились навіть націоналісти та чимало прибічників В.Пуришкевича, чим демонструвалась криза правого крила російської політики. Фінал цієї історії став ударом по консервативній партії - адвокати переконливо спростували звинувачення, а суд присяжних, складений з селян-православних, виніс виправдальний вирок.

Напередодні першої світової війни було вже цілком зрозуміло, що «консервативна альтернатива», втілена в правих організаціях та урядовій політиці, близька до вичерпання. В її рамках не знайшлося місця ні глибокому розумінню проблем, що постали перед суспільством, державою, ні ефективним засобам розв'язання цих проблем. А «справа Бейліса» показала й всю хиткість впливу правих у суспільстві.

Питання, однак, полягало в тому, чи здатна опозиція прийти на заміну своїм противникам.

2.3. Опозиційні рухи в Україні напередодні війни

Удари реакції привели фактично до розгрому найбільш активних елементів опозиції - соціалістів.

Розпад організацій, вихід з їх рядів, деморалізація та пасивність, словом весь політичний «букет» часів поразки можна знайти у кожній з цих партій. «Наші партійні люди, ті котрі повинні були б стояти не в хвості, а на чолі руху, в значній частині своїй перестали цікавитись навіть професійним ру-

хом,» - говориться в зверненні Одеського комітету Бунду за 1907 рік. Ці слова можна поширити й на недавніх союзників цієї партії - РСДРП, ПСР. Від майже 20-тисячного складу першої на Україні в 1911 році залишилась від сили 1/10. Мало що залишилось і від есерів. Жандармські матеріали свідчать, що обидві керівні структури в Україні - Південноросійський та Український обласні комітети - мали справу лиш з кількома сотнями партійців-підпільників, законспірованих і від поліції, і від решти партійних груп, малодіяльних на практиці. Навіть облюбований ними раніше тероризм тепер не знаходив бажаних. В 1911 році есери виконали свої останні теракти.

І фактично нічого не залишилось від «рицарів експропріацій» - анархістів. Невеликі їхні групи, що існували в Києві, Катеринославі та Одесі нагадували про себе лиш листівками.

Всі ці партії трясла фракційність, міжгрупова боротьба. Так, існуючі в РСДРП напрямки - більшовики та меншовики - в свою чергу поділились на ще декілька. Більшовики - на прихильників участі у Думі та інших легальних структурах (маючи на увазі підлив «третьочервневої системи» зсередини її). Цю позицію відстоював і В.І.Ленін. Йому опонували «одзовісти» й «ультиматисти» - противники такої участі. Те, що залишилось від меншовиків теж поділилось на «партійців», прибічників Г.Плеханова, які вважали потрібними нелегальні партійні структури. І на «ліквідаторів», налаштованих діяти виключно легально. Фракційний поділ на «правих», «центр» та «лівих» притаманний і есерам. Правда, на місцях він не дістав такого поширення, залишаючись надбанням скоріш емігрантських вождів.

Крім цих, досить звичних уже речей, партійне підпілля радикалів зустрілося ще з небаченими раніше масштабами провокаторства. Після революції було викрито близько півсотні таких «слуг престолу» з партківками. Викриття «справи» Азефа в 1909 році потягло за собою відставку всього ЦК ПСР. «Своя людина» у жандармів знайшлась і в іншому ЦК - РСДРП. Ним був Р.Малиновський, депутат IV-ї Думи, який користувався довір'ям «самого» В.Леніна.

До честі тих, хто залишився тоді в революційному підпіллі, вони виявили людську мужність, стійкість в переконаннях і не схилили знамена перед реакцією. Більшість з них вважала, що «третьочервнева» система та її курс неспроможні знайти розв'язання протиріч російської дійсності, що нова революція неминуха і її слід наближувати власною діяльністю. Однак, при цьому ніхто, включаючи емігрантських вождів (В.Леніна, В.Чернова, Л.Мартова, В.Натансона й інших) не ризикував дати прогноз навіть найближчого майбутнього. Росія здавалась поки-що стабільною й контрольованою урядом. Факт залишається фактом: Лютнева демократична революція 1917 року застала зненацька як уряд, так і «професійних революціонерів».

З іншого боку, для того щоб «наближувати революцію власними діями» треба було організувати та активізувати партійну периферію. Що являлось справою надскладною. Навіть більш сприятлива ситуація 1911-1914 років, коли пішов угору страйковий рух та сталися селянські бунти, практично не була використана підпіллям: бракувало сил, організаторської енергії. Правда, на подібному песимістичному фоні помітно кращими виглядали справи у більшовиків: у них краще збереглися зв'язки з робітничим середовищем, нелегальні структури, активніше діяв їхній закордонний провід. В січні 1912 року вони провели а Празі партійну конференцію. Фактично вона пройшла під диктовку В.Леніна. Більшовики затвердили свою «триєдину» платформу революції - республіка, конфіскація поміщицького землеволодіння та 8-годинний робочий день для робітників. І обрали ЦК з молодих, переважно, діячів-практиків, які мали нелегальної роботи - Г.Зінов'єва, Г.Орджонікідзе, С.Спандаряна та Ф.Голошкіна. Незабаром до ЦК ввели й Й.Сталіна. Після конференції у цієї партії з'явився популярний легальний часопис - петербурзька «Правда». Розширилась і периферія, включаючи Україну. Вона налічувала тут 15 організацій. На виборах до IV Думи більшовикам в Україні вдалось провести 2-х депутатів Г.Петровського в Катеринославі та В.Муранова в Харкові. Однак сил партії було замало, щоб організувати щось більш серйозне. Показово, що до профспілок, керованих в Україні як ними, так і меншовиками, входило всього близько 5 тисяч робітників. Решта ж партій та течій продовжували стагнувати. В есерівських організаціях в 1911-1913 роках намітилось лиш деяке оживлення: вони відновили організації в Києві та Одесі, створили декілька «селянських братств» у Херсонській та Харківській губерніях. Але удари жандармерії в 1914 році паралізували й такі паростки відновлення.

Що ж стосується «українофілів», то їхні структури, слабкі й без того, фактично завмерли й не відновились. УРДП в 1908 році трансформувалась у легальне й неполітичне Товариство українських поступовців (ТУП). Українська соціал-демократична спілка фактично розпалась. В УСДРП на 1909 рік залишалась лише Київська організація та й та, за оцінкою партійного часопису «Наш голос», жила «ледве помітним та хворобливим життям». Для поліпшення партійних справ, українські еседеки провели в 1910 році в Києві свою конференцію. Вирішено було видавати загальнопартійний журнал. Незабаром кілька номерів цього журналу - «Дзвін» - вийшли. Однак, внести оживлення в партійні ряди він не зміг. До того ж, фактично розпався ЦК. Л.Юркевич жив в еміграції, В.Винниченко - переховувався від поліції - то в Харкові, то в Катеринославі і нарешті в Москві. Третій же член ЦК - київський юрист М.Порш не бажав мати ніяких справ з соратниками, побуючись арешту. Коли в 1913 році один з катеринославських його

«підлеглих» звернувся до М.Порша як до керівника, той «розважив послання, що це необачний крок і може його провалити, порадив займатися кооперацією...».

Ліберальні опозиційні партії, що діяли легально, здавалося не повинні були мати тих проблем, що соціалісти-радикали. Однак, їх чекали інші діючі на ґрунті «третьочервненої системи» вони стали її жертвами. «Знизу» їх можливості обмежувались консерватизмом виборчого електорату мастих кіл суспільства. «Зверху» - небажанням царя та урядової бюрократії йти далі по шляху демократичних реформ.

Першими фіаско спіткало октябристів. Заявивши про свою підтримку (в основному) урядового курсу П.Столипіна, ця партія здобула лояльність властей та помірковано консервативних виборців і на виборах до III Думи отримала більше 150 мандатів. Спікером Думи було обрано А.Гучкова. Правда, це коштувало партії відтоку багатьох ліберально мислячих представників інтелігенції, студентства та селян. Уже на весну 1909 року з 38 відділів партії в Україні залишилось 18, тобто менше половини. Однак, «роман» з П.Столипіним виявився невдалим: уряд і сам монарх не бажали ні припинити позасудові репресії, ні ставити свою діяльність та бюджет під контроль Думи, як того домогались октябристи. В результаті А.Гучкову довелося піти у відставку з свого поста. Це стало сигналом до переходу лідерів партії в опозицію, а для рядових її членів - до виходу з партії взагалі: раз вона втратила прихильність влади, то який резон у ній бути? Вже на кінець 1912 року октябристи в Україні являли собою невеликі, слабо організовані «селітарні» групки (50-100 чоловік). У небагатьох містах - Києві, Одесі, Ялті, Феодосії. На виборах до IV Думи по Україні вони втратили половину мандатів. В самій Думі в 1914 році партійна фракція розпалася: одні потяглися до В.Нуринкевича, інші до кадетів, решта - хиталася між цими «полюсами».

Вслід за октябристами настала черга розчаруватися й кадетам та Товариству українських поступовців, яке з ними блокувалось. Здобувши в III Думі всього 54 місця і діючі в консервативному оточенні, кагети обрали там специфічну тактику. Вони не розривали з урядом П.Столипіна, не висували альтернативних проєктів, але водночас різко критикували цей уряд по більшості позицій. Особливий резонанс здобули промови П.Мілюкова та

О.Шингарьова проти руйнування общини та розкрадання її земель «куркулями». Попри цей резонанс, позиція партії залишалася неефективною й двозначною. Настільки, що викликала невдоволення партійної периферії. Протягом 1907-1909 років в Україні вона скоротилася до 3 тисяч, тобто більш, ніж вдвічі. З КДП виходили робітники, селяни з одного боку, буржуазно-поміщицькі елементи з іншого. Залишався «середній», інтелігентський прошарок.

Слід віддати належне кадетським вождям - вони першими з неревольюційних партій зуміли оцінити загрозу нової революції - внаслідок нездатності урядових кіл розв'язати назрілі проблеми. Тому, вже з листопада 1909 року КДП взяла на озброєння тактику «ізоляції влади». Суть її полягала в тому, щоб сформувати на платформі партії та під її ж керівництвом широку суспільну коаліцію і мирними, «законними» засобами «витиснути» в уряд нові реформи. В IV-й Думі кадетська фракція стала діяти значно активніше - внесла законопроєкти про загальне й рівне виборче право, свободу зборів, мітингів, спілок і т.п.

Частішими стали її виступи на захист прав неросійських народів. Так, промова П.Мілюкова в Думі 19 лютого 1914 року - з критикою російських націоналістів, на користь прав української мови, проти гоніння на культурній організації - дістала високу оцінку в українських колах. До речі, й до, і після промови керівники КДП зустрічалися з вождями ТУПу, намагаючись виробити спільну точку зору. Однак, вдавалося це важче й важче. Так, на переговорах М.Грушевського та М.Славинського (від ТУПу) з керівництвом кадетів у березні 1914 року українська сторона добивалася від партії публічної підтримки принципу автономії України, а також ряду конкретних заходів у національно-культурному плані. Але по суті дістала відмову. Цей епізод зайвий раз окреслює слабкість становища та тактики КДП: в ній сумішувалося несумісне - ідея антиурядової коаліції на масових началах з визнанням непопулярної «третьочервненої» системи. Покликана знайти компроміс, що влаштував би всіх, ця тактика не влаштувала нікого зокрема. Ряди партії постійно «ріділи». На 1914 рік вони становили по Україні близько 1-1,5 тисячі членів. Її авторитет в суспільстві залишався невисоким.

Досвід показав, що кагети допустили ту ж помилку, що й інші легально діючі сили - переоцінку «третьочервненої» монархії. Тільки якщо «чорносоптенці» переоцінили можливість її самозбереження, то октябристи з кадетами - можливість самореформування. Обвал цієї системи згодом наклав і їх самих. Але такому фіналу ще передували три тяжкі роки всенародних випробувань - перша світова війна.

Розділ 3. Перша світова війна та Україна

3.1. Початок війни. Україна в планах воюючих сторін

Перша світова війна за своїми масштабами та наслідками не знала собі рівних у всій попередній історії людства. Вона тривала 4 роки, 3 місяці і 10 днів (з 1 серпня 1914 року по 11 листопада 1918 року), охопивши 38 держав, де проживало понад 1,5 млрд. чоловік. Загальне число мобілізованих до

армій воюючих держав досягло 73,5 млн. чоловік. Близько 40% з них загинули, або були покалічені. Втім, суто економічні втрати теж вражають. Тільки прямі видатки на цілі війни обійшлися в більш, ніж у 200 млрд. доларів США, що в 10 разів перевищує «вартість війн» з 1793 по 1907 роки.

«Казус беллі» дала провокація: урочистий приїзд спадкоємця австрійського престолу кронпринца Франца Фердинанда, відомого своєю ворожістю до Сербії, в столицю Боснії - Сараєво. Те, що цей візит високого гостя співпав у часі з днем весесербського трауру «Відовдан», а поблизу австро-сербського кордону були призначені маневри армії Габсбургів - було справедливо розцінено в слов'янському світі як провокація. Реакція не заставила себе чекати - 28 червня 1914 року кронпринц з дружиною були вбиті учасником організації «Молода Сербія» Г. Пришцином.

Саме цей факт і був використаний урядом Австро-Угорщини для розв'язування війни. Після принизливого ультиматуму уряду Сербії (23 липня), Габсбурги оголосили війну цій маленькій державі, розраховуючи на втягнення в неї й Росії - патрони Сербії. У відповідь російський уряд розпочав мобілізацію армії (31 липня), давши цим привід для оголошення Німеччиною війни Росії (1 серпня). Цей день - 1 серпня - й став початком вселенського катаклізму.

Оскільки плани німецького генштабу передбачали основним напрямком дій Захід (проти Франції), Німеччина під надуманими приводами оголосила війну Франції (3 серпня), а вранці 4 серпня розпочала наступ на нейтральну Бельгію навіть без оголошення війни. Англія - співгарант бельгійського нейтралітету - того ж дня оголосила війну Німеччині.

Спрацював, отже, заготовлений ще до війни блоковий механізм, причому активною стороною в подіях виступали поки-що Австрія та Німеччина - просто вони в той момент краще підготувались до війни, ніж держави «сердечної згоди» - Антанті.

Надалі, стараннями дипломатії в війну втяглися ще деякі держави: Італія, Румунія та Японія - на боці Антанті, Болгарія та Туреччина - на боці Німеччини та Австрії.

В прищипі перевага в ресурсах та живій силі з самого початку належали Антанті. Загальна чисельність її збройних сил становила 10,5 млн. чоловік; половину з них складала російська армія - 5,3 млн. Це було на третину більше, ніж у противників - 6,1 млн. Будучи свідомі такого співвідношення сил, німецькі генерали планували швидко закінчити війну на Заході (за 6-8 тижнів), а потім разом з Австрією нанести розгромний удар по Росії. Проте, наступні події показали всю штучність таких планів.

Роль і місце України у цій війні визначалися насамперед належністю переважної частини її території до однієї з провідних учасниць Антанті -

Росії, геополітичним розміщенням та ресурсним потенціалом цієї досить розвиненої території.

Для російського уряду та генштабу український регіон служив опорною базою для розгортання наступальних операцій проти Австро-Угорщини: згідно «плану А» цей напрямок - з виходом російських військ до Відня й Будапешта - вважався головним. Для цього в правобережних українських губерніях, а також Холмщині та Люблінській губернії розгортались 4 армії, зведені в Південно-Західний фронт. Ще одна разом з Чорноморським флотом повинні були прикрити румунський напрямок та обороняти чорноморське узбережжя від турецького та німецького флотів.

В подальшому, в разі успіху війни, планувалось поширити російські кордони далі на Захід, за рахунок українських земель Австро-Угорщини. Коментуючи стратегічний план свого уряду в війні, П. Мілюков зокрема відмічав, що цей план «співпав з завданням об'єднання російських народностей, до однієї з яких належить більшість населення Галичини».

Ці плани дістали й потужне політико-пропагандистське підкріплення. Уряд і преса формували в очах публіки образ Росії як захисника «російського народу по обидва боки фронту», всіх слов'ян, від «німецького поневолення». Для того, щоб перекинути цю пропаганду на австрійські території, були заповідані зв'язки виниклого ще до війни «Карпато-Русского общества», яке очолював московський міський голова А. Гучков, відомий політик і бізнесмен. Зв'язки цього товариства тяглися, ясна річ, «до таких самих добрих росіян, як і ми» - галицьких та закарпатських «старорусів-москвофілів».

На базі цієї структури, наприкінці липня 1914 року в Києві, було створено «Карпато-руський освободительный комитет». Зрозуміло, що він закликав «співвітчизників» по той бік фронту зустрічати російських солдатів «як визволителів з під німецького ярма» і дезертирувати з австрійської армії. Діяльність цього осередку зовсім не була безплідною.

Цілком протилежні плани щодо України виношували суперники Росії. В цьому випадку політичні моменти теж перепліталися з воєнно-стратегічними: адже, згідно плану австрійського генштабу, більше половини сухопутних сил (вони теж зводились в 4 армії) мали бути розміщені в Галичині - по рубежу річки Сан та Дністра і далі на північ по російському кордону. Протягом всієї війни галицько-буковинський регіон розглядався як опорна база для наступу проти Росії, а незабаром - і проти Румунії.

Щодо долі решти українських територій - «підросійських», - то в будь-якому варіанті передбачався їх відрив від Росії. Однак, щодо конкретностей, то різні групи німецької та австрійської еліти висловлювали різні думки.

Так, канцлер Німеччини Бетман-Гольвег, апарат міністерства зовнішніх справ та ліві й центристські фракції в рейхстазі схилилися до плану створен-

ня в західній Росії поясу буферних незалежних держав під німецьким протекторатом. Включаючи й Україну. Генеральний штаб та найближче оточення імператора Вільгельма II віддавали перевагу встановленню німецького військового контролю над Україною - з метою експлуатації її багатих ресурсів на користь німецької промисловості. Деталі ж політичного режиму на Україні в рамках такого погляду відходили на задній план.

До першого з названих варіантів схилився й австрійський уряд. Як заявив у листопаді 1914 року міністр зовнішніх справ Берхгольд, Австрія працюватиме до створення «незалежної від Росії української держави». Водночас, висловлювалися думки, що протекторат над такою державою повинна встановити Німеччина - одній Австрії це робити неможливо і не бажано, бо неминуче втягне країну в протиріччя з повноцінною Росією. В міру розвитку подій інтерес австрійського уряду зосереджувався перш за все на «польській проблемі» і помітно спав до «української».

Так чи інакше, а реальність всіх цих підходів мусила підтвердити зброя і ставлення самого українського народу.

3.2. Україна у війні

Всупереч планам австро-німецького блоку, наддніпрянські українці (як і більшість інших народів імперії) на початку війни справили підтримку «своєму» урядові. Один з діячів ТУПу - М.Славинський, не без підстав заявив на сторінках популярного збірника «Чого Росія чекає від війни» (вищений у 1915 році): «Ні один з народів Росії не ухилився від відповідальності, що випала на його долю: всі як один стали на захист Вітчизни». З ним погоджувався й кадетський лідер О.Шингарьов, відмічаючи «всю помилковість «нічних страхів» перед сепаратизмом».

Дійсно, історико-соціологічні дослідження, виконані останнім часом, показують, що «настрій офіційного патріотизму» захопили як робітників, так і селян і стали «вивітрюватися» лише з середини 1915 року. Мобілізація українців до армії пройшла без всяких проблем. Всього наділи шинелі близько 2,5 млн. з них. Близько половини з них служили на Південно-Західному фронті, який власне прикривав Україну.

Проурядову позицію зайняли і значні (якщо не переважаючі) прошарки української національної інтелігенції. Про це свідчить, зокрема, редакційна заява московського часопису «Украинская жизнь», написана С.Петлюрою, заклик близької до ТУПу київської газети «Рада» боронити російську державу - та ряд інших матеріалів.

Позиції ж нейтралізму, висловлені у вересневій (1914 року) постанові Ради ТУПу, або ж боротьби проти війни й царату, що з ними виступили

декілька груп УСДРП (Катеринославська, Київська та Закордонна) мали обмежене поширення.

І практично не знайшло аудиторії так зване «австрофільство». Походило воно від групи емігрантів у Львові, декотрі з яких зовсім ще недавно були відомі протилежним - «русофільством» - діячі «Спілки» А.Жук, М.Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський, український соціал-демократ Д.Донцов. Останній з них ще в 1913 році випустив у Львові дві брошури, у яких викладались аргументи на користь нової «орієнтації» («Модерне московфільство» та «Сучасне політичне положення і наші завдання»). Зв'язок з Росією вичерпав себе, твердив Д.Донцов, бо очевидно, що російські кола не здатні піти на поступки «українському рухові». І більше того, психологічна його залежність від росіян тільки породжує негації - недисциплінованість, млявість, брак почуття власної гідності. Тож слід розірвати з Росією духовно й політично та стати автономією під австрійським скіпетром.

Така позиція, як бачимо, збігалась з планами галицьких партій і не виключено, що висловлювалась Д.Донцовим з їх підказки.

В тій або іншій мірі логіку Д.Донцова поділяли й деякі інші емігрантські діячі, які зібрались у Львові - В.Дорошенко, В.Кушнір, В.Степанівський, М.Залізник, включаючи й згаданих щойно. Одразу ж після початку війни, 4 серпня, вони заснували у столиці Східної Галичини свій осередок - Спілку визволення України (СВУ). Його діяльність, фінансована австрійським урядом, зводилась до агітації серед військовополонених та поширення «австрофільських» листівок по той бік фронту. Для більшого унаочнення їхнього змісту процитуємо деякі з них. «Австрійське й німецьке військо - не вороги твої, але освободителі з московського ярма.» - читаємо у відозві СВУ «До українського народу.» Відлучивши від Росії значну часту або цілу Україну, Австро-Угорщина та Німеччина в своїм власнім інтересі мусили би подумати про який окрему державну організацію сеї території,» - запевняє якийсь «Михайленко» в агітброшурі за 1914 рік.

Фактично СВУ виступав оберненим проти Росії аналогом «Карпато-руського освободительного комитета». З тією лиш різницею, що його діяльність практично не зустрічала симпатиків по той бік фронту. Як свідчать спогади М.Грушевського, М.Ковалевського та деяких інших провідарів «українства» в Росії, вони не довіряли агіткам та емісарам СВУ - від них явно папахувало авантюрою. До того ж, вони робили «ведмежу послугу» російським «українофілам», підставляючи їх під підозри в «непатріотизмі». Саме з цих мотивів - підозри в «сепаратизмі» та «австрійських симпатіях» - російські власті закрили й без того лічені українські видання - київську «Раду», «Літературно-науковий вісник», «Українську хата», популярний тижневик «Село». А в листопаді 1914 року заарештували М.Грушевського, що перейшов до Києва одразу після початку війни.

Ще раз підкреслимо: абсолютна більшість українців в Росії підтримала власний уряд.

На початку війни такий настрій підтримувався й об'єктивними обставинами. Обстановка залишалась стабільною. Всупереч прогнозам австрійського та німецького урядів, російська адміністрація швидко навела порядок на транспорті й забезпечила максимально можливу оперативність перевезень. Незважаючи на мобілізацію чоловічого населення та реорганізації виробництва, на перших порах трималась і економіка. Більше того, усунення конкуренції з боку німецьких товарів зіграло якраз на руку вітчизняним промисловцям. М.Туган-Барановський цілком слушно відмічав в 1915 році: «Російська промисловість втратила не покупця, а конкурентів. Звідси й порівняна легкість, з якою наша промисловість перенесла розпад економічного обороту, викликаного війною».

Суттєво й те, що військові дії велися за межами України і в цілому - поки-що сприятливо для російської армії. Події по-казали, що австрійські та німецькі експерти дещо недооцінили її здатність до ведення сучасної війни. Босздатність армії Габсбургів виявилась куди нижчою, а німці, зосередивши 2/3 своїх сил на Заході, проти Франції та Англії, були не в змозі організувати наступальні операції проти росіян.

Після невдалої, загалом, Східно-Прусської операції та не зовсім вдалих прикордонних боїв проти Австрії, російське командування взяло ініціативу в свої руки. 5 серпня 1914 року війська Південно-Західного фронту (під командуванням генерала Брусілова) розпочали Галицьку операцію, яка ледь не привела до повного розгрому австро-угорських сил. Вони втратили близько 400 тисяч чоловік вбитими та полоненими (це майже половина їхніх сил на російському фронті) і залишили всю Галичину. Після цього, в жовтні 1914 року, російська армія провела ще одну успішну операцію, на цей раз проти німців, - Варшавсько-Івангородську. Німецькі частини змушені були відступати, відкриваючи росіянам шлях для вторгнення на територію Німеччини (Познань та Сілезію). Спроби німецького командування перехопити ініціативу і відісунути росіян за Віслу (Лодзінська операція у листопаді 1914 року) успіху не мали. Більше того, на окремих ділянках фронту німці знову відступили.

Ситуація принципово змінилася в наступному 1915 році. Незмігши розгромити англо-французькі сили в Північній Франції, німецьке командування вирішило тепер нанести головний удар по Росії, вивести її з війни. Для цього на Східний фронт перекинули більше, ніж 20 дивізій, а також важку артилерію. Австро-німецький блок мав перевагу в озброєннях і в оснащенні. Особливо - по артснарядах.

Наприкінці квітня 1915 року 65 німецьких дивізій разом з 38 австрійськими розпочали наступ на Східному фронті. На жаль, російське ко-

мандування допустило помилки в оцінці найбільш вірогідних напрямків удару противника, в результаті чого стали можливими прориви австро-німців одразу на декількох ділянках фронту з наступним оточенням російських з'єднань. За 5 місяців наступу, до кінця вересня 1915 року, армії Четверного блоку зайняли Польщу, Галичину, Литву, Західну Білорусію та Західну Волинь. Загалом - територію з 25 млн. жителів. Російська армія зазнала безпрецедентних втрат - близько 2 млн. чоловік.

Слід зазначити, що такому ході справ посприяла й пасивність англо-французького командування, яке не скористалося з послаблення німецьких позицій на Західному фронті і не організувало контрудари в підтримку своєму союзникові.

Одначе, ця кампанія виявила й всі вади російської воєнної системи - відставання у військово-оперативному мисленні, технічному забезпеченні, явно недостатній можливості оборонної промисловості: за рубезжем доводилось купувати кожен 2-гу гвинтівку, 2 кулемети з 3-х, кожен 4-й патрон. Як тут не утри- матись від порівняння: у другій світовій війні німці мали на Сході втричі більші сили, у 70 раз вищу маневреність і не мали позаду Західного фронту. Однак, катастрофа накрила їх, а не СРСР. Це - сумарний результат тих змін, що сталися на цій території між двома світовими війнами.

Все ж досягти головних цілей кампанії - розгрому Росії - австро-німцям не вдалося. В березні 1916 року російська армія навіть завдала ще одного наступального удару - по австро-угорських позиціях в Галичині і знову повернула контроль над цією територією. Однак, контрудар австрійців, посиленних німецькими частинами повернув попереднє становище.

На кінець 1916 року фронт стабілізувався. Українські губернії безпосередньо прилягали до лінії Південно-Західного та Румунського фронтів Російської армії (останній було утворено після розгрому Румунії в 1916 році). Разом їхня протяжність ствновила близько 1100 км - від верхів'їв р.Прип'яті через західні схили Карпат і далі по румунській території до устя Дунаю. Тут зосереджувалося близько 3,8 млн. солдатів і офіцерів російської армії. Трохи більше 1 млн. з них були українцями, решта росіяни та солдати інших національностей. Ці цифри незабаром зіграють не останню роль у «політичній арифметиці» 1917 року.

Такий перебіг подій змінив ситуацію в Росії, в цілому настрої в суспільстві.

З напруженням працював транспорт, погіршився підвіз продовольства до міст. Уже в другій половині 1916 року став відчуватися дефіцит на ряд продовольчих та промислових товарів широкого вжитку (м'ясо, молоко, яйця, птицю, взуття). Прискорились інфляційні процеси, знецінюючи доходи звичайних громадян. Падіння реальної зарплати за 1914-1916 роки склало близько 15%.

Україна ж, перетворившись у прифронтову зону, зазнала всіх тягот такого становища - реквізиції худоби, тривалі постої військ, транспортні труднощі й т.п. речі стали повсякденними. Великою проблемою стали біженці. Їх загальне число дійшло до 3 млн. чоловік. На їхнє облаштування бюджетні кошти практично не виділялись. Правда, чималу допомогу цим нещасним стали надавати громадські організації - Товариство допомоги населенню Півдня Росії, Всеросійський земський союз, Всеросійський союз міст. Але їй все рівно далеко не вистачало.

Втім, справа не лише в цих бідах. Відчутно змінився морально-психологічний стан армії, населення. Від впевненості в перемозі не залишилося й сліду - надто ж після невдачої кампанії 1915 року. Уже з другої половини 1915 року в суспільстві стали набирати силу настрої розчарування у війні, невдоволення властями. Почав відроджуватися страйковий рух. В 1916 році в Україні страйкували майже 200 тисяч робітників, вчетверо більше, ніж минулого року. У відносних величинах - це небагато: страйкував кожен 12-й робітник. Але ж йдеться про умови воєнного часу, з усіма їх обмеженнями. Ці виступи симптоматичні - як свідчення психологічного зламу у суспільстві.

Різноманітні настрої та прояви невдоволення направлялись проти влади. Воєнні невдачі підірвали віру в її здатність керувати країною. Міністерська чехарда, яка розпочалась влітку 1915 року теж не дала авторитету властям і самому монархові. Протягом наступних півтора року змінилися 4 голови кабінету міністрів, змінилися всі міністри, а декотрі з них (землеробства та внутрішніх справ) - по 4-5 разів. Управління величезною державою від цього лише гіршало.

Серйозного удару по авторитетові царя завдало його найближче оточення, в якому розцвів фаворитизм. В суспільстві поширились версії про «германофільство» декого з сановників та високих придворних осіб. Відомо, що дружина імператора Олександра Федорівна та «друг сім'ї» - монах-розстрига Г.Распутін являлись саме «германофілами». До цих осіб та їх друзів тяглися щупальці німецької розвідки; остання, треба віддати їй належне, добре загіздила в Росії. Досить сказати, що німці зуміли завербувати самого начальника військової контррозвідки полковника Єрандакова, а через дружину військового міністра В.Сухомлинова (котра теж була їхнім агентом) зуміли викрасти суперсекретний звіт про стан російської армії на 1913 рік.

Вже протягом війни траплялися факти, які дали поживу чуткам про шпигунство на самих «верхах» російського керівництва. Зокрема, директора Російсько-Французького банку Д.Рубінштейна, який розсекречував дані про воєнні замовлення Росії за рубежем, врятувала від тюрми сама імператриця. Троє українських цукрозаводчиків - Добрий, Бабушкін та Хепнер, - які постачали цукром Німеччину звільнив з під арешту сам Микола II.

Наприкінці 1916 року громадська думка практично одностайно поклала відповідальність за воєнні провали на уряд і самого імператора.

Проблема, однак, полягала в тому, що «історичну владу» було ніким замінити. Опозиція залишалась слабкою й роз'єднаною. Створений у серпні 1915 року з ліберальних фракцій IV Думи Прогресивний блок, що вимагав «відповідального перед Думою уряду», не являв серйозної сили. Перш за все, тому, що не мав опори на місцях. Октябристи як партія практично зникли. Кадетські організації зосередили свою роботу на громадських організаціях - Земському Союзу, Союзі міст, воєнно-промислових комітетах. Про себе, як такі, вони нагадували мало. Так, в Україні суто партійну роботу вели лише Одеська, Харківська організації та Київський обласний комітет. До того ж, кадети побоювались виходу на вулиці мас. Внутрішній параліч Прогресивного блоку добре урозуміли керівники корпусу жандармів, коли доповідали в лютому 1917 року імператору: «Дума безсила вплинути на уряд, якщо її не підтримас населення, а підтримка населення означає революцію та здійснення всього того, проти чого веде боротьбу Прогресивний блок».

В не менш складному становищі залишались і традиційні опоненти лібералів - соціалісти. Загнані в підпілля, вони були далекі від того, щоб вийти на масовий рівень впливу та роботи. З них лише РСДРП зберегла периферію. В Україні за деякими підрахунками існували близько 50 груп цієї партії. «Що стосується партії соціалістів-революціонерів... такої в Росії не існує,» наведемо лиш коротке резюме Департаменту поліції за 1916 рік. Протягом війни есери нагадали про себе лиш кількома листівками а Полтаві, Одесі та Харкові.

Так само як і ліберали, ці партії затруднялися з вибором тактики. Вважаючи війну «імперіалістичною й несправедливою», вони водночас не могли запропонувати шляхів виходу з такого становища. Одні з них вважали, що Росія мусить все ж оборонятись, а значить слід утриматись від масових антиурядових акцій - прибічники меншовицького Оргкомітету в Росії (Н.Чхеїдзе, Б.Батурський, Б.Богданов). Їх звинувачували в «опортунізмі та шовінізмі» більшовики-ленінці, котрі орієнтувались спочатку на свою думську фракцію, а після її арешту - на Російське бюро РСДРП в столиці. Та їхня альтернатива - поразка свого уряду у війні та перетворення її в громадянську - знаходила мало симпатиків, оскільки межувала з авантюризмом. Між цими полюсами існувала ще й проміжна течія Л.Троцького-П.Аксельрода, так звані «меншовики-інтернаціоналісти». Приблизно так же поділились і есери, але цей поділ викликає інтерес лише в історика еміграції.

Нарешті, ще одна опозиційна течія в Україні - «українофільство» теж знаходилось в смузі занепаду. Основні його нелегальні структури в 1915-1916 роках ліквідували жандарми - Київську та Катеринославську організації

УСДРП та «Юнацьку спілку» (молодіжну організацію з осередком в Харкові, утворену в 1915 році). Але й до розгрому вони заявляли про себе лише 5-7-ми листівками радикального змісту та поширенням женеvської газети «Боротьба», яку з лютого 1915 року видавав Л.Юркевич. Лінія цієї газети, близька до більшовицької (за виключенням «українського питання»), спрямована проти уряду, «оборонців», «українських міщан» з ТУПу, знаходила лічених послідовників.

Товариство українських поступовців, яке зби́рало під своїм дахом старших «українофілів» - лібералів, потрапило під поліцейський контроль і обмежувало свою діяльність виданням журналу «Украинская жизнь» в Москві та подачею ряду петицій на адресу уряду. Чимало його учасників та прихильників віддали в той час перевагу «мирній» роботі в кооперації. Йдеться про Б.Мартоса, М.Порна, М.Ковалевського, М.Литвицького, О.Слободянюка та інших відомих згодом діячів Центральної Ради.

Як і раніше, діяльність українських національних організацій не зустрічала ні розуміння, ні тим більш підтримки в російських опозиційних колах. Як приклад - можна навести полеміку між В.Леніним та Л.Юркевичем, цим найближчим до більшовиків українським політиком. Цілком справедлива теза останнього - українські марксисти повинні «вільно і самостійно вести свою громадську національну політику, незалежно від РСДРП» - викликав у вождя більшовиків звинувачувальні епітети. Л.Юркевич - «націоналіст, дрібний буржуа», що «плентастся в хвості націонал-лібералізму, розбещує робітничий клас націонал-ліберальними ідеями». Стиль критики в даному випадку відображає її рівень.

Ці суперечності проводили нову лінію поділу серед і без того «поділеної опозиції». Її ж слабкість на фоні наростаючого паралічу влади загрожувала втягненням суспільства в стан стихійного, ніким і нічим не керованого розвитку. Прологом до такого розвитку стала Лютнева демократична революція.

3.3. Події Лютневої демократичної революції в Україні

В напруженій ситуації початку 1917 року ініціативу взяли в свої руки не партії, а маси - робітники та солдати столиці, 23 лютого застрайкував робітничий Виборзький район, 25 лютого страйк став загальним і набув політичного зафарблення, розпочались зіткнення з поліцією. Злам в подіях наступив 27 лютого, коли на бік робітників перейшов 70-тисячний гарнізон столиці. Місто перейшло під контроль повсталих.

Саме в той момент на арену вийшли політичні партії. Ліва, соціалістична, їх частина 27 лютого створила орган для керівництва повстан-

ням - Тимчасовий комітет Петроградської Ради робітничих депутатів. Очолив його меншовик Н.Чхеїдзе, поміркований прагматичний політик з чималим уже досвідом та авторитетом.

В ніч з 27 на 28 лютого в столиці виник ще один «Тимчасовий комітет» з претензіями на владу - Державної Думи. Думці-ліберали побоювалися втратити вплив на революцію, до якої не були причетні і якої страхались, вважаючи, подібно до голови Тимчасового комітету М.Родзянка, «найшрашнішою».

З лідерами Петроградської Ради вони домовились про створення Тимчасового уряду. 1 березня склад кабінету був уже готовий. Очолив його безпартійний, але близький до земсько-ліберальних кіл князь Г.Львов. 6 з 10 портфелів дісталися кадетам та октябристам, решта - близьким до них діячам. А 2 березня 1917 року А.Гучков та В.Шульгін домовилися і з ще однією зацікавленою стороною - імператором, про його відречення від престолу. Перед цим Микола II підписав указ про призначення Г.Львова главою Ради міністрів - уже навзлогін подіям і для видимості наступництва в системі влади. На той час обидва рішення вже підтримувались усіма командуючими фронтами, тобто армією. Це явилось останнім аргументом.

Деякі царські сановники потрапили під арешт, включаючи двох прем'єрів - Б.Штюрмера та І.Горемікіна, чорносотенні організації - під заборону.

4 березня 1917 року уряд декретував зміни в системі влади - замість губернаторів та віце-губернаторів вводилась система комісаріатів, обраних місцевою громадськістю. Замість жандармерії та старої поліції запроваджувалась міліція, набрана добровільно й на кошти місцевих органів самоврядування.

Революція, отже, перемогла й вступала в свої права. Загалом, підкреслимо, вона носила стихійний характер. Вплив організованих політичних партій мав місце на завершальних етапах. Партії не направляли рух, а скоріше намагались його використати у власних інтересах.

На Україні відомості про події в Петрограді отримали тільки 27-28 лютого, а в окремих містах власті «притримували» їх аж до 2 березня. Правда, тільки в Харкові губернатор намагався зробити щось більше - він віддав наказ військовим зайняти Держбанк та адміністративні установи. Але вже 4 березня склав свої повноваження.

В деяких місцях чини старої адміністрації просто чіплялися за свої посади і їх довелось усувати. Так, одеський міський голова Б.Пелікан був звільнений лише 7 березня.

Загалом же, монархічні кола не справили серйозного опору і здали свою владу безкровно. Зламани й деморалізовані, вони з тривогоб дивлялися

в майбутнє. «Що з нами? Що з Росією? Який спосіб правління настане?» - пи слова редакційної статті «Киевлянина», написані лідером російських націоналістів В.Шульгіним на початку березня 1917 року, виказують все «сум'яття монархічних душ».

Протягом березня в Україні формувалась нова система влади. На взірць столиці вона теж набрала «двоіпостасного» вигляду. Створювались, з одного боку, органи Тимчасового уряду - «громадські комітети» - 28 лютого в Харкові, 1 березня в Києві, 3 березня в Катеринославі й т.д. В той час вони ввібрали досить широкий спектр соціальних та політичних елементів - від інтелігенції та окремих робітників до підприємців, від соціалістів до кадетів, з перевагою ліберально-поміркованих діячів. Згодом їх склад «поправів».

З іншого боку обирались Ради робітничих та солдатських депутатів - всього 113 за березень 1917 року. В партійному відношенні їхній склад був «чисто соціалістичним», в соціальному - «плебейським» (робітники, солдати, селяни). Подекуди, особливо в Донбасі, Ради вже в той час заявили претензії на одноосібну владу. Однак, це ще було рідкістю.

В березні 1917 року Україна переживала «малиновий місяць» демократії - скрізь шуміло поповоддя мітингів, демонстрацій. Вперше громадяни дістали повний набір прав і свобод. Захоплення демократією, надії на неї стали масовою ілюзією. На жаль, їй неминуче судилось змінитися такими ж масовими розчаруваннями. Але це сталось пізніше.

Розпочався новий період української історії.

Розділ 4. Західноукраїнські землі напередодні та в період війни

4.1. Суспільна ситуація на західноукраїнських землях напередодні війни

Становище на західноукраїнських землях напередодні світової війни обумовлювалося трьома головними чинниками, пов'язаними між собою ще далі тісніше - наростанням національних рухів, загостренням міжнаціональних відносин та сповзанням держави до війни.

Зближення з Німеччиною, а також поява «ненімецької» більшості в рейхсраті після запровадження загального виборчого права в 1906 році активізували «паннімецьку партію», зрими та невидими нитками пов'язаної зі своїми однодумцями в «другому рейху». В Австрії її уособлювали дві організації, які виникли ще в 80-ті роки: Німецький національний союз Г.Шенерера та Християнський соціальний союз К.Люегера, знаменитого бургомістра Відня початку ХХ століття. Перший з цих лідерів вправлявся на ниві теорії, даючи ідеї та аргументи цій течії, другий ніс їх «в маси», показавши себе майстром наглої демагогії в виборчих кампаніях. Обидві персони.

до речі, відклалися в пам'яті молодого А.Гітлера, який саме в той час коротав долю у брудних віденських нічліжках. Першого «фюрер» називав «глибоким розумом», другого «найкращим німецьким бургомістром».

«Паннімецька партія» ратувала за об'єднання німців в одній «великій імперії». Решті народів відводилась роль пасивних об'єктів німецької колонізації. До числа таких національних територій заносилась і Галичина, можливо - навіть Причорномор'я. А після відходу Румунії від Троїстого союзу (починаючи з 1907 року) - Буковина.

Ця пропаганда ставила уряд Франца-Йосифа в досить складне становище: її небезпечно було підтримувати офіційно - з огляду на сам склад населення держави. Але від неї не можна було й відмахнутися, оскільки вона знаходила все більше й більше симпатиків серед австрійських німців. Постійні конфлікти в рейхсраті між депутатами-німцями й рештою лише лили воду на мельницю «пангерманців».

Водночас, активізувались національні рухи ненімецьких народів. І до того ж - практично скрізь. Особливе занепокоєння уряду викликала ситуація в недавно окупованій Боснії та Герцеговині. Відомо було, що місцеве патріотичне підпілля так чи інакше пов'язано з Сербією. Тож військовий розгром цієї невеликої держави став розглядатися як засіб приборкання і південних слов'ян, і як «урок» для решти. Серед австрійських генералів такими крайніми поглядами відзначався К.фон Гетцендорф. І коли в 1912 році його призначили начальником австрійського генштабу всім стало ясно, що війна - не за горами. Згодом вияснилося, що до подібної розв'язки Франца-Йосифа підштовхував і німецький імператор Вільгельм II, запевняючи в тому, що саме тепер прийшов час покінчити з сербами, оскільки Росія до війни не готова.

Підготовка до війни спонукала австрійський уряд звертати особливу увагу на Галичину й Буковину: ці території межували з Росією, служили базою розгортання австрійської армії (план «А»), являлись спірними у відносинах з Румунією та тією ж Росією.

Нейтралізуючи можливі російські та румунські впливи в Буковині, уряд Габсбургів спочатку провів виборчу реформу (в 1910 році), розподіливши мандати в сеймі відповідно до національного складу населення, а після 1911 року взагалі перестав скликати крайовий парламент. В провінції запроваджувалось пряме урядове правління. Водночас, Відень став відверто заgravати з політичними лідерами як румунських націоналістів, так і українських націонал-демократів з радикалами, обіцяючи їм гарантії національно-культурних справ, участь у адміністрації й т.п. І досяг свого: і ті й другі під час війни підтримали «свій» уряд. У листопаді 1914 року румунські лідери Буковини звернулися зі спеціальним посланням до уряду Румунського ко-

ролівства з закликом не оголошувати війну Австро-Угорщині, бо «найбільшу небезпеку для румунів являє Росія. «Провавстрійську» позицію обрала й утворена ще в 1909 році націонал-демократами «Руська Рада» на чолі з професором С.Смаль-Стоцьким.

Значно складніше було «вгамувати» Галичину. Саме напередодні війни польсько-українські протиріччя сягнули апогею. Після сутичок на парламентських виборах 1907 року та вбивства губернатора А.Потоцького (в 1908 році) обидві сторони вели непримиренну кампанію одна проти іншої, порушували організаційні структури, включаючи й формування воєнізованого типу. На противагу Союзу стрільків, створеному у Львові під керівництвом Ю.Піلسудського (у 1910 році), вже через два роки (у грудні 1912 року) утворився Український січовий союз. Як і товариство «Січ» на Буковині, його опікала Радикальна партія. Це дозволяло краще координувати «січовий рух». На практиці він тісно взаємодіяв зі згаданим вже «Соколом» та товариством «Пласт», заснованим в 1911 році. Ідеологією цих формувань служив український націоналізм, обернений лицем до Австрії, спиною - до Росії та поляків.

«Зльоти» цих товариств - спочатку в Тернополі (у 1910 році), а потім у Львові наприкінці червня 1914 року кожного разу ставали демонстрацією політичних можливостей організації галицьких українців.

В наступній війні і польська сторона, і більшість українських політиків готувались підтримати Австрію. Нарада керівників українських національних партій ще 7 грудня 1912 року зійшлась на тому, що найбільшим ворогом України є Росія. Але при цьому і поляки, і українці старались «вижати» для себе максимум можливого з цієї війни: перші - відновити власну державу за рахунок російських, пруських земель та Галичини, другі - бачили майбутнє в створенні власної державної території. Несумісність таких цілей і детонувала напругу в етнополітичних відносинах.

Напередодні війни уряд Австрії зробив декілька кроків спрямованих на «заспокоєння» сторін. Було розширено мережу державних українських гімназій - до 6. Уряд в принципі позитивно вирішив питання про відкриття українського університету. Однак, до реалізації справа не дійшла. Повисла в повітрі і ще одна ідея, що її відстоювали українці - поділу Галичини на дві національні частини.

Тривогу і уряду, і поляків та «народовських» українських кіл викликала активізація «москвофілів». В 1912-1913 роках діяльність їхніх агітаторів власті відмічали практично скрізь, особливо активну - в прикордонних з Росією повітах Галичини. Так, в одному з них, Рогатинському, ці агітатори намовляли, «щоб на випадок війни селяни не йшли в австрійську армію, а тікали і приєднувались до російської». Певно, така пропаганда не минула

безслідно, бо настрої чекання «москалів-визволителів» дістали значне поширення. Кампанія збору пожертвувань на допомогу південнослов'янським народам, що її провели «москвофіли» в 1912-1913 роках, теж мала успіх - незважаючи на заборони властей і нападки «народовців».

Масовидного характеру набуло й інше - створення «руських дружин» - воєнізованих формувань на кшталт польських стрільків та «січовиків». Хоч на відміну від останніх «руські дружини» піддавались переслідуванню властями.

Проте, війна принесла розчарування і «народовцям», і «москвофілам».

4.2. Світова війна та Західна Україна

Початок війни викликав різну реакцію серед західних українців. Партії, які обрали «проавстрійську» орієнтацію - націонал-демократи, радикали та соціал-демократи вже 2 серпня створили свій координуючий орган - Головну Українську Раду. А наступного дня - від імені цієї Ради виступили з відозвою до галичан на сторінках «Діла». Її підписали голова Ради К.Левицький, радикал М.Павлик, соціал-демократ М.Ганкевич та інші вже давно відомі в краї політики. Відозва оголошувала Росію головним винуватцем війни (що являлось свідомою дезінформацією), характеризувала її як «історичного ворога України». «Побіда австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України,» - категорично стверджував документ. Таку ж відозву до українців Буковини видав і Союз українських депутатів Буковини. І тут поставили свої підписи крайові авторитети - барон М.Василько, Є.Пігуляк та деякі інші.

Ці факти, поряд з заявами «українофілів» у Росії, між іншим, переконливо продемонстрували наступне: так само як не існувала українська політична нація, не існував і «український рух» як єдине і самостійне явище. Його провідарі виказали всю міру залежності від «своїх» режимів.

Відозви галицьких та буковинських партій свідчили про те, що вони продовжували йти второваним «вірнопідданським» шляхом, сподіваючись у союзі з австрійською короною «виторгувати» подальші поступки націонал-політичного характеру. Тому і тримали на озброєнні «тактику умовлянь» віденського уряду, підлаштовували свої подальші плани під стратегію австро-німецького блоку. У цьому зв'язку звернемо увагу ще на один документ - пам'ятну записку галицької Ради австрійському головнокомандуванню у серпні 1915 року. Автори (К.Левицький, Л.Цегельський та Є.Олесницький) заявляли, що бажають прилучення до Австрії нових українських територій, а не відокремлення вже «належних» їй. Йшлося про українські губернії Росії.

Передбачалося створити щось на зразок української автономії під австро-німецьким протекторатом. Автори твердили, що таке утворення не матиме протиріч з центральними державами, а навпаки - цілком у їхніх вигодах. Крім спірності подібних тверджень, мусимо відзначити, що вони не зовсім узгоджувалися з планами самої Австрії. І головне - залишали ініціативу розв'язання «українського питання» за Німеччиною та Австрією, фактично без урахування волевиявлення самих українців. Воно ж не зовсім відповідало такій політиці.

Уже мобілізація на західноукраїнських землях показала, що українське населення без особливого ентузіазму вдягало шинелі і воювало теж без захоплення. Начштабу одного з корпусів, полковник С.Шептицький писав своєму братові - митрополиту А.Шептицькому, що солдати-українці «при першій же нагоді збираються «зі славою» здатися москалям». Ці рядки написані під свіжими враженнями Галицької операції.

Лише молодь, яка пройшла вишкіл у «січових» організаціях зустріла мобілізацію з запалом. Близько 28 тисяч заяв бажаючих вступити до Українського Січового легіону надійшло в перші дні війни. Власні задовольнили тільки 2,5 тисячі з них і до того ж озброїли застарілими гвинтівками. Невдовзі «січовики» дали перші бої під Львовом. Потім вони займали позиції в Карпатах.

Та ентузіазм небагатьох не змінює загальної картини.

Вступ російської армії в Галичину, всупереч закликам Головної Української Ради, населення зустріло цілком доброзичливо. Численні донесення, котрі зберігаються в ЦДВІА Росії (і на жаль ще не залучені до наукового обігу) підтверджують такий висновок.

Проте, незабаром, це ставлення було значною мірою зіпсоване політикою «злиття з Росією», яка проводилась з чисто солдафонською грубістю місцевим губернатором Г.Бобринським. Українські газети та книгарні закривались. 18 вересня 1914 року власті закрили й наявні навчальні заклади. Відкривати нові дозволялося тільки за дозволом губернаторства і то за умови «чистки» викладацького персоналу, підручників та обов'язкового запровадження російської мови. Слід замітити, що не зовсім вдалим кроком Г.Бобринського стало масове залучення на службу «русофілів»: ті часто зводили рахунки зі своїми противниками, підставляючи їх під доноси й арешти. Всього було заарештовано більше 1 тисячі осіб, переважно священників, інтелігентів. Та в цілому влада діяла по своєму плану і «москвофіли» при ній були лиш прислугою.

Вважаючи уніатську церкву чи не найсерйознішим бар'єром для своєї політики, влада намагалась її обезглавити, а потім - поступово перевести населення в православ'я. Митрополита А.Шептицького та ще біля трьох де-

сятків сановних кліриків було заарештовано й вислано в російську глибинку. Натомість розпочалося насаджування православ'я - під началом єпископів Антонія та Євлогія і при підтримці «москвофілів». З усіх російських політичних акцій в Галичині жодна так не збурила населення як ця.

Наступ німців та австрійців і їхнє повернення в Галичину призвели до нової драми. Ті, хто співчував Росії, або ж просто побоювався австрійських езекуцій змушені були евакуюватись - а таких були сотні тисяч.

Побоювання виявились недаремними: настав новий тур репресій та вислання в концтабори - на цей раз тих, хто підозрювався в «русофільстві». Тепер уже за доносами «народовців».

Відчутно змінилась і австрійська політика: вона стала прохолодною у відношенні українців, прихильною - до поляків.

Головним чином це сталось тому, що такий вибір зробила Німеччина - господар становища в цьому альянсі. Хоча при цьому й Австрія врахувала уроки війни і вже не мала ілюзій щодо перспектив утворення української державності.

5 листопада 1916 року уряди Німеччини та Австрії опублікували Акт про відновлення Польської держави на її «історичних територіях». Правда, кордони її не уточнювались. Але полякам дали зрозуміти, що до них належить і Галичина. Цей же самий акт дав дозвіл на створення власної польської армії. Фактично, це вже й робилося на базі Польського легіону. Той же факт, що воєнну комісію Тимчасової державної Ради Польщі очолив командир легіонерів Ю.Пілсудський, додатково свідчив про серйозність польських намірів, хоч остаточно їх здійснення відкладалося до завершення війни.

Для Загальної Української Ради це означало крах її тактики. Як наслідок, вона склала свої повноваження на користь Українського парламентського клубу - осередку, який об'єднував депутатів рейхсрату від українських земель. Його діяльність скеровували Ю.Романчук та молодий галицький адвокат Є.Петрушевич.

Проте, перетасовка керівної «колоди» не могла вирішити головного питання: як, а точніше - з ким бути далі? «Російський варіант» відпадав, перспектива створення української держави здавалась непереконливою, принаймні до осені 1917 року. Реальна політика Німеччини та Австрії викликала побоювання.

Український парламентський клуб обрав «найскромніший» шлях: збереження австро-угорської імперії з окремою українською автономією у її складі. Тобто, збереження стутус-кво. Населення Галичини закликалось «просити монарха» не передавати територію полякам. Цьому виборі лідери західних українців залишались вірні до кінця імперії Габсбургів. В гарячих парламентських дебатах 1917 року вони були чи не єдиною слов'янською

фракцією, яка виступала в ролі адвоката «загальнодержавних» інтересів, лишскромно згадуючи про «українську автономію».

Фактично, це був розрахунок на «авось» (імперія збережеться). Ціну йому відміряло життя.

ГЛАВА 10 ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОСТІ ТА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТБІ НА УКРАЇНІ В 1917 РОЦІ - НА ПОЧАТКУ 1918 РОКУ

Розділ 1. Розклад загальноросійської державної системи: причини та наслідки

1.1. Сутність та протиріччя "березневого компромісу".

Лютнева революція - означала історичну поразку правих та правочентристських сил, які до цього часу управляли Росією. Ті з політиків та звичайних обивателів, які в нових умовах тримались звичних поглядів, змушені були або відійти в тінь, або "перекрашуватися" в нові політичні кольори.

Вектор суспільних симпатій змістився вліво від центру, в бік тих партій і течій, котрі не були замішані в різних комбінаціях самодержавного режиму.

Влада і майбутнє величезної країни опинилися в руках опозиційної політичної еліти, яку доля несподівано підняла на самий гребінь "високої політики".

Новий режим в соціальному плані спирався на тимчасовий компроміс між маєтними класами суспільства та його трудящими верствами. Перші вважали, що усуненням царя і його уряду та встановленням політичної демократії етап змін закінчився. Попереду - стабілізація нової системи, переможне закінчення війни разом з союзниками по Антанті. А Установчі збори, котрі зберуться по війні і "втихомирено" країни, мають остаточно визначити внутрішній лад колишньої імперії.

Трудящі ж маси чекали від демократичної влади продовження реформ, перш за все - покращення соціального становища - подолання дефіциту, інфляції, справедливого розподілу матеріальних благ, розв'язання земельної проблеми. І звичайно ж - закінчення війни. Такі чекання набрали характеру масової ілюзії: демократія, як здавалось, швидко справиться з тими проблемами, об які спіткнулася монархія. Резолюції мітингів, преса 1917 року залишили нащадкам чимало пам'ятників "березневого оптимізму". Репортер "Киевских новостей" 6 березня 1917 року занотував наступне: "А в натовпі йдуть розмови.

- І м'ясо з'явилося.

- І черги зникли.

- Так, тепер буде жити легше, зітхаючи впевнено заявляє дідусь

- Давно треба було так влаштувати, - стверджує молода дама".

Оскільки ж нова влада тільки формувалась, маси давали їй час "на роздуми", готові були терпіти і захищати демократію на фронтах.

Ось це поєднання інтересів, поглядів та ілюзій лежало в основі "березневого братання". Воно було тимчасовим і вже в квітні 1917 року стало зникати.

На рівні політики "березневе єднання" знайшло свій вираз у комбінації: "Влада Тимчасовому урядові, але - під контролем Рад," що її історики стали пізніше називати "двовладдям". За цією комбінацією стояв компроміс між кількома провідними партіями, свого типу "шлюб по розрахунку", - між кадетами з одного боку, і партіями "радянського блоку" - (меншовиками та есе-рами) - з іншого.

Загальні рамки та ідеологію цього компромісу визначала кількісно найменша з цих партій - кадети. Після революції вони змінили назву (на Партію народної свободи) та деякі пункти програми. Зокрема, з травня 1917 року вони заявили себе прибічниками демократичної республіки, а не конституційної монархії як раніше. Проте, в основі зберегли свою ідеологію, політичну концепцію і організаційне ядро.

Кадети вважали, що революція завершилась і тепер "потрібно закріпити досягнуті результати та ввести стривожене життя в нормальне, спокійне русло", - як писала їхня загальнопартійна газета "Речь" 5 березня. Їхня трагедія виходила з того, що Росія має й далі розвиватися в строго правових рамках, на базі цінностей приватної власності та ринку, хоча й допускали тимчасове державне втручання в економічні процеси. На такій основі, з широким залученням іноземного капіталу, партія збиралась провадити модернізацію Росії.

Звідси витікала її позиція з двох ключових питань - скликання Всеросійських Установчих зборів та війни.

Перше вони відносили або ж до закінчення війни, або ж до зими 1917-1918 року. Саме з їхньої волі Тимчасовий уряд 4 рази переносив термін виборів та скликання всеросійського парламенту. Формально це пояснювалось тим, що солдати та офіцери діючої армії не зможуть взяти участь в виборах і що взагалі треба виграти війну, а потім уже вирішувати внутрішні проблеми.

Фактично ж справа полягала в іншому: оскільки всіма політичними партіями саме Установчим зборам відводилась роль першорушії реформ, кадети побоювались, що вибори в теперішній час дадуть занадто "лівий", радикальний склад парламенту. Це "загрозувало" невідомими кадетам

“соціалістичними експериментами”. На свій вплив партія не дуже сподівалась. Вона була не досить численною (65-80 тисяч чоловік по всій Росії) і не дуже популярною. Першу ж виборчу кампанію 1917 року - до міських дум, влітку того року, - кадети начисто програли, здобувши менше 10% голосів.

Тими ж мотивами пояснюється й ставлення до війни: в разі її програшу, або ж укладання сепаративного миру з Німеччиною та Австрією, вважали кадети, Росія позбудеться прав і пільг переможця, а також, зрозуміло, - прихильності економічно найсильніших держав і фінансової допомоги на майбутнє. А без останньої економічний поступ Росії неможливий.

Таким чином, вимальовувалась наступна політична лінія: з реформами слід зачекати до Установчих зборів, а з їх відкриттям - до закінчення війни. Звідси гасло: “Війна - до переможного кінця”, що за нього тримався ЦК кадетів та його лідер П.Мілюков, який став міністром зовнішніх справ.

Всупереч чисто суб'єктивним намірам лідерів чи активістів ПНС, така позиція розходилась з логікою масових настроїв, перетворювала партію в блокіратора реформ і відводила їй місце на правому фланзі російської політики. “Топталися скрізь - і в армії, і в аграрному питанні, і в питанні про війну та мир. Можна сказати, що вся держава топталася на місці, зачепившись за кадетський пенюк,” - з гіркотою визнавав пізніше О.Керенський, другий і останній глава Тимчасового уряду. Він мав рацію: якщо кадетська тактика “відтяжки” Установчих зборів позбавила новостворену російську владу законного конституційного фундаменту, то її ж політика в решті питань - позбавила цю владу й суспільної підтримки.

Характерні тенденції її внутрішнього розвитку: в той час як до партії тяглися помірковано-консервативні маєтні кола, вона ставала об'єктом неприємних серед суспільного загалу. “Вже влітку 1917 року потрібно було мати мужність, щоб назвати себе кадетом,” - згадували про ті часи лідери Черкаської організації ПНС.

Протягом кількох місяців кадетів та уряд, що проводив їхню лінію, утримував на плаву “радянський блок” - меншовики та есери. Обидві ці партії до осені 1917 року переважали решту в популярності, залишалися наймасовішими. Чисельність меншовицької РСДРП по країні обраховується приблизно в 200 тисяч членів, есерів - в діапазоні 400 тисяч - 1 млн. чоловік. Так чи інакше, а в останньому випадку йдеться про наймасовішу партію демократичної Росії. Обидві контролювали керівні радянські центри - Центральний виконавчий комітет Рад робітничих та солдатських депутатів (його очолював меншовик Н.Чхеїдзе), Центральний виконавчий комітет Рад селянських депутатів (голова - есер М.Авксент'єв) та створений ними на паритетних началах, в червні 1917 року, Всеросійський Центральний виконавчий комітет Рад.

Есеро-меншовицький блок переважав і в місцевих Радах, профспілках, обраних влітку 1917 року місцевих думах, в тому числі в Україні. Саме лояльність Рад та їхнього керівництва до уряду утримувала його на плаву.

В рамках “радянського блоку” спостерігався певний розподіл ролей. Якщо есери забезпечували його авторитет серед селян та солдатів, жонглиючи в цьому соціальному середовищі популярною ідеєю “соціалізації землі” та виробництва, то меншовики брали на себе керівництво робітничим рухом та формували спільну ідеологію та тактику цього блоку.

Коротко вона, ця ідеологія, полягала в наступному. Буржуазна революція в Росії завершена; залишається закріпити її завоювання Установчими зборами. Для соціалізму ще немає передумов, а отже, Росія мусить поступувати шляхами європейського капіталізму, під керівництвом “демократичної буржуазії”. В цих аспектах ідеологи меншовиків та есерів практично сходились з кадетами. Проте, есери пов'язували з “буржуазно-демократичним” правлінням свою програму “соціалізації”, а меншовики - цілий комплекс глибоких реформ у трудових відносинах та розподілі - запровадження прогресивного оподаткування доходів, мінімуму в оплаті праці, 8-годинного робочого дня, обов'язкового страхування та інших подібних перетворень у руслі “європеїзації відносин між працею та капіталом”.

Показово, що офіційно есеро-меншовицький блок не оформлювався: лідери есерів не могли погодитись з меншовицькою трактовкою революції - бо це суперечило ідеям “соціалізації землі” та виробництва, а меншовики не сприймали “соціалізаторські” проєкти своїх партнерів, несумісні з їхніми поглядами на зміст і допустимі рамки реформ. Тому, партії співпрацювали напівофіційно, вирішуючи питання на вузьких нарадах лідерів, що їх жартома називали нарадами “зоряної палати”. З боку меншовиків у них звичайно брали участь Н.Чхеїдзе, І.Церетелі, Ф.Дан та М.Скобелев. З боку есерів - В.Чернов, О.Керенський та О.Гоц. Спільні підходи, погоджені цією невеличкою групою людей на затишній столичній квартирі М.Скобелева, потім оформлялися постановами ЦВК Рад і ставали керівництвом до дії для периферії обох партій.

Ще менше схильні були афішувати ці діячі свій компроміс з кадетами. Адже несумісність реформаторських програм РСДРП(м) та ПСР з кадетською лінією були занадто очевидні, як і непопулярність самих кадетів в масах. Просто для публіки прокламувалося, що поруч з “буржуазією безвідповідальною” існує “буржуазія реформаторська й відповідальна”: саме вона й мусить правити. Така оцінка виявилась помилковою, так само як і пов'язана з нею практика самоусунення “радянського блоку” від влади. Адже сама ситуація в країні вимагала створення саме лівоцентристського уряду. А між тим, з попереднього європейського досвіду і меншовики і есери чомусь

винесли висновок, що при капіталізмі має правити саме буржуазія, а не соціалісти.

Це, глибоко помилкове, розуміння проблеми і породжене ним самоусунення від влади та реформ зрештою коштувало авторитету обом партіям: масам, які йшли за есеро-меншовиками, важко було зрозуміти чому саме влада мусить неодмінно належати не соціалістам, а партії "чорних фраків", абсолютно непопулярній? І чому саме з реформами слід чекати й чекати до якихось там Установчих зборів, які невідомо коли зберуться?

Разом з есерами та меншовиками дискредитували себе й молоді інституції російської демократії, які все частіше асоціювались у простонародді з пустою "говорильнею", породжуючи апатію, аполітичність. Ці явища були досить вже помітні під час виборів до муніципальних органів і цілком зримі під час кампанії до Установчих зборів. Так, в Україні до виборчих урн прийшли лише 53% виборців.

Загалом же "березневий компроміс" був явищем тимчасовим і нетривким: занадто вже несумісними виявлялись інтереси тих соціальних шарків, які стояли за проурядовими партіями.

1.2. Криза влади Тимчасового уряду

Очевидно, що створена таким чином тимчасова система влади могла діяти й існувати лише за кількох умов: реальних кроків уряду по реформуванню суспільства в інтересах більшості та заходів по виведенню країни з війни - це з одного боку. З іншого - від самодисципліни мас, їх здатності до терпіння, а також від спроможності есеро-меншовицького блоку реально управляти масовими настроями та поведінкою.

Реально ж забракувало й першого, й другого, й третього. Становище залишилось складним. Продовжувалась війна, падала економіка. Це штовхало траплях до явного розв'язання соціальних проблем на свою користь. Наприклад, в одній лиш Україні за березень-червень 1917 року відбулося більше 100 страйків. Та навіть там, де їх не було, підприємці змушені були під тиском Рад, профспілок, обмежувати робочий день 8-ма годинами, значно збільшуючи заробітну плату, погоджувати з вожаками робітничих колективів виробничі програми. Такі явища викликали справжній психологічний шок у підприємців: на їхню думку, це являлось порушенням прав власності на капітал.

Тут треба враховувати те, що в Росії не склалась практика, традиція погодження інтересів між власниками та робітниками. Свого часу її не допускала самодержавна система, яка брала на себе вирішення трудових спорів, займаючи в них, як правило, сторону власників. Залишившись один на один з

робітниками, підприємці в новій ситуації, відповіли протестами та погрозами. "Справа не в окремих підприємствах. Справа в корінному порушенні права власності на капітал," - заявила в травні 1917 року Рада з'їздів металобробної промисловості Півдня Росії. В ті ж дні з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії виступив з погрозами "виходу капіталу з промисловості". Уже з травня почали згортати виробництво власники-іноземці, налякані нестабільністю та невдоволені різким падінням реальних прибутків. Вслід за ними це ж саме зробили вітчизняні капіталісти. В травні в Україні було закрито 108 заводів, у червні - 206 і т.д. Подібні заходи, однак, лиш провокували робітничі колективи на наступальні заходи - аж до встановлення власного контролю над виробництвом. Відповіддю протилежної сторони в такому випадку ставали погрози повного припинення виробництва. Чим закінчувались такі "клубки" - свідчить хоча б зарисовка одного з учасників установчого з'їзду Південного Раднаргоспу, який відбувся в середині січня 1918 року, вже за Радянської влади. Не без внутрішнього смакування автор розповідає про принизливу обструкцію, що її влаштували делегати-робітники своїм власникам. Їхню делегатуру очолив сам Н. фон Дітмар, голова Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. "Розгублені заводчики й фабриканти під плевки торжествуючого залу, гуськом, по одному, схиливши низько голови, з ганьбою залишили негостинну аудиторію". А між іншим, і сам Н. фон Дітмар і його колеги-соратники - Я.Прядкін, А.Свіцин та інші - були яскравими представниками "нової хвилі" вітчизняного підприємництва, першокласними фахівцями, організаторами індустрії. І ніхто не зможе обрахувати, в що обходились такі "перемоги над капіталом"!

Від класового конфлікту на виробництві - а він набував повсюдного характеру - зрештою не виграли ні підприємці, ні робітники. Бо прогало виробництво, яке агонізувало.

Змінилась ситуація і на селі. Під нажимом селянських громад поміщики передали примусову аренду від 1/4 до 1/2 своїх земель та підняли оплату праці в своїх маєтках. Влітку 1917 року майже скрізь жали хліб "за половиною". Основна частина товарного хліба перейшла до рук селян. На інфляцію, товарні дефіцити вони відреагували цілком природно - зменшенням підвозу хліба та саботажем державних заготівель.

Одночасно почастишали бунти, самочинне захоплення поміщицького майна.

Можливості ж партій есеро-меншовицького блоку впливати на масову поведінку з самого початку обмежувались кількома факторами: низьким рівнем масової політичної культури, переважанням у ній емоційних реакцій над раціональними, а також слабкістю зв'язків між партіями та традиційними. За деякими підрахунками не більше 1/10 громадян нової Росії стійко

орієнтувалися на ту чи іншу партію. Симпатії решти залишались плінними, мінливими.

Вже влітку 1917 року, коли відбулась кампанія виборів до земств та міських дум, вималювалась тенденція: маси не стільки йшли за партіями, скільки керувались наявним розумінням власних інтересів та власними ж настроями. І прислухались до партій лиш постільки, поскільки ті висували співзвучні цим настроям та інтересам ідеї-лозунги, як правило, прості. Це й робило ситуацію важкопрогнозованою.

Особливо повчальна в цьому світі кампанія "демократизації" армії, розпочата Наказом N 1 Петроградської Ради від 1 березня 1917 року. Згідно цього документу, військові урівнювалися в правах з рештою населення, а через виборні комітети дістали всю повноту влади в частинах. Накази командування отримували силу лише постільки, поскільки санкціонувались комітетами. Це нововведення було продиктоване політико-ідеологічними міркуваннями: вважалося, що армію не можна ставити осторонь політики, а тим більше - віддавати на відкуп консервативно-монархічним елементам серед старшого офіцераства. Для виховання особового складу в дусі нових цінностей призначались комісари з партій меншовиків та есерів.

Однак, результати цієї реформи вже незабаром стали протилежними очікуваням: армія та флот політизувалися, поділялися за партійними напрямками, втрачали дисципліну та боєздатність. Серед солдатів, матросів та молодших офіцерських чинів поширювались антивоєнні настрої. Зокрема, на Південно-Західному та Румунському фронтах у "братанні" з солдатами противника та інших виступах за негайне підписання миру взяли участь 170 частин, лише за березень - першу половину квітня 1917 року, а протягом наступного місяця - вдвічі більше (350). Зрештою такі явища стали всерйоз непокоїти уряд. 12 травня новий військовий міністр О. Керенський підписав "Декларацію про права солдата", спрямовану на "підтягування гайок": солдатським комітетам заборонялось займатись політикою, а під час бойових операцій командирам вручалась необмежена влада. Однак, ці та інші подібні заходи вже неспроможні були зупини розвал армії. Ризька наступальна операція з тріском провалилась, хоч 2 російських солдати на напрямку наступу припадали на 1 німецького. Фіаско зазнала й чергова (вже третя) спроба наступу на австрійському фронті 18 червня. Хоча для організації її та безпосереднього "особистого" впливу на Південно-Західний фронт приїхав сам О. Керенський, а цьому фронту протистояла слабка й деморалізована австрійська армія. Операція обійшлася в 60 тисяч вбитих і поранених і лише підірвала авторитет уряду.

Крім всього цього, уже в травні 1917 року проурядові партії в національних районах Росії стали відчувати гостру конкуренцію з

національними рухами та течіями. Останні вимагали децентралізації управління Росією; перерозподілу влади на користь урядів, створених національними елітами. Ідеї перетворення держави в федеративну республіку з широкою автономією національних областей дістали повсюдну підтримку. Навіть у далекій та відсталій Якутії утворився Союз федералістів. У тих же районах, де діяли масові національні партії чи об'єднання - зразка Латвійського селянського союзу, вірменської партії Даш-накцутюн, Ради ісламістів у Туркестані чи Центральної Ради в Україні - там позиції проурядових, загальноросійських партій були вирішальною мірою підірвані. А значить - уряд опинявся ще перед однією проблемою - національною.

Однак, чимдалі тим більше вияснялося, що уряд не має реалістичної політики ні в цьому, ні в решті питань і відстає від подій. Так, в питанні про війну та мир, його міністри до травня трималися позиції царського уряду, потім з'явилась ідея скликання наради урядів Антанти для вироблення "платформи демократичного миру без анексій та контрибуцій" - ідея так само нереальна, як і не відповідна вимогам мас.

Загальна концепція економічної політики в уряді з'явилась тільки в липні-серпні 1917 року. Як видно з записки, підготовленої з цього приводу управляючим справами міністерства промисловості й торгівлі кадетом В. Степановим, йшлося про поєднання приватної ініціативи, іноземних інвестицій з державним регулюванням економіки - у обмеженому обсязі і - силами самих підприємців. На ділі це вилось в запровадження державної монополії на торгівлю певними товарами восени 1917 року. Особливого ефекту цей захід не приніс.

Не знайшлося й конкретних підходів до національного питання. Кадети на своєму IX-му з'їзді (24 липня 1917 року) вустами основного доповідача з цього питання - вченого-юриста В. Нольде, - заявили, що партія - проти "територіального ділення" держави, і допускає лише екстериторіальні "публічно-правові союзи". Проте, одночасно допускалось надання окремим територіям і більшого, автономії (Україні, Польщі, Фінляндії й деяким іншим).

Есери та меншовики в принципі допускали "вільне самовизначення народів", але - в рамках, визначених Всеросійськими Установчими зборами. Тобто, закликали "почекати".

Словом, спостерігалось те саме "тупцювання", що про нього в еміграції з гіркою писав О. Керенський.

Воно спрацювало на розвал влади, падіння її авторитету, оскільки йшло врозрив з масовими настроями. "Перший грім" для уряду пролунав 20-21 квітня 1917 року, коли газети опублікували декларацію уряду до союзників по Атланти разом з пояснювальною запискою міністра зовнішніх справ

П.Мілюкова: стверджувалось намагання уряду “довести війну до рішучої перемоги” та виконати домовленості з державами Атланти. Цей акт викликав збурення по всій країні. В одній лише столиці на вулиці вийшли близько 100 тисяч демонстрантів.

Вихід з тієї ситуації знайшли у відставці двох найбільш послідовних діячів “партії війни” - П.Мілюкова й А.Гучкова - та поповненні уряду 6-ма репрезентантами соціалістів (В.Черновим, М.Скобелевим, І.Церетелі, О.Пешехоновим та інших). Покликана стабілізувати ситуацію, задовольнивши всіх, “коаліція” не задовольнила нікого. Соціалістів - бо, не добившись реформ, вони лише підставили себе під критику мас. Трудящих - бо обіцянки реформ, публічно виголошені 6 травня, виявились обманом. Кадетів і буржуазні кола - бо уряд зовсім не став авторитетнішим і не навів той самий “порядок”, до якого вони прагнули.

Провал наступу на Південно-Західному фронті і нова хвиля невдоволення стала для кадетів сигналом до повороту руля російської політики “вправо”, - в бік встановлення авторитарного режиму з консервативною платформою. Треба віддати кадетам належне: вони діяли досить рішуче, на грані ризику, повертаючи “вправо” рязом з собою і діячів “зоряної палати”.

2 липня вони спровокували нову урядову кризу, вперше добившись від соціалістичного крила відмови від контролю Ради над урядом (правда й до цього фіктивного) та застосування сили проти більшовиків і столичних демонстрантів. 500-тисячна демонстрація під радянськими гаслами в Петрограді 4 липня була розстріляна військами. Новопризначений головнокомандуючий діючою армією Л.Корнілов запровадив смертну кару на фронті, збираючись поширити цей засіб “оздоровлення” і в тилу.

Незабаром кагети, солідарні з ними “цензова” Росія та генералітет, стали готувати й наступний крок: передачу влади праводиктаторському урядові без “соціалістичного привіску”: вважалось, що есеро-меншовицький блок з його Радами, профспілками й т.п. “безвідповідальними” організаціями вже зіграли свою роль. Програма дій майбутнього уряду була намічена в основі вже 16 липня на нараді вищого генералітету разом з новим прем'єром О.Керенським; його участь у новому уряді не відкидалась. Нарада висловила за повновладдя офіцерства а армії, уряду - в країні, власників - на підприємствах.

Промисловість передбачалось перевести на військовий стан, покінчивши з профспілками, фабзавкомками, Радами й т.п. Зрозуміло, що така програма здобула прихильність фінансово-промислової магнатерії в особі з'їзду Союзу промисловості та торгівлі, а також правого й ліберального відтінків - в особі Всеросійської наради громадських діячів. На обох цих фронтах торжествувала ідея, чітко висловлена московським капіталістом

П.Рябушинським: всю владу - урядові, що буде “буржуазно мислити і буржуазно діяти”. Прийняття Державною нарадою, 10 серпня, розгорнутої резолюції в такому дусі завершило політичну підготовку перевороту. Идеологію йому дали кагети, кандидатуру диктатора - військові кола: в особі Л.Корнілова, бойового авторитетного генерала з примітивним, однак, розумінням суті своїх завдань. “Оздоровити країну”, на його думку, - означало законсервувати існуючий соціальний та політичний порядок шляхом “кровопускання”. А там - справа за Установчими зборами після перемоги у війні.

Будучи цілком свідомі непопулярності таких планів, генерали-заколотники і виконавців підбирали відповідно: це були спеціально підібрані офіцери, а також два “надійні” з'єднання: Кавказька (“дика”) дивізія та 3-й кінний корпус. Першим, за словами Л.Корнілова, “було все рівно кого різати”, козаки ж поки-що “не розклалися”, а їхній комкорпусу генерал-монархіст О.Кримов готовий був, знову ж таки за словами Л.Корнілова, “перевішати весь склад Ради робітничих та солдатських депутатів”.

27 серпня це воїнство рушило на столицю, одночасно міністри-кагети стали добиватись від О.Керенського здачі повноважень Л.Корнілову.

Однак, заколотники прорахувались: О.Керенський оголосив свого суперника поза законом, а соціалістичні партії, тимчасово об'єднавшись, підняли на ноги своїх прихильників в містах та в армії. 30-31 серпня заколот було розгромлено, а його вожді потрапили під арешт в Бердичеві та Бихові.

Спрямований на консолідацію влади, заколот призвів якраз до протилежного - її розвалу. Ідея коаліції з буржуазними колами виявилась скомпроментованою, формувати “чисто соціалістичне” міністерство радянські партії не наважувались. Скликана ними 12 вересня Демократична Нарада продемонструвала “розповзання” самого соціалістичного табору. Зрештою, права її частина провела ідею поновлення коаліції, але без кадетів. Однак, сама вона стрімко втрачала масову популярність, а її вожді - Н.Чхеїдзе та І.Церетелі змушені були відійти від справ.

Слабкість та дезорієнтація у “верхах” потягли за собою параліч місцевих органів влади - комісаріатів. Мало того, що вони з самого початку були досить слабкими в кадровому відношенні: комісарами стали громадські діячі, інтелігенти з поміркованими поглядами, у яких бракувало управлінського досвіду та навичок царських кар'єрних бюрократів. Київський губкомісар есер П.Суковкін, його полтавський колега меншовик А.Левицький, комісар Волині та Чернігівщини, українські ліберали А.Вязлов та Д.Дорошенко - типові фігури цього ряду. З цих прошарків комплектувався й сам апарат комісаріатів.

На відміну від колишніх губернаторств вони не могли опиратися й на звичні важелі адміністративного впливу - поліцію, жандармерію.

Оскільки ж бракувало ще й чіткого, конкретного керівництва з боку центрального уряду, то зрозуміло, що місцеві органи влади перетворилися просто в “залишкові” інституції, які по суті втратили вплив на ситуацію. Вже на початку вересня їх відтіснили від реальної влади коаліційні “революційні комітети”, створені соціалістичними партіями для протидії корніловцям: Особливий комітет охорони революції в Києві, Революційний штаб в Харкові, Комітет порятунку революції в Катеринославі, губерньський Ревком в Одесі й т.п.

Виникав, отже, стан дифузії влади, який загрожував неперспективними наслідками.

Це явище співпало в часі і взаємно перепліталось з розкладом армії. Чистка її від “корніловців” восени 1917 року часто-густо призводила до вигнання або шельмування всіх офіцерів, які заявляли себе прихильниками порядку та дисципліни. Армія на очах втрачала організацію і особовий склад. Нечуваних масштабів набуло дезертирство. Лише за вересень-грудень 1917 року через територію України пройшло близько 1 млн. озброєних дезертирів. У прифронтових же губерніях - Поділлі та Волині - розгнудана солдатська маса перетворилась у справжню загрозу громадській безпеці. У вересні солдати 7-ї армії Південно-Західного фронту спровокували величезну погромну хвилю на Поділлі. Постраждали так чи інакше 4 поміщицькі маєтки з 5. Ще більшого розмаху такі явища набули в сусідній Волині.

В решті губерній було дещо “спокійніше”. Але прибуття солдатів-фронтовиків змінювало ситуацію й там. Є.Чикаленко, відомий український діяч, засновник першої щоденної української газети, який проживав в 1917 році у своєму маєтку на Херсонщині залишив цікавий опис цього розкладового процесу: “Чим далі під осінь, тим більше розлазився всякий лад на селі; все більше і більше тікали солдати з фронту і оповідаючи про фронтові порядки, вносили повну анархію, деморалізацію в село; “свобода слова” дійшла до того, що й жінки стали не соромлячись лягати на материні. Сільський комітет став “буржуазним” і втратив всяку владу й повагу настільки, що одна молодиця на розборі якоїсь справи при всій чесній громаді вигукнула: “Я вас всіх об...у”. Перед такою стихійною, анархічною хвилею частіше всього виявляли безпорадність і Ради, і земства, і політичні партії. Ось характерне повідомлення Радомиського повіткомісара (Київська губернія): “Агітація та умовляння в теперішній час не мають ніякого впливу на населення... Не кажучи вже про буржуазію, навіть представники крайніх соціалістичних переконань взяті під підозру”...

... Опинившись незабаром в еміграції, колишні лідери демократичної Росії наперобій звинувачували один одного в розвалі держави. Кадети - есеро-меншовиків, а ті в свою чергу не “жалували” кадетів.

Судячи строго об'єктивно вони прийняли Росію у царського уряду у далеко не найкращому стані. “Розклад держави” вже почався.

Однак, справедливе й те, що тяжка державна ноша виявилась “не по плечу” “березневій коаліції”. Її партії не зуміли ні домовитись про пріоритети своєї політики, ні провести антикризові заходи, ні хоча б утримати ситуацію під контролем. За 8 місяців їхнього правління країна у всіх відношеннях опустилась ще нижче, ніж вона була на початку 1917 року. По суті держава опинилась перед перспективою руйнування самих підвалин цивілізованості: відносно власності, влади, культури.

В результаті урядові партії значною мірою розгубили свій авторитет, відкриваючи простір іншим пошукачам влади. В ролі останніх виступали ті сили, які не брали участі у уряді й не несли відповідальності за результати його правління. Це - з одного боку більшовики та близькі до них течії. З іншого - національні рухи на окраїнах.

1.3. Більшовицька партія та її організації в Україні.

Всупереч тому, що сталося пізніше, розстановка сил в країні, здавалося, не обіцяла більшовикам нічого більшого, ніж роль вічних опозиціонерів-критиків.

Партія являлась малочисельною, занадто явно поступаючись своїм опонентам з есеро-меншовицького блоку навіть у чисто кількісному відношенні. На липень 1917 року, коли обстановка вже відчутно змінилась, ряди РСДРП(б) в Україні об'єднували лише трохи більше 30 тисяч чоловік, тоді як меншовиків - більше 60-ти тисяч, а есерів і того більше - близько 120 тисяч. Крім найбільших міст, цю партію ще мало знали.

Далеко не вражаючими залишались і її масові впливи. В даному плані відчутна перевага залишалась теж за есеро-меншовиками. Вони заправляли в профспілках, Радах всіх рівнів. Всі три регіональні радянські об'єднання, які виникли в Україні протягом квітня-червня 1917 року, працювали під керівництвом ПСР та меншовиків: виконкоми Рад Південно-Західного краю (Київщина, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина та більша частина Поділля), Донецько-Криворізької області (Харківська, Катеринославська губернії та північна частина Херсонської) та Румчородвиконком Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської області.

Більше того, деякий час після Лютневої революції значна частина більшовиків сама знаходилась під впливом меншовицьких поглядів на революцію - Київська та Катеринославська організації, частина Харківської. Більше 1/3 прибічників більшовицького напрямку тоді входили до об'єднаних організацій РСДРП - разом з меншовиками і принципово не ризнились від них.

Певною мірою це пояснювалось і чисто персональним фактором - вожаками більшовиків виступали, як правило, колишні "підпільники-практики", чий політико-теоретичний багаж не дозволяв самостійно орієнтуватися в ситуації - ситуації дуже непростій і швидкоплинній. Йдеться зокрема, про С.Буздаліна, М.Данилевського, О.Ємельянова в Харкові, М.Майорова, М.Лебедева, М.Савельєва в Києві, С.Гопнер, М.Копилова, Т.Бондарєва в Катеринославі, В.Шахрая та С.Козюри в Полтаві і т.д. Приїзд в Україну (з заслання чи еміграції) таких досить яскравих і неординарних діячів як С.Бош, Г.П'ятаков та Е.Квірінг не змінило загалом такого стану речей.

Звиклі до чітких політичних вказівок з боку партійного керівництва, більшовики в Україні потребували імпульсу з Петрограду. Власне, це обумовлювалось і строго централізованою побудовою їхньої партії.

Тож повернення в Росію (у перших числах квітня) незаперечного лідера більшовиків - В.Леніна - справедливо розцінювалось більшістю оглядачів як непересічна подія і справді стала такою.

По-перше, вже незабаром РСДРП(б) дістала логічну концепцію дій на майбутнє - в знаменитих "Квітневих тезах" В.Леніна. Ця концепція пронизувалась духом класового недовір'я до буржуазії та аграріїв, ставкою на пролетаризовані верстви суспільства - робітників та "найбідніших селян". Тимчасовий уряд, "буржуазний" за його природою, неспроможний на реформи, подолання кризи та війни. Тому - приречений на провал і "радянський блок". Відтак - неминуча друга, "соціалістична революція", що передасть владу чисто радянському урядові, який буде спиратись на пролетарські верстви. Звідси витікав відомий більшовицький лозунг "Вся влада - Радам".

Більшовики прогнозували, що революція в Росії "підштовхне" й "міжнародну революцію", яка створить сприятливе зовнішнє становище для радянського уряду і дасть йому змогу провести класову програму: негайне підписання демократичного миру без анексій та контрибуцій, встановлення державної монополії в банківській сфері, державного контролю над виробництвом - силами самих трудящих, конфіскацію та безплатну роздачу поміщицької власності.

Безперечно, що така програма була співзвучна настроям мас. Та годі заперечувати й те, що вона спрямовувалась на розпалення класової ворожечі і ставила Росію на поріг громадянської війни: адже імуші класи втрачали б і власність, розпорядження нею, і політичні права в радянській системі. Містила ця програма й чимало вразливих місць - це стосується розрахунків на "міжнародну революцію" і проробки суто економічних аспектів політики. "Конкретного плану по організації економічного життя нема й бути не може", - заявляв В.Ленін уже після приходу більшовиків до влади, у своєму виступі в Петроградській Раді 2 грудня 1917 року.

По-друге, партія отримала й чіткі організаційно-тактичні настанови. Йшлося про розбудову організації на всіх рівнях, її внутрішнє зміцнення на вказаній політичній основі, розрив з есеро-меншовицьким блоком та початок наступальної агітації проти нього, свого типу "промивання мозку" в масах. Слід сказати, що популярність до подібних ідей і тактики прийшла не одразу. Більшість діячів тодішньої політичної еліти вважали те й інше "авантюризмом". Громадськість підозрювала більшовицьких лідерів в германофільстві". І не хто інший, як В.Чернов та І.Церетелі, публічно спростовували чутки про те, що ленінці, буцім-то, "працюють на німецькі гроші". Партія не без труднощів торувала шлях до мас. Навіть у найбільших промислових центрах її спочатку підтримувала щонайбільше 1/10 робітників. А її фракції в Радах не перевищували 1/5 всіх депутатів.

Однак, більшовики мали й переваги. На фоні решти партій вони вигідно вирізнялись внутрішньою монолітністю, дисципліною, організованістю. А також - завидною енергією. Вже в липні-серпні 1917 року вони мали в усіх регіонах досить довшену структуру. В Україні її уособлювали два обласні комітети у Києві та Харкові (Південно-Західного краю та Донецько-Криворізької області) міські та районні комітети, первинні організації. Окремий підрозділ створювався для роботи в армії - Військова організація РСДРП.

Стали виходити кілька газет цього напрямку - київський "Голос соціал-демократа", катеринославська "Звезда", харківський "Пролетарий", одеський "Голос пролетарія", полтавський "Молот". Та головне: партійна периферія в Україні мала чітке й послідовне керівництво, стали партійну лінію, яка знаходила підтвердження самим розвитком подій. Млявість та нерішучість уряду, праводиктаторські тенденції його кадетського крила працювали якраз на більшовицьку пропаганду.

Після липневих подій у столиці та провалу корніловського заколоту зміни масових симпатій на користь РСДРП(б) стали відчутними. До партії потяглися робітники, солдати - політично найактивніші прошарки. Сам склад партії комплектувався більш, ніж на 60% з промислових пролетарів, що гарантувало сталість масових зв'язків, потужні впливи у провідних міських центрах.

Показова така деталь "політичного пейзажу" восени 1917 року: незважаючи на те, що більшовики ще залишались меншістю в Радах України (хоч перевибори постійно збільшували їхнє представництво), ці організації чимдалі частіше ухвалювали постанови в більшовицькому дусі: про недовір'я урядові, розрив "коаліції з буржуазією" та створення "соціалістичного уряду" лише Радами.

Йдеться про Ради Криворізько-Донецького басейну, Києва, Вінниці та інших. Тут спрацювала переконлива логіка самих подій.

Під її ж впливом посилювалось політичне розшарування в рядах самих меншовиків та есерів. Особливо значущим фактом було формування потужного лівого крила в організаціях ПСР. Дві найбільш масові з них на Україні - Харківська та Херсонська - перейшли під контроль лідерів лівого крила (В.Качинський, М.Карелін, Б.Камков, С.Зак, Б.Шифер та інші). Тенденції в цьому ж напрямку брали верх і в Полтавській, Катеринославській організаціях. І хоч ліві есери в багатьох відношеннях розходилися з більшовизмом, їх конкретні вимоги - розриву коаліції з буржуазією, негайного проведення реформ і створення для цього "однорідно-соціалістичного уряду" - були явно ближчими більшовикам, ніж урядові.

На фоні наростання кризи, паралічу влади, стихійних масових рухів більшовизм і в Україні виростав в серйозну силу, що з нею слід було рахуватись. Проте, вирішальне слово поки-що залишалось не за цією партією, а за її опонентами з Центральної Ради.

Розділ 2. Українська Центральна Рада та її роль в процесах державного відродження України

2.1. Українська Центральна Рада: система та політика

Виникнення Української Центральної Ради, яка з березня 1917 року по квітень 1918 року служила організаційним осердям українського національного руху, явилось однією з головних граней процесу демократизації суспільства.

Бо, з одного боку, розпад російської монархії сам по собі актуалізував проблему самовизначення українського народу: адже підставою його перебування в складі Росії стали угоди, так чи інакше скріплені російськими монархами. Відтепер вони фактично втратили силу.

І іншого ж боку, встановлення демократії покликала до дії українську інтелігентську еліту. Вона тепер не задовольнялась другорядними ролями в російській політиці і ставила питання про перерозподіл влади на свою користь. Оскільки, основою для визнання таких претензій могла служити лише національна ідея, то природно, що вимоги перерозподілу влади оформлялися гаслами рівноправ'я націй, утвердження суверенітету українського народу в тій чи іншій формі. Поруч з цим, висловлювалися й близькі за духом культурницькі вимоги: узаконення української мови, виділення державних асигнувань на потреби української культури.

Той же факт, що російські політичні та культурні кола в Україні на перших порах просто ігнорували "українську проблему", ставив українську інтелігенцію в становище монопольного виразника національних прагнень українського народу.

Вже в перших числах березня 1917 року у Києві, Полтаві, Вінниці, Одесі з'явилися декілька українських національних об'єднань. Влаштованими маніфестації, збори унаочнили появу нового напрямку в українському політичному спектрі. Так, українська колона демонстрантів на святі свободи в Києві (19 березня) - під синьо-жовтими прапорами, з портретами Т.Г.Шевченка та співом "Ще не вмерла Україна" - справила глибоке враження на всіх спостерігачів.

Протягом квітня 1917 року українська інтелігенція провела низку з'їздів, які вивели весь рух на вищий щабель організації - Український національний конгрес (6-8 квітня), український кооперативний з'їзд (8-9 квітня), вчительський з'їзд (5 квітня), з'їзд Оргкомітету Української селянської спілки та інші. Скрізь домінували одні й ті ж самі ідеї: Україна має дістати автономію в рамках Російської демократичної федеративної республіки, а українська мова та національна культура загалом - офіційне визнання та державну підтримку.

Організуючим центром-консолідатором руху саме і судилося стати Українській Центральній Раді, утвореній у Києві 4-11 березня, зібраннями місцевої української інтелігенції, що належала здебільшого до Товариства українських поступовців. Головою УЦР заочно обрали М.Грушевського.

Висунення цього 51-річного патріарха української історичної науки на роль лідера руху має своє пояснення. Воно, насамперед, у високих освітніх гатунках, всебічному інтелектуальному та політичному досвіді, особистому авторитеті Михайла Сергійовича серед української інтелігенції. А також - у його чисто суб'єктивних якостях політика, котрі пасували саме тій короткій фазі демократії - гнучкості, вмінню коригувати тактику згідно кон'юнктури, схильності до компромісів та "центризму". Чимало важила, нарешті, й "харизма" М.Грушевського - статечного, поважного й розсудливого літнього чоловіка. Вона надзвичайно приваблювала селян та сільських інтелігентів, котрі незабаром склали основу депутатського корпусу Центральної Ради: перед ними поставав за трибуною справжній "батько нації". Як видно з його "Споменів", М.Грушевський був цілком свідомий свого "іміджу" і не без актерського смаку розігрував цю політичну роль.

Інша річ, що попереднього політичного багажу "батьку нації" згодом не завжди вистачало. Втім, як і його заступникам по Центральній Раді - В.Винниченку та С.Єфремову. І взагалі - більшості діячів "нової хвилі". Бракувало й суто управлінських знань, навичок. Але це, знову ж таки, загальна хвороба тодішньої російської демократії.

Так чи інакше, а з лідерством М.Грушевського були згодні практично всі.

Незабаром націонал-ліберальна газета "Нова Рада" стала регулярно вмішувати статті голови Центральної Ради з принципових питань політики.

Вийшли дві брошури - "Якої ми хочемо автономії і федерації" та "Хто такі українці і чого вони хочуть". В них у головних моментах з'ясовувалась тактика українського державотворення.

"Батько нації" виходив з незаперечного права націй на самовизначення; стосовно українців таке право обґрунтовувалось численними аргументами як сучасного, так і історичного плану. В підсумку ці аргументи підводили до кількох практичних ідей. Йшлося про утворення "національної території" на базі губерній Росії з переважаючим українським населенням: Київської, Волинської, Подільської, Катеринославської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Таврійської та Кубанської. Окремі повіти, населені росіянами, передбачалось від'єднати від цієї "національної області" (північ Чернігівщини, східну частину Кубані), а натомість приєднати решту українських (південь Білорусі, східну Холмщину та деякі інші). "Українська національна область" мала управлятися за всіма канонами демократії та самоврядування, гарантувати національне рівноправ'я і нарешті ж - мати власні автономні органи влади - сейм (парламент) та крайовий уряд, військо.

Підхід до принципового питання - розмежування компетенції між загальнофедеративними та автономними органами влади в Україні - у М.Грушевського скеровувався ідеєю "широкої автономії". Тому першим "зашились" лише питання зовнішньої політики, розробки законодавства, загальне управління збройними силами, поштою, залізницями й т.п. Решта ж передавалась до компетенції автономних урядів, в тому числі українського.

Слід зазначити, що ця доктрина містила чимало відкритих питань, подібно до інших, що з'явилися в Росії.

Зокрема, яким мав бути механізм впровадження автономії? Кому тут мала належати "перша скрипка" - урядові та Всеросійським Установчим зборам. Чи навпаки - "українському сейму"? Але хто його повинен скликати?

Досить туманно тлумачилась і суто економічна частина "програми М.Грушевського": в загальних словах говорилось про 8-ми годинний робочий день, конфіскацію великої земельної власності (за плату) та дещо інше. Але з таким багажем годі було виходити "в маси".

Згадані ідеї-постулати намічали тільки загальний напрямок дій. Цього, як виявилось, було замало.

В партійно-політичному плані керована М.Грушевським Центральною Радою з початку й до кінця спиралася на неформальний блок партій - українських соціал-демократів, радикал-демократів (колишнє ТУП) та створеної на початку квітня партії українських есерів (УПСР). Перші дві з них об'єднували в основному старше покоління українських діячів; вони сформували й лідерське ядро Ради - В.Винниченко, В.Садовський, М.Порш, О.Шульгін, С.Єфремов, О.Лотоцький та інші. Українські есери склались як

партія зі студентської молоді, кооператорів, вчителів та тому подібних елементів. Саме українські есери стали авторами нових ідей, ініціатив, схвалених пізніше всією Радою (ідея Української демократичної республіки, проголошення автономії та інші), мали найрадикальнішу аграрну програму (в руслі "соціалізації" землі), стали політичними організаторами селянства та солдатських мас навколо Ради. Проте, вони поки-що не мали в своєму складі видатних лідерських особистостей. Керували партією молоді маловідомі інтелігенти - М.Ковалевський, П.Христюк, Ю.Охримович, М.Залізник, Л.Ковальов.

Незважаючи на розбіжності в програмах, ці партії демонстрували єдність в головному - для всіх їх розв'язання українського питання в дусі федерації та автономізму являлось справою визначальною й стояло попереду решти. Їхнє ядро складалось з переконаних демократів, реформаторів, прибічників єдності з російською демократією. "Самостійництво" та "германофільство" аж до кінця 1917 року відкидалися в цьому середовищі.

З точки зору впливу на формування політики Центральної Ради до червня 1917 року переважали помірковані діячі з колишнього ТУПу. Це було природним: до товариства входили авторитетні особи, які за роки війни напрацювали певний досвід і солідні зв'язки.

Гучно заявивши про себе з самого початку як про представника українського народу, Центральна Рада на ділі, однак, ще залишалась далекою від тих вимог, які пред'являються до загальнонаціонального керівництва.

Її поміркований інтелігентський провід діяв мляво, нерішуче і знаходився в полоні консервативних підходів - щось на зразок галицького та буковинського "народовства". Строго лояльне, "вірнопідданське" ставлення до уряду, обмеження політики та пропаганди "націонал-автономістськими" та "націонал-культурницькими" ідеями, строго національний, етноцентристський підхід до побудови самої Центральної Ради ("принцип національної більшості") - цього було замало навіть у Західній Україні, а на Східній, збуреній революцією, - і поготів.

Керуючись такими підходами, Раді годі було сподіватись на масову підтримку навіть своєї природної опори - селян. Пересічного селянина чи солдата, який вперше дізнався про те, що він - "українець", а не "руський" і який ніколи не зустрічався в своєму житті з дискримінацією на національному ґрунті, важко було переконати в тому, що головна проблема для нього - "національне розкріпачення", а не проблема землі чи миру. В цьому переконалися й самі діячі Ради на перших же селянських з'їздах. Так, на селянському з'їзді Полтавської губернії в другій половині квітня делегати виявили активний інтерес до ідеї "соціалізації землі". Президії з'їзду, під го-

ловуванням майбутнього керівника "Селянської спілки" М.Ковалевського, довелося вдатись до всіх засобів тиску на аудиторію для того, щоб "протягти" власну резолюцію - земельну реформу слід починати тільки після досягнення автономії. На іншому такому з'їзді - у Вінниці - президія зробила ще "простіше": після того як було схвалено резолюцію про автономію, з'їзд закрили, бо він, мовляв, "ї так затягнувся".

Соціальна проблематика і народжена нею масова самосвідомість владно нагадували про себе. Природно, що вже на початку травня 1917 року фракція українських есерів, котра найближче стояла до селян, поставила перед Центральною Радою питання про негайну розробку її власної економічної програми. Інакше, попереджав голова цієї фракції М.Ковалевський, Рада "залишиться без головної своєї підтримки - без селянства".

Незважаючи на досить високу пропагандистську активність, реальні масові злобутки Ради залишались скромними: більш-менш міцні суспільні позиції вона мала лише в трьох губерніях - Київській, Подільській та Полтавській. Там вона дістала потужну підтримку сільського вчителства, кооперативів та "верників" селянства. В решті районів "справа стояла зле", за словом Херсонського губернського інструктора Центральної Ради. Там, а також на Харківщині, Чернігівщині, Катеринославщині, Волині діячам Ради випала жорстка конкуренція російських соціалістів, котрі поки-що переважали.

З іншого ж боку, етноцентризм Центральної Ради постійно провокував напругу в і без того непростих її відносинах з російською інтелігенцією, проурядовими партіями, Радами.

М.Грушевському та його соратникам уже в перших числах квітня довелося давати пояснення Київському громадському комітетові з приводу чуток про "самочинне захоплення влади", що його, нібито, готує Рада.

А залишаючись не досить впливовою і до того ж інертною, Центральній Раді годі було сподіватися на поступки і з боку Тимчасового уряду. Направлену нею до столиці "Доповідну записку" з викладом позиції, на розгляд уряду поставили тільки 30 травня, 10-м пунктом повістки денної і то - "серед усних пропозицій міністра внутрішніх справ". Вирішили передати цей документ на розгляд Юридичної комісії при уряді, що у ній заправляв кадetskий авторитет з державного права, знаменитий

В.Нольде, противник "територіального поділу Росії". Судячи з поміток членів уряду на тексті записки, всі сходились на "негативний" оцінці князя Г.Львова, різнившись лише в нюансах: "до Установчих зборів вирішити не можна" (І.Церетелі), "дещо можна обіцяти" (О.Керенський).

Тобто, на кінець травня потреба перегляду тактики Центральної Ради, розширення її складу та оновлення керівництва вже об'єктивно назріла.

2.2. Початок утвердження автономії України

Тим не менш, незважаючи на серйозні проблеми, напрямок політичного руху, що його започаткувала Центральна Рада мав масштабну перспективу.

Сама по собі ідея автономії України була обумовлена об'єктивно і спиралась як на самоуправлінські традиції українського народу, так і чимдалі більше - на національні почуття значних верств. Маються на увазі не тільки інтелігенція, солдати-українці, серед яких національна ідея одразу зустріла відгук. А й грамотні, здатні до самоорганізації власницькі прошарки селянства: ідеї самостійного управління краєм та "окремого від Росії" розв'язання земельного питання зовсім не були чужі цьому середовищу, оскільки пасували його традиційному власницькому світоглядові. Коли на село приїздили "українські агітатори" (здебільшого студенти) влаштовували вистави зі знайомими костюмами, звичною мовою, обрядовістю й твердили, що українці повинні самі стати "господарями у своєму домі" і розпорядитись своєю "земелькою" - хто був проти такої надихаючої перспективи? До того ж, те саме можна було почути від сільського учителя, знайомого кооперативного інструктора чи навіть попа - найвищих авторитетів тодішнього села. Катеринославський губком російських есерів так повідомляв про прийоми своїх конкурентів: "Українці в земельному питанні вдаються до демагогії: при здійсненні есерівської соціалізації москалів, мовляв, переселять на Україну, бо в Росії земельна нужда, а тут землі досить. Українців же переселять до Сибіру, звідси висновок: Україна повинна бути для українців". Може це перебільшення? Навряд чи. У мемуарах самого голови ЦК Української селянської спілки М.Ковалевського знаходимо згадку про такі ж "аргументи", що їх автор називав "демагогією": "Я казав робітникам і селянам, що російські соціалісти тому проти відділення України від Росії, що найбільш родючі землі є на Україні... Росіяни хочуть накинути вам, казав я до селян, соціалізацію землі, себто передати володіння землею окремим сільським громадам і скасувати таким чином ваші господарства, ви вже не будете господарями на власній землі".

Ще раз підкреслимо, така аргументація знаходила вплив, бо ґрунтувалась на реаліях тодішнього українського села.

І-й Всеукраїнський селянський з'їзд, який проходив у Києві 28 травня - 2 червня під керівництвом українських есерів, практично одностайно підтримав як саму "автономістську" платформу Центральної Ради, так і принциповий підхід до земельної реформи. Всі угіддя в Україні оголошувались "Українським земельним фондом" - тобто власністю українського народу під завідуванням майбутнього "сейму" автономної України. Правда, це означало відтяжку земельної реформи до досягнення самої автономії. Але в той момент така дсталь не здавалась суттєвою.

На цьому з'їзді було затверджено Статут Української селянської спілки - як єдиного представництва класових інтересів селянства України, окремого від Всеросійської Ради селянських депутатів. Керівні інституції "Спілки" - Всеукраїнська Рада селянських депутатів та ЦК (всього 158 чоловік) в повному складі увійшли до Центральної Ради.

Ідеї Центральної Ради знайшли відгук і в армії. Так, на II-му Всеукраїнському військовому з'їзді, що відбувся в середині червня під егідою Центральної Ради були представлені (за неперевіреними даними) близько 2 млн. українських військовиків. Слідом за першою "українізованою" частиною - полком ім.Б.Хмельницького стихійно формувалися ще декілька.

Формування політичного блоку між національною інтелігенцією, селянством та солдатською масою свідчило про життєздатність українського руху і його перспективність.

На цей рух по своєму "працювали" й супутні фактори: відсутність в уряді системної політики в Україні, криза його впливу, постійна нестабільність в центрі держави, що передавалась на окраїни й породжувала там специфічну реакцію. Якщо ліві елементи "українізму" не задовольнялись прокатетською лінією уряду, відсутністю практичного руху по шляху реформ, то помірковано-консервативний прошарок непокоїла "петроградська анархія", яка постійно загрожувала приходом до влади радикального уряду. "Уже добре видно, що само правительство не може дати ладу цілій державі і цей лад можуть зробити тільки самі народи кожен в своєму краї... Нема чого відкладати на завтра те, що можна зробити сьогодні, бо хто його знає, кому буде належати влада у цій вільній Росії згодом", - говорив один з лідерів Селянської спілки - П.Христюк на Всеукраїнському селянському з'їзді - в унісон умонастроям поміркованого крила.

Непоступливість уряду в "українському питанні" лише підливала масла в цей вогонь критики і "справа", і "зліва". Повідомлення про відхилення "Доповідної записки", а також про заборону О.Керенським II Всеукраїнського військового з'їзду викликали гостру емоційну реакцію. 7 червня київський комісар П.Суковкін телеграфував урядові про "сильне збудження українського населення, яке виражається в безперервних літучих мітингах, які продовжуються з раннього ранку до пізньої ночі". "Український рух набув значної сили", тому "ігнорувати його недопустимо", - вважав глава губернської влади. Навіть якщо цей чиновник дещо й перебільшив - тим не менш кроки Тимчасового уряду справді викликали негативний ефект. Довір'я до нього розтавало, а антиурядові настрої електорату підштовхували провід Центральної Ради до більш активних дій. 3 червня збори делегатів Всеукраїнського селянського з'їзду разом з депутатами Центральної Ради винесли постанову: звернутись до українського народу з закликом до явного

здійснення автономії. звернення доручалось підготувати у формі Універсалу: в такий спосіб підкреслювалась наступність Центральної Ради історичній традиції.

10 червня 1917 року було проголошено цей, без перебільшення, справді історичний документ. Якщо відкинути типові для того часу елементи само-реклами (Рада називала себе "виборним органом українського народу", хоч таким не являлась) та патетичну інтонацію, то суть і значення документу полягає в наступному.

По-перше, справу національного самовизначення українців було переведено в площину практичного здійснення - незалежно від намірів уряду Росії. "Однині самі будемо творити наше життя", - підкреслювалось у документі. Незалежно від того, що сталося пізніше, сам цей заклик, ця ініціатива, звернена до мас, надала могутнього прискорення процесам політичної консолідації українського народу. Чітко вказувалося й навколо коло саме слід об'єднуватись - Центральної Ради.

По-друге, намічався й практичний механізм "автономізації" України: формування місцевого апарату влади з прибічників автономії України, включаючи й перевибори "неукраїнських" органів влади, підпорядкування цього апарату Центральній Раді, встановлення спеціального податку для "своїх" потреб - фінансування видатків Центральної Ради. Після цієї підготовчої роботи передбачалось скликати щось на зразок Установчих зборів України ("представників від усіх народів землі української") затвердити там державний устрій України. І лише на останньому етапі в справу мали включитись Всеросійські Установчі збори - для остаточної санкції вже звершеного факту.

13 червня 1917 року Центральна Рада утворила свій виконавчий орган, який мав практично скеровувати побудову автономії - Генеральний Секретаріат. Фактично його структура та повноваження відповідали урядовим. На чолі його стояв В.Винниченко, решта 8 генеральних секретарів були особами, вже добре відомими в українських колах, - Б.Мартос, С.Петлюра, І.Штепешко, М.Стасюк, С.Єфремов та інші. 5 з них належали до УСДРП. Загалом же, за своїми поглядами ці люди належали до поміркованих соціалістів.

На новий уряд випав безпрецедентний тягар. "О, Господи, яка то страшна тяжка річ відродження національної державності", - записав 11 жовтня в своєму "Щоденнику" сам його глава В.Винниченко. Перш за все, відчувався брак найнеобхіднішого - коштів (генеральні секретарі працювали на громадських началах), приміщень, кадрів - до новостворених секретарств, котрі вміщувались у вмиральні Педагогічного музею, залучались фактично випадкові особи.

Та головні з цих проблем лежали в політичній площині. Масовий вплив Центральної Ради в момент проголошення I Універсалу в усякому разі не

простирався далі селянських губерній Південно-Західного краю. Та й тут залишався слабким у містах. За своїм складом депутатський корпус Центральної Ради залишався далеким від загальнонаціонального представництва. Депутати від Слобожанщини та Півдня в ньому вимірювались одиницями. Та й вибирались вони, звичайно, не за строго правовими канонами, а просто групами тих, хто співчував Центральній Раді.

В складі останньої не були представлені й національні меншини. Сам Універсал вони зустріли або байдуже, або просто вороже. Вельми прохолодну позицію зайняли й російські політичні партії. Тут слухним було б підкреслити дві обставини.

По-перше, в розумінні національно-територіальних реальностей України ці партії фактично слідували стопами царської адміністрації, поділяючи цей регіон на три: Південно-Західний край, Південь та Донбас-Криворіжжя, цей мутант колишньої "Малоросії". Тож, сам термін "Україна" схильні були поширювати лише на перший з них. В решті ж - регіональні об'єднання цих партій схилялись до того, що "українська проблема", мовляв, їх не стосується і саму належність цих районів до України треба ще підтвердити шляхом референдумів. Такі ідеї та пропозиції висловлювались у Катеринославі, Одесі, Херсоні та інших містах. І знаходили підтримку громадськості.

По-друге, українські організації цих партій звіряли свій підхід з "орієнтировками" своїх центральних комітетів у Петрограді. А вона була відома - вирішення національних проблем є прерогативою Всеросійських установчих зборів. В цьому дусі висловлювався, зокрема, III-й з'їзд ПСР у травні 1917 року, а незабаром - і I-й Всеросійський з'їзд Рад у червні. В окремій його резолюції з "українського питання" (запропонованій меншовиком М.Лібером) для України допускалося лише існування тимчасового "підготовчого органу", який готував би "автономізацію". Фактично, такий підхід був недалекою до кадетського.

Такі настанови формували відповідне ставлення до "українства" навіть в організацій цих партій у "Південно-Західному краї", де національний рух виріс у першорядну політичну силу. Так, Київський обласком кадетів, настроений досить співчутливо до Центральної Ради, висловився, все ж проти "самочинного здійснення автономії", хоча й зауважив, що придушувати цей рух так само недопустимо. Полтавський комітет цієї партії заявив, що автономія - це "взагалі питання майбутнього". Обласний з'їзд ПСР Південно-Західного краю в травні обмежився повторенням загальнопартійної позиції: автономії та федерація - справа Установчих зборів. Обласком партії відреагував на I Універсал різкою звинувачувальною заявою.

Дещо гнучкішою виявилась позиція більшовиків. Згідно їхньої стратегії в національному питанні, організації, які діяли в центрі країни мали

підтримувати демократичні вимоги національних рухів - це створювало б видимість опозиції урядові і допомогало завоювати симпатії неросійських народів. Організації ж, котрі працювали в національних районах мали протилежне завдання: агітувати за єдність з "трудящими Росії" і боротись з "націоналістичними тенденціями". В дусі саме таких настанов Київський комітет РСДРП(б) і розцінив I Універсал: "Українська Центральна Рада є установою буржуазною розвиває в своєму "універсалі" буржуазно-націоналістичні устремління, характерні для шовіністів всіх націй". Хоча в цьому ж документі формально підтримувалась сама ідея "широкої автономії України", але це не змінювало загального ставлення до універсалу.

В цьому плані більшовики виявлялись на ділі не такими вже й далекими від решти російських соціалістів (та навіть і лібералів) в Україні. Окремі виключення з цього "правила" (Харківська організація есерів, більшовицькі групи в Полтаві та Кременчуці), на жаль, не змінювали загальної картини.

Оскільки ж російські партії мали явну перевагу в містах, на фронті та деяких сільських районах, Центральна Рада мусила шукати компроміс з цими колами.

Нарешті, не можна було не зважати й на позицію самого Тимчасового уряду. Адже до розриву з ним Центральна Рада не була готова, як і вся Україна. Більшість її депутатів та генеральні секретарі тримались того погляду, що розривання України має йти в ногу, у союзі з "російською демократією". Не бажала загострення ситуації в Україні й сама ця "демократія". I-й Всеросійський з'їзд Рад зобов'язав уряд "увійти в згоду" з Центральною Радою. Готувався наступ на Південно-Західному фронті і в такий момент конфлікт в Україні здавався тим більш небажаним.

В останніх числах червня 1917 року О. Керенський, І. Церетелі та В. Терещенко від імені уряду провели в Києві переговори з керівниками Центральної Ради. В результаті сторони досягли компромісу. Тимчасовий уряд зобов'язався визнати Генеральний Секретаріат "найвищим крайовим органом управління". Склад його мав бути погоджений з Центральною Радою. Крім того, було обіцяно "прихильне ставлення" до проекту нового "національно-політичного статусу" України, що його розробить Рада. В загальній формі міністри погодились і з створенням окремих "українізованих" військових частин.

З свого боку, Центральна Рада зупиняла "самочинне створення автономії" до Всеросійських Установчих зборів і зобов'язувалась поповнити склад своїх депутатів та Генеральний Секретаріат представниками національних меншостей. Про угоду мало бути повідомлено офіційно: у декларації уряду та II-му Універсалі Центральної Ради. Обидва документи з'явились 3 липня 1917 року. Оцінка цих домовленостей навряд чи може бути однозначною. І тоді вона була різною.

Безперечно, що вона засвідчила політичну значимість українського руху очолюваного Центральною Радою. В протилежному разі вона б не стала партнером для переговорів і компромісу. Фактично дістала урядове визнання й сама ідея автономно-крайового устрою України - це стало "маленькою революцією" в російському політичному мисленні: адже до цього в Росії можна було говорити про яку завгодно автономію - польську, фінську, тюркську, однак не українську. І віднині жоден з російських урядів (включаючи й комуністичні) в принципі не заперечував право українського народу на державну організацію. В разі реалізації київського компромісу відкривалась би перспектива мирного демократичного творення цієї організації.

Разом з тим, цей самий компроміс ніс і серйозні проблеми для керівників Центральної Ради. Зобов'язавшись утримуватись від "самочинного створення автономії" вони значною мірою зв'язували руки й собі, і своїм численним прибічникам: бо ж в I-му Універсалі давалась протилежна настанова. Крім того, зобов'язання уряду формулювалось туманно в ряді принципів аспектів і давали привід для довільних тлумачень - це стосується території автономії, обсягу повноважень Генерального Секретаріату та дечого іншого. Не ввійшла в декларацію й сама категорія "автономія України" як об'єкт визнання. Як виявилось - неспроста: проти цього рішуче заперечували кадети. І в цьому зв'язку слід зазначити ще одне: М.Грушевський і його соратники явно недооцінили всю міру залежності есеро-меншовицького крила уряду від кадетського. Останнє під приводом незгоди з "київським компромісом" розв'язало урядову кризу і таки домоглося згодом свого. Після місячних зволікань 1 серпня з роз'ясненням урядової позиції з "українського питання" виступив голова Юридичної комісії кадет Ф.Кокошкін, головний у ПНС авторитет з національної проблематики. Ні словом не обмовившись стосовно автономії України у майбутньому, він дав зрозуміти, що й "на тепер" не слід тішитись ілюзіями: Генеральний Секретаріат ставав лише "органом обласного управління", підзвітним виключно урядові та обмеженим у правах. Так, генеральні секретарі пошт, шляхів сполучення, юстиції, військових справ отримували лише "право пропозиції, а не право правління", тобто фактично не мали реальної влади.

Через три дні, 4 серпня, на світ з'явилась урядова інструкція Генеральному секретаріатові. В неї увійшли основні тези з інтерв'ю Ф.Кокошкіна з "додатком" стосовно меж "області", на яку поширювалась компетенція Генерального Секретаріату: під нею, як і слід було сподіватись, розумілись виключно губернії Південно-Західного краю. Решта ж, найбільш розвинені, - Харківщина, Херсонщина, Таврія та Катеринославщина - залишались під безпосередньою владою Петрограду.

В "українському питанні", можливо, як ні в якому іншому виявились характерні риси кадетської національної політики: слідування цен-

тралістичним, великодержавним російським традиціям, звичка дивитись на "найбагатші області російської державної території" (за висловом В.Нольде) лише як на об'єкт паразитичної експлуатації. Це, а також страхи перед "розпадом держави" переважили в кадетів елементарний реалізм, почуття національного такту. Поглиблюючи конфлікт з українською національною демократією і послаблюючи, тим самим, позиції демократії в цілому, кадети торували шлях більшовикам.

Події в червні-липні 1917 року дали поштовх суперечливим тенденціям в українському національному русі.

Безперечно, що його ріст не припинився: він мав власну логіку, набув поступальної інерції і ніякі компромісні комбінації нездатні були його заблокувати. Після II-го Всеукраїнського з'їзду (в середині червня) та I-го Всеукраїнського робітничого (на початку липня) Центральної Ради поповнили ще близько 230 депутатів - представників "націонал-автономістськи" настроєних верств армії та україномовного робітництва. В липні V сесія Центральної Ради відвела 1/3 депутатських місць "неукраїнським національностям" і вони почали поповнювати її депутатський корпус. Четверо з них увійшли й до Генерального Секретаріату (М.Рафес, М.Міцкевич, І.Зільберфарб та О.Зарубін).

Таким чином, Центральна Рада стала набувати рис національного і територіального представництва і в цьому плані не мала альтернатив у тогочасній Україні. Хоч парламентом вона, ясна річ, не була.

Поступово формувалась інфраструктура її масового впливу, досить потужна і розгалужена. До неї входили як організації політичних партій, що входили до Ради, так і громадські організації. Наймасовішою з них являлась Українська селянська спілка, котра налічувала уже в липні близько 15 тисяч осередків. Особливо густою була їхня мережа в Подільській, Полтавській, Катеринославській та Київській губерніях. "Селоспілка" мала міцне, досвідчене організаторське ядро в середній ланці, а також енергійний і вмільний провід, що в ньому заправляли троє кооператорів: М.Ковалевський, М.Стасюк та А.Степаненко. Координуючи свою роботу з "просвітами" (близько 2 тисяч), ця селянська організація становила основу Центральної Ради.

В армії Центральна Рада діяла в основному через Всеукраїнську Раду військових депутатів та підзвітний їй Український генеральний військовий комітет. Першу очолював солдат С.Березняк, український есер, другий - С.Петлюра. Дочірні "українські ради" створювались в частинах, з'єднаннях і фронтах. Правда, Ради фронтового рівня з'явились тільки в жовтні. В політичному сенсі вони намагались скеровувати стихійні процеси "українізації" війська, які розпочались ще весною. Лише в Києві на початку липня в українських частинах служили близько 50 тисяч чоловік. Виникли вони і

в інших містах: полк ім.Шевченка в Чернігові, ім.Гонти в Умані й т.д. В серпні було українізовано 34-й корпус на Південно-Західному фронті. Він став І-м українським. Командував ним майбутній диктатор України генерал П.Скоропадський.

Проте, ще раз зазначимо, Всеукраїнська Рада військових депутатів та УГВК не управляли цим процесом і мали інші функції - забезпечення суто політичного впливу Центральної Ради в армії та флоті, серед вояків-українців. Кількісні масштаби такого впливу оцінити важко. Можливо, йдеться про 1-1,5 млн.чол. Але те, що він став серйозною політичною величиною - підтверджується всіма наявними джерелами.

З червня запрацювала ще одна організаційна ланка: оргінструкторська комісія Центральної Ради. На чолі її поставили напрочуд талановитого і енергійного організатора - І.Пугача, київського студента, українського есера за партійною належністю. Комплектувалась вона теж в основному зі студентів. Вони заповнили ті "лакуни", які ще залишились вільними від "селоспілок" та "просвіт". Як правило, ці молоді люди, запалені "українською ідеєю", працювали не покладаючи рук: поширювали пресу та листівки, скликали збори, сходи, з'їзди, засновували організації українських партій, чи громадські осередки. Деякі з них - В.Блакитний, В.Коряк, Ю.Зебницький - стали незабаром діячими всеукраїнського масштабу.

Зусиллями Центральної Ради, її місцевих активістів в короткий строк було засновано цілу низку газет, журналів цього політичного напрямку. Серед них, і за рівнем, і за тиражем виділялись газети "Народна воля" (орган Селоспілки), "Робітнича газета" (орган УСДРП), "Нова Рада" (орган соціал-демократів). Незаперечне лідерство у цій "трійці" належало першій з них. Її тираж доходив до 300 тисяч екземплярів. Газету знали по всіх куточках України.

Склалося так, що саме Центральна Рада, її партії, стали фундаторами українськомовної преси, саме вони утвердили українське слово на високому рівні журналістики. Решта ж партій таких видань не мала. Важливо й те, що серед "прорадівських" газет з'явились видання повітового рівня, написані простою розмовною мовою і розраховані на селянського читача. Їх налічувалось близько півтора десятка: "Вільне слово" (Золотоноша), "Народне діло" (Радомисль), "Звенигородська зоря" (Звенигородка), "Воля" (Ольгопіль), "Селянська думка" (Тараща).

Добре організована й консолідована в політичному смислі, ця система продемонструвала досить високу конкурентноздатність, результативність. Впливи Центральної Ради поширювались на нові й нові райони України. Головним чином, звичайно, в селянському середовищі. Ще в червні 1917 року політичну платформу та керівництво Центральної Ради визнали Харківська

та Чернігівська губернські Ради селянських депутатів, на початку серпня - Катеринославська губернська організація Всеросійського селянського союзу, якою керували кооператори брати В. та Є.Строменки. З серпня 1917 року вплив Ради став проникати і в північні та центральні райони Херсонщини. Подібно до сусідньої Катеринославщини, селянські з'їзди кількох повітів цієї південної губернії (Олександрівського, Херсонського, елісаветградського) виступили за приєднання до "України" - всупереч урядовій "Інструкції Генеральному Секретаріату". Це були факти принципового значення, які свідчили про те, що українська нація складається як нація політична.

На осінь 1917 року Центральна Рада стала політичним лідером України. Вона перевершувала своїх конкурентів за популярністю, організованістю, перетворювалась у центр консолідації справді демократичних сил в регіоні.

Однак, чим більше виявлялась її "морально-політична влада", тим гостріше відчувався брак влади політичної, "узаконеної". Це фундаментальне протиріччя - між суспільним визнанням та відсутністю повноцінних прерогатив влади - давало про себе знати буквально на кожному кроці. Надто ж - на фоні загального "поправління" в російській урядовій політиці.

В липні сталися кілька подій, які показали всю непевність становища Центральної Ради. Так, 4-5 липня близько 3 тисяч солдатів-українців, які квартирували під Києвом, в с.Грушках, збунтувались, захопили зброю в українського запасного батальйону і рушили на Київ. Там вони заарештували штаб міліції, комендатуру і розпочали переговори з властями. З документів слідства з'ясувалось, що плани повстанців, які назвали себе полком ім.Полуботька, полягали в захопленні міста, а надалі вони прагнули утвердити владу в Україні лише за Центральною Радою - "щоб вона розпоряджалась як у своїй власній хаті". Однак, такий хід подій не відповідав намаганням самої Ради. Їй довелося закликати солдатів до "національної і громадської дисципліни", - фактично відмежуватися. В той же час урядові війська блокували "полуботьківців", роззброїли й вислали на фронт. 8 вожаків цього бунту, включаючи й голову полкового комітету І.Майстренка, потрапили під арешт.

В ніч з 26 на 27 липня виник ще один гострий інцидент, який набув все-російського розголосу: в момент відправки на фронт І-го Українського полку ім.Б.Хмельницького хтось спровокував перестрілку між його солдатами та кавалеристами-кирасирами. Майже півсотні богданівців було вбито і поранено. На цей раз Мала Рада (постійний виконком Центральної Ради) відреагувала пропозицією вивести з Києва козаків та кирасирів, замінивши їх тут, як скрізь, "частинами, набраними з місцевої людності". Однак, штаб Київського військового округу проігнорував цю ідею.

Обговорення в самій Центральній Раді "Інструкції" уряду показало всю міру політичної і навіть психологічної залежності депутатського корпусу від

політики “російської демекратії”. Після кількадечних дебатів VI сесія, 7 серпня, вирішила все таки подати на затвердження уряду кандидатури Генеральних секретарів. В тому складі, що передбачався Петроградом. Фактично це означало згоду з цим принизливим кадетським документом. А в тій ситуації були можливі й інші варіанти. Вони, до речі, пропонувались більш радикально настроєними депутатами: рішуче відкинути “Інструкцію”, просто проігнорувати її, діючи на власний розсуд. У фракції есерів виникла ще сміливіша ідея: вдатись до всеукраїнського плебісциту з питань державності. Одначе, “ця ідея у фракції й померла”, - писав один з її діячів, поет Г.Михайличенко.

Більшість депутатів погодилась з логікою В.Винниченка: краще щось, ніж нічого. Це була помилка: не отримавши реальної влади і впливу на кризову ситуацію, Генеральний Секретаріат формально ставав співучасником урядової політики і ніс свою частку відповідальності за її наслідки.

Це була справжня драма безсилля: фактично ігнорований “зверху”, столицю, уряд Центральної Ради став піддаватися чимдалі гострішій критиці “знизу”, з боку навіть найстійкіших прибічників Центральної Ради. Про тональність її свідчить хоча б виступ одного з делегатів на українському національному з’їзді Київської губернії (19 серпня): “Вони (генеральні секретарі - авт.) сидять зложивши руки і чекають влади з Петрограду, а не прислухаються до голосу народу. Народ дав владу і він чекає розпоряджень. Як так далі буде, то народ їх зовсім оставить і піде далі своїм шляхом”. Останні слова цього делегата з Радомишля, М.Мандрики, потонули в оплесках. Решта говорили про те ж саме: Центральна Рада повинна не чекати, а негайно брати владу і “встановлювати лад”.

В цій ситуації, об’єктивно справді критичній, стала відчуватись непевність у самих “верхах” Ради. Подав у відставку М.Грушевський, правда її не прийняли. Затим, 13 серпня, тиск з боку фракції українських есерів змусив подати у відставку уряд В.Винниченка. Правда, самі українські есери не могли запропонувати нічого іншого, крім критики Секретаріату за “поступливість Петрограду”. Призначений главою уряду ліберал Д.Дорошенко протримався на цій посаді фактично всього кілька днів і передав свій пост... знову тому ж В.Винниченку. 21 серпня новий кабінет було затверджено.

Ця чехарда на фоні “поправління” російської політики та заколоту в армії, що готувався, лише підкреслювала безпорадність Центральної Ради.

2.3. Центральна Рада в умовах загальнонаціональної кризи

Під час корніловського заколоту Центральна Рада прийняла сторону Тимчасового уряду, хоча її тактика в ці дні була досить стриманою. І в яко-

му разі, - вона не зіграла якоїсь ролі у придушенні заколотників. 30 серпня Мала Рада вирішила увійти в контакт з командуванням Київського військового округу, а заодно поставила перед урядом питання про усунення з посади командувача цього округу полковника С.Обручева. Останній підозрювався в симпатіях до корніловців і до того ж відзначався ворожістю до Центральної Ради. Її представники, а також комітети українських партій на місцях увійшли до коаліційних “ревкомів” та штабів, створених для протидії заколотникам у Києві, Харкові, Катеринославі та інших містах.

Далеко складнішою проблемою став вибір лінії політичної поведінки в нових умовах.

Факти свідчили про те, що настрої стихійного радикалізму дедалі глибше захоплювали навіть ті прошарки населення, серед яких утримувався авторитет Центральної Ради. Якщо, наприклад, ще влітку 1917 року “селоспілки”, інструктори Ради, сільська інтелігенція утримували селян від стихійних бунтів, погромів, то з вересня 1917 року ці явища стали набувати загрозливих масштабів - всупереч агітації Центральної Ради.

На фронтах антивоєнних настроїв захоплювали й тих, хто орієнтувався на Центральну Раду. Її інструктор, що керував роботою Українського з’їзду Південно-Західного фронту (3 жовтня в Бердичеві), резюмував у своїй доповіді: “Усе ставилося в такій плоскості, що воювати надалі неможливо”. Відгомін цього загального настрою знаходимо і в з’їздівській ухвалі, яка вимагала від уряду негайного підписання перемир’я й початку мирних переговорів, а від Центральної Ради - “брати справу закінчення війни до своїх рук, не чекаючи відповіді уряду”. Практично всі делегати різко критикували “угодовську політику революційної демократії”, “не жалуючи” і Раду. На село, а особливо в армійські “українізовані” частини стала проникати більшовицька пропаганда - і знаходила відгук. Так, збори делегатів від полків I Українського корпусу в вересні 1917 року вимагали передати всю владу Радам та Центральній Раді; остання “у революційному контакті з російською революційною владою Рад” має “закріпити мир, землю і волю”. Показово, що більшовиків, яких раніше не дуже шанували, тепер називали “істинними захисниками революції”.

Звернемо увагу на таку характерну деталь: майже всі ухвали різних з’їздів, мітингів трудящих восени 1917 року звернені до Центральної Ради, як до “крайового органу революційної демократії”, який нарешті проведе назрілі перетворення в інтересах мас. Це означало, що трудящі маси ще довіряють Києву, але вбачають у Центральній Раді уряд не тільки і не стільки національний, скільки соціально-реформаторський. І вимагають від нього рішучих дій.

Проте, всупереч цьому, перемога над корніловцями нічого не змінила в побудові влади, точніше в її поділі між Тимчасовим урядом та Генеральним Секретаріатом.

В останніх числах серпня 1917 року губернські та повітові комісари України отримали телеграму управляючого справами МВС Росії І.Церетелі, у якій їх зобов'язували "керуватися вказівками Тимчасового уряду та проводити його політику, не допускаючи ніяких відхилень від неї на користь якихось місцевих чи партійних впливів". Звичайно, таке розуміння проблеми ставило поза рамками влади носія цих самих "місцевих впливів" - Генеральний Секретаріат.

Спливав дорогоцінний час, Україна сповзала в безодню, а центральний уряд не спромігся виконати навіть те, що витікало з "Інструкції" - визначити законом обсяг повноважень свого "обласного органу" та порядок його взаємодії з комісаріатами. Останні, з цієї причини, просто ігнорували вказівки уряду Ради.

Як писав 23 вересня у своїй доповідній записці урядові комісар в справах України П.Стебницький, "місцева адміністрація не вважає для себе обов'язковим погоджувати свої дії з наявністю та видами нового обласного органу управління".

Виходило так, що, втрачаючи, фактично, контроль над ситуацією, уряд не давав змоги його встановити комусь іншому. На практиці це лише посприяло розвалові влади. Так, пропозиція Генерального Секретаріату узаконити селянську міліцію - "вільне козацтво" - для боротьби зі стихійними погромами була 5 жовтня заблокована з'їздом комісарів України. Хоч, анкетування земських управ з цього питання показало, що лише 13 з них виступали "проти", при 147 "за".

Надії на Демократичну Наряду в плані змін національної чи регіональної політики швидко розтали. Послані туди делегати Центральної Ради (М.Шаповал, М.Порш та інші) повернулись з Петрограду ні з чим. М.Шаповал назвав це зібрання "політичним журфіксом".

Залишалось діяти незалежно: через Українські Установчі збори. Принципову ухвалу про їх скликання Мала Рада винесла 11 жовтня 1917 року. Проте, це одразу ж викликало конфлікт всередині Ради, - з меншовиками та російськими есерами, їх телеграми-донеси до столиці, і зрештою - погрози з боку уряду.

Генеральних Секретарів викликали до столиці для пояснень. "Розбитий, безсилий, нікчемний паралітик люто вчепився задубілими централістськими пальцями за "єдинонеділимську" власть і з тупою злістю не пускає", - так влучно оцінив ту ситуацію В.Винниченко у своєму "Щоденнику". Цікаво, що так само розцінював її й опонент В.Винниченка - кадет П.Стебницький, якому за посадою (комісара у справах України) судилось наглядати за Генеральним Секретаріатом і щоденно мати справу з петроградськими міністрами. "Великоруси - централісти за своєю національною сутністю", писав він рік

потому, виявились неспроможні "урозуміти значення фелсративного принципу".

По дорозі до столиці генеральних секретарів застало більшовицьке повстання і Тимчасовий уряд відійшов в історію.

Поставлені в критичне становище радикалізмом мас з одного боку, не поступливістю уряду - з іншого, провідні фракції Центральної Ради (українські есери та соціал-демократи) змушені були обрати досить ризиковану тактику. Не пориваючи з урядом, вони одночасно стали міняти лозунги, риторичку в дусі популярних настроїв мас. Це робилось з популістськими намірами - утримати масову популярність, надто ж тоді, коли країна готувалась до парламентських виборів. 5 вересня Мала Рада ухвалила "Наказ" делегації на Демократичній Нараді, дуже радикальний за змістом. Звертало на себе увагу те, що соціально-економічні положення в цьому документі опинились на передньому плані: конфіскація великих землеволодінь і передача їх в завідування земельних комітетів, встановлення державного контролю над виробництвом та розподілом виробленого, конфіскація військових прибутків, оподаткування великих капіталів та майна і інше. Для закінчення війни пропонувалось негайно звернутись до союзників по Антанті в справі початку мирних переговорів. В суто політичному плані йшлося про розрив "коаліції з буржуазією", "створення однорідно-соціалістичного революційного уряду, відповідального перед демократіями усіх народів Росії", передачу всієї влади на Україні Центральній Раді й т.п.

Передвиборчі платформи УСДРП та УПСР, складені в ті ж дні, практично дублювали названі вище положення. З цими платформами партії й рушили "в бій" за голоси.

Якщо оцінити цю риторичку в порівняльному аспекті, то вона виявилась не так вже й далекою до більшовицької. Та й на місцях, в Радах, групи українських соціалістів в цей час нерідко голосували разом з більшовицькими фракціями - у Київській Раді робітничих та солдатських депутатів, в Радах Катеринослава, Харкова, Одеси, Полтави, Кременчука: противник тоді був спільним.

Однак, те, що для більшовиків витікало з самої їхньої ідеології та програми, для партій Центральної Ради являлось лише маневром - вимушеним і тимчасовим. Чисто суб'єктивно вони, а тим більш партійні лідери, не бажали заходити так далеко "вліво" на практиці.

Саме в цьому й полягав момент ризику: адже масові надії, ілюзії, народжені такою популістською проповіддю могли за певних умов обернутися проти самої Центральної Ради. На жаль, це невдовзі й сталося.

Таким чином, можливість мирного, поступового утвердження автономного устрою України на демократичних засадах не була використана. Не була -

перш за все - з-за консервативної, непоступливої позиції російських урядових кіл. Проте, очевидно, що й самій Центральній Раді забракувало рішучості та енергії, свободи від ілюзорної єдності з "російською демократією". В результаті було змарновано найдорогоцінніше - час. А також - можливість своєчасного блокування кризи на новій основі - перерозподілу влади між Центральним та автономним урядами. Зрештою - обидва втяглися в стихію непередбаченого розвитку й стали його жертвами. Кожен у свій час.

Розділ 3. Проголошення УНР. Україна на початку громадянської війни

3.1. Проголошення Української Народної Республіки. Політичний розкол в УНР

Попри революційному розв'язанню кризи в Росії надало організоване більшовиками повстання в Петрограді 25-26 жовтня 1917 року. Загальне рішення про його проведення партія прийняла ще в липні на своєму VI-му з'їзді. Момент виступу був визначений між 10 та 16 жовтня - ЦК РСДРП(б). Обраний він був досить вдало: авторитет існуючого уряду впав до нуля, а новий, конституційний, ще лиш мали створити Установчі збори, самі не обрані. Повстання було добре організовано, пройшло по суті безкровно і надвечір 26 жовтня столиця перейшла під контроль повсталих.

Під більшовицьким керівництвом пройшов і II Всеросійський з'їзд Рад. Більше 2/3 його делегатів записались до фракції цієї партії. Власне кажучи, повстання саме й приурочувалось до з'їзду, який відкрився теж 25 жовтня і мав "узаконити" насильницьку зміну влади. За два дні він затвердив кілька документів: звернення до трудящих Росії, у якому повідомлялося про передачу всієї влади Радам, декрети про мир, про землю та постанову про організацію влади. Верховенство у цій новій організації мало належати Всеросійському з'їздові Рад і відповідальному перед ним урядові-Раді народних комісарів. Тут же було затверджено й перший склад уряду - виключно з більшовиків (місяцем потому кілька портфелів в ньому отримали й ліві есери). Провідними постами в новому російському керівництві були - сам голова РНК В.Ленін, народний комісар закордонних справ Л.Троцький та комісар в справах національностей Й.Сталін. Досвідчені, вольові і амбіційні, вони цементували більшовицький провід. Решта ж - Г.Ломов, А.Луначарський, В.Мілютін та інші були похідними фігурами.

В цілому, треба підкреслити, що уряд В.Леніна вийшов достатньо міцним, здатним до політичного керівництва та діяльним. Тільки за перших 4 місяці правління він випустив біля 300 декретів, приблизно половина з яких присвячені були проблемам побудови влади, ще близько 70 - економіці, решта - іншим перетворенням, які йшли в руслі більшовицької програми.

Не зайвим, мабуть, буде підкреслити той факт, що лише біля 20 з цих документів, спрямовувались на перетворення соціальної системи і що навіть вони ніяким чином не означали "негайного впровадження соціалізму": більшовицьке керівництво давало собі звіт у тому, що країна не дозріла до такого устрою і об'єктивно прямували до змішаної, багатокладної економіки, реформованої в бік більш справедливого розподілу економічної влади та багатств. Передаючи поміщицькі та інші великі володіння селянам, безкоштовно, вони, однак, не ставили під сумнів приватне селянське господарювання. Впроваджуючи робітничий контроль на підприємствах, вони не заперечували поки-що саме право власників на ці підприємства. Намагаючись впровадити державний облік та контроль товарної маси, вони не відкидали й ролі ринку. Зміни такої політики настали влітку 1918 року в цілком нових умовах.

Покликаний вивести Росію з кризи та війни і "підштовхнути" Європу до загальної революції (ідея демократичного миру без анексій і контрибуцій в Декреті про мир адресувалась всім воюючим народам), більшовицький переворот, однак, викликав цілком протилежні наслідки, принаймні, на перших порах - демонстративне невизнання нового уряду Європою та ескалацію громадянського конфлікту всередині самої країни. Якщо кадети, меншовики та есери добивались усунення РНК від влади під лозунгом "повновластя Установчих зборів", то антибільшовицька опозиція на окраїнах та в національних районах озброювалась гаслами "автономізму", тобто місцевого самоуправління. Причому, тепер ця ініціатива діставала мовчазне або явне схвалення повалених партій Тимчасового уряду. Так, IV-й з'їзд ПСР, наприкінці листопада 1917 року, визнав "неминучість та доцільність центробіжних устремлень" окраїнних територій. Незабаром, в середині грудня, керівництво цієї ж партії повідомило Центральну Раду про свою згоду на "федеративний устрій" Росії.

В обох варіаціях - "парламентській" та "автономістській" - опозиція спрямовувалась на повалення Раднаркму.

Без урахування цієї політичної підкладки годі зрозуміти всю природу "повальної суверенізації" окраїнних регіонів після Жовтня.

В сусідній з Україною Кубані місцева Крайова Рада одразу ж після повстання в Петрограді проголосила свій суверенітет над краєм, посилаючись на право "кубанської козачої нації". Синхронно розвивалися події й на Дону, де вже 25 жовтня військовий круг разом з урядом отамана О.Каледіна не визнали більшовицьку владу та запровадили воєнний стан. Цей режим, як і уряд А.Філімонова Л.Бича на Кубані зверталися до інших автономістських рухів (включаючи й Центральну Раду) за підтримкою у справі заміни петроградської влади. Виступаючи в ніч на 15 листопада перед представниками гро-

мадських організацій Донської області помічник О.Каледіна - генерал М.Богаєвський - прямо заявив про те, що його уряд "готовий взяти на себе тягар загальноросійської влади", але "бажає знати як до цього віднесуться інші обласні організації". Втім, не чекаючи їх відповіді, козачі загони вже на початку листопада 1917 року стали тероризувати робітничі райони Донбасу, підозрювані у "співчутті більшовизму".

Багатьом здавалося спочатку, що Раднарком довго не втримається, зустрівшись з тиском і ззовні, і зсередини країни. Коли страйк, організований профспілкою залізничників (Вікжелем) паралізував сполучення, а ціла група народних комісарів демонстративно вийшла у відставку (В.Ногін, В.Мілютин, О.Риков та інші), щоб спонукати В.Леніна до компромісу з рештою соціалістичних партій, становище Раднаркому було справді критичне.

Однак, більшовицьке керівництво вистояло, справилося з кризою і вже до кінця листопада встановило контроль над центром Росії. А незабаром - стало тиснути противників і на окраїнах. Цей наступ носив політичний характер ("агітація декретами") і лише підкріплювався збройними засобами: масових збройних сил у більшовиків не було, так само як і в противників. До створення власної регулярної армії Раднарком приступив тільки наприкінці лютого 1918 року.

Так чи інакше, а уряд В.Леніна виростав у серйозну силу, що з нею не можна було не рахуватися.

Регіон України неминуче втягувався в це протистояння - в силу своєї об'єктивної ролі в економіці, політиці та воєнного становища.

До нього звертали погляди повалені більшовиками партії, військові місії Антанти, які перебравись до Києва, частина армії. Близько 30 тисяч її офіцерів знайшли тут притулок. Впливи цих кіл на політику в Україні залишались скромними. Однак, сама їхня присутність та шумиха газет правої орієнтації, дозволених Генеральним Секретаріатом - зразка харківського "Русского слова", "Киевлянина" чи "Полтавского дня" - давали привід більшовикам звинувачувати київський уряд у покровительстві контрреволюції.

Розраховувала на Україну й більшовицька сторона. II-й з'їзд Рад проголосив принцип неподільності Радянської влади на всій території Росії. А це значило, що і в Україні влада має бути створена за радянським же принципом та підпорядковуватись Раднаркому. Присутність на цьому з'їзді 128 делегатів з України і голосування більшості з них за владу Рад давало більшовикам привід трактувати проблему саме таким чином.

Звичайно, це був тенденційний, вузькопартійний підхід. Він не враховував тієї елементарної обставини, що в Україні (подібно до ряду інших районів) Ради об'єднували явну меншість населення, а на селі їх майже не було,

за виключенням Харківської та Херсонської губерній. Делегати ж II-го з'їзду і взагалі представляли менше 1/3 Рад. Так що навіть за формальними критеріями радянської системи аж ніяк не могли представляти волю тієї частини населення, яка йшла за Радами. В перспективі курс, взятий РНК, готував загострення політичної ситуації.

Але що це значило для більшовицьких керівників, для яких власна програма являлась безспірною істиною, а співвідношення сил - єдиним поважним критерієм цієї істини?

Перша проба сил на Україні наприкінці жовтня 1917 року для місцевих більшовиків закінчилась невдало. В підтримку "петроградського почину" вони підняли повстання в Луцьку, Вінниці, Києві та деяких інших містах. Найпомітнішим з них став виступ у Києві, що розпочався 29 жовтня. Керував ним спеціально створений військово-революційний комітет у складі кількох вождів Київської організації РСДРП(б) - В.Затонського, А.Іванова, О.Горвіца та інших. Повстанцям бракувало всього, та головне - організації. В.Затонський згодом називав її "великим безладдям". Тим не менш, через 3 дні урядові війська опинились на грані поразки. І тільки 31 жовтня, коли в справу втрутилась Центральна Рада і задіяла свої війська, повстання припинилось. В решті міст, де відмічались спроби повстань, стабільність було відновлено теж силами Центральної Ради.

Такий підсумок обумовлювався явною перевагою Центральної Ради над своїми противниками у всіх відношеннях - організаційному, політичному, воєнному. Навіть за суто формальним критерієм - масовістю організацій - більшовики (близько 50 тисяч членів партії) поступалися російським та українським есерам, йдучи приблизно на одному ж кількісному рівні з меншовиками.

Рівень масової популярності теж свідчив поки-що не на їхню користь. Програвали вони і в організаційному плані, оскільки не мали всеукраїнського політичного центру, альтернативного Центральній Раді. Рівень координації між їхніми регіональними організаціями в Україні дозволяв багати крашого.

Тож закономірно, що ініціативу формування загальноукраїнської влади взяла на себе Центральна Рада. Вже 26 жовтня вона прийняла два важливі рішення - постанову про невизнання більшовицького перевороту та про створення тимчасового органу, який взяв на себе функції управління краєм - Комітету по охороні революції. Наступного дня цей комітет передав свої повноваження Генеральному Секретаріату, а той 31 жовтня підпорядкував собі колишні установи Тимчасового уряду по всій території України, включаючи й губернії, раніше відторгнені "Інструкцією". Одночасно в Генеральному Секретаріаті створювались відомства, необхідні для повноцінного управління - секретарство військових справ, пошт і телеграфів, шляхів спо-

лучення, промисловості й торгівлі та інші. Генеральний секретар в справах національних відносин О.Шульгін отримав ще одну ділянку роботи - міжнародні відносини.

Відбулися й персональні перестановки. Консервативного й інертного П.Савченка-Більського на посту генерального секретаря земельних справ замінив досвідчений і діяльний практик Б.Мартос. Генеральне секретарство праці очолив юрист М.Порш, розумний, досвідчений політик, схильний до центрizmu й компромісних комбінацій. Загалом, за персональним складом кабінет В.Винниченка став досить сильним. Скріплював його "квартет":

В.Винниченко-М.Порш-Б.Мартос-М.Ковалевський (секретар продовольчих справ). Уряд міг спиратися на стабільну підтримку ЦК-тів провідних партій - УСДРП та УПСР, їхніх фракцій у Малій Раді. Чимало важив і авторитет М.Грушевського, який виступав свого типу "патроном-посередником" між Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом.

Внутрішня консолідованість політичного проводу Ради дозволяла їй діяти енергійно, в наступальному ключі. Декілька днів пішли на зондаж ситуації в Україні та центрі Росії.

Нарешті 7 (20 за новим стилем) листопада Центральна Рада видала свій III Універсал. У ньому викладались оцінки тодішньої ситуації і в загальних рисах з'ясовувався напрямок подальшого поступування України.

Слід зазначити, що цей Універсал, подібно до попередніх, не мав правового значення і служив лиш декларацією про наміри. Формування державного устрою України, згідно документу, належало Українським Установчим зборам. Закон про вибори до них Мала Рада схвалила 11 листопада, а самі вибори призначались на 27-29 грудня 1917 року.

Тим не менше, принципові моменти цієї декларації слід відмітити, оскільки вони визначали основу політики Ради.

По-перше, Україна проголошувалась республікою (Українською Народною). Суверенітет УНР простирався на всі українські етнічні землі, крім західних (під Австро-Угорщиною) та тих, які перебували у складі губерній зі змішаним населенням (Холмщина, Курська, Воронежська губернії).

Закладався, отже, принцип соборності національної території. Характерно, що Крим до неї не увійшов - Рада слідувала своєму принципіві.

По-друге, Універсал демонстрував ідеологічну приверженість Центральної Ради принципам демократії та соціального компромісу: одне не можливе без іншого. Так, проголошувалась ідея розподілу великих землеводінь, але - за умови збереження власності на "трудова господарства" і при можливій компенсації великим аграріям за втрачені землі. Про це незабаром заявив сам В.Винниченко на зустрічі з цукрозаводчиками. В промисловості прокламувалось впровадження державного контролю та обмеження трива-

лості робочого дня 8-ма годинами. Але зберігався сам інститут приватної власності. Цілком очевидним було прагнення лідерів Ради знайти рівнодіючу всіх класових устремлінь: в цьому вони вбачали запоруку соціального миру.

І по-третє, УНР не полишала межі російської державної цілості, а прагнула перебудувати її "знизу", на основі вільного федерування різних національних районів. Тим самим, Центральна Рада віддавала данину прагненням російської частини населення України, настроям більшості самих українців, ще не готових до розриву з Росією, та слідувала власним планам стабілізації обстановки в країні шляхом усунення більшовицького уряду. Через 3 дні після оголошення Універсалу М.Грушевський виступив у популярній "Народній волі" зі статтею "Рятуймо російську федерацію". Спікер Ради закликав новостворені уряди на окраїнах Росії разом з "російською громадськістю" утворити новий центральний уряд і таким чином порятувати Росію від розпаду. Ця ідея знайшла потім втілення у спеціальній ноті "правительством новостворених республік", що її розіслав Генеральний Секретаріат в перших числах грудня 1917 року.

Якщо оцінювати нову ініціативу Центральної Ради в історичному контексті, то треба підкреслити, що ідеї автономії та федерації в Україні вже здобули суспільне визнання. Досить сказати, що 7 губернських Рад селянських депутатів України стояли саме на такій платформі. Їх, ці ідеї, підтримували українські військові з'їзди (останній відкрився напередодні більшовицького повстання) тут ці постулати стали вже традиційними. Ми вже не кажемо про національну інтелігенцію - застрільника самого руху. Словом, в політичному плані цей крок давно назрів, якщо не "перезрів".

Проте, сама його форма - проголошення України республікою з необмеженим поки-що суверенітетом, являлась реакцією на повоєнні реалії - розпад традиційної російської державності і прихід до влади більшовиків. До більшовицького перевороту ідея "Української республіки" побутувала лише в документах українських партій - УПСР (з червня 1917 року) та УСДРП (з вересня). На масовому рівні вона вперше зустрічається лише в постанові III-го Всеукраїнського військового з'їзду - уже в дні більшовицького повстання в столиці. В такий спосіб керівництво Центральної Ради звільняло Україну з під юрисдикції Раднаркому.

Реакція в суспільстві на цей Універсал була цілком доброзичливою. Проголошення УНР схвалили практично всі партії, включаючи, до речі, й більшовиків. Правда, вони при цьому оговорювали, що бачать УНР лише радянською за устроєм, підпорядкованою Раднаркому. І з соціальною політикою, солідарною з урядом В.Леніна. З цих позицій вони й критикували конкретні положення III Універсалу.

В перші тижні після опублікування цього акту масовий "рейтинг" Центральної Ради помітно піднявся. Вибори до Всеросійських Установчих зборів

принесли її партіям переконливу перемогу. З 109 депутатів, обраних у 8-ми округах України (крім Подільського), 63 представляли "українські списки" (українські соціалісти разом з Селоспількою), ще 17 - змішані списки українських та російських есерів (на Харківщині та Херсонщині). З додатком депутатів від Поділля, де за "український список" проголосували 78% така розкладка стане ще більш однозначною. У той же час, більшовики здобули тільки 12 мандатів.

В регіональному плані перевага українських партій виявилась абсолютною на Волині, Поділлі, Київщині та Полтавщині - тут за них голосували 2/3 виборців і більше. Відносно - на Чернігівщині та Катеринославщині: відповідно 49,7 та близько 47% голосів. Складнішою виявилась ситуація в Херсонській і Харківській губерніях. Тут симпатії виборців поділялися приблизно порівну між українськими та російськими кандидатами у об'єднаних есерівських списках, що здобули перемогу. Приблизні підрахунки голосів, поданих за "українців", тут дають показник близько 35%.

Програли вони і в Таврії, на Чорноморському флоті та Південно-Західному фронті. Тут пальму першості тримали російські есери.

Слабкими залишались позиції українських партій в великих містах - тут вони зібрали в межах 20-25% голосів. По великому рахунку, за ними йшли лише солдати "українізованих" частин та невелика частина робітників.

Загалом же, українське суспільство ще давало кредит довіря Центральній Раді і визнало її кроки спрямовані на утворення державності.

Однак, обстановка залишалась складною. Заявляла про себе економічна криза, напружена ситуація зберігалась в армії, недобудованою залишалась влада. Більш-менш функціональною вона була тільки в Південно-Західному краї. На Харківщині та Півдні Центральна Рада спиралась не на комісаріати, фактично паралізовані, а на міжпартійні військово-революційні комітети. В них українські партії залишались меншістю. В Херсонському губревкомі, наприклад, лише 11 з 24 учасників цього органу репрезентували УСДРП та УПСР. Решту ж склали російські есери, меншовики та більшовики. Так або приблизно так, виглядала ситуація і в інших таких регіонах: тут проблема влади залишалась відкритою. "В місті існує Румчерод, Українська Рада і наша Рада. Всі з підозрою дивляться один на одного, підраховують сили й готуються до вирішального бою," - так описував стан справ в Одесі один з керівників місцевої Ради робітничих та солдатських депутатів.

Дифузія влади, річ небезпечна й сама по собі, підігрівала крім того сепаратистські, "обласницькі", устремління діячів загальноросійських партій. В Харкові жваво дебатовалась ідея створення окремої Донецько-Криворізької республіки. 24 листопада місцева Рада схвалила цю ідею - з подачі керівника більшовицької фракції Ф.Сергєєва (Артема). Те ж саме дебатовалось у містах

Півдня. 14 листопада лідер Одеської більшовицької організації Д.Рузер публічно заявив, що його партія "обстоює принцип визнання Центральної Ради для всієї України, а не для Херсонської губернії". Те, що подібні заяви й стремління походили в першу чергу від більшовиків, було зрозумілим: вони бажали поставити ці райони під владу Раднаркому, відторгнувши їх від УНР. Але така агітація знаходила співчуття і в решті партій та міського обивателя, наляканого "українізацією".

В такій ситуації від керівництва УНР вимагались швидкі, результативні кроки по консолідації влади й суспільства.

Уже протягом листопада-грудня 1917 року з'явилося кілька важливих правових документів, що мали саме таке призначення: закон про виключне право Центральної Ради видавати закони для УНР, закон про Генеральний суд, закон про прокурорський нагляд в республіці, закон про випуск державних кредитових білетів та інші.

Проте, ключове значення належало не цим ухвалам, заходам, потрібним самі по собі, а розв'язанню "чотирьох проблем" - земельної, створення армії та знаходження ефективних компромісів з більшовицькою опозицією з одного боку, Раднаркомом з іншого.

Розв'язання перших трьох означало б стабілізацію всередині республіки, останньої - стабілізацію її зовнішнього становища, вирішення проблем, спільних для обох урядів - виходу з війни, демобілізації армії, управління фінансовою системою й т.п.

Але саме тут Центральну Раду чекали невдачі.

Невиправдано гальмувалась аграрна реформа. Тимчасові земельні закони підготовлені Генеральним Секретарством земельних справ в листопаді та грудні 1917 року (законопроекти К.Мацієвича та Б.Мартоса) двічі підряд відхилялися сесіями Центральної Ради. Лише після відставки Б.Мартоса з поста генерального секретаря земельних справ та призначення на цю посаду українського есера О.Зарудного, популярного в лівих колах своєї партії, цю справу вдалось довести до кінця і 18 січня 1918 року цей закон нарешті було схвалено. Він вийшов досить радикальним: передбачалось повне скасування приватної власності на землю та її урівняльний розподіл. Але дорогоцінний час було згаяно.

Позицію уряду УНР у цій справі неважко зрозуміти: земельну реформу намагались провести у строго правових рамках, без ексцесів, і при збереженні селянських господарств фермерського типу: на них покладались основні надії на майбутнє. Саме цим пояснювались непопулярні циркуляри Б.Мартоса та його помічника О.Мицюка про недоторканість господарств в 50 десятин землі, недопустимість самочинних захоплень. Однак, при цьому, недостатньо враховувався соціально-політичний бік проблеми. Селянство не

збиралось чекати землю і вже саме стихійно “реформувало” землеволодіння. Під час обговорення VIII сесією Ради земельного закону Б.Мартоса, 15-16 грудня, до Києва надійшло 525 телеграм про погроми на селі. Причому, їх жертвами ставали не лише поміщики, а й ті самі “трудові” господарства, які уряд збирався захистити. Так, на IV-й сесії Харківського губернського земельного комітету, в перших числах грудня, один з делегатів вказав на “протириччя з законопроектом Центральної Ради: з одного боку, вона скасовує приватну власність, з іншого ж визнає її на нетрудові землі до 40 десятин... Оратор вказує, що раніше з великим трудом вдалося умовити селян не чіпати земель до 40 десятин, тепер це вже не здійснимо”. На ділі урядова лінія лише сіяла сумніви в селян щодо справжніх намірів Ради в земельному питанні і давала привід підозрювати її в “захисті поміщиків та куркулів” - про останнє весь час трубила більшовицька опозиція і набирала на цьому очки.

З іншого ж боку, чутки про те, що в Росії “більшовики ділять землю”, підкріплені настирливою пропагандою Декрету про землю, неминуче тягли за собою зміни в політичних настроях селян та солдатської маси.

Це неминуче викликало хитання в армії, включаючи ті її формування, які “українізувались”. До того ж, опозиція уряду в питанні війни та миру теж залишалась двозначною. У офіційних відозвах Генерального Секретаріату та УГВК солдатів, як і раніше, закликали “бути непорушною стелею”, не вказуючи коли і як буде закінчена ненависна війна. З рішення Малої Ради 21 листопада випливало, що провід УНР виступає за “негайний мир”, але в “можливому порозумінню з союзниками”, тобто Антантою. А останнє означало продовження війни: саме на цьому настоювали військові місії Англії та Франції в Києві. Лише 9 грудня урядові УНР було доручено розробити власну “програму миру”. Але пропонувався такий механізм реалізації цієї програми, що перетворював її в пустий звук. Так, для затвердження умов миру передбачалося скликати “з’їзд народів та областей Росії”, а підписувати мир повинен був, на думку Ради, новий російський уряд, створений замість більшовицького. Подібний прожект являв собою не просто фантастику. Він ставив УНР а абсурдне становище. Адже ще 2 грудня 1917 року Радянська Росія підписала перемирний договір з австро-німецьким блоком, збираючись перетворити його в мир. Тож виходило так, що УНР самотужки веде війну, в той час як Росія з неї виходила.

В такій політичній ситуації формувати власну армію ставало річчю проблематичною: втома від війни не знала “національних меж” і всякі апеляції до патріотичного почуття вже були марними.

В той же час, у Центральної Ради не було ні концепції військової політики, ні її законодавчої бази. Тільки 31 грудня з’явилась постанова Малої

Ради про формування волонтерських частин для “боротьби з анархією”. А через кілька днів з’явився “Закон про українську народну армію” (3 січня 1918 року), підготовлений під керівництвом колишнього голови Української Ради Південно-Західного фронту українського есера П.Певного. Обидва акти взаємно доповнювали один одного - “волонтерські частини” повинні були формуватись на основі платного набору, а “Народна армія” - в порядку мобілізації. Ці рішення мали унормувати військову політику УНР, яка до цього являла собою ряд імпульсивних та неефективних рішень за логікою “українізації”. В справі організації армії можна було розраховувати на підтримку та участь “Вільного козацтва”. Питання про це дебатовалося ще в жовтні, на з’їзді цього руху в Чигирині. Однак, надалі урядова увага до нього ослабла. Курені “Вільного козацтва”, вже досить чисельні (близько 90 тисяч чоловік) нерівномірно розташувались по території України, їх організація і склад дозволяли бажати кращого. А до того ж, провідні впливи у ньому захопили консервативні елементи, небажані соціалістичному керівництву республіки. Головну Козачу Раду у жовтні 1917 року очолив поміщик з Полтавщини генерал

П.Скоропадський, що його підозрювали в диктаторських замашках. До 23 січня 1918 року “Вільне козацтво” в УНР не було навіть узаконене, не кажучи вже про зброю та спорядження. Газета “Вільний козак” 15 січня 1918 року вставила у свою “Сміховину” (колонку гумору) показовий пасаж: “Козак - це людина, яка оборонить рідний край од занепаду, але у нього поки-що є тільки шапка з червоним верхом, а нема коня, рушниці, шаблюки і охоти до праці”. Замітимо, що це писалось напередодні наступу більшовиків на Київ і в момент, коли вся Київщина горіла в полум’ї селянських бунтів.

Залишалось, отже, розраховувати на частини колишньої російської армії.

Згідно наказів Генерального Секретаріату військових справ від 6 та 23 листопада 1917 року саме на їх основі мали бути збудовані збройні сили республіки. Обидва фронти, що прикривали Україну (Південно-Західний та Румунський) зливались в один - Український. Його командуючий генерал С.Щербачов підпорядковувався київському урядові. Військові частини підлягали обов’язковій “українізації”. Покликана зберегти армію для потреб республіки, ця скороспіла акція її практично “добила”. Непродумана з усіх точок зору, вона спровокувала лише нову хвилю дезертирства. В грудні 1917 року - січні 1918 року військове відомство Ради завалили телеграми командуючих частинами та з’єднаннями з одним і тим же “плачем”: армія тікала з позицій. Ось одна з них, від командира 32-го корпусу: “Йде повний розвал корпусу. З корпусу масово тікають не лише росіяни, а й українці”.

Крім того, до існуючого вже в армії політичного поділу прибавився ще один поділ - за мовно-етнічною ознакою. За відсутністю самого інституту

громадянства УНР, новоспечені “національні частини” комплектувались за єдино доступним критерієм - мовним. Солдатам, які вже три роки просиділи поруч в окопах важко було збагнути - кому і навіщо потрібні були ці “перетряски”? Там, де “попрацювали” більшовицькі та лівоесерівські агітатори, частини повертали зброю проти українського уряду.

Новоутвореним “українізованим” формуванням, загальна чисельність яких сягнула серйозної величини (близько 400 тисяч чоловік), бракувало організації, дисципліни. Як правило, вони були вже “вражені” більшовицькою пропагандою, котра нерідко велась всередині таких частин. За деякими оцінками, в них діяло близько 3 тисяч більшовиків. І в усякому разі, на них годі було розраховувати при серйозному конфлікті з більшовицьким урядом: побутувало переконання, що Центральна Рада - це “та ж Радянська влада, тільки українська”.

В ситуації нестійкості та невизначеності тим більшої ваги набувала проблема компромісу з Раднаркомом та його прихильниками в Україні.

Обидва політичні табори - партії Центральної Ради та більшовиків розділяли різні політико-ідеологічні підходи: схильність першої до парламентської демократії та суверенітету вступала в протиріччя з прагненням більшовиків побудувати владу за радянським зразком та підпорядкувати її урядові власної партії. Більшовики не відкидали ідею федерації, але - федерації з Росією радянською.

Стремління до соціального компромісу, властиве Центральній Раді, суперечило тактиці “швидких і радикальних реформ”, спираючись на класову владу, яку проводили більшовики.

Суттєве значення мало й те, що обидві сили спирались на різні соціальні прошарки. Центральна Рада - в основному на власницькі прошарки українського селянства та інтелігенцію. Більшовики - на міські пролетаризовані верстви, в цілому байдужі до національної проблеми. “Основна пролетаризована маса просто не розуміла, причому тут національне питання, навіщо здалась якась Україна,” - так характеризував настрої свого електорату тодішній секретар Київського комітету РСДРП(б)

В.Затонський. Правда, в своєму ставленні до української національної проблеми більшовики не у всьому були однастайні. Частина їх трималась того погляду, що національний рух - явище об'єктивне, а не видумка “націоналістів” і що партія мусить враховувати його в своїй платформі і навіть організаційній побудові. 30 листопада 1917 року Київський комітет РСДРП(б) випустив відозву, у якій закликав до створення “власної” української більшовицької партії, зв'язаної з РСДРП(б) тільки федеративними узами. Як виявилось, за цією ініціативою стояли керівні діячі Київської організації (В.Затонський, І.Кулик та інші). Однак, вона швидко знайшла

підтримку і в інших партійних колах - у керівників Полтавської організації - В.Шахрая, С.Мазлаха, Г.Лапчинського, в Одесі, Донбасі, армії. В перспективі ця тенденція могла б привести до чогось на зразок “більшовицької партії з українським обличчям”. Однак, вона зустріла спротив як з боку багатьох партійних активістів в самій Україні, так і з боку ЦК РСДРП(б). Тому - перервалась.

Залишаючись же лише регіональним філіалом РСДРП(б), українським більшовикам важко було розраховувати на спільну мову з Центральною Радою. Самі вони ставали заложниками політики свого керівництва. Зокрема, принципове рішення Раднаркому про розрив з Центральною Радою, прийняте десь наприкінці листопада, застало їх зненацька, цілком не підготовленими.

Словом, існували цілий ряд принципових розбіжностей та протиріч, які обумовлювали протистояння між Центральною Радою та більшовицькою опозицією. Однак, в поясненні того, що сталось пізніше, ніяким чином не можна не враховувати й специфічні риси тодішньої політичної культури та кон'юнктури - ідеологічну “закомплексованість” обох сторін, максималізм групових амбіцій, відсутність нормального політичного контакту та брак достовірної інформації про наміри сторін, ситуацію в цілому. Все це постійно призводило до помилок в оцінці обстановки, ролі у ній противника та своєї власної.

Так, більшовики постійно звинувачували Центральну Раду у посібництві донському урядові О.Каледіна, маючи на увазі головним чином той факт, що козачі частини з фронту вільно пропускалися на Дон через Україну, а військам Раднаркому відмовляли у тому ж самому. Однак, як видно з протоколів засідань Генерального Секретаріату, в уряді не було симпатиків О.Каледіна. Інша річ, що уряд вважав військовий конфлікт з козаками небезпечним і не виправданим: адже вважалось, що Донська область мала такі ж самі права на самовизначення як і Україна.

В свою чергу, діячі Центральної Ради були не праві, приписуючи більшовикам наміри збройного захоплення влади в Україні за “петроградським зразком”. В дійсності ж, таких планів просто не існувало. Сама ідея повстання проти Центральної Ради знаходила симпатиків головним чином у більшовицьких організаціях Харкова та деяких районів Донбасу і пов'язувалась з політикою відриву цих районів від України. Решта ж більшовицьких організацій віддавала перевагу мирним політичним методам боротьби з Радою і без ентузіазму зустріла оголошення Раднаркомом війни Центральній Раді.

Звинувачення Центральної Ради в “буржуазності” та “буржуазній класовій політиці”, що його пред'являли більшовики, було тенденційним і несправедливим. Воно ігнорувало вже той факт, що представники мастих

класів становили не більше 1/20 частини Центральної Ради. Не входили до неї й партії з виразною “буржуазною” орієнтацією - кадети та Українська хліборобсько-демократична партія. І вже ніяк не можна було обійти той факт, що саме з народної “плебейської” основи Центральної Ради весь час походили реформаторські імпульси.

Але так само помилялася й Центральна Рада, недооцінюючи впливи й можливості своїх суперників, співзвучність їхніх гасел інтересам трудящих. Якщо стосовно Раднаркому у Києві високомірно заявляли, що “в центрі уряду не існує”, а є, мовляв, одна анархія, то більшовизи трактувався як “слабенька течія”, що незабаром щезне. Легка перемога над більшовиками на виборах до Всеросійських Установчих зборів кружила голову багатьом київським політикам. Незабаром по виборах, В. Винниченко, П. Христюк, Д. Ісаєвич, М. Стасюк та інші поважні діячі виступили з самовпевненими заявами, що їх суть зводилась до одного: більшовизм в Україні не має авторитету, “щез, розвіявся”. При цьому, не брались до уваги як тенденції зростання популярності цієї партії, так і те, що ідеологія, настрої, солідарні з більшовицькими, пробивали собі дорогу серед електорату Центр.

Ради, її партій. Так, на III-му з’їзді партії українських есерів, що відкрився наприкінці листопада 1917 року, спостерігачі з газети “Народна воля” відмітили характерний факт: більшість промовців виступили з заявами “мітингового більшовицького характеру”. В основній резолюції з’їзду відмічалася “криза впливу Центральної Ради”, що виникла внаслідок її захоплення “національною стороною революції” “на шкоду соціальної”. Делегати зажадали негайного початку соціально-економічних реформ на користь трудящих, перевиборів самого складу Ради, попередивши, що в разі невиконання цього провід УНР загубить підтримку “трудової демократії”. Незабаром по з’їзду, в Центральній Раді на платформі цих постанов сформувалась потужна ліва опозиція, яка добивалась “зміни курсу” в УНР.

А між тим, це був з’їзд єдиної в Раді масової партії. І провідної серед депутатів - вона контролювала 380 мандатів з 820 усіх на той час. І до цього “голосу перестороги” не можна було не прислухатись.

Таким чином, нашарування підозр, упередженості, помилок з обох боків немалою мірою уготували Україні трагедію громадянського протистояння, що перейшло в збройне.

До кінця листопада 1917 року боротьба між обома силами в УНР зберігала відносно мирний характер. Більшовицька опозиція вела наступальну критику Центральної Ради, зробивши вістря своєї тактики ідею перевиборів Центральної Ради на Всеукраїнському з’їзді Рад. Ця ідея, певно, спочатку з’явилась у керівників Київської більшовицької організації - В. Затонського, О. Горвіца, Є. Бош та, Я. Гамарника. 4 листопада вона дістала

публічне схвалення на спільних зборах київських Рад робітничих, солдатських депутатів разом з делегатами профспілок, фабзавкомів та військових частин. Незабаром її підхопили вожаки Полтавської організації РСДРП(б) - В. Шахрай, Є. Козюра, Г. Лапчинський та Я. Дробніс, - провівши її через Полтавську Раду. Потім вона дістала прописку в інших Радах - Одеській, Катеринославській, Миколаєвській та деяких інших.

Зовні здавалося, що ця ідея не являє нічого особливого: адже сама Центральна Рада заявляла, що вона “така сама Рада, як і інші, тільки українська”. Однак, “підкладка” цієї ідеї містила перспективу політичного загострення: адже більшовики скликали делегатів лише від Рад робітничих та солдатських депутатів, що діяли в містах, - де вплив більшовиків та інших лівих течій був найвищим, а Центральної Ради - найслабшим. Тож склад делегатів Всеукраїнського з’їзду в Києві міг дати перевагу противникам київського уряду.

А поки-що всі 35 більшовицьких газет та їхні численні агітатори вели звинувачувальну кампанію проти своїх візаві, ловлячи їх - і не без успіху - на протиріччях між популістськими заявами та реальною політикою.

Ентузіазм більшовицької опозиції підсилювався підтримкою з боку Раднаркому, а також тенденціями падіння популярності Центральної Ради, досить відчутними вже наприкінці листопада 1917 року, хоча й не переважуючими: більшість політично активного населення ще йшла за авторами III Універсалу.

Водночас, слід замітити, що ця кампанія носила підкреслено мирний характер. Показово, що коли дехто з членів Київського комітету РСДРП(б) запропонував ввести до Києва 2-й гвардійський корпус Південно-Західного фронту для захисту з’їзду Рад - цей корпус перебував під більшовицьким впливом - більшість членів комітету категорично відхилила цю ідею, не бажаючи марного кровопролиття.

Протилежна сторона розцінила цю кампанію і сам з’їзд Рад як намагання захопити владу.

У 20-х числах листопада 1917 року, ЦК Селоспілки та Всеукраїнської Ради військових депутатів несподівано віддали термінові розпорядження на місяць - негайно обирати й надсилати до Києва якомога численніші делегації на з’їзд, що скликається більшовиками. Механізм спрацював, і в перших числах грудня в столиці з’явилися величезні юрби селян та солдатів - всього близько 2 тисяч чоловік. Правосильність їхніх мандатів була часто сумнівною, багато хто з них навіть не знав, куди й навіщо його послали. Той же факт, що лідери “Спілки” та Ради військових депутатів навіть не узгоджували свої дії з оргкомітетом по скликанню з’їзду, свідчив лише про одне: прагнення зірвати з’їзд силою, точніш - “задавити числом”.

Заодно, уряд В.Винниченка вдався до запобіжних заходів “силового” плану. 30 листопада з Києва були вислані “більшовизовані” частини гарнізону. Надійні “українізовані” формування були послані й туди, де відмічалась активність Рад та більшовицьких організацій - в прифронтову смугу, деякі міста - Полтаву, Конотоп, Остер, Ананьїв та інші. Одночасно, 30 листопада, на місця пішло звернення Генерального Секретаріату, яке давало підстави підозрювати його у намірах силою розв’язати спір з Радами. У ньому підкреслювалося, зокрема, що в політичній системі УНР є місце лише для таких органів, які утворені на підставі загального й рівного виборчого права, а не “груп людей, вибраних неправильно і випадково” - це виразний кивок на адресу Рад. Тим же, хто збирався силою протидіяти демократичному ладові було дано зрозуміти, що уряд “так само силою буде подавляти в корні” подібні замаху.

Формально логічна, подібна тактика була однак не досить гнучкою і продуманою тактично: Ради в містах являли серйозну силу і не рахуватися з ними було справою ризикованою. Погрози ж і репресії лише нагнітали напругу і наближували збройний конфлікт.

В такій ситуації в політичну боротьбу в Україні активно втрутилась третя сторона, яка до цього підтримувала своїх прибічників лише приховано - Раднарком.

24 та 25 листопада “проурядові” петроградські газети надрукували два документи, які давали сигнал до дій більшовицькій периферії і вносили свою лепту в український конфлікт - текст розмови Л.Троцького по телеграфному проводу зі Ставкою головнокомандування діючою армією та ще один такий текст- розмови між Й.Сталіним з одного боку, генеральним секретарем праці М.Поршем та членом Київського комітету РСДРП(б) С.Бакинським з іншого. Якщо Й.Сталін недвозначно дав зрозуміти, що утворення Радянської влади Всеукраїнським з’їздом Рад (“звичайно з Центральною Радою”) “не допускає ніяких поступок”, то Л.Троцький стверджував намагання РНК не допустити “українізації” фронтів та передислокації українських частин на Батьківщину. 29 листопада В.Ленін та Л.Троцький направили секретну телеграму Верховному головнокомандуючому діючою армією М.Криленку з розпорядженням про припинення “українізації”. Це розпорядження увінчала директива самого М.Криленка - не виконувати накази Генерального Секретаріату і готуватись до відсічі його силам.

Таким чином, на 4 грудня, коли в Києві зібрався Всеукраїнський з’їзд Рад, ґрунт для відкритого конфлікту вже визрів. На самому з’їзді цей конфлікт перейшов у відкриту стадію.

Почалося з того, що 2-тисячна маса прибічників Центральної Ради, керована лідерами Селоспільки М.Стасюком та А.Степаненком, силоміць захо-

пила президію з’їзду, піддавши шельмуванню невелику більшовицьку делегацію. Емоції цієї маси ще більш розпалились, коли було виголошено “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради”, написаний В.Леніним та Л.Троцьким. Рада звинувачувалась по трьох пунктах: вона сприяє каледінцям, оскільки пропускає козачі частини на Дон, роззброює радянські частини і розвалює фронт “українізацією”. Складений у войовничо-викривальних тонах, документ погрожував війною в разі “незадовільної відповіді” протягом 48 годин.

Покликаний розвінчати Центральну Раду і дати козирі в руки більшовиків, цей ультиматум, навпаки, зіграв на руку їх противникам. Делегати, глибоко ображені в почуттях, розпалені патетичними промовами В.Винниченка, С.Петлюри та М.Грушевського, схвалили все, що запропонувала президія з’їзду: Центральну Раду не переобирати, висловити їй повне довір’я. Ультиматум було розцінено як “замах на права українського народу” й відкинуто.

Звучали промови з погрозами “дати відсіч” народним комісарам. Емоційна атмосфера з’їзду, на жаль, не залишила місця тверезому аналізу ситуації в Україні, самокритиці, пошукам можливого порозуміння з опонентами-більшовиками, тим залишалось піти зі з’їзду.

Пікантність ситуації полягала в тому, що делегати-більшовики навіть не знали про таке рішення свого керівництва й не мали до ультиматуму персонального відношення. З протоколів Обласного з’їзду РСДРП(б) Південно-Західного краю, що відбувся в Києві 3-5 грудня, добре видно, що частина делегатів, застукана зненацька, включаючи й таких авторитетних діячів як В.Затонський, В.Шахрай, І.Фарбман, Г.Лапчинський, О.Олександров, не погоджувалась з ультиматумом, вважаючи його безтактним, несвоєчасним кроком, кроком до “війни майже з усім українським народом”. В.Затонський вважав його “результатом неправильної інформації” про стан справ в Україні. Але тим не менше, мотиви політичної спорідненості, солідарності з Раднаркомом, а також відверта обструкція з боку Центральної Ради взяли своє.

Було прийнято рішення про розрив з київським урядом.

Біля півсотні делегатів київського з’їзду, які разом представляли 36 Рад Південно-Західного краю та Півдня України, переїхали до Харкова і об’єднавшись там зі з’їздом Рад Донецько-Криворізького басейну, оголосили себе Всеукраїнським з’їздом Рад. За два дні, 11-12 грудня 1917 року, це зібрання прийняло ряд принципових постанов: про скасування влади Центральної Ради та її законодавства, про оголошення України республікою Рад. Особливо ж підкреслювали політичний вибір з’їзду дві ухвали: про оголошення УНР частиною Російської федерації (що тягло за собою звернення за допомогою до РНК), а також про поширення декретів ленінського уряду на Україну.

Інструментом втілення такої лінії став альтернативний Центральній Раді уряд - Центральний виконавчий комітет Рад України (ЦИКУК), головою якого став маловідомий український соціал-демократ В.Медведев, 31-річний електрик з Харкова. Втім, він служив ширмою для справжніх господарів цього органу - більшовиків. Урядові функції належали Народному Секретаріатові з 10 членів. 9 з них були відомими діячами більшовицьких організацій - Є.Бош, Є.Лугановський, В.Затонський, В.Шахрай та інші.

В усіх відношеннях цей уряд був цілковитим сателітом петроградського. В політичному - бо безпосередньо підлягав директивам ЦК РСДРП(б) та РНК. В воєнному - бо не мав аж до січня 1918 року жодної власної частини, а основу його формувань склали інтернаціоналістські загони з Росії. Характерно, що їхній командувач В.Антонов-Овсієнко ставився відверто зневажливо до харківського уряду. В економічному - бо не мав ні господарського апарату, ні грошей. Авторитет Народного Секретаріату спочатку був настільки низьким навіть серед більшовиків, що Харківська Рада не дала йому приміщення.

Тим не менш, харківський з'їзд мав недругорядне політичне значення. Він поклав початок відкритому політичному розколу України. Крім того, його рішення проклали дорогу прямому втручанням Раднаркомом в політичну боротьбу в Україні - під політичним прикриттям харківського уряду. Те й інше незабаром призвело до повного краху державотворчого процесу в Україні.

3.2. Війна між Раднаркомом та Центральною Радою. Розпад УНР

Політичний розрив, який стався на початку грудня 1917 року, не відразу перейшов у збройну стадію. З обох боків висувались компромісні пропозиції, пропонувалось посередництво. З боку Центральної Ради роль посередника взяв на себе Ревком при Петроградській Українській Раді. І вже 7 грудня Раднарком отримав від нього пропозиції Генерального Секретаріату щодо "мирного поладження спору": невтручання ленінського уряду у внутрішні справи УНР, "українізація" війська та невтручання Верховного головнокомандування в справі Українського фронту, урегулювання фінансових спорів.

З іншого боку, Раднарком не міг ігнорувати позицію партії лівих есерів, яка стала партнером по урядовій коаліції наприкінці листопада. Ліві ж есери в усякому разі не бажали розв'язання війни. Як тому, що вважали конфлікт з Центральною Радою штучним, так і тому, що в разі успіху у цій війні новий уряд України сформував би більшовики, а не їхня партія. Тому керівництво ПЛСР обстоювало іншу політичну комбінацію - зміни уряду В.Винниченка новим кабінетом - у складі українських та російських лівих есерів. Так, від

народних комісарів - лівих есерів (Камкова, Кареліна, Алгасова) нитка політичного зв'язку потяглася до Харківської організації лівих есерів, а від неї - до лівої опозиції в Центральній Раді, основу якої склали харків'яни й полтавчани - О.Северо-Одоєвський, Г.Михайличенко, В.Качинський, А.Заливчий та інші.

Війна аж ніяк не вписувалась у цей сценарій перевороту "зсередини Ради", оскільки призвела б до спалаху шовіністичних настроїв в Україні і посилювала вплив у Центральній Раді правих елементів. Тому вже 7 грудня ліві есери від імені II-го Всеросійського селянського з'їзду вступили в контакт з Генеральним Секретаріатом і направили до Києва свою делегацію для вироблення умов компромісу.

Зважаючи на ці політичні реалії та складну військову обстановку на Півдні, де треба було перш за все "приборкати" каледінців, більшовицьке керівництво проводило досить двозначну лінію - не оголошуючи офіційно війну Центральній Раді, воно ухилялося й від мирних переговорів, висувачи не зовсім зрозумілі попередні умови. "Угода з Радою можлива за умови категоричної заяви Ради про її готовність негайно відмовитися від якої б то не було підтримки каледінського заклоту та контрреволюційної змови кадетської буржуазії", - говорилося зокрема у відповіді РНК та пропозиції київського уряду.

Зважаючи харківський уряд "справжнім урядом трудящих України", Раднарком водночас вів "гру" і з Генеральним Секретаріатом. 30 грудня 1917 року глава делегації Радянської Росії на переговорах з австро-німецьким блоком у Бресті Л.Троцький заявив, що київський уряд заслуговує визнання як "законний в Україні".

Подібна політична поведінка Раднаркомом певною мірою дезорієнтувала Центральну Раду, живлячи в неї ілюзії щодо можливості мирного розв'язання спору. "Раніше треба запитати Совіта Народних Комісарів чи воює він, чи ні, тільки тоді можна зважитися на такі рішучі засоби боротьби," - відповідав В.Винниченко на пропозиції тих урядовців, які вважали, що час розпочинати війну з Петроградським урядом.

В той же час, де-факто ця війна вже велась і без формального оголошення. Сама присутність в Україні 30-тисячного "інтернаціоналістського" угруповання В.Антонова-Овсієнка служила для більшовиків обнадійливим сигналом до дій. Контролюючи харківський район, червоногвардійські загони розпочали планомірне витіснення військових сил Центральної Ради з Лівобережної України. 29 грудня загін В.Єгорова зайняв Катеринослав, спираючись на підтримку місцевої більшовицької організації. Незабаром цей лівобережний "радянський пояс" став плацдармом розгортання наступальних дій у всіх напрямках.

Вирішальні події у цій “неоголошеній війні” розпочалися у січні 1918 року. Обидві сторони володіли незначними збройними силами. З боку більшовиків це були приблизно 40-тисячні загони робітничої Червоної гвардії, зосереджені в основному на Півдні, погано навчені й організовані. На Лівобережжі у них діяли “інтернаціоналістські” загони з Росії, а також робітничі формування створені на швидкоруч в Харкові. В січні 1918 року до них приєднався 1-й полк Червоного козацтва, який виник на базі двох батальйонів запасного піхотного полку Центральної Ради. В правобережній Україні більшовики мали лише мізерні сили - близько 13 тисяч солдатів фронтових частин, об'єднаних в кілька “революційних армій”. Всього набралось близько 70 тисяч чоловік - цифра мізерна навіть чисто формально. Рівень боєздатності та координації дій між цими різнорідними формуваннями теж дозволяв бажати кращого. Присутність серед них балтійських матросів-анархістів служила свого типу “символом” цього воїнства.

Центральна Рада мала формальну перевагу. В “українізованих” формуваннях дослідники налічують близько 400 тисяч чоловік. Однак, мав рацію новий генеральний секретар військових справ М.Порш, коли говорив, що в Україні “ніякої армії немає”. Боєздатність цих частин була низькою, в них поширювались нейтралістські настрої. Більшість солдатів не розуміла смислу конфлікту з Раднаркомом і не бажала з ним воювати. Навіть у найкращому з'єднанні Центральної Ради - 1-му Українському корпусі – ситуація вже на 11 січня 1918 року виглядала малоробнадійливою. “З докладу з місць виявилось, що в частинах до цього часу зосталось дуже мало людей, організації в частинах немає, в деяких частинах козаки мало довіряють старшині, а старшина взагалі мало працює на користь козакам,” - констатувалось на з'їзді делегатів цього корпусу та Генеральної Козачої Ради в Білій Церкві.

Тому протиробство між обома силами зберігало політичний характер і лише підкріплювалось збройними засобами. Перевага поступово переходила на бік більшовиків.

По-перше, вони взяли до своїх рук керівництво Радами найбільших міст, цих центрів самоорганізації всякого суспільства. В їхніх руках опинились засоби зв'язку, залізниці.

По-друге, їхня пропаганда носила наступальний характер. Протиставляючи сміливі декрети Раднаркому не досить визначеній політиці Центральної Ради, вони добивались потрібного психологічного ефекту.

І по-третє, млява й нерішуча лінія Генерального Секретаріату в соціально-економічній сфері дезорієнтувала визначальну опору Центральної Ради - селянство і “українізовані” частини. Останні або проголошували нейтралітет, або й взагалі переходили на бік противника - як полк ім.Орлика в Катеринославі, полки ім.Сагайдачного, ім.Шевченка, ім.Дорошенка - на

Лівобережжі, курені “Вільного козацтва” у Одесі, Миколаєві та Херсоні. Так, при перевиборах Миколаївської Ради робітничих та солдатських депутатів в середині січня 1918 року половина “гайдамаків” проголосували за більшовиків. На всьому шляху з Харкова до Києва єдиний більш-менш серйозний бій більшовикам було дано лише під Ст.Крути (5 січня), та й то - силами Студентського куреня.

Селянство залишилось осторонь цього конфлікту. Це разом взяте, й дало успіх більшовицькій стороні.

6 січня 1918 року червоногвардійські загони М.Муравйова зайняли Полтаву. Майже одночасно, Мінський інтернаціональний загін латиша Р.Берзіна взяв Чернігів та Ніжин. Цими ж силами, при підтримці полку Червоного козацтва та повсталих робітників заводу “Арсенал” 26 січня 1918 року було захоплено Київ. Столиця УНР двічі пережила терор - спочатку Чорноморського Кошу

С.Петлюри, який придушував робітників-повстанців, а незабаром - червоногвардійців М.Муравйова, які вишукували серед міщан “петлюрівців” та “контрреволюційне офіцерство”.

Протягом січня 1918 року “революційні армії”, створені більшовиками в районі дислокації VII, VIII та Особливої армій Південно-Західного фронту, розбили і розсіяли війська Центральної Ради в правобережних губерніях. На початку лютого 1918 року тут у розпорядженні київського уряду залишилось не більше 2 тисяч солдатів, які поки-що контролювали невеличкий окрась прифронтової Волині в районі Рівного-Луцька-Ковеля. На тутешніх залізницях курсував і поїзд з урядом.

На Півдні місцеві більшовики справились в основному власними силами, знайшовши спільну мову з лівими есерами і “розпропагувавши” гайдамаків та “українізовані” команди кораблів Чорноморського флоту. 17 січня нова влада була встановлена в Херсоні - простим розпорядженням губвиконкому Рад. 22 січня “радянським” став Миколаїв, після 2-годинних сутичок з гайдамаками. І лише в Одесі сили, вірні Центральній Раді, зуміли 3 дні чинити опір, досить хаотичний і неорганізований. 22 січня в місті встановилась влада Рад.

Слід підкреслити, що до цих процесів зовсім не можна застосувати поняття “встановлення Радянської влади”. Точніше було б говорити про встановлення “багатовладдя”, або про розпад державної влади як певної цілісності.

Єдина можливість формування загальноукраїнської влади на законних і демократичних підвалинах - через Українські Установчі збори - не була використана. Вибори до них проходили в січні 1918 року фактично уже в умовах громадянської війни і за низької явки виборців. У Харківській та

Таврійській губерніях ці вибори взагалі були скасовані радянськими властями, в решті ж проголосувало менше 1/3 зареєстрованих виборців. Ті ж 168 депутатів, які були все ж обрані, так і не зібрались: скликати їх було нікому.

Номинальна влада зосередилась таким чином у місцевих виконкомів Рад. Однак, їм бракувало авторитету, зв'язків з сільською периферією: там господарями становища залишалися ще земства, селянські спілки, загони "Вільного козацтва" або інші випадкові утворення.

Нерідко ігнорувалися вони й командирами червоногвардійських загонів, що множило конфлікти та дезорганізацію. В Полтаві, наприклад, з розпорядження М.Муравйова було запроваджено контрибуцію на "імущі класи", а коли виконком Ради запротестував, деякі його діячі потрапили під арешт.

Всередині Рад постійно давали про себе знати тертя між більшовиками та лівими есерами. Так, лівосерівська частина Київської Ради зажадала негайного припинення терору, контрибуцій і тому подібних явищ. А Харківська губерньська Рада селянських депутатів, керована цими ж силами, рішуче виступила проти більшовицьких планів відторгнення Харківщини від України. За такої ситуації проводити єдину, збалансовану політику ставало річчю проблематичною.

Крім того, новалення Центральної Ради призвело до фактичного поділу політичного простору України між кількома урядами. Крім самої Ради, відтісненої на захід Волині, діяв Народний Секретаріат, чия влада формально простиралась на решту районів Південно-Західного краю.

Обидва уряди ігнорувались Раднаркомом Донецько-Криворізької республіки, створеної 30 січня 1918 року та Чорноморської республіки з столицею в Одесі, Таврійською й Донською республіками, що до їх складу теж входили українські території на Півдні та Південному Сході.

Обласництво українських більшовиків, ігнорування національного принципу значною їх частиною, постали у всій своїй наготі. Незважаючи на політичну спорідненість їхні "республіки" фактично не контактували одна з одною. А їхні уряди, в свою чергу, ігнорувались Надзвичайним Комісаром РНК в "справах району України" Г.Орджонікідзе. Зрештою цей хаос дійшов до того, що став непокоїти й керівництво Раднаркому.

Між тим, Україна не вийшла зі стану війни з австро-німецьким блоком. Хоч фронт і розвалився, а політичний розбрат перекреслював всяку можливість протистояння ворожим арміям. В цій ситуації проблема миру стала набувати доленосного значення.

3.3. Брестський мир. Окупація України Німеччиною та Австрією

Сама по собі проблема виходу з війни назріла об'єктивно: ні українські, ні російські солдати не бажали більше воювати. Політизація армії і антивоєнна пропаганда більшовиків вконець розвалили армію.

Разом з тим, ця проблема з самого початку була обтяжена побічними, партійно-політичними розрахунками.

Для більшовиків їхня "програма миру" служила засобом "підштовхування" революції у решті воюючих держав: становище скрізь було напруженим, народи втомились від війни, скрізь наростали антиурядові настрої. Тож, ідея проведення негайних переговорів для підписання "демократичного миру, без анексій і контрибуцій, на основі самовизначення народів", зформульована в Декреті про мир, мала стати іскрою до революційного вибуху в Європі. Ця сама "необхідність викликати міжнародну революцію", про яку В.Ленін говорив на VII з'їзді партії більшовиків в березні 1918 року, зумовлювала на перших порах і тактику ведення мирних переговорів, якої дотримувалась делегація Раднаркому в Бресті. Вони розпочались 22 грудня 1917 року. Йшлося про те, щоб максимально використати ці переговори для пропаганди і підписати мир в разі ультиматуму австро-німецької сторони. В протилежному разі - в разі підписання сепаратного миру - ленінський уряд чекали серйозні проблеми - повний розрив з Антантою і наростання опозиції всередині країни: адже односторонні поступки Німеччині та Австрії ставали б неминучими, як і негативна реакція громадськості. Включаючи, до речі, й власну партію. У ній сформувалась впливова течія "лівих комуністів", які прагнули вести "революційну війну" будь-що і вважали мир з "імперіалістами" відступництвом від партійних принципів. Власне, це так і було.

То ж легко пояснити той факт, що на позиціях цієї течії опинились не тільки провідні партійні організації - Петроградська й Московська, - а й авторитетні партійні лідери М.Бухарін, Ф.Дзержинський, Г.Ломов, В.Урицький та інші. Отже, виникали сумніви щодо схвалення сепаратного миру самою правлячою партією.

Пропагандистський ефект більшовицької "програми миру" справді відбувся. Недарма ж Норвезька соціал-демократична партія в листопаді 1917 року внесла в Комітет по нобелівських преміях пропозицію про присудження такої премії В.Леніну: він, мовляв, єдиний, хто робить конкретні кроки для припинення війни. Однак, цей ефект став далеким від очікуваного. Ситуація в Європі контролювалась існуючими урядами, а вони не збирались приставати до максим більшовицької програми: адже вони, на їх думку, обезцінювали понесені втрати: воювати три роки для того, щоб залишитись ні з чим? "Європейська революція запізнилась народитися," - констатував В.Ленін.

Радянська Росія опинялась, таким чином, одним на один з австро-німецьким блоком, без влади і без армії. А в такому разі тактика радянської делегації на переговорах у Бресті містила величезний ризик: уряди Четвертого блоку в любий момент могли припинити переговори і розпочати наступ,

що призвів би до окупації величезних територій - стільки, скільки могли контролювати фізично армії цих держав.

Стосовно останньої позиція Четверного блоку змінювалась. У проєкті умов миру, що його вручив 15 грудня глава німецької делегації Р.Кюльман, фігурували Польща, Литва, Латвія та частина Естонії. В німецькому ультиматумі від 5 січня 1918 року до них додалися ще й Північна Естонія та Західна Білорусія. Затримка ж позитивної відповіді з боку народних комісарів лише провокувала нові претензії австро-німецького блоку.

З свого ж боку, Центральна Рада аж до початку грудня 1917 року відкидала саму ідею сепаратного миру. По-перше, УНР не являлась незалежною державою, не була самостійним суб'єктом міжнародного права, а отже й не могла самотужки провадити мирні переговори. Залишалось брати участь у переговорному процесі або разом з більшовиками, що відкидалось, або в складі нового небільшовицького уряду Росії, якого не існувало. По-друге, сепаратний мир означав би розрив з російськими антибільшовицькими колами та Антантою. А це вважалось небажаним більшістю діячів Малої Ради та Генерального Секретаріату, включаючи й О.Шульгіна, главу української дипломатії, переконаного "антантофіла". Виходячи з таких міркувань, Центральна Рада і глава її делегації в Бресті - М.Любинський обмежувались тільки роллю спостерігачів.

Ставлення керівництва Ради до сепаратного миру стало змінюватися в другій половині грудня 1917 року, в міру наростання кризи в Україні. Виникла альтернативна концепція, в центрі якої постали дві ідеї - проголошення незалежності УНР і самостійне від Росії підписання мирного договору. Таким шляхом уряд Центральної Ради діставав би визнання з боку австро-німецького блоку, війна з Раднаркомом трактувалась би як війна двох держав - Росії та України і можна було б сподіватись на міжнародну підтримку у цій війні. Ці ідеї "пропитували" перш за все керівники українських есерів - М.Ковалевський, М.Шаповал, П.Христюк, В.Голубович. Однак, не чужі їм були й окремі лідери УСДРП - М.Порш, М.Ткаченко, І.Мазепа.

26 грудня на засіданні уряду М.Шаповал та М.Ковалевський поставили питання "ребром". "Нам треба обов'язково заключити мир з німцями. Для цього найкращий вихід в сучасних умовах - проголосити незалежність. Оголошення можна зробити в чисто діловій формі, без Універсалу і дати відповідні директиви нашій мирній делегації," - говорив М.Ковалевський. Однак, і в той момент деякі урядовці, включаючи й В.Винниченка не наважувались на остільки радикальний крок. Адже більшість тодішніх українців навіть психологічно не були готові до відокремлення від Росії та ще й під егідою австро-німецького блоку, що з ним воювали три попередні роки. "Нас будуть звинувачувати в зраді, що ми заключили мир з германськими імперіалістами, з якими не хотіли миритися більшовики," - зауважував глава уряду.

Цей крок було зроблено тільки в 10-х числах січня 1918 року, коли перспектива повного політичного фіаско вже стала реальною, а розгон більшовиками Всеросійських Установчих зборів 6 січня 1918 року перекреслив всякі надії на "законне" усунення Раднаркому від влади.

11 січня 1918 року Центральна Рада оголосила свій IV Універсал. Україна ставала незалежною державою.

Слід зазначити, що правового значення цей документ не мав, як і три попередні. Він засвідчив лише політичні наміри Малої Ради, котра прийняла цей акт.

Суспільна реакція на нього була неоднозначною навіть у столиці. А в провінції, дезорганізованій війною, про нього взнали з запізненням. Скільки-небудь помітного впливу на політичні настрої населення IV Універсал не мав.

Проте, він потіг за собою далекосяжні наслідки.

13 січня 1918 року замість уряду В.Винниченка було поставлено новий кабінет. Новий і за назвою - Рада Народних міністрів, - і за складом. Очолив його В.Голубович, інженер з Одеси, член ЦК українських есерів. Ядро уряду склали лідери правого крила та "центру" УПСР - М.Ковалевський, П.Христюк, О.Жуковський, Н.Григорієв та інші. Це були прибічники "непримирної війни з більшовиками", з опорою на Четверний союз. Делегація в Бресті (на чолі її став О.Севрюк, член ЦК УПСР) отримала директиви щодо негайного підписання миру. Якщо вірити пізнішим спогадам О.Севрюка, Мала Рада доручила навіть самотужки ратифікувати цей мир, якщо вона сама буде "не в стані цього зробити".

Документи делегації Центральної Ради в Бресті, які опубліковані ще на початку 30-х років (до речі, чому не тепер?), так і ті, що зберігаються в архівах, показують приниженість її становища і всю моральну неприглядність "брестського торжища". Обидві сторони поспішали, щоб поставити російську делегацію вже перед звершеним фактом. З 31 січня по 9 лютого, коли договір було підписано, відбувалося по 3-4 засідання в день.

Підготовлений з такою гарячкою документ, відповідав австро-німецьким інтересам. Припинявся стан війни між Центральною Радою та Четверним Союзом. Німеччина добилась від української сторони таких поступок, яких вона навіть не сподівалась від Росії. "Ми знаємо, що ви цього не приймете," - говорив Р.Кюльман Л.Троцькому. Зокрема, стосовно України залишалися в силі вигідні німецьким промисловцям російсько-німецькі торгові договори 1894 та 1904 років, пільговий митний тариф 1903 року, знімалися обмеження на ввіз-вивіз продукції з України та в Україну, транзитні перевезення центральних держав по українській території звільнялись від мита. Україна зобов'язалась поставити великі партії продовольства та

промислової сировини. Словом, німецький блок отримав повну свободу дій в Україні і можливості ліквідувати дефіцит продовольства та сировини, що виник внаслідок морської блокади Антанти.

Українська ж сторона отримала визнання суверенітету УНР та обіцянки військової допомоги з боку Четверного Союзу. Якщо економічні поступки в Брестському договорі створювали стимули такої допомоги, то наступні рішення Ради народних міністрів дали цьому привід. 12 лютого цей уряд висловився “за введення німців”, а наступного дня вирішив направити офіційну ноту урядові Німеччини з таким проханням. Таким чином, “другий рейх” та імперія Габсбургів дістали рідкісну можливість оформити майбутню окупацію України як “дружню допомогу її урядові”. І з лихвою її реалізували.

Радянська історична наука справедливо піддавала нищівній критиці всі ці рішення. Дійсно, вони диктувались логікою самозбереження режиму Центральної Ради і явно розходились з загальнонаціональними інтересами. Наслідки таких рішень провід Центральної Ради не прорахував і навіть не намагався цього зробити. Адже, збережена в такий спосіб “українська держава”, не могла розраховувати на авторитет ні в світі, ні у власного народу, вимушеного розплачуватись за амбіції М.Грушевського, В.Голубовича та т.п.

Однак, при цьому треба враховувати, що ці діячі керувались логікою громадянської війни, розпочатої не ними, а більшовиками. А крім того, незбаром з усією ясністю виявилось, що й більшовики мислять в аналогічних категоріях. У відповідь на ультиматум Німеччини та Австрії глава Радянської делегації Л.Троцький 10 лютого 1918 року виголосив свою знамениту заяву: Росія анексіоністський мир не підписує, війну припиняє, а армію демобілізує. Швидке просування австро-німецьких військ в глибину Росії, яке розпочалося 15 лютого, змусило уряд В.Леніна вже 3 березня 1918 року підписати відверто капітулянтський мир, віддавши переможцям величезну територію в 780 тисяч кв.км та 56-ма мільйонами населення. Включаючи й Україну. Цей договір теж диктувався інтересами збереження Радянської влади в центрі колишньої імперії, тобто інтересами збереження більшовицького режиму.

Керуючись логікою свого керівництва, більшовики України підтримали подібні рішення. II-й Всеукраїнський з'їзд Рад, наспіх зібраний в Катеринославі 18 березня 1918 року, проголосив формальну незалежність Радянської України від Росії (згідно договору від 3 березня 1918 року), а обраний ним новий ЦВК Ради України 20 березня 1918 року схвалив і сам Брестський договір “свого” уряду: 52-ма більшовицькими голосами проти 47 лівоесерівських. Характерна така деталь: п.2 цієї постанови виражав згоду і з тим договором, що його підписала Центральна Рада, за умови “повного невтручання Німеччини та Австрії у внутрішнє життя України”. Це, по суті значило, що більшовики погоджувались з ущемленням національних

інтересів України в обмін на якісь політичні гарантії для себе. І в цьому відношенні були як дві каплі води схожими на уряд В.Голубовича.

Про оборону ж Радянської влади від інтервентів годі було думати все-рйоз. 450-тисячному угрупованню Німеччини та Австрії, яке просувалося в глибину України, радянські “республіки”, разом взяті, могли протиставити лише близько 25 тисяч багнетів.

Населення, втомлене війною, безвладдям і політично дезорієнтоване поставилось до окупації індиферентно.

Інтервенти наступали, практично не зустрічаючи опору. Лише подекуди, в районі Миколаєва, Херсону та в Донбасі, стались більш-менш серйозні бої.

На кінець квітня 1918 року окупація України була практично завершена. Вона завершила й цілий відрізок української історії, розпочатий Лютневою революцією.

Цей відрізок продемонстрував об'єктивну незрілість українського суспільства - як і Росії в цілому - до плідного демократичного розвитку. Внутрішня напруга в суспільстві, стан його політичної культури не дозволили утримати країну в режимі нормального мирного розвитку. З іншого боку, незформованість української нації як політичної, слабкість тенденцій національної консолідації стримували формування української державності.

Наскільки незрілим було тодішнє суспільство, настільки ж незрілою виявилась і його політична еліта, легалізована після лютого 1917 року. Розірвана на шматки численними перегородами - класовими, ідеологічними, національними, вона не змогла навіть домовитись між собою про загальнонаціональні пріоритети, відповідні інтересам більшості. І виявилась далекою від того, щоб здійснити результативні антикризові заходи. Її стараннями країна була ввергнута в хаос і стала зрештою жертвою окупації австро-німецького блоку.

Досвід розвінчав всю ілюзорність надій на “російську демократію” - кадетську, меншовицько-есерівську, більшовицьку. Не скидаючи з рахунку помилки Центральної Ради, слід все ж підкреслити, що саме на російських політичних колах лежить головна відповідальність і за кризу, і за зрив державотворчого процесу в Україні. Спочатку паралізований Тимчасовим урядом, він був зірваний Раднаркомом, його політикою “радянізації” України, розкольніцької і за намірами, і за наслідками. Неминучою реакцією на цю політику став IV Універсал і апеляції української національної демократії до Четверного блоку. В тому, що висока патріотична ідея національного суверенітету стала прикриттям окупації полягає вся трагедія українських державницьких змагань та тому відрізу.

1917 рік став справді роком втрачених можливостей.

ГЛАВА II КРАХ НАЦОНАЛ-ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ ТА ПОЛІТИКИ УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Розділ I. Гетьманщина та Директорія УНР: крах "націонал-державницької" ідеї

1.1. Економічне становище України в 1918 році. На початку 1919 року

На кінець квітня 1918 року німецькі частини вийшли на лінію: Сураж - Унець - Стародуб - Новгород-Сіверський - Глухів - Рівська - Суджа - Бєлєхінно - Куп'янськ. Незабаром, в травні 1918 року, Україна та Німеччина з одного боку, Росія - з іншого, вважали цю лінію як демаркаційну. До листопада 1918 року її можна умовно вважати державним кордоном України на Сході та Південному Сході.

На півдні зона окупації включала Крим, західну частину Війська Донського з Ростовом та Таганрогом, Західне Передкавказзя з Новоросійськом. Згідно австро-німецькій міжурядовій угоді, ця вся територія поділялась таким чином, що під контроль Німеччини відходила Волинь, Київщина, Чернігівщина, Полтавська та Харківська губернії, Крим. Решта контролювалась Австро-Угорщиною. Вугільні та гірничорудні райони мали управлятися та експлуатуватися спільно, те ж саме стосувалося й портових міст - Маріуполя та Миколаєва.

Північна роль в Четвертому союзі належала Німеччині. Саме вона, тому, взяла під свій контроль залізницю, ліс та риболовлю продуктів, що вважалося дуже важливим австрійцям.

В функціональному плані режим окупації спирався на масовану військово-поліцейську силу. В німецькій зоні це - приблизно 350 тисяч баєнетів під командуванням генерал-фельдмаршала

Г. Гайкнера. В австрійській зоні - 150-тисячна Східна Армія під командуванням генерала Е.Бем-Ермоля; в згодом - А.Кравце. Командування цих частин тісно взаємодіяло з комендатурами в містах та на залізницях.

Органічним елементом окупаційного режиму вважалась система політичного нагляду, яка замкнулась на "трибні" посли Німеччини й Австрії в Києві (барон А.Мумм та граф А.Форган) та на штабу німецьких окупаційних сил - генерал Г.Гренер. "Трибка" штурмувала над імперськими господарськими організаціями, що діяли в Україні, на безпосереднім керівництвом імперського господарського бюро при німецькій делегації на Україні. Контори цієї "суперфірми", як правило тісно пов'язані з воєнним начальством та місцевими капіталістами, діяли майже повсюдно.

Всупереч замислам уряду Центральної Ради, якої підписував брестський договір, австро-німецька окупація значно ускладнила геополітичне становище української державності і в усьому разі - утрудняла сам процес її становлення.

По-перше, уже той факт, що Україна силоміць була введена в устабову систему зв'язків, неминує породжувати численні проблеми: економічні, політичні і навіть психологічні. Так, внаслідок розриву експортно-імпортних зв'язків з Росією, українська промисловість втратила традиційні ринки збуту, джерела постачання мінних та комплексуючих, а населення відчувало дефіцит край необхідних товарів, які раніше звозились з Півночі - тасу, сиршків, вугтя, одягу та інше.

Та якщо ці дефіцити все ж можна було "пережити" та подолати, то значно важче було подолати психологічний дискомфорт та інерцію "проросійських" настроїв в якості нових політичних умов. Новопостала "незалежність" та "германофільство" знівчили противників наслідок серед впливової раніше російської культурної та політичної еліти, офіцера, міщан, робітників. Поволоки, що фракції російських есерів та меншовиків голосували в Малій Раді як проти IV Універсалу, так і проти ратифікації Брестського договору (7 березня). За цим, звичайно, крились настрої їхнього електорату. Так, в Луцьку існував гурток з місцевих чиновників та інтелігентів російського походження, який вважав українську державу "штучно створеною". Подібні настрої побутували й серед селян і "жовтників" сумним результатом окупації. Серед делегатів II Всеукраїнського селянського з'їзду, що зібралися в Києві 10 травня 1918 року, спостережачі відмічали "сильне гадання до Росії". Подібні настрої виростали в серйозну політичну проблему.

По-друге, перехід України під контроль Четвертого блоку, відбивав "антиукраїнські" стереотипи в правлячих колах Антанти та різних політичних угрупованнях Росії. Преса держав Антанти, її високоставлені діячі третирували Українську Державу як австро-німецьку ширму. Таке розуміння злочину милою живилося й зневажливими висловлюваннями деякого з діячів Німеччини. Так, генерал М.Ліффман, учасник брестських перемовин, заявив, що Україна - "справа його рук", а "створив" її він її саме для підписання сепаратного миру. Інший високоставлений урядовець військового міністр Ерихбергер називав Україну, поруч з Литвою та ослабленою Польщею, "форпостами німецького впливу на Сході". Важко сказати, наскільки серйозно сприймали лідери Антанти цю самовпевнену оцінку, але факт залишається фактом - українську державність там не сприймали серйозно. Так, українському послу в Яссах офіційними представниками Антанти було заявлено неможливість (на початку листопада 1918 року): "Україна не

мала ніколи своєї історії, національної окремішності. Вона створена німцями". Трохи пізніше, викладаючи спільну точку зору Англії й Франції на Версальській мирній конференції, англійський міністр зовнішніх справ лорд А.Бальфур підкреслював, що "ніякого схвалення іст. незалежної української держави мирна конференція ніколи не завдала. Наявна інформація (показує) відсутність більшості елементів для створення такої держави". В знаменитих "14 пунктах" президента США В.Вільсона, в яких викладались американське бачення устрою нової Європи, Україні навіть не згадані серед народів, які мають право на самовизначення; таким правом наділявся лише "російський народ". Його частинною американський уряд вважав і українців.

З іншого боку, Українська держава не виникала і Росією, як "червоною" так і "білою". Так, керівництво більшовиків і Раднарком РРФСР стояв на тій точці зору, що калюгація України від Росії - явище тимчасове й штучно вимушене насильям з боку австро-німецького альянсу. В національно-національному ж плані немає підстав для визнання окремішності України. Дещо пізніше, на VIII му Сїзді Російської Комуністичної партії (більшовиків) у березні 1919 року В.Ленін проголосив на тому, що "національний рух в Україні не пустив коренів глибоко". Звідси витікала ставлення до української держави як до чомусь штучного, ефемерного. Якщо Україні радянська розійшовалась, за словами Й.Сталіна, "як гра в республіку та уряд", то Україна "центральнорадіальська" - як прикриття окупантів і не більше. Н.Махно, якого в червні 1918 року удостоїли зустрічей з головою ВЦВК Рад Росії Я.Свердловим та головою Раднаркому В.Лениним, підмітив, що для його високопоставлених співбесідників Україна залишалась тільки "Півднем Росії". Зобов'язавшись по Брестському договору підписати мирний договір з Україною як окремим суб'єктом міжнародного права, керівництво Радянської Росії всіляко затягувало переговорний процес. Рухомавшись у травні 1918 року, переговори за 4 місяці принесли жалюгідний результат: лише перемирний договір (від 12 червня 1918 року). "Затягування Московського делегацією мирних переговорів всякими крутістьми було очевидним," - вгадує професор С.Пелухін, керівник української делегації. Його російські партнери - Д.Мануйльський та Х.Риксовський весь час висували штучні претензії - то щодо компенсації за втрачену "російську власність", то щодо кордонів, намагаючись "вирокіти" Донбас. То вважали відмінним питання про легітимність самої Української Держави - вони, мовляв, створена не правомним шляхом. Хоч з цієї точки зору РРФСР мала такі ж права на існування. В середній жовтня, коли стало ясно, що Німеччина програв війну на Заході, радянська делегація вдалі прийняла переговори. Правова ж невизначеність власновідносин між Українською Державою та урядом РРФСР підлетувала останньому повтору виступити на Україні.

В протилежному ж напрямі - "білій Росії" - Брестський договір Центральної Ради і її IV Універсал - викликали лише приступ доготи і реваншистських настроїв. Саме "українізм" разом з більшовицями в цьому середовищі зупинувалося в шкідливій поразці та розвалі Росії. Відомий діяч Української партії соціалістів-федералістів-О.Саліковський, що в лютому в 1918 році побував у Москві, зустріч серед ліберальних кіл "долю й ненависть до України та українців". Там іррамі заявили "Ми будемо вимушені знову завоювати її (Україну) - але, бо вона нам потрібна". Українську незалежність не хотіли бачити висказати ні меншовики, ні есери, ні тим більш кадети, за винятком хіба що П.Мілюкова та небагатьох його прибічників в самій Україні. ці вважали, що Україна "небілоросійська" - крок до "вдродження російської державності", всія реч, "небільшовицької". Проте, подібний підхід, теж досить обмежений, категорично відкидавсь рештою кадетський вождя, які влітку 1918 року зібрались в Катеринодарі під "дахом" Добровольчої армії А.Денікіна: М.Вінгера, В.Степанова, М.Астрова, О.Нератова та інших. У виступованій ними спеціальній записці "боротьба проти самостійності України" розглядалась як одна з головних завдань, що йшли в руслі "відновлення російської державності". Тим більш властивим був такий підхід для самого командування Добровольчої армії - атже ідея "єдиної нещасливої Росії" служила головним ідейним стимулом "білого руху", тим, що скріплювало доєдинни цей строкатий конгломерат офіцера, інтелігенції, бізнесмени, консервативних дворян-аграріїв та козацтва Дону й Кубані. "Збереження російської державності ввалясь символом віри генерала Алексєєва, моїм та всієї добровольської армії. Символом ортодоксальним, що не допускані ні сумнівів, ні хитлив, ні компромісів. Ідея неможливості зв'язати свою долю з насаджувачами більшовицтву та творцями Брест-Литовського миру була безспірною в наших очах не тільки з моральних устремлень, але й з мотивів державної доцільності", - писав іглом сам А.Денікін.

Нестача сил, а також сам факт австро-німецької окупації поки-що зв'язували руки "обом Росіям" - як "білій", так і "червоній". Проте, обидві мали прибічників в Україні і так чи інакше впливали на перебіг подій в регіоні.

З Катеринодари конспірації "підпалки" тяглись до численної антирадянської еміграції в Росії, яка окрім в українських містах і міста тут свої організації типу "Советівання членів Законодавельних палат" барона В.Меллера-Закомельського, створеного ним у жовтні, "Совета государственного объединення", а також "Национального союза" М.Федорова та С.Повгородцева, майбутніх "зататних" ідеологів Добровольської Армії А.Денікіна.

Проте, якщо задати швидко нечисленні "літарні" організації мали до мажоритарний вплив на життя, то цього не скажеш про Комуністичну партію (більшовиків) України, що утворилась на І-му з'їзді в Москві у липні 1918 року. Партія створювалася як "автономна" в місцевих питаннях" частина "єдиної Російської Комуністичної партії", підпорядкована з'юзам із ЦК РКП(б). Своєю головною задачею на початковий момент вона вважала не що інше як "революційне об'єднання України з Росією на началах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки". Цікаво, що і проєкту резолюції з'їзду "Україна та Росія" лише в останній момент, з тактичних міркувань, викреслили фразу: "Україна - частина Росії". Тобто і та геополітично та ідейно орієнтовано, і за організаційною побудовою КП(б)У по суті являлась інструментом російської комуністичної політики в Україні. В такій якості українські комуністи могли повсякчасно розраховувати на всебічну підтримку Москви. Так, з 5 мільярд. бюджету РКП(б) за листопада 1918 року 4 млн. направлялось саме на потреби повстанської діяльності в Україні. Проте, було б помилковим ілюзувати потенціал і шанси КП(б)У лише з цієї обставини. Комуністи мали досить важливіше: популярний "антибуржуазний" імідж, радикальну соціальну програму, вимоги остаточно ж радикальних змін в системі влади ("Вся влада Радям"), прозрілий масам тактику збройної боротьби. Мали вони й досвідчені організаторське ядро. Досить сказати, що й секретар ЦК КП(б)У Г.П'ятаков, і його соратники в партійному проводі - А.Бубінюк, Ш.Груман, Л.Курчівський, Е.Квірінг, Л.Тарський та інші - мали "долготерпеливі" стаж успішної роботи і могли "змагатися" зі всякою опрашкою.

Люди волею неперевірені в політичних битвах, звиклі до дисципліни, вони висловлювали впевненість того суворого часу. Під стількім був й функціонерів обласної ланки - М.Майорня, П.Славяно, А.Гіліський, Д.Лебідь і т.д. 8 з 15 членів ЦК КП(б)У теж постійно працювали в Україні.

Словом, партія мала все необхідне для того, щоб паролити повний Вже на жовтень 1918 року її нелегальна мережа зростає вдвоє і була добре організована. Бастіоном партії залишається Донбас, а її ядро, як і раніше, складали робітники. Проте, і не було новим явищем - пішли в партію й селян-повстанці. Восени 1918 року саме вони утворювали більшість місцевих організацій - 321 з 529. Правда, це поповнення не завжди розбиралося в тонкощад партійної ідеології та програми і навряд чи може бути зараховане до "ортодоксальних комуністів". Навіть місцевим керівництвом воно (деякі мержньо) розцінювалось як "повстанський елемент". Проте, сама присутність цього "елементу" свідчила про початок "вкорінення" КП(б)У у українській трудовій масі, а значить - і про її потенціал на майбутнє. Оскільки ж ця партія переплакала решту й за споєм організованості, слід визнати, що в її особі ви-

муністичній умові Росії з'являється потужний "політичний таран" державних режимів в Україні. Вже влітку 1918 року, "присутність" комуністів на українській політичній арені почувається повсюдно.

В умовах несприхovanого протagonізму з боку Антанги та Росії і її агентурони в самій Україні, для Української держави автоматично виростала політична шна її союзі з Німеччиною та Австрією. Однак, реальна політика цих держав скоріше гальмувала процес реальності утвердження державності в Україні, ніж сприяла йому. Якщо в Західній Україні уряд Австрії не зробив нічого для надання автономії цьому краю, як це передбачалось Брестським протоколом, то в Україні Східній економічна лінія австро-німецького блоку, сприявала на підриє саміє структур української державності, її авторитету серед населення. Ця політика переслідувала насамперед цілі масованого виводу якомога більшої кількості сировини та продовольства - для чого було фактично заблоковано товаробіг України з її сусідами. На майбутнє плануалось ліквідувати українського ринку, підпорядкувати української індустрії і штучне створення сильної заборгованості Україні центральним державам. В такий спосіб Україна могла б бути "переорієнтована" в систему цих держав.

В своїх визначальних моментах така лінія очевидно суперечила пріоритетам державотворення в Україні.

Бо, по-перше, зобов'язання щодо товарних поставок і самі по собі являлись серйозний тягар для зруйнованої української економіки. Згідно домовленості з урядом УНР на початку квітня 1918 року республіка повинна була поставити близько 60 млн. пудів хліба та фуражу, 2750 тис. пудів рогатої худоби. 21 квітня 1918 року була підписана й угода про поставки великих партій металосировини, сортового лісу й т.д. Цей товаропотік носив односторонній характер і не компенсувався зустрічними поставками з Німеччини та Австрії.

По-друге, під тиском союзників і взятих щодо них зобов'язань, українські уряди змушені були тією чи іншою мірою коригувати свою соціально-економічну політику: запровадити суворі конфіскаційні заходи, ліквідувати виробництво аграрної продукції в великих господарствах (а селяни її важко було "вигнати"), лібералізувати експорт та т.п. Так, вже наприкінці березня 1918 року уряд УНР ввів продрозкладку, тобто примусову здачу сільськогосподарських виборів зверх "харчової норми" (23-25 фунтів мукки), за так званими "твердими цінами", тобто адміністративно встановленими. Порубашківів чеків штрафів. Те продовольства, що було захоплене раніше в містах, вивозилось взагалі безплатно. За решту ж - приймались не "живі гроші", а кредитні оркери. Міністри не паскали ілюзій щодо популярності такої акції. Тож на ретпорядження "комісії по відчуженню" поступили збройні частини.

Водночас здійснювалась земельна реформа, хоча земельний закон від 18 січня 1918 року офіційно її не скасовувався, але термін його впровадження так само не оголошувався, а повільно готувалися зміни її до самоти законодавства - в плані поступок "мішним" селянським господарствам та поміщикам до цього сприяла окупаційна адміністрація.

Наприкінці квітня 1918 року закон від 18 січня було взагалі скасовано, і аграрну реформу - практично покинано.

Така політика, в свою чергу, в корені підірвала авторитет українських владних структур серед населення - в нього формувалася явно негативний стереотип сприйняття цих структур як агентури окупантів.

І шосте, окупантам потрібна була не стільки авторитетна, скільки підконтрольна державна влада в Україні. Тож всякі кроки, спрямовані на її реальне зміцнення, консолідацію, зустрічалися непрямо, блокувались. Так, коли Мала Рада та уряд УНР стали готувати плани створення власної армії та обнародували постанову про скликання Українських Установчих зборів (на 12 травня) це викликало серйозне занепокоєння в А.Мумма, Г.Гренера та інших членів окупаційної адміністрації. В телеграмі Г.Гренера до Г.Ейхенорпа 17 квітня 1918 року це кваліфікувалось як "ворожий Німецький акт". Логіка зрозуміла: прийняття Установчими зборами конституції, створення законних органів влади включаючи й армію, та й сама ідея більшості парламенту (української есери та більшовиків) могли б зробити Українську Державу "занадто самостійною". Лише на початку вересня 1918 року німці дозволили формування власної української армії, приблизно тоді ж дозволили її вибори до парламенту - Державного сейму. Однак, на той час і Німеччина, і її українська "союзниця" стінали вже на порозі крику.

До цього ж справжніми господарями становища залишалися окупаційні власті. Вони ставили й скидали міністрів, давали настанови щодо політики і навіть ідеології. "Становище моменту висуває тепер перед Україною завдання зміцнення внутрішніх національних устроїв," - говорив в 20-х числах жовтня 1918 року не якийсь там український міністр, а "сам" генерал Г.Гренер.

Сконструйована в такий спосіб Українська Держава залишалася настільки слабкою, що не спромоглась забезпечити навіть елементарного - соборності національної території. На румунську висхідні Південній Бессарабії в квітні 1918 року український уряд зміг відповісти лише "палороним" протестом. Не адія він нічого й проти загарбання поляками Холмщини. Ми вже не кажемо про реальне вітання тих справді величних демократичних і соціальних засад, які проголошувалися III-м та IV-м Універсалами. Вони ставали практично неможливим.

1.2 Криза Центральної Ради

Це засвідчив уже короткий 3-місячний відрізок весною 1918 року, що став останнім в драматичній історії Центральної Ради. Всуперек різноманітним твердженням радянської історіографії, слід підкреслити, і в нових, значно складніших, умовах Центральної Ради далеко не виявилась звичайною маріонеткою окупантів і не збиралась бути такою.

Нова тактика цієї організації по-своєму являлась висновком її уроків кризи кінця 1917 року - початку 1918 року.

У внутрішньополітичному плані своє завдання керівництво УНР вбачало в тому, щоб використати відносну стабілізацію становища в Україні для зміцнення суспільної бази національно-демократичного режиму шляхом уже проголошених реформ та подальшої розбудови держави. Це, зрештою, мало підвести реальний фундамент під вже проголошену незалежність. В партійному плані такої курс спирався на підтримку провідної і найвпливовішої партії - українських есерів. Пленум ЦК УПСР 10-11 березня 1918 року виступив за неухильне "переведення в життя всіх соціальних і економічних реформ, зазначених в III-му та IV-му Універсалах" під керівництвом "твердої соціалістичної коаліційної влади". "Опору для себе нам не міністерство мусить знайти в організованих масах, а не в чужих військах," - роз'яснював зміст такої думки Л.Лизанівський, один з найвпливовіших ідеологів урядової партії. І він, і решта його соратників були цілком свідомі того, що тільки таким курсом здатен повернути масове довіря республіканській владі і вітримати внутрішню стабільність. Тому, і в "Отоложенні" Ради народних міністрів від 11 березня, і в законі глави уряду, В.Г.Глушова в Мадії.

Раді двома планами раніше категорично зазначалося: соціальні реформи будуть провідатися, демократія - не порушуватиметься. У лютому 1918 року голова Центральної Ради опублікував свій збірник статей з викладом основ подальшої політики УНР - "На порозі нової України: Гадки і мрії". Думкою спікера Ради не панували сумніви у відданості проводу республіки демократичним і реформаторським ідеалам. "укріплюючи авторитет соціалістичної Центральної Ради та її соціалістичного міністерства конемо зробити нашу Україну твердою кріпкістю соціально. Будемо нашу республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України і від цього не відступимо." Зазначалося, однак, найскладніше - витримати проголошений курс на практиці.

Протягом березня-квітня 1918 року Мала Рада та Рада міністрів прийняли цілий набір рішень, об'єктивно покликаних зміцнити державу. Серед них особливе слід виділити закони про громадянство в УНР (4 березня), про покарання всіх учасників війни та повстань проти УНР, про державний контроль над промисловістю, про запровадження нової національної грошової одиниці - гривні, які мали замінити вимушений ще в грудні карбованець.

Державна отримала її власну символіку – жовто-блакитний прапор (10 герб) (тризуб).

Сіла підкреслити поодинокі стремління Центральної Ради встановити державне будівництво на нормальній конституційній ґрунті. При цьому враховувалося, що сама Рада – утворення все ж таки громадське і до того ж знаходиться на грані вичерпання власного авторитету. В таких умовах “запустити” конституційний процес можна було лише шляхом невідкладного скликання Українських Установчих зборів. Хоч у повному складі їх обрати не вдалося, та все ж вступити реально існував – 172 депутати з 301 мали формальні мандати. А решту можна було дообрати. Тож після тривалих дискусій Мала Рада призначила скликання Конституанті на 12 травня 1918 року. Паралельно велась розробка Основного закону УНР.

Однак, поступово ставало все очевиднішим те, що державотворчий процес тут і там зустрічається з серйозними перепонами. Республіка не тільки вийшла зі стану громадянської війни – та й то не всіх її територій, ще в квітні велись бої в Донбасі та на Слобожанщині. Замирити ведучих супротивників у суспільстві за такої короткої строк було справою неможливою. До того ж, сама Центральна Рада, проklamуючи демократію, мусіла бути так чи інакше надаватися до репресій своїх противників – більшовиків. І закон про покарання учасників повстань проти УНР, і закон про громадянство в цій частині, яка стосувалась присяги на вірність республіці та виселення за її межі всіх тих, хто не побажав стати громадянином УНР, об’єднали в собі репресивну спрямованість. І якщо провід республіки намагався втримати репресії в законних рамках, то для виконання його воли на місцях, закон часто був пустим звуком. З Волині, наприклад, повідомляли про безвинність загону якогось “добродія Шулкова”, який розстрілював нікоть інструкторів Центральної Ради, що пропагували IV-й Універсал. На Поділлі живував Лещинський “курень смерті”, від якого втікали самі комісари Центральної Ради, боячись за життя. На Подставщині стався випадок безпрецедентного подія – спливання отамана Я.Шаталова вбачи депутата Центральної Ради, нівого українського соціал-демократів С.Нероновича. Можливо, підставив для його переслідування й були: шкє Е.Неронович був народним секретарем військових справ у більшовицькому уряді, тобто “учасником війни”. Але ж відноство були проведено без всякого суду і до того ж жертвою став все-таки депутат Ради!

Подібна ситуація розвивалась не просто дискредитувала київський уряд, явно неспроможний її подолати. Придушувачи своїх противників “ліній”, Центральна Рада, автоматично посилювала своїх противників “справа” – в особі партій та організацій, що виражали інтереси частини ктн суспільства. Для останніх прихід інтересів та визнання Радянської влади стали сигналами до дії, зокрема – до революції. 10 березня 1918 року популярна газета “Київський

виступ” надрукувала величезний символічний документ – “Завіску про становище промисловості, торгівлі та власного господарства на Україні”. Під ним наставили свої підписи “кати” української магнатерії: П.Щербаківський та А.Кістяковський від Союзу промисловості, торгівлі та фінансів, граф А.Бойринський, граф Н.Мусин-Пушкін та Г.Логачов від Товариства цукрозаводників, Д.Бродський та К.Фішман від Київського біржового комітету, діячі Київського комітету комерційних банків і т.п. – низької персоні. Сам цей список іменитостей капіталу означав, що йдеться про офіційну відно тивку на уряд. Бізнесмени домогались “відновлення права власності”, відмови від “соціалістичних уступів” та т.п., сувором – відмови від соціального реформаторства в стилі уряду Центральної Ради.

9 квітня делегація “доброборів-власників” у Подставщині увірвалась на приміщення Малої Ради і зухвалим тоном стала вимагати її саморозпуску. Радяні вимагали шукати в партійній фракції кадетів чи доброборів-демократів в суспільстві данинались обмеженими. Однак, їхня шумлива активність, негласно підтримувана місцевийною адміністрацією, на фоні млявої реакції властей, дезорієнтувала суспільство, викликала невизір у справляння намірах і самій спроможності київського уряду. На селянських з’їздах, що скликались Селянською спілкою в березні-квітні для політичної підтримки Центральної Ради, постійно проривались настрої соціального недоволення. Так, на з’їзді в Житомирі делегати повідомляли про “дещо вороже ставлення селян до німців і до Центральної Ради, яка, кажуть селяни, їх прислала”. А уже ставлення, крім іншого, загрожувало ще й зливом посівної кампанії 1918 року та виконання зобов’язань щодо виставок селян відмовлятися засівати площі помішків, не будучи внесені у прайм на урожай. Інша друга половина квітня 1918 року, а на Поділлі, цьому “цукровому Донбасі”, було засіяно лише 1/3 бурякових площ.

Виникала, отже, ситуація, коли внутрішня політика Центральної Ради не вживувала нікого – при всіх її “багатих” містах. Селяни бо земельна реформа на ділі й не починалась офіційно, а тигар продовольчих та майнових конфіскацій вони вже відчули. Робітники – бо влада їм мало довіряла й на практиці мало з ними рахувалась. Матері кола – бо здійснюєся в стилі реформаторське законодавство Ради, весь час згрозливо змушували обсяжки реформ за рахунок багатих, та них виключались податки й “контрибуції”. Зокрема, і березня уряд УНР наваж надвиробничий податок на місній класі міст: лише Київ, Одеса, Катеринослав та Харків мали символічні “крупу суму” в 153,5 милькр.

Таку ситуацію уряду й серед інтелігентної еліти. Й діворазумні кола – більшовики та інші осери були агідні в злидніях. Російські соціалісти непокоїлись “каваліризмом”, “самостійництвом” та “германофільством”. Праві ор

ганцями типу кадетів не влаштували ті самі "соціалістичні експерименти". Українські ж національні партії, представлені в Малій Раді, критикували уряд та керівництво українських есерів за "ісайїзм" і "непоступливість". В квітні 1918 року у самій Малій Раді сформувалась опозиція - від "самостійників" до українських соціал-демократів. Вона вимагала скасування принципів "соціалістичної" землі, призначення нових парламентських виборів, зміни есерівського уряду та звання "діловим кабінетом".

Однак, вирішальне значення для долі Центральної Ради мала криза, що назривалась в іншій площині - відносинах з окупаційною адміністрацією. Сама по собі Центральна Рада та її уряд являлась цілком лояльним союзником Четвертого блоку. Реально зважачи на "російську орієнтацію" вичерпаного в політичному плані, М.Грушевського та його соратників прагнули до форсованого зближення з Європою, перш за все, з Німеччиною та Австрією. Тут бралися до уваги як поточні міркування, зокрема стан конфлікту з Росією, так і можливі довгострокові вигоди від зближення з центральними державами, якої перебільшені. "Україні вигідніше зараз лучитися або податися в Німеччину, ніж в Росію," - розмірковувала приурядова харківська газета "Русь". Бо ж Росія - "агресивна, акультурна і темна". А Німеччина - віддає чимало уваги розвитку приватності, розробить надра. Прахувалась при цьому й геополітична зацікавленість самої Німеччини. "Кому потрібна Українська Держава?" - ставила запитання Кам'янець-Подільська есерівська газета "Поділля". І відповідала: "Очевидно, перше всього тому, хто її складає, тобто українському народові. Помило того, українська держава потрібна й німцям. Цього вимагають життєві інтереси Німеччини".

Ще раз зауважимо - прокламоване політичне чинило "германофільство" зовсім не поволось надбанням лише верхівки Ради, а служило переконанням багатьох, хоча й не стало переконанням більшості тодішніх українців.

Сьогодні можна на ринку сприймати й опіювати такі надії, розрахунки. Не можна лише не сприймати їх всерйоз і не бачити їхньої обумовленості гіркими уроками "єднання з російською демократією".

Всі малі національні держави тодішньої Європи шукали собі підтримки у "сильних" того світу. Так що "германофільство" Ради - лише того ж порядку, що й "проантантвська" орієнтація Польщі, Чехословаччини, Т.Масарика чи Югославського королівства.

Інакше річ, що ставка Центральної Ради виявилась невдалою, як у перспективному плані, так і в розрізі поточної ситуації.

Замішавшись лояльним союзником Четвертого блоку, Рада в міру можливого все ж таки намагалась добуватися поважання внутрішнього суверенітету УНР, невтручання окупантів в діяльність властей, вразливі

національних інтересів України. Зокрема, цим розляду урядом умов заїму в Німеччині (4 квітня) міністри вирішили "здійснити умови, які жодяються втручанням у внутрішні справи; забезпечення заїму залізницями, контролем за використанням грошей з боку німців і т.п." Виріш так само: бй малпупів хліба уряд УНР теж обставив зустрітими умовами: попередн авансування шпоуцель грошми, залителня в Україні 60% прибутків від перноекспорту, завт товарів Німеччиною та Австрією. 10 квітня виїшла постанова про заборожу вільної закупівлі та шпоуц хліба.

Ми вже не кажемо про ніселенні скасування урядом самонинних розпорядженн окупаційних властей.

Однак, при всій новизні до політичної практики, треба нас ж замітити, що вона не була вільною від протиріччя: добуваючись внутрішнього суверенітету УНР, уряд сам його порушував, направивши війська інтервентів проти тих своїх співвітчизників, які перебували на протилежному боці політичних бар'єрів. Добиваючись невтручання окупантів у дії властей УНР, уряд водночас виявляв неспроможність у тому, що стосувалось виконання брестського угоди щодо поставок. Тому, його тактика являла собою величезний ризик і зрештою не втримала окупантів від того самого "втручання у внутрішні справи УНР".

6 квітня Г.Ейхгорн видав наказ про примусовий часе волдв; роботу не поволялося й поміщикам - всуверені дичному земельному законодавству. А 25 квітня він підкріпив цей указ ще одним - про поширення дії німецьких військово-польових судів на громадян УНР. Після цього стало прозлимим, що Центральна Рада зоживав свої останні дні. Справді, ще в середній квітні у окупантів вирішило політичне рішення про заміну того режиму більш лояльним і здатним забезпечити "тверду владу" й поставки до Німеччини та Австрії. Г.Гренер, А.Мумм та А.Фортан квашалися з переворотом. На 12 травня було призначено скликання Установчих зборів і в такому разі переворот ставив би Німеччину в невигідне становище й перед європейською громадськістю, і перед лінем опозиції в самому рейхстаті.

Майбутній уряд "проєктувався" як диктаторський, з право-консервативною буржуазно-поміщицькою орієнтацією. На роль диктатора німці обрали генерала П.Скоронадського, відомого як своєю неприязню до соціалістів і Центральної Ради, так і як жакана серед землевласників (він був сам поміщик) та офіцарства. 18 квітня генерал Г.Ейхгорн і А.Мумм угодили з майбутнім українським диктатором програму дій його уряду - це узгодження було оформлено в вигляді "зобов'язань, підписаних".

П.Скоронадський, Серед їхніх пунктів - виконання Брестського договору, розпуск Центральної Ради та скасування її законодавства, недопущення Установчих зборів, відмова від створення власної армії та інше. Зрозуміло, що цей договір зберігався в дивинні.

Продуманий з сім'яською підвигнутістю, державний переворот пройшов швидко й безкровно. 27 квітня вночі пілі розібрали лінійні "сільсько-панніків", блокували й мусили залишити Київ білгаліями "сільських стріляків" все, що було в розпорядженні уряду УНР.

Наступного дня вони зробили обшук у Педіагігічному Музеї, де засідала Мала Рада, та заарештували двоох міністріа - М.Любінського та О.Жуковського. Члени Малої Ради змушені були розійтиса.

Нарешті, 29 квітня, 500 делегатів Всеукраїнського з'їзду "хліборобів-власників" (фактично помішків та землевних селян з консервативними поглядами), зібравнісь у Київському театрі "Аноша" обрали П.Скоропадського гетьманом України. У ційої грамоті, виголошеній того ж дня, диктатор пообіцяв "тверду законну владу", відновлення неосмеженого права приватної власності та приватної ініціативи. Скасуваннямсь законодавство УНР і сама назва республіки. Нове утворення дістало невирданий титул "Українська держава". 9 травня гетьманський уряд скасував навіть трошної завади республіки - триніа.

30 квітня офіцерські шіони зайшли державні установи УНР. Переворот став фактом.

Слід, правда, зазначити, що прихильники поваленої Центральної Ради не сразу склали зброю. Приблизно до середньої травня вони ще намагались протиставити срубому політичному насильню шось на зразок "Фронду", кампанію моральної опору; листівки, з'їзди, реквізити й тому подібне. Найбільш яскравою шідою став, безперечно, II-й Всеукраїнський селянський з'їзд, скликаний 10 травня в Києві ЦК Селянської спілки. Скільки делегатів зібралиса тіль тогожого дня в Голубівському має - важко сказати. Відомо лиш те, що форум той вишов масовим і вирдний відобразив неприняття селянством гетьманського режиму. Ініціатори та влаштовники перевороту оголошувались "зрадниками українського народу", їхня диктатура - "шотрреволюційною та реставраторською" і такою, що спирається на "кучку німцішків та кулаків". Селянство виражало готовність захищати демократію та реформи "силою зброї" і попередило окупантів про те, що "підтримка нами гетьмана викличе авархію та руїну на Україні і спречинитьсь до виступу проти німцішких частин". В цих рідких сенсеях видніються відблиски майбутніх "загряв" на селі квітку 1918 року.

Однак, "моральній шіоніні" бракувало єдності й визначеності в цілях і засобах; в той час як лідери Селянської спілки голосували за ці постановлені діячі партій Ради вели переговори з Г.Тренером про можливі компроміси. Аж поки не дістали відповідь: "Ніаю."

Ушешники же масових акцій "приборкала" поліція.

1.3. Українська держава П.Скоропадського

Новий режим в кількох відношеннях був продовженням попереднього; його стовпами Центральної Ради.

Спадковистість, проглядалась насамперед в ідеологічній площині. Тут уряди П.Скоропадського аж до листопада 1918 року йшли в кількостері Німеччини.

Показово, що єдиний зарубіжний візит українського лідера (у вересні 1918 року) відбувся саме до Німеччини. В цьому відношенні в гетьмані склався консенсус з партіями поваленої Центральної Ради. При всіх спорах з диктатором вона, однак, не ставала під сумнів максіми його зовнішньої політики, до якої були безпосередньо причетні самі.

Спадковистість спостерігалась і в ідеологічній сфері. Основні складові ідеології гетьманату - державність, нація, власність - служили продовженням тих націонал-консервативних тенденцій, котрі були популярні в правих фракціях самої Центральної Ради: самостійників, соціал-федералістів, правих українських есерів та соціал-демократів. Кредо Української партії соціалістів-самостійників (ств. в середині грудня 1917 року) "національна держава як найвище благо" поза всякою сумнівами було близьке й іншим правим колам Ради: "Максімалізм у питаннях побудови держави, мінімалізм в питаннях соціальної програми." - так викиладав погляди правого крила УПСР його лідер М.Ковалевський.

Саме дво сторони ідейної спадковості УНР перейняли П.Скоропадський і шіоченим "Станити на першому місці справу державну та сповідувати українську національну ідею." - так формулював свою ідеологію сам диктатор. Й його державі ця ідеологія набула значення незмінних догматів, захищених поліцейською силою та використаних за практичним призначенням.

В той час, як шивчалась вся залежність гетьманату від окупантських властей та класових інтересів магнітих кіл суспільства, демонструвались шіоденні провали в практичній політиці, власті розшували агресивну ідеологічну кампанію, окрашену в кольори українського шіовінізму з живими елементами "русофобії": "Треба було підняти національне почуття," - пояснював смисл цієї кампанії сам диктатор. Ває 29 квітня була шіолошена "перешествуочною" православною віра. 9 липня 1918 року було скасовано закон про національно-персондальну автономію і задіно шіовіновано Міністерство в аспікоруському, польських та євреїських справах. Те й інше свого часу залучувалось Центральною Радою саме для гарантування прав національних меншин.

3 липня 1918 року набирала оборотів кампанія "українізації" адміншества. Українська мова, оголошена державною, шіотрадикувалась виключно методом срубного адміністративного тиску, без будь-яких шіогорів. "Щоб всі

співробітники відомства на пошті, телеграфі і телефоні ... аживали лише українською мовою.” читаємо в епіграфі “шефа” цього відомства

В.Кушубка-Карельського за 23 липня. Те ж саме “лише української мови” - в наказах міністра шляхів сполучення П.Бутенка, міністра праці Ю.Вагнера й так далі.

Даними тим, своєрідно препарованим, національним цінностям та традиціям відавалась навіть форма урядової титулатурою: Гетьман, Отаман Ради міністрів, генеральний бундужний (військовий міністр) Генеральний суддя й так далі.

Доречно зазначити, що аса дє ідеологічна містифікація офіційно трактувалась як “державне відродження”. Проміжна гетьманська газета носила саме таку назву “Відродження”.

Смисел і логіка цього масштабного “промивання мозків” були досить прозорими: власті намагались підвести ідеологічний фундамент під самих себе і заодно знайти своєрідну “прививку” від ідейних впливів, що походили так чи інакше з Росії. У тому, що офіційна ієрархія просто нав’язувалась і не допускалась їй альтернатива теж була своя логіка: публічна критика просто прилаштовувалась до кошиків російських патріотів, що їх обставини перетворювали в “українських державників”.

Але результат виявився прямо протилежним. Якщо “українізація” викликала критику в середовищі російської інтелігенції, офіцераства та й в міських колах, то класова політика гетьманату негайно викликала соціальне ослоблення самих українських мас. Стричьопував “ефект ривачету”: класовий протест трудящих зрештою направлявся не лише проти гетьманату, а й проти “української держави” як такої.

Приблизний естафету в ряді відношень у поваленої Центральної Раді, гетьманат, разом з тим, - нова фаза “націонал-державницької” політики.

По-перше, в чисто правовому відношенні “Українська держава” відтворювала елементи монархічного правління, пориваючи, тим самим, з республікансько-демократичними традиціями “українського руху”. Згідно “Законів про тимчасовий державний устрій України”, опублікованих 29 квітня 1918 року, гетьман очолював три основні гілки влади - законодавчу, виконавчу та судову, призначав і звільняв урядовців і тому подібне. Згідно ще одного “тимчасового закону” - “Про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави вено-вельможного пана гетьмана всієї України” - впроваджувались ті механізми підстраховки та спадкоємності верховної влади, що властиві саме монархії - “Кошеніє верховних правителів” і їх осіб, призначених самим гетьманом, Радою міністрів та Сенатом.

Деякі правознавці ще в 1918 році вимощали численні аналогії між такою системою та устроєм “третьої червоної монархії”. На нашу думку, вони мали рацію. Та хоча ця система й відносилась громадській думці як “тимчасова”, але те, що пропонувався їй на зміну спроби нагадувало відверто “елітарну” копіювання російської монархії в 1907-1917 роках: залишався сам інститут гетьманства в комбінації з Законодавчим Сеймом; але не вільно обранням, а утворенням шляхом “делегування” депутатів різними класовими організаціями на паритетних началах - бізнесовими об’єднаннями, Селянською спілкою, кооперацією й тому подібне. Тобто, таку владу формували не виборці, а вузький прошарок консервативної політичної еліти: цей прошарок якраз і вважався носієм “державницьких” традицій.

По-друге, за методологією правління режим гетьмана носив авторитарно-диктаторський характер. І в такій якості явив собою новий феномен в українському державотворенні. Влада гетьмана та його апарату, фактично обмежувалась лише окупаційною адміністрацією. Що ж до співвітчизників - вони залишались абсолютною і були поставлені поза всякою критикою. Уже в травні було відновлено інституції політичного нагляду: цензурний відділ Міністерства внутрішніх справ, політична охоронка - Державна варта; в рамках останньої Особливий відділ займався наглядом за суспільно-політичною діяльністю. Приблизно кожен 2-й документ з багатого архіву Державницької варти - зведення агентурних донесень про діяльність політичних противників та опонентів.

Права, формально в “Українській Державі” були можливі істотною партій та інших громадських об’єднань.

Але їхня діяльність унормовувалась не конституційним законом, а сувільним “усмотрением” властей - МВС, Державної Варти та місцевих старост. Вони ж визначали й підстави та процедури притягнення до відповідальності за “антидержавні вчинки”. Зокрема, в серпні 1918 року на місяць пішла телеграма міністра внутрішніх справ І.Кістковського з деякими роз’ясненнями з цього приводу: військовому судові “підлягають діяти самих крайніх влих партій”. Але уявлення самих властей щодо меж допустимого захищались настільки розмитими, що й до, і після таких роз’ясень до “крайньої влих” (а значить - до торми) мій потрапити практично всякий, хто не вважав за благо владу. Не дивно, що перші ж дні існування “Української Держави” ознаменувались зведенням рахунків з діячами УНР. Лише в архівах прокурорів окружних судових палат ми нарахували більше 30 справ такого типу. Власті закрили близько двох десятків газет: “Боротьбу”, “Рус”, катеринославську “Землю і волю” й так далі. Постанова Ради міністрів, ухвалена 2 травня, передбачала переслідування й найвищих урядовців УНР: якщо ті “будуть надалі користуватися неналежачим вже до них

авторитетом своїй власні чи своїй посиди? Сам М.Грушевський потрапив під домашній арешт і був включений і позитивні

“Численні повідомлення з місць, званих листи, часті і в'язиння, документальні дані розвернули важливу картину адміністративного самоуправства, “усмотренія”, реакції та рухів” – констатувалося в Меморандумі Всеукраїнського земського г'яду гетьманові, поданому в червні 1918 року. Земля не перебільшували. Ті з них, хто підписав Меморандум, самі опинилися в Лук'янівській тюрмі. Сам список в'язнів, які коротали час у цій по-своєму знаменитій в'язниці, показує безглузда стереотипних звинувачень у більшовицькій пропаганді, що роздавалися й направо, й наліво. Поруч з дійсними більшовицькими – М.Майоровим, А.Детляренком, тут сиділи С.Петлюра, П.Савченко-Більський, лідер подільського земства Я.Стенька, дієчі Селянської спілки Ф.Шевць та М.Однєць, недавні міністри УНР М.Копалевський, В.Голубович, М.Любинський, О.Жуковський та інші.

Влітку та восени 1918 року репресії провадилися більш дозовано, вибірково, але не припинилися. Так, 9 серпня Київська Варта заарештувала групу учасників “Селянської спілки”, формально не забороненої: у них, бачте, знайшли матеріали, “спрямовані на критику гетьмана”.

Опозиція, азагалі всі ті, хто не сприймав політичне паспала, ставився перед складним життєвим вибором: або йти в підпілля, або “животіти” на задвірках гетьманської “законності” – тобто чередувати вирази лояльності “асновельможному” та його німецьким казкам з обережною критикою. Більшість української соціалістичної інтелігенції з колишньої Центральної Ради обрала другий варіант. Її історія цієї шкмурої доби позначена численними фактами пристосуванства, малодушся й морального опортунізму. З Волині, де лютував місцевий староста-“сатрап” С.Андро, колишні активісти Центральної Ради повідомляли в травні, що українські партійні дієчі “в не показуються”, “про селянську спілку нічого й не чути”, “праві єсери російські піддаструвалися”.

Процес в справі колишнього прем'єра уряду Ради В.Голубовича, який прокопав в Києві наприкінці липня, неприємно вразив публіку своїм привітливим фіналом: экс-прем'єр потрапив у суду “слисхождення” на власній персоні, хоч судив цю персону німецький суд за порушення українського законодавства!

Але асагалі більше ставало тих, хто не бажав миритися з диктатурою і борюва проти насилля силою. В результаті гетьман отримав, крім опозиції “ручної”, примирливої, ще й опозицію збройну і непримиренну. Уже в червні вона потрясла “Українську Державу” могутніми повстаннями на Київщині, в Ізясені предеському й Таращанському повітах, якраз там, де черпала підтримку Центральної Рада.

Разом з гетьманом прийшла до влади й нова генерація подітненої еліти.

Новий режим спирався на вулицю та строкату за складом коштиці соціальних елементів: буржуазію, великих землевласників, частину селян, що вели господарство фермерського типу (тобто “40-50-десятинники”), широку коша старої бюрократії, офіцерства та консервативній прощаров української національної інтелігенції. На партійному рівні це означало блок між кадетами, октябристами, українськими хліборобами-демократами, самостійниками та соціалістами-федералістами. Обидва прем'єри урядів “Української Держави” – поміщики Ф.Лизозуб та С.Гербель походили з цих кіл, як і міністри: шейманого кадетів – С.Гутяк (міністр промисловості та торгівлі), А.Рженецький (фінансів), Ю.Вагнер (праці), І.Кістяковський (внутрішніх справ) та інші. На місцях же, – на рівні староств, – переважали безпартійні праві, в основному поміщики. Такі як С.Андро та Волині, П.Чарторийський на Київщині, Б.Пиневич на Херсонщині, О.Десницький в Таврії й т.п.

Мотиви всіх цих груп і осіб, що тимчасово об'єдналися навколо трону, були різними. В усякому разі, асагалі різном, щоб триматися “вкупі” скільки-небудь довгий час. Безперечно, що для правих українських партій ідея “української незалежності”, національного Відродження, як воли його розуміли, була переконанням ширим і глибоким. Так, невеличка Українська хліборобсько-демократична партія, яка об'єднувала дрібних власників з Подільщини, була створена в 1917 році, що відкрито обстоювала ідею незалежної Української Республіки з сильною президентською владою та капіталістично-фермерською економікою. І вірність цій ідеї зберігала й тепер. “Для мене саме тільки слово гетьман – це був аргумент більш партійно-переконуючий, ніж догмати К.Маркса,” – писав згодом один з “хліборобин-демократів”, В.Андрієвський, а простотою провінціала. Оскільки ж більшість поміщиків із “Всеросійського союзу земельних власників”, які влиштували хліборобський г'яд у Києві, зовсім не поділяли ні патріотизму подільських “хліборобів”, ні їхнього стремління переділити поміщицькі маєтки на користь “фермерів”, УХДП та її прибічники незабаром залишили урядову коаліцію. З національних мотивів теж саме зробили й УПСР та УПСФ, хоч ці партії й не відкидали якоїсь компромісної комбінації з гетьманськими кошами.

В самому ж уряді давали про себе знати розбіжності між патріотичним крилом та волюнтаристичними дієчами, пов'язаними з Протофісом (Союзом промисловості, торгівлі та фінансів) і “Союзом земельних власників” – типу С.Гутяка, І.Кістяковського, А.Рженецького. Для таких дієчів “незалежність” служила лише засобом реалізації їхньої власної соціальної програми. Просто кажучи, те саме, що не вдалося кадетам в Росії, вони прагнули провести в

Україні, прикривався "самостійністю" та австрійсько-німецькими багнетами Нікити і ілюстративний в такому сенсі сюжет знаходимо у тих же сповадах Є. Чокаленка. Він, зокрема, згадує там про поміщика-чорносотенця Родзянка свого сусіда по маєтку, який рингом став "самостійником" та прихильником сполучки з Австрією. "Тоді, - казав він, - ми приєднамо Галичину та Буковину і з'єднаємося з Європою. Бу інакше занемиє від австрійсько-московських більшовиків, які насунуть на нас, соціалізують будинки, канцелярії й інше, як це вони роблять у себе." "В тій чи іншій мірі ці настрій індуївали й інші заможні селяни та поміщиці" - додає Є. Чокаленко. Серед цих кіл, а ще більше - офіцерства старої армії, як правіло побутували симпатії до денікінців, не гаючи до цих урядових заходів, що йшли в руслі "українізації" освіти, управління. Недолібною вони в "ширих самостійників", будучи в душі значимішими російськими шовіністами. Уж коли за "українізацію" бралися такі діячі як С. Андро, волинський "сатрап", чи вінницький староста Д. Гусаков чи зав. шкільним відділом в Чернігові П. Д'юфман, в минулому учасник "Союзу русских людей", фальшив гетьманського "національного Відродження", просто різала очі. Суспільство не сприймало цю кампанію всерйоз.

"Класова програма багатих" зводилась до "стабілізації" та "нормалізації" - тобто до повернення системи влади і відносин власності ще в "долютьневий" стан, надання неможливої свободи приватній ініціативі, як того домагався капітал та аграрії. Уряд окасував практичну укладання колективних договорів між підприємцями та робітниками, а 10 липня - з ініціати Ради гірничо-промисловців Півдня Росії - відновив закон 1904 року про покарання за участь у стрійках. Одвочасно, спеціальні комісії зайнялися вилученням у селян кошичного поміщицького майна та землі. В моду увійшли так звані "контрибуції" за участь у вистроях та конфіскаціях. Все це робилося, звичайно, за допомогою каральних експедицій.

В подальшому, після "стабілізації" допускалось проведення деяких реформ, головним чином в аграрному секторі. Згідно "Проекту загальних основ земельної реформи", розробленого в жовтні 1918 року, передбачався розподіл селянам державних та приватних угідь, попередньо вилучених державою, якщо вони переважували 200 десятин. В суто винятковому сенсі ця політика привела дуже обмежені результати і просто не могла дати більших.

Вдалося відновити нормальний депозитний рух - завдяки сиринцям німецьких команд. Зник дефіцит продовольства - приватні до осені 1918 року. Придунилилась інфляція гетьманської карбованець, не мав стрибків "нігт" - теж до осені 1918 року. Визначено нормативувалась сфера грошового обігу - в першу чергу завдяки 1-мільярдному кредитові Німеччини та напів-мільярдному "марок" та австрійських "крон" від експорту. Стабілізувався державний бюджет.

А ще, в свою чергу, дозволено приступити до розширеного фінансування культурно-освітньої мережі. Завдяки бюджетним "вливанням" та самовідданості міністра освіти М. Василенка й президента Національної Академії Наук В. Вернадського в короткій строк вдалося добитись справді значних зрушень у цій сфері. В листопаді 1918 року запрошувала Академія Наук. Було відкрито 2 українські університети (у Кам'янці-Подільському та Києві), близько 150 українських гімназій, Український Історичний музей та Історичну бібліотеку.

Однак, всі ці зрушення вистрадали як тимчасові й нетривалі, оскільки не мали над собою здорової основи - як політичної, так і економічної.

Для того, щоб будувати національну економіку на базі приватної ініціативи та бюджетних субсидій - як цього добивався уряд - потрібні були стабільність, час, нові ринки й об'єкти самих підприємств. Реально ж бракувало всього цього. Відчуття мимовісної "раби", поряд з неможливими можливостями вивозу сировини й продовольства за кордон та конвертації придобувів в інші валюти, неминуче породжували вакханалію спекуляції. Для гостроковій вкладення в виробництво, базові його галузі майже не практикувались, бюджетні субсидії для його відновлення - розкрадалися. На листопад 1918 року не була виконана жодна з промислових програм. За даними самої Ради гірничо-промисловців Півдня Росії видобуток вугілля за січень-жовтень впаав влітку, не працювали кожні 9 рудників Криворіжжя і 10-ти, стоали 50% потужностей металургії.

Зате навколо колишніх промислових гігантів виникла сотні "журавок" - дрібних підприємств з низькими технологіями, що будувались за принципом "найменших вкладень і найвищої віддачі".

Це менше надії на "стабілізацію" подавало село: на повернення поміщика селяни відповіли саботажом робіт на їхніх землях. До того ж ревізії врожаю для потреб "сокоників" аж ніяк не стимулювали до розширення посівів. Щоб вийти вихід з критичної ситуації, яка склалась, уряд в липні-серпні видав два "надкороткі" закони, які, до речі, суперечили "свободі приватної ініціативи" - "Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства" та "Про власність на урожай 1918 року". Перший давав право властям притягати селян до примусової праці в поміщицьких господарствах, другий - право конфіскації продуктів цієї праці.

В соціальному плані "свобода приватної ініціативи" за короткий час виявила весь класовий егоїзм буржуазії та поміщиків. Спекулятивні афери, недозволений вивіз сировини, розкрадання державних коштів та утворювання від податків власних, наслідення на селян кратно завищених контрибуцій за відібране раніше майно, зниження заробітної плати й тому подібні речі - все це шло нищим шитом в "Українській Державі".

Звірогідною же стороною цієї "гарячки" стало не що інше як класове отчуження трудящих, настрої соціальної неспокій. Після 6 місяців існування гетьманату ні про який "класовий мир" в Україні не могло бути й мови.

Згідно втраченої популярності і сама ідея "Української Держави". Про це з іронією писав сам її колишній голова М.Грушевський по гарячих слідах гетьманату: "Усіх поганих поміщицько-жандармських режимів бувають охоронників та поліцаїв працював "іменем Української Держави" асновельможного гетьмана". Сі булиши пристави та жандарми, що були селяни та змушували їх, виступали в ролі "української влади" і місцями серед селян заобули таку ненависть до "України", що навіть йдучи в повстання вони казали, що вони не зворітці, а б'ються з українцями". Масову самосвідомість стали визначати настрої соціального радикалізму, протинімецькі і антибуржуазні водночас. Це була тенденція довгострокового характеру...

Виникала, отже, парадоксальна картина: "Українська Держава" опинилася у конфлікті з власним же народом. Відтак - вона була позбавлена елементарних засобів політичного самозахисту. Коли у вересні 1918 року Берлін дав "добро" на створення власної армії, виникло, що проблема в іншому - армію нікого було брати. План загального набору, що його відстоював "Генеральний Бундужний" Ф.Ротонд, не знайшов підтримки в урядовців. Як слушно зауважив І.Кістяковський, "утворення армії шляхом набору селян та робітників рівночасно передачі зброї в руки більшовиків". Ні він, ні решта не плескали ілюзії щодо ставлення цих верств до уряду. Інша ідея - створити армію на класовій основі - зamoжних селян - так само не мала перспектив. Цей проєкт сам походився під потужним пресингом решти селян і до того ж не дуже довіряв гетьману. Створена таким шляхом Сердюцька дивізія напововану розбіглась, а решта незабаром опинилась на боці противників П.Скоропадського. Тому, на початку жовтня 1918 року гетьман видав наказу ілюзії І.Кістяковського - створювати військо з колишній офіцерів та інтелігенції. Було дане розпорядження про їх взяття на облік та примусову мобілізацію. Однак і ця затія провалилась: ні офіцери, ні інтелігенція не бажали воювати за якусь "самостійну Україну", чужу їм і політично, і навіть психологічно. Зрештою, довелось задіяти тільки формування нечисленних дружин з тих же офіцерів - всього близько 5 тисяч чоловік. Цю команду, білокардійні А.Денікина їм були близькі, ніж гетьман. Але саме вони, разом з охоронними сотнями в повгтах (їхня чисельність не встановлена), бригадою "січових стрільців" у Білій Церкві та нашарованими 3-ма дивізіями - 1-ю Українською ("сірожупанники"), Запорізькою та Сердюцькою - були правдиво всім на що міг розраховувати гетьман. В політичному плані це "військо" далеко не являлось монолітом і при перших серйозних випробуваннях розкопалась. Втім, воно лише в кінці відтворило долю самої "Української держави", що не мала здорової основи.

Цією основою явилася застро-німецьке військо. Однак, восени під Четвертині Союзом навісила катастрофа. В результаті переможного ітннського Антанті на Балканах та на Західному фронті, уряд Німеччини змушений був уже в 20-х числах вересня 1918 року виступити з мирними пропозиціями. Це було справедливо розцінено як пролог до остаточній поразки 29 вересня 1918 року капітулювала Болгарія, 30 жовтня - Туреччина, і німецька війська з війни Австро-Угорщини, вже охоплена метастазами розпаду. Того ж дня розпочалась революція в Німеччині, яка повалила династію Гогенцоллернів. Новий соціал-демократичний уряд Ф.Еберта - Г.Гаазе 11 листопада підписав нові умови перемир'я, продиктовані Антантою. Одна з цих умов - денонсація Брестських договорів і скасування останніх правових підвалин незалежності "Української Держави". А розклад окупаційної армії відбувся з повною і швидкозробою.

Відчуття зломі режиму привело в рух опозицію її ультраликарів, повстанське крило уособлювали декілька партій. Крім згаданої вже Комісії України, це - ліва есерів-боротьбистів та ліва російська есерів. Обидві утворилися в травні 1918 року. На V-му з'їзді УПСР, що відбувся в Чкалові під Києвом, вожаки лівого крила - Г.Михайличенко, В.Лашкевич, А.Залічний та інші захопили в свої руки керівництво партією, розпустили старі її організації та створили власну структуру: добре законспіровану, строго централізовану (на принципах емісарської системи) і на відміну від "старої" УПСР - цілком дисципліновану, хоч і нечисленну (близько п'ятисотні членів). В політичному плані нова партія трималась спочатку осторожно як комуністи, так і своїх колишніх соратників, вважаючи себе "спряженими" продовжувачами справи українського есерівства.

Однак, вже кінці розпочалась стрімка еволюція цієї партії "вліво", в бік більшовиків. В новій партійній шашформі, ухваленій на початку листопада 1918 року вже знайшлося місце більшовицьким ідеям: "диктатури пролетаріату в формі Рад" єніпатієм до РРФСР, блоку з КІВІУ. Ще через 4 місяці, на початку березня 1919 року партія вже оголосила себе марксистською, прийняла назву УПСР (комуністи), а в серпні 1919 року змінила цю назву на ще радикальнішу - Українська комуністична партія (боротьбистів). Втім, і в той момент боротьбистів зовсім не ладивалися з більшовицькими, зберігали своє "українське обличчя", наголошуючи на суверенитеті України та корективних радянської політики відносно "українських особливостей".

Восени 1918 року бойові емісари боротьбистів приступили до формування власних повстанських загонів на Київщині та Полтавщині.

Українська партія лівого есерів (УПЕР) вадала собою "бескласні" колективної української периферії аналогічної російській партії, організованій в окремі цілі Б.Камєнієвим, В.Калинським та С.Гершензоним. Партія являлась

"радянською", не політично, а над, більшовицької формули "диктатури пролетаріату" як з ідеологічних, так і з тактичних міркувань. На власному гіркотному досвіді лівої есерів переконалися в тому, що за цієї формулою криється не що інше як диктатура самих комуністів. В Росії більшовицькі вислали їх за двері Радянського уряду, спровокувавши в липні 1918 року так званий "антирадянський заколот" в Москві. Сліди цієї темної справи до цих пір зубляться в архівах більшовицької охоранки - Надзвичайної комісії.

В Україні ліві есерів нагадали про себе кількома гучними диверсіями та терактами. Жертвою одного з них став 31 липня сам головнокомандуючий Східним фронтом Г.Ейхгорн. У вересні в лівих есерів з'явилися і власні повстанські загони на Херсонщині та Харківщині.

Крім них слід організованих в партійному відношенні, повстання оперували повстанські загони різних "батьків" бунтарів різного зафарблення. Їхній в Україні вистачало і тепер вона пішла в хід. Так, на Київщині діяли великі загони І.Сігунки, Д.Терпила, М.Павловського, на Херсонщині - великий загін отамана Григор'єва, на сусідній Катеринославщині у вересні 1918 року підняв повстання Н.Махно.

В політичному відношенні вся ця повстанська маса була різношерстною. І ця обставина в недалекому майбутньому обійшла Україну новий тур громадянської війни.

Проте, на даному етапі, і настрої повстанства, і його популярні лозунги цієї - "влада - трудящим", "земля - селянам", "Відчуження тим хто їх виробляє", "геть окупантів" - націлювалися проти диктатури П.Скоропадського. В своєму деструктивному значенні це була сила першорядної ваги.

Крім цієї полісистемної опозиції, в самій системі гетьманату, остаточно з'явилися ще дві опозиційні формації.

Першу з них уособлювали партії колишньої Центральної Ради. Наближуючись повторно "більшовизації" значно більше, ніж гетьманів, ці партії зупинили свій вибір на такій як знають "європейського соціалізму", тобто марили детальній боротьби за "демократизацію" режиму. Вони офіційно відмежувалися від повстань і вже в липні, за повідомленнями Державної Партії, обговорювали умови вступу до уряду гетьманів. В ході таких переговорів виходила ідея створення "національно-демократичної коаліції Українського Національного Союзу". З статуту цієї коаліції, надрукованої на початку серпня, можна було довідатися, що добивається вона відновлення парламентарно-демократичного режиму на майбутнє, формування "демократичного" і "національного" уряду - на чолі Тобіа, йшлося, строго кажучи, про передачу міністерських портфельів на користь УНС та його урештотворення з гетьманськими колами, а не про скасування гетьманату та повне відновлення демократії: навіть якщо на це згодиться навіть й гетьман, такий варіант напред

чи вважував би самих лівих УНС. Справа в тому, що вони значною мірою розсуб'єкти і свій колишній масовий авторитет, і масами як і раніше. Так, від 75-тисячної партії українських есерів, після розколу та розділу залишилось не більше 2 тисяч членів. Від УСДРП - ще скромніша величина - і 1,5 тисячі. Решта - "самостійники", соціалісти-федералісти перетворилися в певній мірі групу амбіційних інтелігентів правого орієнтації. Нарешті, від Селянської спілки, яка теж увійшла в УНС, залишилось біля п'ятисот осередків та й ті перебували в стані розпаду. При таких відношеннях та організації повне відновлення демократії наперед обійшло Національному Союзу в поразку і в такому випадку прийшло б до влади уряд з лібералізаційним забарвленням. Цього боялись і не бажали. Тому, коаліція дотримувалась досить обережної тактики. Її компромісні наміри уточнювались і доміркованим складом Ради УНС: В.Винниченко (голова), А.Ніковський, М.Шаповал, А.Макаренко та інші.

А оскільки претензії УНС до гетьмана носили не принциповий характер, то їхні взаємовідносини набули вигляду в'язкої контрпечивої інтриги: обидві сторони виражали готовність до компромісу, обидві не довіряли одна одній, чередуючи взаємні шпигонки з культурними візитами до генерала Г.Гренера, якого переможено арбітра політичних суперечок в "Українській Державі".

Другу опозиційну формацію, теж легальну, склали прибічники Добровольчої Армії і громадських організацій типу "Союзу земельних власників", Національного центру, а також в офіцерських дружинах та самому уряді. В міру того, як назрівала криза німецького фронту на Заході, ці кола все настійливіше вимагали об'єднання з денікінцями - на антибільшовицькій основі і ціною пожертви "самостійності України". В 10-х числах жовтня 10 міністрів уряду П.Скоропадського подали у відставку, зажадавши, водночас, "об'єднання всіх частин буржоазії Росії для боротьби з більшовицями". До того ж самото диктатор гетьмана в близькості, делегатів Всеукраїнського з'їзду хліборобів-власників на початку листопада 1918 року. Не хто інший як сам Пурішкевич удостоївся там наміри.

В гетьманському таборі розпочався розрив - передісторія краху. Початку П.Скоропадський удостоїв аудієнції В.Винниченка, Ф.Шевця та А.Ніковського, домігавшись з ними про можливу реконструкцію уряду. Як писали про цю зустріч добре поінформовані "Нова Рада", там виявилася "повна можливість порозуміння наша гетьманів з українською інтелігенцією в питанні державності України". Коли, в середні жовтня гетьман вийшов до уряду 5-х представників УНС - П.Стебницького, О.Лотоцького, А.В'язелова, М.Славинського та В.Леонтовича, - з'ясувалося, що домовленість ніяк не з'явилася. Однак, це викликало демарш прихильників "білої гвардії". 13 листопада ко-

мануври офіцерських дружин завдяки гетьманові, що зникли з поля бою. А ти одні з двох винних у цьому поразці Німеччина.

В таких обставинах П.Скоропадський зробив новий поворот – дано ім розрахування на прихильність Англії та членів ІІІ листівця він опублікував свою нову “Грамату”. В ній заявлялось про участь “Української Держави” у справі відбудови “Великої Росії”, хоч і на федеративних підставах. Залиши гетьман прийшов до влади новий уряд, виставляючи з цього “самостійників” та змінивши їх особами (загвардійської орієнтації – на вшляк херсонського поміщика-шовініста С.Гербеля (нового прем’єра), того ж І.Кістяківського чи М.Афанасьєва, нового міністра зовнішніх справ з “продієкційським” настроєм).

Все це на суті відкидало від самої принципу “незалежності” України.

В такому разі Українському національному союзу не залишалось нічого іншого як відкритий розрив з режимом – адже в тій комбінації, що її готував П.Скоропадський разом з Добровольською армією, місця українській демократії не залишалось в усякому разі.

В ніч на 14 листопада тємні збори Ради УНС ухвалили принципове рішення – розпочати повстання проти гетьмана над гаслом відновлення Української Народної Республіки. Для керівництва наступом та тимчасовим владою тут же обрано назвацьмайний орган – “Високу Директорію”. Ключовими фігурами в ній були сам голова – В.Винниченко та С.Петлюра, популярний серед “січовиків” і решти частин збройних сил гетьмана. Решта трійці членів Директорії – Ф.Швещ, А.Макаренко та О.Анарн-вський – були досить бешкетними постатями і гомілилися переважно для шкору. Вони, а також С.Петлюра, відзначалися поміркованими соціальними поглядами і згодом почували себе дискомфортно в радикальній повстанській масі (“куди це їх несе?”).

14 листопада Директорія перейшла до Білої Церкви до “січовиків”. Їїй командир – полковник С.Кошовальць – був цілком солідарний з планами та ідеологією повстання. Наступного дня вийшла “Оповідання” Директорії до народу. Влада гетьмана оголошувалась скасованою. В дальніх фразах було обіцяно відновлення демократії та соціальні реформи, насамперед – аграрна.

Повстання розпочиналось на військовий шлях носієвого масштабу. За інших обставин для його приборкання вистачило б однієї регулярної німецької частини. Але вже наступні дні показали всю сплоченість вчорашнього виступу.

По-перше, окупційні частини діяли погано або нейтралістськи, або в прихильному до повстанців. І в усякому разі вони не сажали шквалити зі ште-

мана. Вже 16 листопада Директорії вдалось домовитися з ними про нейтралітет.

По-друге, не менше значило те, що саме Директорія виступила з ідеєю загального повстання та була йому керівництвом. В цього тактичному плані вона “анпередила” Компартію. Та сформувала свій тимчасовий уряд знову в 20-х числах листопада 1918 року. Та й ті – за межами України, в курському містечку Суджі. Таким чином комуністи поки-що не мали змоги прямо впливати на ситуацію в Україні.

В результаті – до Директорії стали приєднуватися численні повстанські загони, переважно “прорадикальського спрямування”. На початку грудня “січовиків” в армії повстанської армії фактично потонуло в селянській масі, співвідношення в пропорції 1:10 (5 тисяч проти 50 тисяч).

З іншого боку авторитет С.Петлюри та націонал-державницька риторика Директорії справили вплив і на більшість гетьманських формувань. На її бік перейшли Запорізька та Сердюцька дивізії.

Саме цей збір факторів і передвирішав успіх Директорії на тому етапі. Вся решта стала справою недалекого часу. 18 листопада повсталі розбиті гетьманські офіцерські дружини під ст. Мотовилівкою. На початку грудня Запорізька дивізія отамана П.Болбочана опанувала все Лівобережжя з Харковом, Полтавою та Черніговом. Січовики її активно підтримали місцеві філії УНС.

Доля гетьмана залишалась в руках німців, котрі ще прикривали Київ. 13 грудня вони підписали новий договір з Директорією, що, власне, в поставив останню крапку в історії “Української Держави”. В обмін на сприяння евакуації їхніх частин, німці зобов’язалися не шикати опору наступові республіканських військ на Київ. Наступного дня “січовики” С.Кошовальця разом з селянськими повстанцями тим’яли офіцерські загони і вступили до столиці. Того ж дня П.Скоропадський зрікся влади і наважиди втік до Німеччини. “Українська Держава” припинила існування.

На кінець 1918 року ситуація набула такого вигляду: Центральна частина України контролювалась Директорією, прикарпатська (на глибину 100-150 км) – франко-грецьким експедиційним корпусом, в криморізько-донському басейні зберігалась “міжкласна” більшовицька Директорія та мачошовиї.

1.4. Прогнози щодо ЗУНР. Початок польсько-української війни

Паралельно і незалежно від подій в Східній Україні, нагріла політична криза на західноукраїнських землях. Основним її фактором залишалась міжнародна протиріччя Ризької австрійської армії та державного

українців в імперії під впливом воєнних поразок дав вихід цим протиріччям. Між 24 та 29 жовтня 1918 року імперія залишила Угорщина, Чехословаччина та Сербія-Хорватія-Словенська держава. Вони стали незалежними і переорієнтувалися на Антанту.

Формально Габсбурги продовжували контролювати лише власні землі та польські провінції разом з українськими Східною Галичиною та Північною Буковиною. Однак і там цей контроль чинився тимчасовим і умовним. В Варшаві вже діяв Тимчасовий польський уряд і готувався перебрати владу на всій національній території. До неї поляки включали й Східну Галичину. Створена 28 жовтня в Кракові польська аклімацийна комісія готувалася вже і листопадд прийняти цей край в австрійських властей. А румунська Національна Рада в Чернівцях готувала аналогічну процедуру й Північній Буковині: вона мала перейти до Румунії.

Політичне керівництво західних українців виявилось (якотре вже) не готовим до такого стрімкого повороту подій. Звичайно до строго "закоханих" правових рамок діяльності, вони до того як вони побововались опинитися між військами поляків та румунів. Складува ж і гетьманською Україною відкидалась головним чином тому, що цій Україні не знаходились місця в планах Антанти.

Тому, як і раніше, була обрана компромісна тактика, мирна і ненасильницька за методологією: Зібрання галицької й буковинської партійної еліти разом з духовенством 18 жовтня 1918 року утворило загальнонаціональне представництво – Українську Національну Раду на чолі з С.Петрушевичем – і проголосило свій намір утворити "українську державу" з усіх етнічних земель імперії. А також надіслало представницьку делегацію до Відня – добиватись згоди імператора Карла I на цю політичну ініціативу. Однак там її чекала невдача. Втім – як і в галицького губернатора графа Гуїна 31 жовтня. Та жоби навіть ці аудієнції й принесли якийсь результат, реального значення він уже не має в ситуації розвалу все вирішували час і зміна. А до неї вдатися діяти Національній Раді не наважувались.

В цей критичний момент ініціативу взяла до своїх рук Українська військова організація, очолювана сотником Дм.Вітовським. Створена вона була ще в вересні 1918 року з офіцерів українців австрійської армії. В політичному плані орієнтувалася на Національну Раду, хоч двома фактичними недоліками: не зустрічанням ні розуміння, ні підтримки з боку партійних вождів. І хоча й різномасштабні цих масових офіцерів-патріотів було не більше 2 тисяч багнетів, вони все ж вирішили діяти. Зрештою, нічого шкідливого й не заміщались. І листопада Східна Галичина могла б "мирно" перейти до поляків.

Все було зроблено швидко, ривуле й тому – безкровно. В ніч на 1 листопада Центральний комітет УВО вирішив зайняти Львів, а до ранку міста вже

контролювалось повстанцями, а губернатор граф Гуїн та військовий командант змігли під арештом.

Ліше цей рішучий крок спонукав Національну Раду до дії. І листопада вона офіційно проголосила створення "Української Держави", а 13-го затвердила її конституційні основи – в "Тимчасовому основному законі". Цим же і сакральною назву цього державного утворення – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). ЗУНР будувалась за всіма канонами державного права демократичних країн – рівноправ'я всіх громадян, незалежно від національного походження, розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову, закріплення внутрішнього устрою всенародно обраними Установчими Зборами. Тимчасово ж, до скликання зборів, влада належала Національній Раді (в другій половині листопада до неї дообрано депутатів від міст та повітів) та підвідомому їй урядові – Державному Секретаріатові. Складався він з 15 осіб. В партійному плані в уряді, як і в Національній Раді переважали націонал-демократи. Втім, у західних українців партійні відмінності не мали такої ваги, що в східних, в критичний момент вони зміг об'єднуватись.

Наразі ця система зазнала певних змін – технічних і персональних. На початку січня 1919 року першого Голову Державного Секретаріату К.Левинського змінив С.Голубович, а склад уряду було скорочено до 9 міністрів. 4 січня 1919 року було утворено президію Національної Ради, її президентом став С.Петрушевич. А також – Вища Національна Рада, чий функції співпали з тими, які значабно виконує глава держави з президентських республіках – підписання законів, призначення та звільнення міністрів.

На місяць ця система знизилась на поштові державні комісаріати, міліцію та військо. Останнє – Українська Галицька Армія – формувалось спочатку на добровільній основі, а з середини листопада 1918 року – швидко мобілізуючи.

В цілому ж ця державна система виявилась досить монолітною і функціональною, явно перевершуючи в цьому плані Центральну Раду чи Директорію.

Головні проблеми чекали ЗУНР не тут, а в іншій площині. Перш за все, ставлення самого населення до цієї держави виявилось далеко не однозначним. Навіть серед українців, які втомалися від війни, голоду, політичних катаклізмів, вона було часом просто індиферентним. До того ж, уряд затігував розв'язання головної для цих країв проблеми – аграрної. Навіть ухвалений 14 квітня 1919 року закон про земельну реформу не давав відповіді на головні питання: земля буде передана безплатно чи за викупу? І коли взагалі починеться реформа? Закон відповівши: "після закінчення війни". Що напевно чи влаштувало селян.

Практично нічого не змінилося й на промислових підприємствах: до реформ на кімнати робітників уряд так і не приступив.

Але якщо українське населення (дебільшого) піджувалося терпіння (єдиним серйозним виступом на соціальному ґрунті став бунт робітників у Дрогобичі в квітні 1919 року), то реакція інших національних груп була або просто ворожою (в угорців, поляків, румунів), або байдужою (у німців та євреїв). Характерно, що в Українській Національній Раді не було жодного депутата-неукраїнця – всупереч всім гарантіям рівноправ'я, підкреслено поважливого ставлення властей та заступкам самій Раді взяти участь у побудові ЗУНР. Оскільки ж в містах переважали неукраїнські верстви, вони ж контролювали адміністрацію, противники ЗУНР всякий час могли розраховувати на підтримку «з тилу».

Ускладнювала ситуацію і воєнний тиск з боку сусідів, який розпочався одразу ж після проголошення ЗУНР.

Незважаючи на прагнення українців Північної Буковини до приєднання до УНР (досягти поспішало лише на постанову Буковинського Народного Віча від 5 листопада 1918 року) Румунське королівство протягом листопада 1918 року окупувало цю територію. Буковинські українці відмовили членимши актами опору. Так, повстання в Хотинському повіті, розпочавшись 21 січня 1919 року, тривало аж три тижні. Для «втіхомирених» швидко окраїння української території румунам довелося знову розстріляти близько 15 тисяч чоловік. Ще більше біда 50 тисяч емігрували, «прогнано-суданомі носами» проти об'єднання з «материнською землею».

Домні Закарпаття було втрачено в спорі між революційною Угорщиною та Чехословацькою республікою. Якщо угорський уряд намагався «споконсути» закарпатців законом про автономію «Руської Країни» (від 23 грудня 1918 року), то в чехословацькому урядовця Г.Масарика змінилися думки вагомими аргументами сили, підтримка Антанті та вплив на Народну Раду Американської Русинії разом з її головою доктором Г.Жаботинцем. Збори цього емігрантського об'єднання, яке зберігало зв'язки й серйозні впливи на Закарпатті, 19 листопада 1918 року внесли постанову про приєднання цього краю до ЧСР.

За іншої ситуації доля закарпатців могла й бути врівноважена інакше. Але вже їхній потяг до об'єднання з рештою українських земель, годі було заперечувати. Навіть пізніше, 21 січня 1919 року, Всенародні Збори в Хусті (як обрало саме населення) як і делегату від 1000 чоловік) чітко висловились за з'єднання 8-ми комітетів краю з «загальною Україною» і навіть «порозуміли туди українське військо». Але ні ЗУНР, ні УНР не були здатні справити адекватну відповідь. У січні 1919 року війська ЧСР зайняли Закарпаття.

карпаття з Ужгородом та Мукачевем. Опинившись перед вибором «лихи між» Народна Рада Закарпаття, обрана в Хусті, 8 квітня вирішила приєднатися до ЧСР: імперативно під угорську владу ніхто не бажав, а до того ж чехи обіцяли автономію. Незабаром вони зайняли решту Закарпаття.

Таким чином, ЗУНР фактично звелась до Східної Галичини. Але й тут її нечисленна армія змушена була відступити під німцями поляків. Воєнні дії тут розпочалися 4 листопада 1918 року. Поляки скористалися тим, що їхні сили – Польська військова організація (ПОВО) та Польські легіони, сформовані ще в австрійській армії на перших порах переважали – з точки зору чисельності, і організаційно. До того ж, з тилу їх підтримували добровільні дружини, створені в містах польською менщиною.

Вже на початку листопада 1918 року поляки захопили всю Лемківщину з Перемишлем, 21 листопада – Львів. І хоча в січні 1919 року їхній наступ вдалося локалізувати у «трикутнику»: Рава Руська – Перемишль – Львів, ні в кого не залишалось сумнівів у польській стратегічній перевазі: адже навіть із кількістю населення Польща в 6 разів перевищувала ЗУНР.

Проблема Галичини просто не могла бути вирішена на користь українців шляхом локального воєнного конфлікту з поляками.

Залишалось, отже, апелювати до Антанті за посередництвом у конфлікті – для цього ЗУНР готували місію в Париж на чолі з главою дипломатичної служби республіки В.Панейком.

А також – направити місії до Директорії УНР, «Великої України», і грудня 1918 року в Фастові делегати ЗУНР Л.Цегельський та Д.Левинський підписали з Директорією «Предвступний договір». Строго кажучи, це був договір про спільні наміри – об'єднатися в одну державу «в найкоротшім часі». Західноукраїнським землям гарантувалась певна «територіальна автономія» в цій державі.

Примушені складною ситуацією на польському фронті, галичани несподівано вже 3 січня 1919 року сесія Національної Ради в Станіславові (тепер Івано-Франківськ) прийняла ухвалу «Про злуку» ЗУНР та УНР. Для нотифікації цієї ухвали в Київ виспівалась представницька делегація (65 чоловік) на чолі з Л.Бачинським.

Майбутнє показало, наскільки мало виявились готові обидві сторони до втілення цих урочистих ухвал. Румунський уряд і Директорія складалися з загалом різних політичних діячів – різних і за поглядами, і за психологією. Надто різними виявились і їхні політичні пріоритети.

Тим не менше, печаткою кроки на об'єднаним шляху було зроблено. І з цієї точки зору майбутнє України зрештою вирішувалося в УНР. Точніше, там де їй довелося змагатися за владу.

1.5. Крах режиму Директорії

Наддніпрянський уряд, що на нього так ретраховували плани сам, однак, знаходився у крайній складному становищі. Провал Четвертого Союзу у першій світовій війні і девіанція Брестських літніх постанов Україну в квітні фронту. Згідно початкових планів Східного відділу штабу Антанти, територія України, віднята німцями, мала бути окупована франко-грецькими частинами. Далі ж передбачався переможний удар на Москву з цього плацдарму. Наприкінці листопада 1918 року союзники зайняли Одесу та Севастополь, 31 січня 1919 року - Херсон, а через 2 дні - Миколаїв.

Правда, надалі наступ захлинувся: не вистачало сил. Ті, що були, - розпадались. А до того ж, проти інтервенції повстала громадська думка Заходу. Тому, в січні-лютому 1919 року західні алієри - президент США В.Вільсон, прем'єр уряду Франції Ж.Клемансо та англійський прем'єр Д.Ллойд-Джордж змінили свою тактику. Їхні нові підходи знайшли відображення в директивах генштабу головнокомандування Антанти від 17 лютого та 6 березня 1919 року. В головному суть цих підходів полягала в тому, що Антанта збиралась вести війну з РРФСР силами "самих росіян" - тобто антибільшовицьких угруповань на окраїнах колишньої імперії. Як об'єднати ці самі угруповання - союзники не уявляли самі.

Водночас, скликана зими 18 січня 1919 року Паризька мирна конференція займалась справою побудови мирної Європи і зокрема - "санітарного кордону" на Сході Європи, спрямованого проти Німеччини та Росії. В практичному плані це означало підтримку Фінляндії, Румунії, Чехословаччини та Польщі. Остання отримала визнання Англії, Франції та Італії вже 24-29 лютого.

Політика Антанти одразу в кількох своїх моментах била продріт і панами уряду УНР.

Перш за все, на закриття держав "санітарного кордону" віддавались існуючі українські землі. Одного й того ж дня - 10 вересня 1919 року, Верховна Рада Антанти підписала договір з Австрією про передачу Буковини Румунії та договір з ЧСР про передачу їй Закарпаття. Правда, чехи зобов'язувались надати автономію "новопридбаному" краю, але це були лише формальності, оскільки ні термін, ні умови впровадження автономії не обговорювались. В тому ж напрямку просувалось й вирішення галицької проблеми. Постійно підтримувані французьким прем'єром

Ж.Клемансо (яко головував на Паризькій конференції), польські делегати в Парижі (І.Падеревський та Р.Дмовський) сумлінно сформулювали у західних лідерів учережене ставлення до галичан як до "германофілів" і взагалі - "збільшовиченої темної маси, нездатної до управління". Результатом цієї

комбінації позитивних інтересів та свідомої дезінформації став потужний тиск Антанти на уряд С.Петрушевича. Успішний наступ УГА на Львівському напрямку, що розпочався 17 лютого, незабаром був зупинений за ініціативи Ради Антанти: успіх українців розцінювався в Парижі як "поразка Держав Антанти". Повною стороною підписали перемир'я - знову на користь поляків. Протягом березня-квітня, ті переманули на цей фронт 80-тисячну армію Ю.Галлера, сформовану з польських емігрантів Францією і на французькій ґрунті. В такий спосіб на фронті склалась більш ніж потрібна перевага поляків. Коли, 14 травня, вони розпочали генеральний наступ, а Румунія з "нікакими" французької місії окупувала Покуття з Коломиєю (24 травня), галицька республіка стала відріховувати свої останні дні. 25 червня 1919 року уряд Польщі дістав волю Антанти на окупацію Східної Галичини - "щоб убезпечити особу та майно від більшовицьких банд".

Втрата Західної України набувала стратегічного значення для самої УНР. На жаль - негативного. Республіка втрачала частину своєї ресурсної бази, населення, яке відзначалося значно вищою національною самосвідомістю та організованістю. Нагірмість, на її західних кордонах з'являлись агресивні й небезпечні сусіди в особі Польщі та Румунії.

По відношенню ж до самої Директорії УНР дипломатія та командування експедиційних сил Антанти проводили двозначну і по суті провокаційну політику. Намагаючись витягти український уряд у сумнівні союзні з Добровольською армією та іншими подібними силами для війни з РРФСР, антантівська сторона, водночас, уникала гарантій визнання суверенітету УНР і згодилась з бодай елементарною військовою допомогою. Оскільки ж самі французи усувались від воєнного спору з РРФСР, виходило так, що Директорія опинялась аж за віч з Радянською Росією і мусила протиставити крок своїх солдатів в ім'я "антибільшовицької єдиної Росії", незвісно ще якої.

Тимчасом небезпека воєнного вторгнення з боку РРФСР створила все більш тримого. Коли 17 листопада 1918 року Москва анулювала Брестський договір, а 24 грудня її зовнішньополітичне відомство повідомило про офіційне невизнання принципу незалежності України, це означало, що просування радянських військ в Україну - лише справа часу та можливостей. Сама підготовка до наступу розпочалась неспішно ще за кілька днів до анулювання Брестського договору.

Як і рік тому, він обставився як "війна двох урядів України" - радянського та "буржуазного". Як рік'ясновав сам В.Ленін своєму головнокомандуючому І.Вашенсу, створення такого "тимчасового обласного уряду" "зітнімає у шовіністів України змогу розглядати просування наших частин, як окупацію та створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших частин".

Таким уряд було створено в 20-х числах листопада 1918 року ЦК-и КП(б)У в курському містечку Суджі. У військовому відношенні цей уряд спирався на групу військ Курського напрямку під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Ядро цього 15-тисячного формування складало спочатку дві дивізії, зформовані з колишніх українських партизанів.

Вже наприкінці листопада - першій половині грудня 1918 року військам комуністичного уряду вдалося захопити плацдарм на півночі Чернігівщини - в районі Шостки - Новгорода-Сіверського. А 1 січня 1919 року - вийти Харків з округу.

Наступ з фронту комуністи координували з пропагандою в галу провінції - розповсюдженням "н"італоцьких брошур" комісари Директорії виволокли по всій території від Конотона до Острого на Волині. В самому Києві під боком уряду діяв обласний КП(б)У під керівництвом С.Костора за А.Бубнова, вмілих організаторів повстанського руху. Тут же виходила й газета "Київський комуніст". Комуністичні агітатори знаходили дорослу в частини Республіканської Армії в Житомирі, Дубно, Катеринославі, Єнаксавграді.

Незабаром принесла результати й масштабна політична інтрига цього уряду. Новий його глава - Х.Раковський (з 24 січня 1919 року) їхав в Україну з настановою В.Лєніна - залучити на бік КП(б)У інші групи українських партій, згодних з "принципом влади Рад". Наприкінці січня глава уряду вступив у переговори з лідерами боротьбистів (Г.Михайличенком та В.Блакитним), тим самим "відсікаючи" від Директорії цю потенційно владову силу. Словом, чисті військові засоби вступу комуністи вміли владувати з політичними, діяли ініціативно і наступально. Вже на середину січня вони отримували більшу частину Чернігівщини та Полтавщини з губернськими центрами, скрізь зустрічали підтримку населення, попередньо "розпропагандованого" діями партійми.

У внутріполітичному плані Директорія прийняла у зетьманя важкий спадок: розвинені економіку, управління, стихійний класовий рух трудящих з виразом соціально-радикальним спрямуванням, численне організоване повстанство.

Швидка консолідація такого суспільства - ця основна підстава державотворення - стала об'єктивно неможливою. Для неї бракувало й позитивних ідей: традиційна національна ідеологія вичерпала себе, нової не існувало. Крім того, постала надскладна проблема поєднання пріоритетів внутрішньої політики з геополітичним вибором.

Ситуація в Україні, настрої самих повсталих мас вимагали від Директорії політики з чіткою виразкою "зівою", реформістською орієнтацією. Конкретні положення Декларації Директорії від 17 грудня 1918 року йшли саме в такому руслі: розподіл поміщицьких земель між малоземельними та

безземельними селянами, встановлення робітничого контролю над промисловістю, націоналізація банків, повернення контрибуцій - статичним поміщикам та тому подібне. Щодо імушних класів як таких - передбачалося тимчасово похитати їх політичних прав і покарати їх той групу, які брли участь в окупації та встановленні гетьманського режиму. Фактично це означало застосування репресій проти всіх капіталістів та аграріїв. Нарешті, в політичній політиці проголошувався нейтралітет: такої умовності був теж поширеним у трудящих верств України. Так, з'їзд селян Катеринославоької губернії наприкінці грудня 1918 року вислав у своїй резолюції: "Довести до відома правительств Англії, Франції, США і других, що український народ хоче жити своїм незалежним життям і не хоче, щоб яке б то не було чужоземне військо вимушувало у внутрішні діла України". На цьому та інших подібних з'їздах (у Києві, Харкові, повітових містах) делегати критичували Центральну Раду за те, що "необовинно покликвала війни проти народу", вступила проти участі українського народу в якійсь там коаліції". Тож і в цьому сенсі "нейтралізм", заявлений Директорією, корелював з масовими настроями.

26 грудня Директорія затвердила склад уряду, що мав втілювати цю нову вищу лінію. Він вийшов компромісним, але все ж переважали дії лівоцентристського спрямування, соціалісти з УПСР та УСДРП, з прагматичним розумінням політики та практичним настроєм. Такі як В.Чехівський (голова Ради Міністрів), М.Шаповал (міністр земельних справ), П.Міндрок (міністр внутрішніх справ), С.Остапенко (міністр торгівлі та промисловості), В.Мазуренко (міністр фінансів) і т.п.. Характерно, що першими актами уряду стали надзвичайний податок на Протофіс та земельний закон, затверджені вже 10 січня 1919 року. Він покладав в основу земельної реформи принцип "соціалізації" з імушнєтом господарств до 15 десятин землі.

Однак, у тій ситуації внутрішній курс неминує мав корелювати з зовнішньополітичним вибором, або на користь РРФСР, або - Антанті. Принцип нейтралітету просто неможливо було втримати в ситуації, коли незалежність України ніким не визнавалася, а її територія вже стала об'єктом колоніальних посягань. Зближення ж з Радянською Росією ставило Директорію в стан розриву з Антантою, ЗУНР та білорусардійцями. І до того - ж загрожувало підпорядкуванням України урядові Радянської Росії. Сподука з Антантою ставила УНР в стан війни з РРФСР, лівоадикальним підпіллям в Україні, тягда за собою перегляд внутрішнього курсу "влраво", з непередбачуваними наслідками. І не давала нічого в плані реального "унезалеження" України.

Спори з приводу пріоритетів політики, що розпочалися в таборі Директорії вже в січні 1919 року, підігрівалися ще однією обставиною - тимчасовим характером такої влади. Фактично, режим Директорії являв собою дик-

татуру, оперту на військові коза та нечисленний промарок інтелігенції. Якщо було, що в такому стані влада довго не протримає. Оскільки сама ідея Установчих зборів не мала універсальності, а повстала маса вимагала формування влади "без буржуазії", вирішено було скликати пока-що перепарламент - Трудовий конгрес, обраний пропорційно, куріями селян, робітників та інтелігенції. Він і мав перебрати на себе функції верховної влади в УНР. Розрахунок будувався на тому, що сама більшовицька більшість депутатів Трудового конгресу стане підпорядкована уряду, реформ і не допустить приходу до влади Компартії.

З початку січня 1919 року розпочалась кампанія виборів до Трудового конгресу, призначеного на 22 січня.

Але й ця ідея - верховенства Трудового конгресу - миста чимало "зіва". Вона наперед не амантовувала Компартію та боротьбистів - "зіва", французьке командування та консервативні кола Директорії, непопулярні в масах, - "справа". Уже в ході виборчої кампанії спостерігалась характерна картина: там де влада Директорії вже була повалена вибори вгадали не проводились. Там же, де стійовище контролювалось урядовими комісарями та військом, - пропускались кандидати, лояльні до властей, але не авторитетні серед населення. А в обох випадках стракав авторитет самого Трудового конгресу.

Спори з усього кола внутрішніх та зовнішніх проблем поступово привели до внутрішнього поділу в середовищі самої Директорії.

Один з підходів дав став проміску серед правих, націонал-консервативних, фроністів - соціалістів-самостійників, федералістів, підтриманих більшістю УСДРП, а також військово-бюрократичним елементом, що слугувало ставним хребтом амбіційних амбіцій цього угруповання. Суть цього підходу можна викласти наступним чином: реформаторські експерименти - небезпечні і небаланні, оскільки можуть прокласти дорогу більшовицям і крім того викликають ускладнення на Заході - бо дають привід Антанті звинувачувати Директорію в "більшовизмі". Отож, слід зберегти диктаторську форму влади, а невминувий при цьому дефіцит підтримки в масах компенсувати підтримкою "зовнішньою" - з боку Антанти. Як сказано в одному з наказів по II-му корпусу Республіканської Армії, "Антанта і Франція підтримують новий уряд, ніжкого уніланізму не повинно бути".

Мало того, що такий підхід від лише до ескаляції конфлікту і з РРФСР, і з власними співвітчизниками. Тем більше, що його прибічники виявили прямо зовнішню ворожість до супротивників. Досить процитувати, наприклад, роз'яснення голови слідчої комісії Директорії ІІ.Ковенка: "Комісії й немає потреби встановлювати конкретні прояви ворожості, якщо викликане неспівчуття українському народові та небажання йти одним шляхом з Дирек-

торією. Останньої обставини досить, щоб вважати ту чи іншу особу ворогом народу і чинити з ним як з ворогом". На практиці подібні сентенції обертались виключально беззаконно, що перес ним часто були безсилі навіть урядовці. Сам міністр внутрішніх справ О.Мішаков відважув потім, що лиш його особисте втручання порятувало від розкриття давнього приятеля і соратника по партії українських есерів. Сама ідея диктатури являлась по суті ілюзією, бо не існувало армії, а допомога Антанти залишалась проблематичною. А в неї вірити як у лікониий факт. Так, в одній з постанов ЦК "самостійників" у квітні 1919 року створилось буквально наступне: "В національній боротьбі з москвитями і поляками Український народ мусить пошукувати собі союзників в першу чергу серед держав Антанти". Воювати з поляками та "бїлами" в союзі з Антантою: це тут межа між ідеологічною закомідексованістю, нивністю та брехнею?

Ще в грудні, напівконфіденційно, до Одеси виїхали місія Директорії в складі генерала О.І.рекова, С.Остапенка та галичанина Й.Паларука. Там вона зав'язала переговори з командуванням французів і через начоттапу експедиційних військ полковника

А.Фрейденберга та самого командувачого - генерала Ж.д'Ансельма. Галичя воли аж до березня 1919 року, поки не були в односторонньому порядку перервані французамі. Але й до цього їхні позиції не обидяла багато. Французи заявляли непомірні вимоги - від власного контролю над шістьницями, фінансами та українською армією (Директорія мусила довести й аж до 300 тисяч) до анулювання земельного законодавства й перетасовки складу Директорії; а неї мали виїти В.Винниченко, С.Петлюра та О.Андрієвський. Один з попередніх варіантів договору, завізований О.Грековим і потім викрадений одеськими комуністами та поширений на Трудовому конгресі, викликав справжній конфуз: виякється договір не допускав скликання ... самого Трудового конгресу.

А воюю в Одесі йшли ція переговірна тяганина, Директорія оголосила 16 січня війну РРФСР. В.Винниченко пов'язував цей крок півністю і інтригами та дезінформацією, які йшли від лівобережного отамана П.Болбочана. Так це чи ні, але війна з РРФСР відповідала намірам правих отаманських кіл і являла собою чергову їхню авантюру, політичну будь-яких шансів на успіх.

Альтернативний підхід відстоювали українські есери. Селянська елітка, а також, з певними поправками, лівіші партії - боротьбисти та зні української соціал-демократії "незалежні". Лідери останніх - М.Твиченко, А.Писовський, Ю.Махуренко, М.Драгунирецький - в першій половині січня 1919 року відколотися від "винниченківського" крила УСДРП й приступили до створення власної партії - УСДРП (незалежних).

Ці кола виходили з того, що Україна - в стані революції, соціальної замістою. Якщо так, то влада мусить бути відповідальною волі трудящих і за

формою, і за змістом політичн. В політичному плані це означало реституцію "Трудових рад", "увінчану" або Трудовим конгресом, або Всеукраїнським Глобом Рад. А також радикальні соціальні реформи в нейтралітет з зовнішній політиці – як це декларувала сама Директорія.

Неправі ті, хто змишувавував прибічників подібної політики в "більшовизмі". Навпаки, передбаченість вираз протилежне: нейтралізувати КП(б)У політичним шляхом – упереджувальними реформами та демократичними процедурами вибрання "Трудових рад", серед селян впливи комуністів ще залишались досить нетривкими, як і серед інтелігенції. Тож вибори до Рад леві б склали хоч і лівий, але навряд чи комуністичний. "Це мав бути вихід з тяжкого становища, це могло значно вибити грунт наступному більшовизмові, скріпити українську владу і довіря мас до неї, що було б і скріпленням української державності," роз'яснювала суть цього плану газета УПСР "Трудова Республіка".

Інша річ – і це вгадало цілком логічним – що прихильники такого плану не відкачали компромісу ні з КП(б)У, ні з РРФСР. В інтервію популярній столичній газеті "Трибуна" напередодні Трудового конгресу лідер УПСР та Селоспільки А. Степаненко дав зрозуміти, що його одвідумії не виключають співпраці з Компартією ("нехай працюють разом з нами"), а також пошуку "шляхів для примирення з Великоросією". В середині січня 1919 року під впливом саме цих кіл Директорія направила в Москву свою делегацію для врегулювання відносин з РРФСР. Її очолював "незалежник" Ю. Мазуренко, прихильник зближення з радянською стороною.

Отже, виходило, що одночасно, в Москві велись переговори про замирення з РРФСР, а в Одесі – про боротьбу з нею. І це унаочнювало весь роздрай у політиці Директорії.

Деякі культурні наради у "верхах", покликаних знайти щось "середнє" не принесли результатів. Остання з них, 16 січня 1919 року, теж вирішила залишити все як є. Якщо лідери есерів та Селоспільки (М. Шаловал та О. Янко) ратували там за "радянщину" України, то представники "сінюшків" (П. Чайковський та Й. Назарук) – за військову диктатуру "тріумвірів" – С. Петлюри, С. Кошовальши та А. Мельника, начштабу "сінюшків". Кожна з сторін наполягала лише на своєму.

Арбітром у цьому спорі, формально, судилося виступити Трудовому конгресу. Між тим, внутрішні спори і кампанія виборів до конгресу, проходили на фоні нестримного погіршення обстановки, падіння авторитету Директорії, повстань і зворушень. В перших числах січня 1919 року повстав Житомирський гарнізон, розпропагонований комуністами та боротьбистами. На Катеринославщині комуністичні та махновські повстанці захопили весь район Павлограду – Новомосковська й перерізали залізничне сполучення на

Львівберезки. Лише на Київщині, Подолі та окремих районах стабільність так-сяк утримувався. Але й там розтали недавній ентузіазм та авторитет уряду "Організаційна робота йде мляво із-за браку матеріальної і моральної допомоги," – повідомляв, наприклад, новоповний комісар Директорії з Володимир-Волинського.

Наскільки відставали від стихійних промеси годичні дієри республіки навіть реформаторські настрої, свідчить характерний факт передвиборчої кампанії: в Полтаві, на виборах селянської депутатії від губернії провідником весь список від "Селянської спілки", хоч його очолював сам голова цієї організації О. Янко, той сівши, хто ратував за "радянщину" України. Селяни віддали перевагу боротьбистам. Подібні факти дали додаткові аргументи прибічникам диктатури.

Трудовий конгрес працював у Києві з 21 по 28 січня 1919 року. На той момент столиця вже вважалась "прифронтовим" містом. Сусідня Чернігівщина вже контролювалася комуністичним урядом.

Оскільки вибори відбулись не скрізь, а по робітничій курії їх проігнорувало робітництво, то зібралася бляхка 277 членського складу, близько 400 депутатів і 600-т.

Цей сурогат парламенту вийшов бідним і на імена, і на рішення: події Найбільш яскравою з них стала ратифікація акту про злуку УНР та ЗУНР, затвердженого напередодні, 22 січня 1919 року. Всупереч північному сприйняттю цієї події в той час вона не викликала особливого резонансу. Обидва державні утворення відійшли до неї нероботаженими власними проблемами виконавши. На галичан тиснули поляки, на Директорію – більшовики. Навіть у чисто воєнному відношенні цей акт не діяв практично нічого. Додавались лише проблеми: ЗУНР ним актом втягувалася у боротьбу з "обом Росіями" – Радянською та Денікнською. А Директорія – у спір між галичанами та поляками. До того ж партнери виявлялись зовсім різними, щоб об'єднатись на щі.

Реальні наслідки цієї "злуки" зводились до поповнення державних структур УНР галичанами: Є. Петрушевич увійшов до Директорії, білих оточили делегати Української Національної Ради у вигляді до Трудового конгресу, декілька десятків галицьких чиновників та офіцерів – до апарату та армії УНР. Це посилило націонал-консервативну, "протирадянську" партію в Директорії.

Після ратифікації Акту, все зашлося до спору навколо центрального пункту повістки денної – бути чи не бути владі Директорії, тобто існуючій авторитарній системі. Праве крило конгресу, підозрюване ще й галичанами, шперто стояло на своєму – залишити верхню владу Директорії. Їхні опоненти "ліва" опинились перед вибором – або йти на поступки, або влашті порва-

ти і реалізувати формувати владу самостійно. Зрештою було обрано перше 26 січня 1919 року більшістю голосів від галичан, самостійників, соціалістів-федералістів, УСДРП та близько 40 правих есерів ("катеринославців") програма "правим" резолюція була провонята. Через 2 дні конгрес розітхався і більше ніколи не збирався за неможливістю й несприятливостю. Від нього залишилася лише постійні комісії та й ті в липні 1919 року припинили існування.

Таким чином, було зроблено крок "вправо". Символом цього став вихід у відставку В.Винниченка (9 лютого) та уряду В.Чехівського. Новий кабінет на чолі з С.Остапенком, складався з консервативних діячів, котрі повинні були влаштувати французі (Є.Архипенко, Й.Пановал, Й.Низарук, К.Мацієнчу та х.п.). З оглядкою на Антанту було заплановано і земельну реформу як в УНР, так і в Галичині. Чим закінчилися переговори в Одесі, ми вже згадали - провалом.

Водночас, такий поворот остаточно знісав відносини між урядом та селянством і лівими українськими фракціями. Боротьбиستی та "незалежники" демонстративно залишили Конгрес. В озвоні до уряду перейшла Селянська спілка.

Саме наприкінці січня - на початку лютого 1919 року на бік Радянського уряду стали переходити масові повстанські формування, які підтримували до цього Директорію - Закарпатська дивізія Д.Терпала (Зеленого), що стояла під Києвом, південна група отамана М.Григор'єва, дрібніші загони отаманів Струка, Шенеля, Ангела та тому подібні. На бік "червоних" в той час виступили і Н.Махно. Вже на початку лютого війська Українського фронту В.Антонова-Овсієнка налічували близько 45 тисяч чоловік, втрині більше, ніж на початку кампанії. Саме підтримка українських повстанців дала їм перевагу - і моральну, і чисельну. Це, між іншим, відмічалось в доповіді командування фронту Реввійськради РРФСР за середину лютого 1919 року:

"Успішність пропаганди в робітничих районах, збройна підтримка повстанських українських груп створювала настільки сприятливу обстановку, що успіх був досягнутий майже виключно численними українськими повстанськими військами".

Перемога Радянського уряду була касамперел політичною. А перемога політична принесла збройну.

27 січня радянські війська зайняли Катеринослав, 2 лютого - Київ. Тиск з боку повстанців М.Григор'єва та внутрішній розклад змусив франко-грецьке командування евакуювати війська та флот з Півдня вже в середині березня 1919 року.

Пізненим тривав нестримний натиск Українського фронту на рештки петлюрівських військ і нестримний розвиток отаманів.

Деморалізовані петлюрівські солдати вимозували свій гнів і розпач на мирних жителях (жорстк. Шапки їхнього відступу позначені кривавими прогромами - в Фастові, Проскурні, Житомирі, Козятині та інших містах. Значайно, це лише дискредитувало Директорію в очах ширшої громадськості і повертало синіятті мислі в бік Радянського уряду.

Радянські частини безперервно пішли Північну групу Республіканської армії в напрямку Коростеня, а Південну - в напрямку Вінниці, фактично розриваючи перлюрівський фронт на дві частини. На початку березня вони взяли Козятин, потім Вінницю, а коли зайняли й Жмеринку (19 березня) катастрофа Директорії стала лише справою кількох тижнів. Й Південна група військ була повністю відкинута від решти і неспаром перейшла на румунську територію, де її інтернували.

Наслідком цих провалів став новий виток боротьби в таборі Директорії. Спочатку виступили ЦК-ти УСДРП та українських есерів - вони зажадали негайної відставки уряду С.Остапенка ("буржуазного" за їх термінологією), заміна його соціалістами та негайних переговорів з РРФСР. Оскільки ж Директорія тягла з відповіддю, деякі лідери цих партій (М.Гушевський, Й.Чеміський, А.Степаново та деякі інші), вирішили діяти самостійно. 25 березня вони створили в Кам'яніц-Подільському свій Комітет по охороні революції і від його імені виступили з ініціативою переговорів з більшовіками. Пуч цієї ідеєю ліквідували петлюрівські частини. Однак, Головний отаман пішов на поступок: він вирішив виставити біля Керма "соціалістичний уряд" ідея ж переговорів з радянською стороною була відкинута.

9 квітня 1919 року в Рівному затвердили новий склад Ради міністрів - з діями УСДРП та УПСР на чолі з Б.Мартосом. Однак, на реальній хіл подій це не вплинуло. Водночас, заміна уряду стала сигналом до виступу брамих сил. 15 квітня з різкою заявою виступив ЦК самостійників, а командувач Північною групою отаман В.Оскілко "підкрини" що заяву заколотом. 29 квітня він оголосив себе головнокомандуючим та зажадав утворення нового уряду - на чолі з Е.Петрушевцем. Ініціатор заколоту тяглися до О.Андрієвського та Є.Петрушевця. Так що цей інцидент остаточно знісав відносини між галицькими лідерами та С.Петлюрою.

Заказом фронтової владось ліквідувати - але дорогою ціною. "Діагнози" про веремегу власної амбції. В.Оскілко зник з фронту північної групи до Рівного. Цим скористалось радянське командування, завдавши вирішальних ударів через відкриті альянські фронти. Розпочалась шийка, підполена ще й зустрічним просуванням поляків з Заходу. Зрештою урядові та решткам війська ледь вдалося вислизнути з цих "лещи" на Радзівіш, а лідери до Тернополь, на територію ЗУНР.

На початку травня 1919 року що кампанія було фактично закінчено. І коли 1 червня 1919 року В.Антонова-Овсієнка публічно повідомив, що петлю-

ром "привеле поповенню Геттору з штабом", багатьом в Радянській Україні в це вірилось.

В чисто воєнному плані головною Українського фронту перебільшували. Задіянки Республіканської армії ще були здатні до локальних операцій невеликого масштабу. Це, а також деякі кон'юктурні обставини (про них мовля підє дані) дозволяли Директорії ще деякий час утримуватись на плаву. Але не більше.

Поразка весною 1919 року стала для цього режиму вирішальною. Як самостійна воєнна та політична величина він відійшов у минуле. Разом з Директорією відходив в минуле й ціла політична епоха в історії України 1917-1920 років. В цей час структурні державної влади формували так чи інакше сили "націонал-державницького" спрямування: Центральна Рада, гетьманський уряд, Директорія. Всі три по чергово зазнали поразки і втратили політичний вплив.

Ініціатива державотворення відтепер перенішла до інших політичних сил.

Розділ 2. Утвердження Радянської влади в Україні

2.1. Навіс і розмарування. Радянська влада та політика в 1919 році

Комуністичний уряд привели до влади в Україні три сили. Радянська Росія, політично активні прошарки робітництва та селянства в самій Україні, настроєні антибуржуазно. "Скасовується вся спадщина буржуазного ладу," читавмо, приміром, в Декреті N I Народного Комісаріату Золотоноші (Полтавська губернія), одного з численних повстанських "урядів", що його створили популярні місцеві отамани О.Богунський та О.Грудницький.

Цією мав рацію голова Раднаркому України Х.Раковський, коли сповідав, що "перемогли не ми, а наші ідеї" ідеї демократичної влади, влади для трудящих і створеної трудящими. Парадокс, однак, полягав в тому, що така влада не могла бути створена.

Новий уряд успадкував в принципі теж саме, що й Директорія: "мирний хаос" в економіці, "збройний хаос" в політиці.

Перший характеризується такою кількістю цифр: паралель 18 великих вугледобувних підприємств з 61-го, "пустоти" в усіх 14 прикметних базах Кіева (в інших містах було не краще), присутність на ринку 4 млрд. крб. емітованих попередніми урядами і нічим не підарілених.

Другий втілювався у мільйонах одиниць вичепальної зброї, розподіленої між численними повстанськими "батьками". Справа в тому, що урядова влада простиралася щонайбільше на губернські та повітові міста. "Нічого" ж вона фактично контролювалася повстанськими отаманами, які

підтримали невдоволену владу Рад, але на стійкість яких комуністи не дуже рідраховували. "Соціалізм соціалізмом, а селянство селянством," говорив той же О.Грудницький на з'їзді Рад в Золотоноші. "Ми попереджуємо центр, що ніякого пригнічення не допустимо," - погрожував він Києву. В інформаційному повідомленні про Черніобільський з'їзд Рад за 3 березня відмічалось, що пройшов він "під великим тиском Струка, особистості далеко не чистої, яка у теперішній час стоїть на комуністичній платформі". А саме такі "батьки", ще раз зауважимо, влякали собою справжню владу на периферії. Так само, як О.Грудницький у полтавському придніпров'ї, весь інвалент Київщини контролював Д.Терещук (Зелений) (обидва належали до речі, до УСДРП (незалежних)), півдня цієї ж губернії - І.Струк, недавній український есер і дім Солоспілки, Катеринославську губернію та сумський районі Таврії, Херсонщині ділили між собою анархіст Н.Махно та М.Григор'єв, "чистолюбний і хитрий український есер", за характеристикою радянських органів.

В принципі вони не були проти Радянської влади як такої, хоча б уже тому, що вона цілком інсценувалася в умовах істотних та самоуправлінські традиції українського села. Однак - не проти влади справді демократичної, побудованої за принципами вільного волевиявлення, самоуправління, децентралізації. "Ми за Радянську владу, але ми самі її збудуємо," говорив І.Струк. В цьому сенсі "батьки" були плоть від плоті селянської демократії.

Ситуація об'єктивно диктувала радянським властям політику, суттєво відмінну від тієї, яка проводилася в сусідній Росії - компромісну, з акцентом на демократії та помірковано-радикальних реформих загальнодемократичного спрямування, поважання національних почуттів.

Однак, в реальні здійснювався інший підхід, який просто копіював диктаторську систему однопартійної влади, яка вже встановилася в РРФСР і її політику "воєнного комунізму". Те й інше вже в квітні 1919 року звергло республіку у новий тур повстань, братовбивства.

Почасті така практика мала об'єктивний ґрунт - в тісних економічних зв'язках, що раніше існували між Росією та Україною, "українському хаосу", якого просто неможливо було подолати без підтримки шкідливого сусіда. Оскільки ж українські комуністи не мали досвіду державного управління, то в такій ситуації неминує виникала тенденція простого успадкування цих форм управління, які вже склалися на території РРФСР. Ще в "Тимчасовому положенні про організацію робітничо-селянської влади на місцях", затвердженому Тимчасовим робітничо-селянським урядом України 30 листопада 1918 року, підкреслювалось, основу державного будівництва в радянській Україні має становити Конституція РРФСР та всебічне використання досвіду Радянської Росії. Оскільки ж для використання цього самого досвіду бракувало елементарного - кадрів - то звідси витякала практика кадрових призначень.

лень в Україну. Вже в січні 1919 року тут висаився потужний "десант" працівників з РРФСР - близько 40 кадрівих "одиночок". Подібні призначення практикувались і далі, включаючи й найвищі посади. Так, за направленням ЦК РКП(б), Г.Петровського було призначено головою ВУЦВК Рад України, О.Шліхтера - народним комісаром продовольчих справ, В.Мешерякова - наркомом земельних справ, П.Лавіса - головою Надзвичайної Комісії республіки й так далі.

Таке явище було тим більш природним, що обидва режими - в Росії й на Україні спирались на одну й ту ж партію - РКП(б).

Як правило, "призначенні" не сразу зорієнтувались в специфічних українських реаліях і схильні були просто переносити свої російські досвід. Крім того, треба обов'язково враховувати чисто кон'юктурні фактори, пов'язані з самою обставиною громадянської війни. В ній перемагав той, чия система влади була монолітнішою в політичному плані, краще керованою і організованою.

Тенденції посилення конформації дій цілком очевидні, до речі, і в самому протибільшовицькому таборі: проголошення 8 січня 1919 року генерала А.Денікіна (головнокомандуючим збройних сил Півдня Росії, підпорядкування цих сил П.Кіличку як верхньому головнокомандуючому всіх білогвардійських формувань (12 червня 1919 року), спроби їх обох розширити антирадянську коаліцію та централізувати керівництво в руках Антанта, відомі, як висловом А.Денікіна, "фундаменту комбівацій". Ці для кого не була секретом в Польщі, наприклад, "виняткова повага" до точки зору "французької місії", в таборі Добровольської армії - до англійської. Уряд Директорії теж не був виключенням з такого ряду.

Сам стій війни з "білими" режимами, підтримуваними силами, неминуло спонукав уряд Радянської Росії розглядати Україну під кутом зору воєнної стратегії та підпорядкувати її ресурси для досягнення політичної мети N 1: перемоги над противником. Проволоцтво, металосировина, паливо, людські ресурси України являлись логічним доповненням воєнно-економічного комплексу РРФСР. Тенденції концентрації того й іншого та централізації управління досліджувались ще й спеціально психологічною обставиною, про яку нечасто згадують історики, але яка була добре відома сучасникам. РКП(б) була партією, "якої нікуди було відступати". Тобто властиво про те, що в разі поразки тисячам комуністів та їхніх прибічників загрожувало б просто фізичне винищення. Можливостей масової еміграції за кордон чи виходу в підпілля для них не існувало.

Звідси характерне явище: при всіх внутрішніх розходах, комуністи в критичний момент могли відновлювати свої ряди, консолідуватись і поступатись навіть власними окремими позиціями інтересам спільної перемоги

Нюхливо від цих інтересів для них відшаршлася і проблема "суверенітету України", тобто проблема "меж компетенції" українського уряду та Росії.

Тим більше, що на початку 1919 року "національний рух" в Україні не здавався їм серйозною величиною. Його явно недоцінювали. Порівняно легко перемогла над Директорією давша своїм пожежам таку частоту. Якщо, наприклад, В.Ленін, Л.Троцький та Й.Стадін тримались того погляду, що "національний рух" в Україні "зник", то М.Бухарін та головний секретар ЦК КП(б)У Г.П.Петухов вважали, що самі "національні республіки" віджили як такі. Тією чи іншою мірою подібні негастовстві підходи були властиві й іншим керівним радянським діячам в Україні - А.Бубиську, М.Савельєву, а також "харків'янам" та "катеринославцям", які склали ядро робітничо-селянського уряду України - Е.Кваріну, Б.Матілову, К.Порошишину, М.Рухимоничу, Ф.Сергєєву (Артему).

Сама обстановка боротьби з Директорією формувала в комуністичному таборі стереотипи сприйняття всього "українського" як "ворожого". "Українське в 1919 році сприймалося як петлорівське, вороже," - свідчить пізніше В.Загонський, одна з провідних фігур в КП(б)У. Вже 10 лютого Радянський уряд України затвердив декрет "Про боротьбу з націоналізмом", що дав санкцію на переслідування національної інтелігенції, взагалі, всіх, хто запідозрювався в відхиленнях від національної політики РКП(б).

Ці, об'єктивно асиміляторські, "нарусистські" погляди вносили свою лепту в процесі "поглинення" України Радянською Росією.

Вже 3 березня 1919 року, в самий розгар боїв на Правобережжі та на Північ України, Вища Рада Народного Господарства (ВРНГ) РРФСР вносила постанову про створення "єдиного апарату управління" та "єдиного фонду постачання радянських республік". А через 5 днів потім українській Раднаргосп був просто знятий з ВРНГ Росії з повнорядкований останньому. Невдовзі уряди України і Росії ухвалили спільне рішення "Про проведення єдиної економічної політики": зливались товарні фонди обох республік. Розподіла їх ВРНГ РРФСР. Це ж відомство виробляло спільний господарський план, встановлювало єдині ціни на сировину.

Водночас, Народний банк РРФСР скеровував фінансово-кредитну систему України. На неї поширювалась зона ходіння рубля.

Фінансування української економіки велось за рахунок кредитів: авансів та займів, виданих ВРНГ або урядом Радянської Росії. Звідти для українських потреб виділялося близько 80 млн.крб, щотижнево. Для перерахункових операцій в Києві, Одесі та Харкові відкривались місцеві контори Народного банку РРФСР. Наскільки великої ваги надавалося збереженню централізованих начал у цій сфері (це безсумнівно було виправдане з фінансової точки зору) - свідчить такий факт: коли (9 травня) Раднаргосп України прий-

нів постанову про власну грошову емсію, бо неможливо готівку доставити рідкій місцеві з Києвом. "Подібні заходи можуть прийматися лише у всеросійському масштабі," – вказували Х.Раковському В.Ленін, М.Калінін та М.Крестинський.

Існує тому, що й економічна політика в цілому на Україні набрала тих же рис, що і в Росії: так званого "воєнного комунізму" прискорених темпів націоналізації промисловості, банків, землі та торгівлі, вогняна ринкових відносин, адміністративного розподілу суспільного продукту, впровадження надзвичайних, мобілізаційних методів господарювання в Україні, яка не була готівка до такої політики в жодному відношенні, "воєнний комунізм", як побачимо, спричинив лише новий виток хаосу та внутрішніх потрясінь.

Стрімке погіршення воєнної та політичної ситуації в радянських республіках довело до епіцентру "об'єднувального" процесу. Вже 28 квітня 1919 року Політбюро ЦК РКП(б) під головуванням

В.Леніна спеціально розглядало питання "Про злиття України з Радянською Росією". ЦК КП(б)У було залишено розглянути лише те "за яких умов, коли і в якій формі може бути проведено це злиття".

Публічна ж ініціатива об'єднання походила все ж від українського керівництва. 16 травня 1919 року Радянська Україна звернулася з пропозицією укласти союз між радянськими республіками, права якої форми не уточнювалися.

Ця проблема була розв'язана 28 травня – трьома членами Політбюро ЦК РКП(б) – В.Леніном, Л.Камєнєвим та М.Крестинським – у вигляді директиви ЦК української Компартії. Згідно останньої, об'єднувалися ключові відомства Росії та України: ВРНГ, наркомати військових справ, земельних справ, шляхів сполучення та праці. Функції центрального керівництва ними перейшли на російських вілометів, а їхні українські "відгалуження" діставали статус "обласних органів" на чолі з "обласними уповноваженими". Незабаром, на початку червня це суто партійне рішення було формально затверджено радянськими органами обох республік і закріплено під назвою "воєнно-економічного союзу".

Всупереч цій назві та декларативному суверенітетові Радянської України, вона, фактично, з самого початку розвивалась як автономна область РРФСР, причому навіть ця автономія залишалась досить обмеженою.

Звичайно, в суто політичному плані – з точки зору інтересів утвердження комуністичної влади – це було ефективне і перспективне рішення. 2-х мільйонній Робітничо-Селянській Червоній Армії, опертій на єдину ресурсну базу та централизованій, політично мовчазній адміністративній апарат, протистояли незкоординовані й погано скеровані сили протидії. Кожен з них мав на меті перш за все власні інтереси та політичні уподобання. Навіть у

"середовинні бійки" не були секретом розходження між А.Денікіним, з одного боку, П.Колчаком та П.Врангелем з іншого, між республіканцями та муніципалістами, між централістами та федералістами з Кубанської Крайової Ради й так далі. "Нагорі" вони доповнювалися ще й англо-французькими спорами з приводу пріоритетів російської політики.

Зрештою, виходило так, що кожен з "білих" генералів розпочинав вирішальний наступ тільки, коли вже встиг зазнати поразки іншої. Причому, кожен зокрема, набагато поступався силами радянській стороні: близько 300 тисяч багнетів у П.Колчака, близько 250 тисяч – у Ю.Піласудського, трохи більше 150 тисяч – у А.Денікіна і загалом небагато – 85-90 тисяч у С.Петлюри.

Стратегічна перевага в усякому разі залишалась за радянською стороною і тим передвирішувался результат боротьби.

Та за неї довелося розплатитись реальним суверенітетом України. А крім того – й громадянськими конфліктами. Адже впровадження російської системи влади та політики, нехай і в радянській оболонці, просто не могло статися безкровним на досить відмінному культурно-етнічному й політичному просторі.

Так чи інакше, а саме "російський фактор" відтепер домінував у радянській системі та політиці в Україні.

Подібно до РРФСР нова влада в Україні будувалась як диктатура КП(б)У. Власне, лише режим, одворідний в партійному відношенні і підпорядкований "центрові" РКП(б), міг забезпечити реалізацію корпоративної політики цієї партії в Україні.

Хоча формально до радянської системи й допускалися партії, що визнавали принцип "диктатури пролетаріату" (фракція боротьбистів), проте роль цього "неминучого зла" (за висловом Г.П'ятакова) залишалась допоміжною. Згаданий довший прагматичний мотив накладався на месіанське переконання комуністів у незыбленості свого вчення та власного керівництва і обертався жорсткою лінією по відношенню до противників та опонентів: "Вести саму непримиренну боротьбу з дрібнобуржуазними партіями, навіть якщо це багнетом та дрючком." Ініціативою в "принциповій" постанові Олександрійського комітету КП(б)У (Херсонська губернія), "Чека стала надійним оновленням партійної роботи. Есери мовчать або уникать появи," – звітує, комуністи в.Білодубовка на Херсонщині.

Перші ж тижні Радянської влади на українській землі позначені оніянням решти партій – поглинанням від "директорійських", одразу ж поставлених поза законом, і кіншачонні навіть там, хто недавно разом з комуністами ніс тагар підпільної боротьби з естеманом та Директорією.

З Київської ради були виключені меншовики, есери праві та ліві. З Київської ті ж самі фракції з Житомирської – ліві есери, з Київського

напіванонковому – есерів українські нещавні критики Директорії. Тіда Рад в Херсоні та Олександрії були взагалі речігнані як такі, що мали “контрреволюційний склад”. Згідно роз’ясненню родоні ВУНК В.Лішиса від 6 травня 1919 р., нагаду некільських органів підмгали всі партії, крім правленої.

У таких не зовсім нормальних умовах у шотому квітні 1919 року пройшла кампанія виборів до Рад, яка, власне, й сформуваала нову систему влади. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, ухвалена III-м Всеукраїнським з’їздом Рад 10 березня 1919 року, закріпила такий устрій формально.

Отже, УСДРП проголосувалаь державою “диктатури пролетаріату” в союзі з найбіднішим селянством, що здійснюється у формі Рад.

Основою державної системи формально ввалялись з’їзди Рад від волості до всеукраїнського масштабу, а в перервах між шими з’їздами – виконкоми Рад, вибудовані по вертикалі Фавинно, реальні функції влади здійснювались саме ними. “Нагорі” цю вертикаль замикали на собі Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад (його очолював спочатку Г.П’ятаков, потім Г.Петровський), а також підзвітний йому найвищий виконавчий орган – Рада Народних Комісарів. В 1919 році всю керував Х.Раковський.

Такий конституційний устрій суперечив нормам формальної демократії навіть в принципі – бо позбавляв виборчих прав цю категорію виборців, що експлуатували найману працю, торгівців, словом “буржуазні елементи”. А також – давав “законні” підстави для пересидувань за ідеологічними мотивами. Так, стаття 33 Основного закону зазначала, що держава “позбавляє політичних прав окремих осіб та окремі групи, які користуються шими правами на шкоду інтересам комуністичної революції”. По суті йшлося про те ж саме “усмотрение”, яке раніше експлуатувалоь гетьманом, а недавно дичами Директорії типу В.Ковенка. Радянська держава “достойно” перейняла цю сумну естафету, надавши їй тільки більшої масштабності, поширленості та підвела під неї конституційну базу.

Той же факт, що радянські органи працювали скрізь під керівництвом КП(б)У та наглядом ВУНК, перетворював так зване “радянське право” в пугний шук. В цьому уже в березні переконались, зокрема, керівники Селянської спілки та УСДРП(незалежних), які оттали нову владу та виражали готовність працювати на базі Конституції – першу просто закрили, другу – постановили поза законом, без всяких формальних законних процедур.

В історіографії зазначається, на жаль, нез’ясованим (не одне крапівне питання: хто і як обирав радянські органи? В якій мірі вони легітимні? Авантюрні матеріали виборчої кампанії за 1920 рік (документи за попередній рік не збереглися) показує, що тоді проголосували (міжбач 38% стовських виборців і

75% робітників. Приблизно так же, очевидно, складались справи і в 1919 році. Тим більше, що на Правобережжя ця кампанія првалаься.

Ясно лиш, що Радянськму шладу формувала меншість населення, до того ж меншість, налічена незанковими виборчими правами: правлено скрізь робітники мали перевагу у представничтві над селянами.

Правлена таким чином кампанія принесла перемогу Компартії – цілком у шладі Москви. Виключно з комуністів складался уряд, на 90% ВУЦВК, на 75-80% – виконкоми Рад губерньського та повітового рівня.

Та справа не політична ціна такої перемоги стала куда шкочішою. Справа в тому, що КП(б)У залишалась не дуже авторитетною в українських національних прошарках – селян та інтелігенції. Навіть трьома роками пізніше українці становили всього 14% складу партії, а “україномовні” й того менше – близько 11%. А в 1919 році справа стояла куда гірше: Комуністичні організації практично скрізь, а особливо – в губернях Південно-Західного краю, натикались на культурно-мовний бар’єр між ними та селянством і шльською інтелігенцією.

Навіть у містах шкочий КП(б)У залишались куда слабшими, ніж в РРФСР. Їх класова основа – робітничтво – переживало процес “декласування”, через розоруху в промисловості, масову політичну еміграцію до Росії. Тільки на початку 1918 року були втякано більше 100 тисяч кадроних робітників. Член ЦК КП(б)У А.Бубнов, який відповідав за організаційну роботу партії, ошкочив “примарок переважаю робітників”, на якого спиралась КП(б)У, в 2% до загальної маси.

З шшого ж боку, виставивши себе поза критикою, партійні та радянські органи на очах бюрократизувались, перетворювались у замкнену управлінську касту, звичну до довшання влади. Закріті документи ЦК КП(б)У містять багаточисний фактаж такого плану, часом просто скандальний. Так, у Фаставі, “підприємливий” голова міськвиконкому цесь роздобув партійкотре, заснував партійну організацію з власних шличків і розставив їх на добре ошкочувані посади. Сіксілеттридський міськвиконком через “куміство” розбух до 48 шлдітків з 56-ма членовниками. А в доповіді про стан справ на Полтавщині зазначено: “Часто шшла, замість того, щоб бути в соціалістичному шитті рівною робітнику та селянину перетворюється в урядника в жовтні роботах, шшдукає одгетеного, шкочий вважає шкочий “я” вище закону. Обирає робітників та селян до влади шкочий шкочий шкочий комуністичні”.

Вже в середній квітні 1919 року численні партійні та радянські активісти у своїх доповідях, занесених біли триноту, влада шкочий шкочий авторитет. Це шкочий шкочий шкочий шкочий на Правобережжі, де раніше утвердилась нова влада. Але вже через декілька тижнів те ж саме помічалоь на правобережних губернях.

Тенденція деполітаризації влади підсилювалась ще й глибокими промахами в економічній політиці. Так, у промисловості виникли фактично дві "паралельні економіки". Одна, державна, що охоплювала невеликі підприємства, формально знаходилась на гарантованому державному фінансуванні та матеріальному забезпеченні і працювала не на ринок, а на виконання державних нарядів-планів. Продукція теж мала здаватись державним органам. Поруч з цим сектором, діяли приватні підприємства та всіючись перекупники - на ринкових, звичайно, засадах. Оскільки ж те саме державне забезпечення існувало переважно на папері, то підприємства закупляли сировину та матеріали в "приватника", розраховуючись за це грошми, або продукцією - те й інше утаювалось від держави. В результаті, формувалась гігантська пінива економіка, що фактично не піддавалась керівництву. І хоча приблизно 30% товарів мали реалізовуватись за "твердими" цінами, фактично за такими цінами мало що можна було придбати. Зате, "чорний ринок" дефіцитів не знав.

Деякий час властт практикували ще й ревізії дефіцитних товарів: в січні 1919 року вийшов урядовий декрет "Про відібрання лишків одяку в буржуазії", потім 1 березня вийшла постанова "Про облік меду" - відтепер їх можна було продавати лиш з дозволу властей. Але суттєво економічний їх ефект був мізерним, викликаючи лише невдоволення тих, хто позбувся майна.

На початку літа 1919 року, коли воєнно-комуністичну економіку було вже впроваджено, реальність полягала в тому, що лише близько відсотків товарів жителі міста отримували по картках, за твердими цінами, решту - купували на базарах, формально заборонених владою. Звичайно - купували втридорога.

Але, якщо в містах ця обставина не викликала серйозних політичних наслідків - тут діяв апарат влади, включаючи "надзвичайки", стояли військові частини, то на селі впровадження "воєнно-комуністичної" економіки справило вибуховий ефект.

Політика державної монополії була конфіскаційною і за спрямуванням, і за методами - адже товар доводилось вилучати й розподіляти за цінами, що наперед не влаштували виробника.

Тому, урядомі заходи на селі пішли в двох напрямках. По-перше, в штучному насаджуванні великих господарств - державних (радгоспів) і колективних - комуун, колгоспів і тому подібне. В уряді особливим ентузіазмом такої лнії був сам Х.Раковський. Він особисто підбирав і керівні кадри Наркомзему республіки. Темп такого "усуєпільнення" в УСРР виявив навіть швидшим, ніж в Росії. На липень 1919 року в розпорядженні майже 2 тисяч таких господарств перебувало 1,3 млн. десятин землі. Мало того, що таке скороспіде нововведення розходилось з приватновласницькими звичками українських селян. Вони прищавили до того, що селяни в багатьох районах

так і не дочекались поміщицької землі. На Правобережжі, в буржуазичних повітах, практично всі 100% масткової землі перейшли до розоряджених тресту "Головцукор".

По-друге, запроваджувалась так звана "продрозверстка", тобто механізм примусових видучень хліба. Цей механізм простий: виходячи з наближених оцінок прожиття та потреб держави, Наркомат продовольства визначав кількість "лишків", які підлягали здачі державі за фіксованими цінами, зперити нижче ринкових. Сума таких "лишків" в 1919 році була визначена в сумі 279 млн. пудів, половинну з них було "розверстано". Зібране продовольство призначалось перш за все для потреб РРФСР (50 млн. пудів), армії та населення міст і промислових центрів самої України.

Доповнюючи розверсточні заходи, уряд 5 травня заборонив провіз продовольства приватними особами, а 9 червня - й привіз такими особами мануфактури для обміну на хліб.

Почалась справжня "битва за хліб", з частим застосуванням збройної сили, захопленням заручників і тому подібними засобами "вишви на куркулі".

Єдиної системи заготівель не існувало. На хлібному "фронті" одночасно діяли російські відомства (продпаргани Москви та Петрограду, "Центросоюз" та інші), український Наркомпрод, а також особливо ненависні селянам армійські заготкомісії, котрі не зупинялись ні перед чим.

Будучи свідомі непопулярності цієї акції економічного насилля, власті намагались надати їй "класового забарвлення" - до цієї зачухались робітники, а також селяни-бідняки, що засівали менше 5 десятин. Останнім отримували 10% конфіскованою хліба. З них же, в разі потреби, створювались й надзвичайні органи влади - комбідні.

В жодному сенсі ця кампанія не адалась: селянство не розколосось і хліба не дало. Зібрали всього близько 10 млн. пудів, з них 7 млн. пішли в міста України. Цього вистачило там тільки на 1/20 карбових раціонів мішани. Від голоду їх врятували не картки, а "чорний ринок".

Тим часом, політичні взаємовідносини з селянством було лісовано. Вже з середини квітня 1919 року на Україні спалахнули масові селянські повстання. Спочатку вони охопили Лівобережжя. Тут, за даними НКВС України, сталося близько 100 тисяч виступів. В середині травня їх фіксувалось втричі більше: повстало все Правобережжя. Зведення Наркомату внутрішніх справ в той час нагадували фронтові. Так, на Київщині повстали практично всі повіти. На Поділлі - 6 повітів, а 2-х обстановка ознаменувалась як загрозлива. На Волині 3 повіти повстали, в решті спостерігалась нестабільність. Практично у всьому цьому регіоні апарат влади було зметено.

Одночасно, складалась критична ситуація й на Півдні, де повстала й-а дивізія отамана М.Григор'єва. Під контролем "тригоровців", підтриманих

селами, охопились величезні території між Черкасами на півночі, Миколаєвом та Херсоном на півдні, Уманню на заході й Катеринославом на сході. Поруч лежав знаменитий "тульйотський район", що його контрастували бойовики Революційної армії Н.Махна. З ним комуністична влада утримувала хиткий компроміс. Основний концентрат повстанців складали ті ж прещарки, які ще недавно повалили Директорію Настрояні вони були не "антирадянськи", а скоріше "антикомуністично". Ідея "справжньої Радянської влади - влади трудящих, а не партій" являлась, безсумнівно, вектором повстанських настроїв. Логічним продовженням цієї ідеї ставали вимоги викрадення вимоги реального суверенітету України, власної "Української радянської армії", припинення терору "назвичайок" та продрозверстки. Втім, цим ідеям бракувало цілісності й конкретики, позитивного спрямування: вони скоріше являлись протестом проти комуністичної централізаторської політики, ніж її конструктивною альтернативою.

В принципі, за більш реалістичної політики Компартії, більшість повстанських отаманів пішла б на компроміс з нею, не кажучи вже про рядових селян-повстанців. Так, повстанська Рада селянських та робітничих депутатів Гайсина (на Поділлі) на переговорах з некітими заявила, що "буде працювати спільно", якщо комуністи стануть "більш помірковані". А той же І.Струк, повстанський вождь Полісся, не раз пропонував "домовитися": бо інтереси ж "спільні".

Однак, комуністи зайняли безкомпромисну позицію. Цивілю ЦК КП(б)У в квітні розцінив повстання як "куркульські" і намітив заходи по їх придушенню.

Слід підкреслити, що навіть у той момент, коли комуністична влада опинялась перед реальною загрозою повалення самими трудящими, вона зберігала суттєві переваги над повстанцями.

Перш за все, ті демонстрували всі вади селянського бунтарства: брак єдиної платформи, керівництва, боротьбу стаманських нестолобств і неспадність елементарно погоджувати свої цілі.

Керівництво рухові мусило дати нелегальні структури Селянської спілки та соціалістичних партій - УПЛСР, українських есерів, соціал-демократів та "незалежників". Кожна з них вже приступила до створення власних центрів. Ще в квітні УСДР(н) незалежників створила об'єднання з претензійною назвою Всеукраїнської революційний комітет. Скерувували його діяльність А.Драгомирецький та Ю.Мазуренко. Від них же походило й "коронне" гасло Всеукраїнському "незалежній Радянській Україні". В травні такий же центр - Центральний повстанський - створили й вожаки українських есерів та Соціалістів - О.Шаданка, Г.Черкаський та інші. Вони трималися поміркованих дозвонів, вичікували на умові можливий компроміс з С.Петлюрою.

Проте, війни цих організованих сил зазнались занадто слабкими, щоб охопити повстанство. До того ж, їхні керівники не змогли домовитися навіть між собою, не кажучи вже про М.Григор'єва та Н.Махна, якого вважали просто "баналитом". Водночас, всередині самих цих партій виникли групи, які не бажали підняти зброю проти комуністів, хоч і ставилися до них критично - групи О.Янка серед українських есерів, "незалежні ліві" в УСДРП(н), так звані "борьбисти" в УПЛСР. Дві останні групи Компартія повернула на свій бік, допустивши їх до участі в органах влади.

Повстанство, отже, зазналось без політичного проводу й програми.

Водночас, КП(б)У зберегла організованість та дисципліну в своїх рядах: втримала під своїм контролем міста, більшість армійських частин, мобілізувала своїх прихильників. Виникла вона й певну міру ступчастості, внісши корективи до земельної політики в напрямку ліквідації великих господарств та переглядаючи своє ставлення до боротьбистів та дрібніших груп, що відконалися від повстанських партій - "лівих незалежників" та "борьбистів". Представники боротьбистів у травні 1919 року увійшли до Раднаркому, а решти груп - до ВУЦВК та Рад місцевого рівня. Політичної гнотності режиму вдалось уникнути.

Доля найбільших повстанських формувань вирішила зброю. До кінця травня спеціально сформовані партійні загони комуністів разом з Дніпровською флотилією та надійними частинами 1-ї, 2-ї та 3-ї армій ліквідували григор'євців. Сам М.Григор'єв втік до Н.Махна і з наказу останнього був розстріляний 27 липня.

Потім настала черга Всеукраїнському "незалежників". На початку червня з району Сквири він навіть хотів винести ультиматив урядові Х.Раковського. Однак, спецдротівці НКВС якого за тиждень розбили і розсіяли загони цього "Ураду". До кінця червня були розбиті й дрібніші повстанські формування Соколовського, Сніжка, Волинця, Струка та інші.

Певно, така ж сама доля чекала й Н.Махна. 6 червня його оголосили "зрадником революції", а незбаром декількох членів його штабу розстріляли в Харкові. Однак, довести "до кінця" й цю справу властям тоді не вдалось.

Таким чином, сили повстанців були значною, якщо не переважною, мірою підривані. Та ця перемога дорого обійшлась властям. Адже у той час як зростала небезпека на фронтах, особливо донікієвському, доводилось тримати на "внутрішньому фронті" близько 10 тисяч війська (цифра співставна, скажімо, з усією армією С.Петлюри). В тилу радянських армій панувала анархія, не вдалось надовго її відновити, ні залучити повстанчачі війська та міст продовольством.

Крім того, перемога над повстанцями автоматично не зносила авторитету влади. Масове незадоволення зберігалось скрізь - у містах, на селі, в армії.

Так, з Західного фронту проти Директорії повідомляли про недовіреність та грабежі двох знаменитих полків Червоної Армії – Богунського та Тарашанського, безпечства та розривів над радянськими працівниками солдатів 1-ї стрілецької дивізії, грабежі та антирадянські настрої в Чигиринському полку.

Важко утриматись від висловку про те, що сама політика Радянської влади готувала зброю її ж противникам. Як це вже не раз бувало в Україні, за інших умов.

2.2. Денікинська окупація України. Війна між Добровольчою Армією та УНР

Внутрішня криза в УСРР співпала з ускладненнями обстановки на фронтах. Особливу тривогу у керівників республіки викликала ситуація на Півдні, в районі Донбасу, де в травні 1919 року розгорілася напружена боротьба з денікинцями. На боці останніх складалась перевага як суто воєнна – тут діяв 3-й Кубанський кавалерійський корпус генерала А.Шкуро, озброєний найбоєздатнішими кінцями 150-тисячної армії А.Денікіна. Так і політична. Із її знаменитої Декларації А.Денікіна “За що ми боремось?” можна сконсолідувати сам табір “добровольців” і знайти співчуття “по той бік фронту”. Йшлося про “подолання більшовицької анархії та навелення правопорядку”, негтайний приступ до земельної реформи й тому подібне. Так чи інакше, а самі кіннотники А.Шкуро виявляли високий наступальний порив і високу боєздатність. В разі захоплення України відкривався б найкоротший шлях для переможного кидка на Москву. І така перспектива давала додаткові стимули наступаючим. Їм протистояли вже вичерпані, втомлені боєм, а також дезорієнтовані політично, частини 13-ї армії А.Іскєєва та 2-ї армії А.Скачка. Остання була сформована на базі махновських загонів. Обидві мали за спиною круїнований тил, та розлючене пророзсідлане селянство.

Становище ускладнювалось ще й численними прорахунками радянського командування. Захопившись романтичними планами “революційного походу” на Угорщину, тодішній наркомвсесюму УСРР М.Пінальський та В.Антонов-Овсієнко своєчасно не оцінили всю напругу на Півдні і не мали заходів для посилення цієї ділянки фронту своїми частинами. Зрештою, очевидна безпорадність українського керівництва спонукала втрутитись Москву. 2 червня 1919 року Політбюро ЦК РКП(б) ліквідувало Український фронт як автономну одиницю. Його частини підпорядковувались Головнокомандуванню збройних сил РРФСР і підлягали переформуванню.

Проте, цей крок, децю запізнений навіть у чисто воєнному відношенні, викликав критику з боку українських радянських партій – боротьбистів та

лівих незалежників: в ньому побачили “централітаризм імаки Москви”. А крім того, спалахнули конфлікти з командирами – колишніми партизанами, що їх намагались тепер замінити фаховими офіцерами. Приїзд в Україну наркомвсесюму РРФСР Л.Гроцького тільки поглибив настрій вогонь цих конфліктів. Взявши реорганізацію Укрфронту до своїх рук, “залізний нарком” став діяти у звичному жорсткому стилі – перетасовувати командний склад, не гребуючи й репресіями та наклепами на адресу старих авторитетних командирів. Зокрема, його “стараннями” на початку червня 1919 року було спровоковано конфлікт з махновцями з 2-ї армії. А лише вона не так як утримувала фронт в районі Маріуполя, коли північніше, від Юліани-Дебальдеві, вже тісла деморалізована 1-а армія, на ходу розправляючись з командирами та політкомісарами. Коли її Микола остроскопівська законом, 2-а армія стала зніматись з позицій та рушити на північ в район Іульїнової.

Таким чином на Днінобережжі відкрився величезний “жоридор”. Сюди ринули до кавалеристами А.Шкуро вся Донська група військ Добровольчої Армії під командуванням генерала В.Май-Масльського.

Водночас, денікинці провели ще одну блискучу операцію. Скориставшись тим, що причорноморська смуга в районі Одеси-Херсону залишалась без прикриття, вони вислали десант і після коротких боїв взяли Одесу (25 серпня) та інші порти причорноморської смуги. Звідси група військ генерала М.Шидлінга завдала потужного удару на Правобережжі, вийшовши під контроль дніпровський рубіж. Після цього доля УСРР була передвирішена.

Водночас, наступив злам на Західному фронті. Протягом всього травня 1919 року уряд УНР та його 30-тисячна армія практично не нагадували про себе. Йшла внутрішня реорганізація. 9 травня 1919 року на чолі Директорії став С.Петлюра, що об’єднало цивільну та військову владу. Командний склад Республіканської армії було зміцнено за рахунок офіцерів-галічан та виданою деяких бунтівних отаманів; прибічника П.Болбочана. Останній був розстріляний по звинуваченню в заколоті.

Права, великих зивідсків на перших порах ще не принесла. Фронтони літ проти Української Червоної Армії, розпочаті петлюрівцями в районі Старокостянтинова – Кам’яця-Подільського на початку червня 1919 року, продемонстрували перевагу протилежної сторони. 4-а армія УГА завдала потужного контрудару, однак прорвала петлюрівський фронт і в районі Жмеринки та Проскурова нестримно просувалась до тимчасової столиці УНР – Кам’яця-Подільського. Стан справ на 15-16 липня уряд Б.Мартоса оцінював як дуже критичний. Все висіло на волоску.

Як це не парадоксально, але Директорію в той момент виручили її ж суперники.

Перш за все, на той момент було ліквідовано польсько-галицький фронт і через 30-тисячову УГА та урядом Е.Петрушевича поставо питання скірні-

тись волі Антанті чи продовжувати боротьбу. Обидва остинні, маючи на увазі об'єднання сил з УНР, а не інакше, можливо, і з денікінцями. Їхні делегації на Паризькій конференції залишились прететтві на Східну Галичину, де, переші військам. На це й зробили ставку галичани.

Тож коли надійшов зустрічній привозний під С.Петлюри уряд С.Петрушевича 16 липня віддав своїм солдатам наказ, без перебільшення "железний" для петлюрівців - перейти р.Збруч на територію УНР. Протягом 3-денного переходу УГА вийшла на ліній радянського фронту в районі Дунайців та Кам'янець-Подільського. Радянські частини змушені були відступити, загроза на кам'янецькому напрямку здала.

Вона ще більш ослабла, коли командування 12-ї радянської армії (реорганізована 1-а) перекинуло частину своїх сил у Придніпров'я проти денікінців. Більше того, на західному фронті формувалась перебіга петлюрівської армії.

Нарешті, кам'янецький уряд скористався цим, не досить глибокої тактики Радянського уряду проти повстанства. Навіть ті з його воїнів, хто не мав особливих симпатій до С.Петлюри, (як "незалежники"), під тиском обставин змушені були відступити на кам'янецький плацдарм. Спочатку привів сюди свій загін колишній начштабу М.Григор'єва Ю.Тютюнник, наприкінці червня - Всеукраїнськом "незалежників", в першій половині липня - Центральний повстанком українських есерів. Дехто з цих вождів тут потрапив до тюрми - Ю.Мазуренко, М.Ткаченко та А.Пісочківий, деякого розстріляли - як командира 2-ї повстанської дивізії Я.Діаченка. Самі ж партизани поновили ряди армії. Разом з повстанцями до уряду перебігли й численні зв'язки з підпіллям у радянському табу.

Таким чином, на кінець липня 1919 року на західному фронті складалась абсолютна перевага петлюрівців. І нею вони скористались. На початку серпня 1919 року Республіканська Армія разом УГА вийшла двома наступальних ударами на житомирському та вінницькому напрямках, прорвала розірваний фронт "червоних" і стала повільно просуватись на північний схід, до Києва, та на південь.

Опинившись під подвійним ударом, радянські війська швидко відступали разом з державними установами на територію РРФСР. 30 серпня вони покинули Київ. Від УСРР залишились тільки невеличкий "пістачок" в районі Житомир, куди встигли прорватись з Півдня 45-а та 48-а дивізії.

Решта ж була розділена між її супротивниками: наступним чином. Тарна, Херсонщина, Лівобережжя, південь Київщини та Поділля по дні Береза - Звенигородка - Київ залишились на А.Денікіним. Території західніше Новоград-Волинського та Проскурона (тепер Хмельницький) займали поляки. На початку вересня 1919 року вони припинили просування на схід, вичікуючи

"чим все скінчиться". Житомирський інститут контролювали радянські частини. На території ж. Східного Поділля та частини Київщини (сьогодні 12 повітів) закріпилась повна-що Директорія.

Всього, таким чином, близько 60% території України потрапили під денікінську окупацію, на решті закріпились інші режими. Ясна річ, що такий стан речей залишався мимучим і далеко не обіцяв спокою втомленому безвладдям населенню України. Вже той факт, що жодна з цих "чотирьох влад" не шепталась тиші, обіцяв нові збройні конфлікти. Вони незабаром і розпочались.

До того ж, політика всіх цих режимів у своїх "анклавах" була дельською нею того, щоб закласти ґрунті підвалини стабільності. Всі режими були воєнними та диктаторськими, всі передували викамисли та опозиції, всі впроваджували жорсткі мобілізаційні заходи на потреби війни, не дуже рахуючись з потребами цивільного населення.

Особливо ж напружена обстановка складалась у денікінській зоні окупації. Політика так званого "непредрешченства", офіційно зайнята командуванням Добровольської Армії (тобто відкладання внутрішніх реформ до Установчих зборів) на ділі тільки дала привід фабрикантам та поміщикам до насильницького повернення власності і зведення класових рахунків з робітниками та селянами. Якщо в міській економіці стали звичними явищами локаут, масові звільнення з роботи - в одному листі Харкова з'явилось близько 40 тисяч безробітних, то на селі - суворі ескадри силими військових аманів, примусове стягнення колишнього маєткового майна. Дійшло до того, що сам А.Денікін змушений був видати спеціальний наказ про недопустимість таких явищівень.Тимчасом, проблеми економіки, її оживлення, денікінські власті намагались розв'язати тим способом, що й раніше І.Корнілов та П.Скоропадський - примусом. 20 серпня 1919 року Особлива Народа при головнокомандуючому Добровольчої армією внісела постанову про примусовий засів поміщицьких земель. Промислові підприємства, шахти переводились на воєнний режим роботи.

Якщо соціальний курс денікінців протиставляв їх всім трудящим класам, то дія в "українському питанні" - національній інтелігенції та Директорії УНР. Ідея "російського великодержав'я", яка лежала в основі "білого руху" залишала українську інтелігенцію в становищі "третьої денікінського режиму. Власті закрили Українську Академію наук, українськомовні школи, що фінансувались державно. Така ж доля чекала й пресу. В Україні восени 1919 року видавалась лише 1 українськомовна газета - київське "Слово". В самому адміністративному діленні зони окупації неважко помітити відблиски старої кавецької гріє - розчленування України на "області". В жовтні 1919 року були створені 3 області правління - Київська, Харківська та Новоросійська -

на чолі і головновідповідачуванням генералами А.Дроздоміровим, В.Май-Мисєвським та М.Підпільним. Таким чином, "України" мала викинути як пев-ну окрема політичність.

Логічним продовженням такої політики й став конфлікт з Директорією Зовнішніх зв'язків, що для нього немає остаточних підстав. І Добровольська Армія, і Директорія мали спільного противника - в особі Радянського уряду Росії, спільну політичну орієнтацію - на Антанту, А. Директорія, зі свого боку, пра-внула до "стратегічного порозуміння" з Добровольською Армією. Навіть це таке порозуміння не помешало уряд УНР навіть в кінці жовтня 1919 року, коли це державне утворення вже стояло на порозі повного розгрому. Але й тоді ця політика залишалась зриварною.

Пояснення конфлікту слід шукати в особливостях соціальної основи та ідеології "білого руху".

Навряд чи є ніякими сьогодні повністю відкидати традиційне уявлення про цей рух як "буржуазно поміщицький". Соціальні зв'язки добровольців з експлуатагорськими класами просто не можна заперечити. Курс на збере-ження приватно-власницьких основ в економіці, "непередуманість" відмовилися цілком уподобанням "цесарських" промарків. Незарма, вони скриті вітали прихід денікінців і підтримували їх фінансово. Наприклад, в грудні 1919 року, Рада з'їхав гірничопромисловців Півдня Росії встановила самообкладання надзвичайним податком на потреби добровольців в сумі 30 млн. крб. Щось не пригадуються такі ініціативи під час правління Цен-тральної Ради чи більшовиків?

І все ж кістяк цього руху становили російські націоналістично настроєні верстви інтелігенції та офіцерства. Кажучи простіше, це були офіцери старої російської армії. Серед них 3,5 тисяч офіцерів, які в жовтні 1918 року підняли прапор "білого руху", лише 6% становили поміщики, 21% - потомст-венні дворяни, решта ж - вихідці з "простонароддя". На

Дні та Кубань їх привів патріотичний протест проти ганебної поразки у світовій війні, Брестського договору. Українські "державники" вважали для них тим же самим, що й більшовики - "зрадниками", які "встримали ніж у спину Росії". І вважали об'єктом непримиренної ненависті. Досить лиш про-цитувати "білу" пресу, що виходила в Україні. "Зі зрадниками та зупи-рниками має бути особлива обережність," - такий відгук одеської "Еліної Русії" дістав петляорівські пропозиції щодо "перотуміння", хоч Директорія навіть погоджувалась на тимчасову окупацію районів, вже зайнятих Добро-вольською Армією, "Або з Петляором в обійми комуністів та Німеччини, до гниби, пригноблення та жебратства або з Добровольською Армією до гниби, пригноблення та жебратства з новою Росією," - так "ребром" ставало питання одеська "Зара Росії". З такою ідеологією з петляорівщини можна було злино-чювати.

Власне конфлікт розпочався вже 11 серпня, коли солдати генерала Бре-дова витіснені з Києва газетам, які першими вийшли до столиці України. На переговорах, які відбулись одразу ж, Бредов запропонував галичанам приєднатись до його армії і водночас незвольничо дав зрозуміти, що такої гали "незалежної України" ця армія не визнає.

До активних дій проти Директорії "білі" приступили на початку жовтня частинами оккупованого Корпусу Я.Слащова. Зім'явши полки петляорівських генералів Ю.Тютюнника та О.Удовиченка, котрі прикривали одеський на-прямок, вони вже до середини жовтня вийшли на лінію Валківка - Брацлав, створюючи безпосередню загрозу Кам'янець-Подільському.

Республіканська Армія в черговий раз показала невисоку боєздатність. Фронт тримався майже виключно на галичанях, найбільших, голодних і вра-женних епідемією тифу. Вона забрала практично повну кількість цих страж-альників і страстотерпців за національну ідею. Решта армії стрімко розклада-лась. "Війська Петляора деморалізовані, розкладаються. Неймовірно дезер-тирство. Солдати тоді й босі, добувають собі їжу грабунками та хлібками," - повідомляв очевидець. Він не перебільшував. Армії не вистачало нього - бой-ового духу, зброї, обмундирування, провіанту. Запроваджені на початку листо-пада полотняна та молочна повинності не дали пристично нічого. Так само нерезультативною виявилась і продрозверстка, запроваджена 15 серпня 1919 року "Законом про хлібну повинність".

Тимчасом, анонімно "зовні" чекати було відповідки. Місія Директорії до Паризької конференції (на чолі з Г.Силоренком та гр. М.Ташкевичем) прова-дилась. Антанта не відреагувала на просьби про посередництво у конфлікті з А.Денікіним. Пропозиції до уряду В.Леніна про спільні дії проти Денікіна, направлені через швейцарського соціаліста Ф.Платтена та уполномованого ЦК РКП(б)У М.Попова, теж не дістали підтримки. Радянське керівництво, саме зв'язане вирішальними боями під Курськом та Орлом, не могло в той момент справити ефективної підтримки. До того ж, воно підозрювало кам'янецький уряд у подвійній грі. І як ми знаємо - безпідставно. Тому, Політбюро ЦК РКП(б) 11 жовтня зробило хід у відповідь: "воєнно-дипломатичний" контакт з С.Петляором можливий, але - за умови публікації відповідного договору в пресі. Зрозуміло, що остання умова не влаштувала Директорію.

Занившись західні сусіди - поляки. Контакти Директорії з їхнім урядом вийшли на офіційний рівень ще в серпні. Однак, тоді петляорівський уряд не сподівався форсувати домовленості з Річчю Посполитою і натомість на ар-тенції й на Галичину та Західну Волинь. Делегацію П.Підпільчука, яка виявила опустиваєність у цих питаннях, відкликано до Кам'яни.

Проте, в новій ситуації, незвичайній безвихідно, кам'янецькі політики виявили підвищену активність у стосунках з Польщею, 28 жовтня 1919 року

у Варшаві розпочався новий тур переговорів. На них польська делегація (особисто її очолював А.Кюль) діяла відверто і відкрито, хочешай користувалась безпіддідлю Директорії. Вони добивались відступлення території, уже зайнятих польським військом, та спеціальних гарантій польським власникам на решті національної території. Українській делегації (очолюваній П.Михайловим) судилося винести до двох гірку чашу приниження. Коли вони, наприклад, спробували виставити себе носіями національного суверенітету, в більшовиків – лише “окупантами”, А.Кюль зразу ж поставив її на місце: “Не є певне чи з Варшави чи з урядом окупантів населення співітаристується”.

Переговори тяглися аж до 2 грудня, поки українська делегація не дозволила польським домаганням: “Україне життя без Польщі не може, Польща – без Галичини”. Водночас, друга сторона переговорів, яка власне й цікавила Директорію – час, форми та розміри польської допомоги – була зменшена “на потім”.

Петлюрівська дипломатія в черговий раз зазнала поразки. Адже варшавська угода не витримувє критики навіть з морального боку, оскільки на закляття полякам піддалились галичани, які стільки вистраждали для спільної перемоги. З політичного ж боку – є чистою авантюрою. Бо навіть за умови польської допомоги сил УНР наряд чи вистачало для відвоювання української етнічної території. І годі згадувати про “популярність” поляків в українських селян. До того ж, польська сторона в той момент не бажала прямо втручатися у війну, вичікуючи і по можі вихоплюючи окремі “шматки” з українського “котла”.

Нікої допомоги, отже, Директорія не одержала. А це означало кінець. Він став доконаним фактом, коли на бік лівітійшів перейшли галичани. Їхні відносини з урядом С.Петлюри ніколи не були безхмарними, а коли в Кам’яни пішли чутки про можливу сполуку з Польщею, командування УГА біля 25 жовтня вступило в таємні переговори з Добровольською Армією. З листопада генерал М.Тарнавський, командир УГА, відмовився виконувати накази петлюрівського уряду, а через 4 дні підписав договір про перехід під командування А.Денікіна і повів свої частини в район Одеси. 7 листопада А.Денікін шавив у Новочеркаську: “Сьогодні кінець Петлюри”. Справді, з втратою найбоєздатніших частин армії УНР, питання полягло лише в тому, хто першим займе Кам’янець-Подільський: воляки чи денікінці. Пальма першості дісталась полякам, запрошеним самим урядом Директорії. 17 листопада.

В ставі Директорії розпочався розбрід. “Злочинна рівнодушність, бездіяльність, байдужість вже ознакують проміжність”, – констатувала остання нарада урядових партій в листопаді 1919 року, точно оцінюючи реальні останні дні УНР. За два дні до польської окупації Кам’яних, втіти до Відня

вийшов С.Петрушевич зі своїми урядовцями. В грудні 1919 року емігрантський уряд ЗУНР прийняв дію Акту про злуку. Втім, саме життя розірвало його ще раніше.

За кордоном поділилися й два останні члени Директорії – Ф.Шевц та А.Макаренко. “Високий орган” розпався, залишивши свого славу віч на віч з примарою влади та рештками війська, що незабаром збунтувалися. Наприкінці листопада 1919 року “прорадянськи” настроєні, отамані зрава А.Волоха та С.Донченка збрали парад у Любарі, де зажадали відставки С.Петлюри та негайного замирення з Радями. Незабаром, Запорізької корпус А.Волоха вирушив на житомирський плацдарм, контрольований “червоними”.

Сам же С.Петлюра, залишившись ні з чим, 5 грудня таємно вийшов до Польщі. А наступні призначеній ним головнокомандуючий Республіканською Армією генерал М.Омельник-Павленко повів рештки цієї армії на Південних прокошення партизанської війни. Фактично, все скінчилося...

Поразка УНР мала неоднорядне значення, як політичне, так і воєнне. По-перше, з політичної карти України зник давній режим, який, хоч не послідовно, але все ж добивався її незалежності. Надалі політична боротьба в Україні велась фактично між сусідніми державами – разом з силами їхніх українських прибічників.

По-друге, цей факт потім за собою важливу тенденцію – поступовий перехід української інтелігенції на воєнній компромісу з комуністичним режимом. Постає питання перед вибором – або Польща, або УСРР – вона переважно мірою вибрала друге. Спектр проявів такого вибору досить різноманітний – відхід від політики взагді, повстань (проти Радянської влади зокрема, політична підтримка цієї влади й т.п.). На рівні партій це виявилось у відході партії українських есерів від констанської тактики, прагненні партії “незалежників” до замирення з КП(б)У. 27 грудня 1919 року лісери цієї партії М.Ткаченко та Ю.Матуренко звернулися до Х.Раковського з проханням про дозвіл на легальну діяльність в Радянській Україні. А в січні 1920 року партія прибрала й нову назву – Української Комуністичної партії. Крім того, широкі прошиари інтелігенції, настроєні “прорадянськи” вступали до Української комуністичної партії (боротьбистів). “Українська інтелігенція все має до боротьбистів”, – констатували в лютому 1920 року керівники КП(б)У С.Косіор, В.Зітовський та О.Яковлев. В близькості випалив за цим скороченим “комунітмом” приховувалося прагнення до боротьби та суверенітет України на ґрунті радянської влади та офіційної ідеології.

Тим не менше, ця тенденція свідчила про морально-політичну поразку неспівірського ґоубору та розпад його соціальної бази.

І по-третє, поразка УНР мала й чисто воєнне значення. Бо з одного боку, скоротилась протирадянський фронт, балансовитам протиставили в Україні

лише Добровольська Армія. З нового, кампанія проти УНР розгукувала сили "білих". Захист їхніх сил та комунікацій виявився ослабленим і вони опинилися під постійною небезпечкою партизанських нападів. А водночас, сама політика денікінських властей об'єктивно працювала на повстанський рух. Практично вся сільська периферія в зоні денікінської окупації перетворилася у небезпечний повстанський край, поділений між різними політичними формуваннями. В степових районах оперували численні (від 50 до 100 тисяч чоловік) Революційна Армія П.Махна. Само махновські рейди по денікінських тилах не дозволили командуванню Добровольської Армії перекинути на московський напрямок свої сили в момент вирішальних боїв під Курськом і Орлом.

У придніпровських районах Лівобережжя оперували комуністичні загони під командуванням Г.Колоса (близько 10 тисяч чоловік). Поруч з ними, на Правобережжі діяли загони боротьбистів та петлюрівців. Останніми керував Центральний український повстанком (Цупком) та чолі з українським есером Н.Петренком.

При всіх політичних розбіжностях, це була серйозна військова сила, спрямована проти Добровольської Армії. Війна з Директорією у такому край несприятливому контексті давала лиш додатковий переваги Червоній Армії на Україні.

Кинувши на денікінський фронт кращі сили - близько 30 тисяч комуністів та 1-у Кієву армію С.Будьонного, радянське командування забезпечило розгром ударних частин ДА - корпусу А.Шкуро та трьох знаменитих дивізій - Корніловської, Дроздовської та Маринської. В другій половині листопада 1919 року розпочався фронтальний наступ Червоної Армії. Денікінців було розкидано на два угруповання, які поступово віякнували в російському та одеському напрямках.

В результаті талановито задуманої та реалізованої Харківської операції, частини 8-ї, 13-ї та 14-ї радянських армій на початку грудня знищили 70-тисячне угруповання Добровольської та Донської армій. 12 грудня Харків став радянським. Так само успішно стали й кієвська операція 12-ї армії С.Мехенінова. Ауткувавши Київ з обох берегів Дніпра, вона 16 грудня взяла колишню столицю УНР.

Після цього розпочався стрімкий наступ червоних на лівобережному та правобережному напрямках. 1 січня 1920 року вони взяли Вінницю -остатню пристань уряду Директорії. Сам уряд змушений був перейти на польську окупційну територію, а його охорона - загін Шепеля та бригада галичан перейшли на бік Червоної Армії.

На початку січня 1920 року кіннотники С.Будьонного вигнали денікінців з Днібису. А через місяць 12-а та 14-а армії здали остр "біло-

російського угруповання" генерала М.Шидлінга, взявши в полон близько 15 тисяч денікінців. 20 лютого 1920 року кавалеристи прославленої бригади І.Котлявського поступили до Одеси.

Від остаточного розгрому денікінців врятувало тоді лише заступництво Англії та прахунки радянського командування: Корпусу М.Стаціона вдалося у березні 1920 року закріпитися в Криму. Сюди ж англійські й французькі кораблі перекинули з Передкавказзя рештки Донської армії та кубанців. 4 квітня 1920 року на чолі цих сил став барон П.Врангель, колишній командуючий Кавказькою армією і критик А.Денікіна.

11 травня "чорний барон" реорганізував рештки добровольців у "Російську армію" і з титулом її командуючого правив Кримом до листопада 1920 року.

Проте, і в військовому, і в політичному значенні перспектива "білих" були вже вичерпані. Ізня роль у балансі сил, який склався на початку 1920 року, стала допоміжною.

В суто військовому аспекті проблеми, спір за Україну відтепер залишався прерогативою двох сторін - РРФСР та Польщі. Війська останньої займали рубіж по лінії Могилева-Поліського-Проскурова та Новоград-Волинського.

В більш значущому - політичному сенсі - невпевно, що і кримі в середині 1919 року переможцем вийшла радянська сторона. Вона контролювала більшість територій України, зберігала ліздатну структуру політичного впливу в особі Комітету України, а також мала у своєму розпорядженні збройну силу, достатню для того, щоб гарантувати безпеку зайнятої території.

Слід врахувати й те, що серед політично активної частини населення в цілому переважало доляне ставлення до Радянської влади, а втома від чехарди, безладдя, поширення серед значайних обивателів, об'єктивно гриша на руку комуністичним властям.

Залишалось закріпити ці переваги і стабілізувати радянський режим.

2.3. Утвердження комуністичного режиму в Україні

Як і рік тому, Радянська влада відновлювалась спочатку у формі надзвичайних органів - військово-революційних комітетів різних рівнів, очолюваних Всеукраїнським. Він утворився 11 грудня 1919 року. Головою цього найвищого органу влади став

Г.Петровський. Після виборчої кампанії до Рад ревкомів здавали свої повноваження конституційним органам влади - З'їздам та виконкомам Рад. Втім, у 1920 році цю кампанію не вдалось завершити внаслідок напруги в

дських районах та радянсько-польській війни. До кінця 1920 року радянський апарат було створено тільки в 7 губерніях з 12-ти. В решті – діяв ревкомівська система.

Політичний курс властей теж не змінив зміни. Як і раніше, він ґрунтувався на “трьох китах”: “диктатурі пролетаріату” в формі Рад, “воєнному комунізмі” та “антино-експлуататорському союзу радянських реступів”.

Постанови IV Всеукраїнського з’їзду Рад в травні 1920 року та єдиний договір Радянської України з Росією, підписаний 28 грудня 1920 року, надали легітимну базу під цей курс.

Разом з тим, уроки 1919 року не минули безслідно для лідерів РКП(б). До своєї тактики в Україні вони додали ряд коректив, які йшли в загальному руслі зміцнення влади, радянського апарату. Ці корективи передбачали дії в двох провідних напрямках.

Перш за все, йшлося про викоринення повстанства, роззброєння населення та зміцнення апарату влади зсередини. На відміну від попередніх кроків, власті одразу ж і категорично віамели сенсу ідею створення окремої “Української Червоної Армії” на базі партизанських загонів і ввійшли до розробки подібних формувань. Загальний сценарій такої масштабної акції було окреслено в тезах голови Реввійськради РРФСР Л.Троцького для ЦК РКП(б) (наприкінці листопада 1919 року. Такі “партизанські банни” (за висловом автора) оточуються регулярними частинами РСЧА, “насихуються” підкомісарями, переформовуються й розширюються між іншими частинами. Навіть через рік після визволення неможливо буде створити жодної видійної чисто української дивізії,” - категорично вказував глава військового відомства РРФСР. Вже 9 січня 1920 року Революційна Армія Н.Махна була оголошена поза законом. Водночас, власті активізували чекістські операції проти тих партійних структур, які зберігали зв’язки з повстанським середовищем. Вже на початку 1920 року чекісти стали “розробляти” справу Центрального повстанського комітету, в результаті чого в серпні 1920 було заарештовано весь ЦК українських есерів, що “нахронував” над цією організацією. Аналогічні заходи проводилися і по відношенню до решти антикомуністичних опозиційних партій.

В результаті антикомуністичне підняття, і без того ослаблене, було знекровлене й втрачено шпитність до організованої, ефективної діяльності. У червні 1920 року нелегальний Всеукраїнський комітет правих російських есерів констатував “упадок організації”. Знаючи про стан справ у своїх “сусідях” УНР та УСДРП, він відзначав, що й ті “за час існування Радянської влади нічим себе не виявили”. “Зараз працювати під більшовицькими немає абсолютно ніякої можливості.” – повідомляв М.І.рушевському один з видільних активістів УПСР.

Одночасно, партійний “центр” у Москві “нові порядки” і в самій КП(б)У, що потерпіла від фракційної боротьби. На IV конференції КП(б)У в березні 1920 року популярна опозиційна фракція “демократичного централізму”, що вживалася розширення демократії всередині партії, навіть здобула більшість в ЦК КП(б)У. Проте, вже незабаром, лідери цієї фракції (Я.Дробніс, С.Рафаїл та інші) були позбавлені вершини посади, а тимчасовий провід в партії перейшов до “біоро”, призначеного Москвою. На початку липня 1920 року з КП(б)У були виключені Г.Датчинський, Г.Кривопротченко та В.Ереськов – лідери ще одної фракції “федералістів”, що добивалася реального “унезалеження” української Компартії та УСРР від Москви. В другій половині 1920 року в правлячій партії пройшла “чистка”. В результаті КП(б)У втратила 1/3 свого складу. Частина з’явилася серед тих “вигнаних” траплялися особи, відомі своїми критичними настроями. Нарешті, цей факт, що в листопаді 1920 року українську Компартію очолив В.Молотов, типовий бюрократ з адміністраторськими замашками, став свого типу зловісним символом “загинування саво”.

В міру цього самого “загинування” та стабілізації системи влади в республіці посилювалися “воєнно-комуністичні” начала господарювання. Після того як в серпні 1920 року в УСРР відбувалася спеціальна комісія ВРНГ, на політика дошла обертів і наприкінці 1920 року сатнула апотека. Її найкрайній наслідок вистала в активному використанні “воєнізованих” структур управління та відповідних їм методів влади.

Так, керівництво “продрозверсткою” в 1920 році було покращено не на місцевих органах, як раніше, а на особливу продромісію Південно-Західного фронту, очолювану М.Владимиром. Згодом, для поліпшення справ у вугільній промисловості Донбасу її перевели на військовий лад і поставили під керівництво Польового штабу Донбасу з 16-ма районними комендатурами. За аналогічними принципами перебудовувалось управління й іншими галузями - залізничною (Головна та дільнична комендатури), дукварством (Польовий штаб Правобережжя) й т.д., й т.д.

Для використання “дарової” робочої сили на найбільш трудомістких роботах виділялися армійські спецчастини, об’єднані в Українській армії праці. Нею “командував” Й.Сталин. На початок цього “командарма” працювали близько 60 тисяч “трудармійців” - на ремонті шляхів, заготівлі навантажувальних роботах і т.д.

Слід, правда, зазначити, що “воєнно-комуністичні” міроприємства в УСРР в цілому все ж не відбули такого масштабу як в РРФСР. Так, головне промислове відомство республіки - Укрпромбіоро і сам його глава П.Чубар проводили досить обережну політику щодо темлів “одержавлення” промисловості та торгівлі, даючи певний простір приватному секторові. До кінця

1920 року в УСРР було націоналізовано лише близько 15% промислових об'єктів. Приватною залишалась сфера розподілу товарів, торгівля. Процес реорганізації та "одержавлення" кооперації, вже завершеної в РРФСР, в Україні розпочався тільки наприкінці 1920 року.

Але навіть тієї, що була зроблено в даному плані вистачило для демонстрації цієї політики як такої.

Знову провадилась продрозверстка: при плані в 158 млн. пудів і цій потребі самої України в прибуткові 80 млн. пудів, було зібрано всього лише 65 млн. пудів. Знову ця акція викликала зливу повстань – вже в травні 1920 року на Лівобережжі, у вересні 1920 року – по всій республіці. Правда, безпосередньої загрози режимові вони вже не становили. Але свідчили про соціальну неефективність та непопулярність подібної політики.

Вкрай складною залишалась ситуація і в промисловості. Невми покращення спостерігалися лише в тих її галузях, які мали надлиг в постачанні матеріалів, забезпеченні робочою силою та продайнками (кам'яновугільній, гірничорудній, парової будівлянній та деяких інших). З наслідками воєнної розрухи тут сполучались зривівки в оплаті праці та потане забезпечення натуральними пайками, котрі в той час виконували функції зарплати. Навіть на "броньованих" підприємствах, які обіймали трохи більше половини робочої сили, рівень забезпечення хлібом сягав тільки 80% потреб, м'ясом – лише 60%, а жирином і того менше – 18%.

В Україні, як і скрізь, галопувала інфляція, яка робила товари на відносно ринку все менш доступними. "Жадливе зростання цін останнім часом на всі види продовольства фактично закрило вільний ринок для всякого чесного робітника та радянського службовця," – писав сам нарком продовольства України М.Владимиров. З промисловими товарами ситуація залишалась ще гіршою: їх просто не було.

Лише перехід до нової економічної політики дозволив докорінно змінити цю ситуацію.

Поряд з ліквідацією змичення політичного апарату в республіці та посилення адміністративного регулювання суспільних процесів у вій. правління партія домагалась і іншого – розширення суспільної бази власного режиму. Досвід 1919 року показав між іншим і всю обмеженість підтримки комуністичної влади в суспільстві.

Писновком з цього досвіду став комплекс пропагандистських та практичних заходів, звернених до українського селянства та національної інтелігенції. Вони дістали умовну назву "нового курсу української політики".

В загальному плані ці заходи намічались постановою ЦК РКП(б) від 29 листопада 1919 року "Про Радянську владу на Україні". Уже той факт, що в її розробці брали персональну участь В.Ленін, Л.Троцький, М.Бухарін та

Х.Раковський у свідченням цієї ваги, що її надляв Кремль "український проблем". Звернемо увагу й на те, що приймалась вона випередженими масштабами операцій Червоної Армії в Україні і явно розраховувалась на пропагандистський ефект.

Отже, РКП(б) декларувати про своє визнання принципу незалежності України, звичайно Радянської підтримку української мови, національної культури, освіти, заявляла про своє притягнення "корендувати" апарат управління в українських масах, ширше їх задучаючи до взаємних структур.

Дією в цьому плані було зроблено. Зокрема, на основі міжпартійної угоди до Всеукраїнському увійшли представники партій боротьбистів (Ф.Гринько) та та лівак есерів борбистів (Я.Кавинський). Входили вони й до місцевих режимів часом від впливу у тій чи іншій місцевості. Правда, скрізь перебували в меншості – меншості підконтрольній і мовно використаній КПР(б)У. "Цей, розуміючий мову, український елемент треба б спробувати використати. Вони нам потрібні," – писав Г.Петровський В.Леніну, розкриваючи тактичний задум керівництва Компартії.

Розпочалась "українізація" освіти, політичного апарату. 21 березня 1920 року Раднарком України затвердив окрему постанову про запровадження української мови в закладах освіти та радянських установах: знання мови більшості населення ставало обов'язковим для всіх слухачів навчальних закладів. Для її вивчення радянськими службовцями відкривались спеціальні курси. Якщо такі заклади адресувались перш за все національній інтелігенції, то інші – "беспартійні робітничо-селянські конференції", коректним політиком на селі й т.п. – адресувались головним чином українському селянству. На відміну від попереднього року, власті тепер з великою обережністю ставились до створення створення великих господарств, хоча й не відмовились від цього в принципі. На засіданні Всеукраїнському 16 грудня 1919 року було домовлено: "Декрети стосовно радянських господарств зберігають свою силу, але проводяться практично з обережністю." Такі й колективні господарства отримали тепер в 5 р. менше землі, ніж минулого року. Рентга – передавались індивідуальним господарствам. До класових органів на селі, що створювались для сприяння продрозверстці та іншим заходам влади – комітетів незалежних селян – тепер мали залучитися й дрібнотоварні прохарки селян, так звані "середняки".

Цей тактичний маневр приніс зрими результати. Весною 1920 року в УСРР було відносно спокійно, стиснення до властей теж було повільним. Навіть серед української інтелігенції, яка нещодавно боролась проти радянської системи, емігрантських кіл (на зразок цієї) чекань – мни та крише в радянській політиці. Такі й незаперечні недавно авторитети як М.Грушевський та В.Винниченко фондували ґрунт для компромісу з радянсь-

вим режимом. Колишній глава Генерального Секретаріату на початку червня 1920 року навіть приїхав до РРФСР, вступив до Компартії і некасаючи він перебував на високих урядових посадах в УСРР.

Однак, він обманювався, як і тисячі інших українських інтелігентів, втомлених тривалими протистоянням.

Справа в тому, що "новий курс української політики" був переважно декларативним, а його перспективи з самого початку обмежувались жорсткими рамками існуючого режиму. Так, всупереч декларативному висловлюванню "незалежності УСРР", Політбюро ЦК РКП(б) у лютому 1920 року вирішило залишити в силі той устрій управління, що склався на початку червня 1919 року. А згідно союзного договору між РРФСР та УСРР від 28 грудня 1920 року такий устрій не просто набував юридичної сили: Радянська Україна втрачала право навіть на власний держбюджет і практично перетворювалась у автономію Росії.

З величезним скрипом прокусувалась і "українізація", оскільки "новий курс української політики" не зустрів адекватного відгуку як серед місцевих працівників КП(б)У, так і на "верхах". Характерно, що нарада членів ЦК української Компартії 30 листопада 1919 року виступала з критикою московського керівництва та "перебільшення значення українського національного питання". Виходило так, що потреба змін в радянській політиці в Україні усвідомлювалась керівництвом КП(б)У не менше, ніж "загальноросійським" ЦК.

В той же час декларативні зміни постанови "Про Радянську владу на Україні" розв'язали руки українським радянським партіям – УКП, УКП(боротьбистів) та борбистам. Прагнучи до реальної "унесалеженія" Радянської України та спротивляючись зрушенню в національно-культурній площині, вони розгорнули наступальну критику більшовиків, розкриваючи фальш і непослідовність такого курсу. Особливе занепокоєння в керівників КП(б)У викликала активність та зростаюча вплив партії боротьбистів, що на очах виростала в серйозного конкурента партії-матері. На початку 1920 року УКП(боротьбистів) стала масовою (близько 15 тисяч членів). До неї потягнулися всі ті, хто стояв на позиціях Радянської влади в Україні, але не бачив збереження у ній диктаторського режиму, до того ж – маріонеткового по відношенню до РРФСР: тіві кола української інтелігенції, повстанці, включившись до речей деяких членів КП(б)У. Особливою популярністю в цих колах завдяки боротьбистській волонтерській "окремій Українській Червоної Армії". Його висунування було питанням: якщо УСРР справді незалежна, то її армія в ній має бути власною. Цілком відомо, що раз означено, цей волюнтер і прагнення українських мас. В спеціальній записці члена Політбюро ЦК КП(б)У В.Зеттінського командувачеві Південного фронту з'ясувався, що

це "всі партійницькі маси від петлюрівців до комуністів знаходяться на одній волонтерській боротьбистській".

Тому, вже з лютого 1920 року керівництво РКП(б) – КП(б)У стало на шлях ліквідації цієї партії, а потім – боротьбистів.

"Роман" з ними виявився незовсім і небезпечним для диктатури.

Комуністичний провід добився свого в одному й тому ж тактичному ключі: пропагандистської (а інколи й чекістської) "пробірки" цих партій, водночас наблизивши до себе політично найбільш близькі їх фракції. "Забобочити" ці фракції участю в апараті влади та відсікаючи від них решту, яка мала потенційну чи фактичну опозицію.

В такий спосіб, діючи через групи О.Шумського – В.Блакитного Ф.Іриня. ЦК КП(б)У повинен ухвалити партконференції боротьбистів в березні 1920 року про саморозпуск цієї партії. Близько 5 тисяч її колишніх членів вступили до КП(б)У. Решта – канули в політичне небуття.

Пізніше в липні 1920 року, настала черга 7-тисячної УП(ЛСР)(борбистів). У цій партії роль "троцькського коня" взяла на себе група В.Качинського – І.Терещського. На IV-му партз'їзді в липні 1920 року вона провела "потрібне" комуністам рішення про саморозпуск. Близько 1 тисячі борбистів стали комуністами: решта – їм зникла з легальної політики.

Дорешта буде зауважити, що ці "новобранці" КП(б)У недовго користувалися пільгами членів правлячої партії: більшість з них уже наприкінці 1920 року була виключена з рядів КП(б)У в ході "чистки". Пробившись "чужими" своїм давнім соратникам, вони зовсім не стали "своїми" в новому партійному середовищі. Їх просто використали за "потребами" й виключили, коли ці потреби вичерпані.

Так чи інакше, а на фоні легальної політики в УСРР залишалась, крім правлячої партії, лише УКП – маленька, непопулярна і позбавлена всякого перспектив.

Ліквідувавши легальні партії і стромлячи нелегалів, Компартія добилася очікуваного результату. Він полягає у тому, що стихійна опозиція, яка перебувала в суспільстві, була по суті обезглавлена: позбавлена організаційних політичних центрів, альтернативних політичних програм, лідерських особистостей. Стихійні й самійські довшини, чи рейди кінотинків Н.Махна, при всіх їхніх руйнівних впливах, не мали "конструктиву". Їх придушення закінчилося тільки справою часу.

Єдиним фактором ширшої режимові в УСРР залишалась нерозсудливість її взаємодійності з Польщею.

2.4. Східно-польська війна

Конфлікт з РРФСР та Радянським урядом України ініціювала польська сторона. Вони спорокувалися планами ласра Речі Посполитої

Ю. Пілсудського та його прагнення щодо придбання території на сході і створення на західних кордонах РРФСР поясу буферних держав під польським протекторатом. В Україні ця держава претендувала на території по річках Збруч – Горинь. А на решті – планувався створення маріонетного державного утворення. На роль українського диктатора були обрано С.Петлюру.

Керуючись такою логікою, польки поступово напружували сили на Східному фронті (вони доходили до 158 тисяч) і водночас відкидали всі мирні пропозиції радянської сторони (польські історики нарахували їх аж 13). Натомість, було форсовано переговори з С.Петлюрою. Хоча польський уряд прекрасно знав про те, що фігура Головного Отамана не користується особливою повагою не те, що в самій Україні, а навіть і в еміграції. Скликаючи лідерами урядових партій Директорії Національна Рада в Кам'янці-Подільському (8 лютого 1920 року) відмовила голові неіснуючої Директорії в праві видавати закони та підписувати договори від імені УНР.

Проте, ставку зробили все ж таки на цього. Разом з С.Петлюрою вирішували домовленості з Польшею готувала так звана "колегія на границю", створена Радою Міністрів 14 лютого 1920 року. Це – міністри А.Лівицький та С.Савельєв.

21 та 24 квітня 1920 року обидві сторони підписали договір та військову конвенцію. Коротко їх зміст полягає у тому, що польки визнавали права уряду УНР на українську національну територію східніше Збруча – Горині, зобов'язалися надати Директорії необхідну військову допомогу. В свою чергу, петлюрівський уряд відмовлявся від земель на захід Збруча – Горині (з 11 млав. населення), надавав гарантії польським власникам на решті території та ряд інших пільг своєомічного характеру. "Соня скітерена-володаря з васальним агентом" – так оцінює ці пакти українська громадськість в УСРР і за її межами.

З правової точки зору ці угоди не мали сили. Вони забезпечувалися "правом сили" і являли собою запрошення поляків до інтервенції.

Значно складніше відтворити політичні мотиви радянської сторони. Одні з дослідників приписують РРФСР наміри насильно "більшовизувати" Польщу. Інші – плани лінійної революції системи в Європі, разом з Німеччиною і за рахунок Польщі. Однак, і тим, і іншим бракує документальних доказів наявності в уряді В.Лінина агресивних планів щодо Польщі перед війною. Невно, їх просто не існувало в той момент і виникли вони вже в ході кампанії.

Агресором виступила Польща. 17 квітня 1920 року Ю.Пілсудський видав наказ про наступ, а 25 квітня він розпочався без формального оголошення війни.

Разом з 50 тисячами поляків на Україну наступали близько 15 тисяч петлюрівців. Крім польських загонів були "українські комісаріати", які ма-

ли надати опортунній благочинній вигляду союзної допомоги. "Наказом допомогати союзному війську у всіх його потребах. Агітація проти союзного війська буде переставлятися по законах воєнного часу." – читаємо в наказі одного такого комісара при 5-й польській дивізії. Проте, реакція населення стала шквальною.

На першому етапі кампанії – до кінця травня 1920 року польський наступ розвивався успішно, бо практично не зустрічав опору. 12-а та 14-а радянські армії, що прикривали західний напрямок, взяті разом у 4 рази поступилися наступаючим (15 тисяч багнетів).

7-а польська армія взяла Коростень, Житомир і 6 травня – Київ. Тут з нею з'єдналася 7-а армія, яка наступала через Колязин-Білу Церкву. Через 2 дні поляки закрили за собою плацдарм на Лівобережжі, в районі Дарниці.

Одночасно, 6-а польська армія вийшла на рубіж міжлінійше Гайсина-Напяркис і все –

Наступні події показали всю глибину прорахунків польського та петлюрівського командування.

Перш за все, не справдилися надії на підтримку українського населення. певні симпатії до петлюрівців проявилися лише серед антирадянських повстанців Лівобережжя. Зокрема – на Полтавщині. Там деякі отамани кинули гасло боротьби "проти московського засилля", співзвучне ідеології петлюрівців. Однак, ситуація тут в цілому контролювалася влестями. А до того ж, ця тенденція нейтралізувалася антипольськими настроями на Правобережжі, котрі об'єктивно спрямовувались проти уряду УНР і складались на користь радянської сторони. Навіть примусова мобілізація тут дала С.Петлюрі тільки 2 тисячі вояків.

У той же час, підтримка населення Червоної Армії стала куди дієвішою. В доповіді ЦК КП(б)У своєму московському керівництву за січень-червень 1920 року цілком слушно відмічалося "посилення перелому на користь Радянської влади" в селян Правобережжя. І наводилися цілий ряд доказів: масивний потік добровольців до Червоної Армії, допомога транспортом, хлібом, фуражем. Інформація достовірна і підтверджується іншими джерелами.

Пояснення такого явища просте: за польськими та петлюрівськими силами селянство побачило "привід" польського поміщика, якого одвічного визнає ворогом. В такому світлі Радянська влада виступила як національна й соціальна сила, символ розкритичення. Це й дало їй перевагу.

Правда, у Пілсудського був ще один потенційний союзник – армія П.Врангеля і її добре озброєними чотири корпуси (30 тисяч багнетів). Однак, обидві сторони в черговий раз продемонстрували хронічну відсутність радянських режимів – своїм і нездатність до координації дій. Спочатку пропозиції Пілсудського про об'єднання командування відкинув Врангелю, а

іншим заставою черга польського полка відхилити союзницькі пропозиції "чорного барона". Так що, коли останній розпочав наступ у Таврії (7 червня) він уже нічим не міг допомогти полякам. До того ж, його просування Червоною Армією швидко зупинила на дніпровському рубежі. А коли 13-а радянська армія взяла Каховку і захопила французькі танки на лівому березі Дніпра (7 серпня) сам Врангелю опинився перед загрозою фронтального удару "червоних" на кримському напрямку.

Таким чином, "Перший маршал" Польщі опинився сам на сам з РРФСР і змушений був власноручно тримати великий фронт з суцільно ворожими тилками. Вже наприкінці травня 1920 року війська Ю.Піхусовського дещо стримували натиск радянського Західного фронту в Білорусії, в той час як відкривалась загроза підденнію Києва. Тут, за рахунок передислокації 1-ї Київської Армії С.Будягонного та Башкирської кавалерійської бригади, у червоних складалась перевага в кавалерії в пропорції 3:1. І як тільки полки стали перекладати свої частини на північ, кавалеристи С.Будягонного завдали успішного удару на південь, в напрямку Білої Церкви, прорвали фронт і громадянськ польські частини вийшли до Житомира. Різуномськ від оточення, поляки 11 червня здали Київ і повкотилися на Захід.

Розпочався новий етап кампанії, позначений стрімким наступом двох фронтів Червоної Армії - Західного - в Білорусії, Підденній-Західного - на Україну.

Наприкінці липня 1920 року обидва сторони вже на території Польщі. Так, раком постала нова виникла можливість "здути двох Україн" - вже на радянській основі. Враховуючи специфіку Східної Галичини, ЦК КП(б)У утворив для неї окрему управлінську структуру - Галицький Революційний комітет на чолі з В.Затонським. 16 липня Галичем проголошено створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Територія цього державного утворення охоплювала 20 з 52 повітів краю.

Новоутворений комуністичний уряд встиг проголосити декрети про конфіскацію великих земельних ділянок, 8-годинний робочий день, загальну трудову повинність та ряд інших.

Проте, перший соціалістичний експеримент у цьому краї не вдався. Насамперед тому, що тут для нього було ще менше суспільного ґрунту, ніж у "Великій Україні". Комунізм тут був зовсім маловідомим і мало впливовим. "Партійного комуністичного апарату не існувало", - доповідав стішине В.Затонський. Місцеве населення сприймало владу якщо й без ворожості, то в усякому разі, - байдуже. А до того ж, властям заборувало й час.

Наприкінці серпня 1920 року частини 6-ї польської армії при підтримці інших, з'єднань перейшли в наступ на Львівському напрямку. Втім, і в знекровленій частині Червоної Армії вдалося на її ж приблизно рубежі, де й розпочиналась війна.

Неспроможні добитися вирішальних успіхів, Польща та РРФСР 12 жовтня 1920 року підписали перемирний договір. Незабаром, а виступав тогочасно в Рязані між ними розпочались мирні переговори.

2.5 Закінчення воєнних дій на території України. Внутрішнє та міжнародне становище українських земель на початку 1921 року

Підписання перемирного договору розв'язало руки радянській стороні. Незабаром вона ліквідувала останні скільки-небудь значні воєнні частини збройного опору в Україні.

В середині листопада 1920 року частини 14-ї радянської армії розгорнули на Поділлі кинуті там напризволяще рештки петлюрівської армії під командуванням генерала М.Омельяновича-Павленка. Операція зайняла всього тиждень і 16 листопада була завершена. Колишня й остання столиця УНР - Кам'янець-Подільський - стала радянською.

Одноразом була вирішена доля й Революційної Армії Н.Махна та "Російської Армії" П.Врангеля. З ними Радянський уряд поступив в уже доробованій "макіавелістській" манері. Спочатку він уклав договір з махновцями проти "чорного барона". 28 жовтня Південний фронт Червоної Армії (під командуванням М.Фрунзе) разом з махновською кавалерією перейшов у наступ, витіснив врангелівців з Таврії, а потім прорвав їхню оборону на кримському напрямку (7-12 листопада). Розпочалась агонія цього останнього пристанища "білого руху" з усіма її рисами драми: панікою, втечею, тугою прощання з Батьківщиною. Тривала вона недовго - всього тиждень. 15-17 листопада червоні вже були в Ялті, Керчі, Севастополі, Феодосії. Рештки білих супротивників на кораблях Антанти шлюди до Туреччини, Болгарії, Югославії.

Потім настала черга Н.Махна. Вірловсько порушивши договір з ним, радянське командування в ніч з 25 на 26 листопада ліквідувало обидва угруповання Революційної Армії - кримське та гультяїпільське. Самому Н.Махну вдалося вирватися з цього "капкана" і згодом втекти до Румунії.

Таким чином, на кінець 1920 року система радянського режиму в Україні прийшла до завершення і сконсолідована в усіх відношеннях. У ній не існувало організованої опозиції в Україні - ні збройної, ні політичної. Некомуністичні партії були розгромлені і загнані в підпілля. Правда, до 1925 року в УСРР існувала ще одна партія, яка діяла легально - УКП. Однак, слабка й малоавторитетна, вона надійно контролювалась радянськими органами і не сприймалась всерйоз самими властями. В одному з секретних листів секретаря ЦК КП(б)У Д.Льбеля ЦК РКП(б) в жовтні 1922 року про неї говорилось коротко й презаважно: "Укапісти, жидівського ґрунту існують на Поділлі та

Волинні, не користуються ніяким шовінізмом та походять на становищі безробітних».

А між тим, лише УКП якоюсь мірою репрезентувала могутній капітал український політичний рух. З ним тепер не рахувались як з серйозною політичною величиною. Коли в липні 1920 року лідери Закарпатської Делегації українських есерів - М.Грудзевський та О.Жуковський - звернулись до керівництва компартії з пропозицією про міжпартійний союз, що ідея навіть не стали розглядати як таку. Так само були відкинута претензії іншого колишнього есера - В.Винниченка, який у травні 1920 року приїхав до РРФСР з прагненням взяти участь в уряді радянської України. 8 вересня 1920 року він отримав досить престижне (але малозначиме) призначення - заступником голови Раднаркому та наркомом зовнішніх справ України. Але більшого йому не дозволили. І на трактіві не рахувалися з його зауваженнями щодо політичного курсу радянського режиму. На своїй посаді бувшии голова Генерального Секретаріату протримався кілька днів і незабаром виїхав за кордон, так само несподівано, як і приїхав. Його час пройшов...

Після воєнно-політичних перемог 1920 року Радянському уряду залишалося лише врегулювати відносини з Польщею. На переговорах у Ризі його представники - Е.Квірінг та Ю.Козьобинський - діяли в тісному контакті з делегацією РРФСР, що, гадаємо, прискорило виникання УСРР поляками.

Протягом чотирьохмісячних переговорів сторони досягли балансу інтересів. Зокрема, поляки визнали юрисдикцію УСРР на землях східніше Збручу та Горині. Відмовилися і від шістримен антирадянської смітраші на власній території.

Водночас, радянська сторона визнала за поляками 5 повітів колишньої Волинської губернії на заході (галіцьке питання навіть не піднімалося) та зобов'язалася винятити їм компенсацію в розмірі 5 млн. крб.

Природно, що така домовленість не у всьому відповідала національним інтересам України. Але ж відступалась значна частина української національної території. Однак, таке рішення відображало реальне співвідношення сил між договірними сторонами і дістало згоду радянських дипломатів.

А представників колишньої ЗУНР (Й.Назарука, К.Левинського) та УНР (С.Шелухина) ніхто не слухав. Їх навіть не допустили на переговори. Як писала 3 січня 1921 року варшавська "Річ Посполита", українська кола "позбавлені серйозного значення".

Сам мирний договір було підписано 18 березня 1921 року. Цей договір - включавши взаємне визнання Польщею - УСРР, а Радянською Україною - належності Західної Волині та Східної Галичини до Польщі - підвів останню риску під драматичними процесами 1917-1921 років.

Формальним, найбільш зримим їх результатом став перерозподіл української етнічної території між Румунією, Чехословаччиною, Польщею та РРФСР, що під її протекторатом знаходилася УСРР. Неодноразово стало ставити шех земель, різними виявлялись державні системи та урядові політики на цих територіях. Формувались і різні структури самостійності українського населення.

Та найбільш вагомим виявилось інше. Тоді, насамперед, як на політичній, так і вперше з'явилась Україна як певна державна цілісність. УСРР. Звичайно, вона виявилась не тією, про яку мріяло не одне покоління українських патріотів, а вихолощеною і по суті планорядкованою Росію. Тим не менше, саме в її лоні формувались державні структури, управлінські кадри, культурно-економічні процеси, які зрештою її зробили майданом народження незалежної Республіки України в 1991 році.

Проте, зміст, спрямованість подальшого розвитку України адекватувалась (це однею звищем, яке теж бере коріння в буремних революційних воєнах - поділом Європи на дві соціально-економічні системи, що його тина до 1939 року проходила по Україні). Якщо її західні райони розвивались в рамках європейської ринкової капіталістичної системи, то УСРР розвивалась на протилежних засадах: "одержавлення" суспільства, диктату комуністичної ідеології.

Утвердження комуністичного режиму в УСРР сталося внаслідок, насамперед, стихійних процесів радикалізації мас, які вимагали докорінних змін у відносинах влади і власності. Більшовики краще за своїх противників зуміли "осідлати" це явище, використати як корисні власного утвердження при владі, власної політики. Загалом, вони діяли значно послідовніше, повеспрямованіше та організованіше, ніж решта політичних сил.

Важливо зауважити, в цьому контексті, що вони визначались послідовністю і в своєму геополітичному виборі - на користь Радянської Росії. І отримали постійну й ефективну підтримку зліди. Це стало одним з головних (але не єдиним як дехто вважає) фактором їх перемог.

В політичному плані реальну конкуренцію їм могли скласти лише партії і сили "націонал-державницької" орієнтації, які намагались взяти під оруброння (і часом успішно) національну ідею. Однак, можливості цих сил з самого початку обмежувались самою незформованістю українців як нації, невисоким, в цілому, суспільним рейтингом "національних" етноцентристських партій. Спроби імплантувати ці ідності штучно, методами ідеологічного впливу, не могли стати результативними для цього потрібен хоча б час. А його бракувало.

Обмеженість внутрішнього фундаменту для національної держави могла бути компенсована за рахунок зовнішньої підтримки - з боку східних держав. Однак,лі УНР, ні Гетьманщина її не отримали. Більше того, реальна політика цих держав - як австро-німецького блоку, так і Антанті - спрямована

ла якраз на шкоду державницьким починанням тієї когорти українських політиків. Водночас сепаратизм "націонал-державницької" орієнтації збракатував внутрішньої монолітності, реалізацію програм та стратегій побудови держави. Незавжди побачити те, що їхня політика мала бачити на різні періоди кон'юнктурності, і стала, по суті, безкредитною. Характерні їхні безперервні нарахування як у зовнішній, так і у внутрішній політиці; спочатку проросійська, проавантурська орієнтація, потім - антиросійська й проаномальська, ще згодом - проантантівська та антиросійська. Нарешті - ролі і кар'єрні ганьби.

Те ж саме спостерігалося і в площині внутрішнього курсу: спочатку демократія з радикальними соціальними реформами, потім диктатура з консервативним курсом, а ще далі радикальне "словобуддя", а під його прикриттям - диктаторські консервативні дії: тим і іншим невражений режим Директорії. А врешті режі - і тут крах. Принаймні нагадуємо деяким нашим сучасним історикам та політикам, що саме в таких категоріях оцінювали результати свого "Національного Відродження" самі його творці. "Гасло самостійної України стало гаслом боротьби не тільки проти СРСР, але в значній мірі і проти соціалізму, навіть скільки небудь послідовного демократизму," написав у вересні 1920 року М. Грушевський, синантор ІУ Університету. Рядками нижче він писав і про те "бездоріжжя, в яке зайшла націоналістична публіка під проводом головних і неголовних отаманів". Відомо, що чи не головними патхисниками проголошеної нещезності в січні 1918 року виступали провідари партії українських есерів. Тим наведемо короткий констатив ІК їхньої партії в травні 1920 року, у окупованому воляками Києві: "Українська державність на чолі з головою Директорії С. Петлюрою потерпіла повний крах". Сьогодні кожен бажачий може прочитати триотомник Н. Винниченка "Відродження нації", написаний по гармичні слідах великого протидорства тих років - висновки її ж самі.

Тож годі сьогодні заднім числом "облагороджувати" діячів цього табору, а тим більше - брати їх в наставники. Не від "їхньої України" вде родовід нинішньої України, а від України Радянської, з усіма реальними здобутками комуністичного режиму, і ним же породженими суцільними проблемами.

"Шрами" від протидорства більшовиків та їхніх численних протидорників догдо ще кровоточиві в УСРР. Переможи рідко коли щадять переможених. Репресії проти української інтелігенції та її селянства в 20-30-ті роки носили собі грізний відбиток громадянської війни.

Сьогодні, коли переможці стали переможеними, не будьмо жорсткими й високомірними щодо них. Просто - всьому свій час. Він - і лише він - відмірює кожному своє. І якщо сьогодні комунізм для нас - "вчорашнє" - не варто і навіть небезпечно замінювати його на "якщо-вчорашнє" - "національну ідею" в стилізації 1917-1921 років. Побіємо вперед.

ЗМІСТ

ГЛАВА 1. МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НАВРІКНІЦІ ХVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

<i>Розділ 1. Україна в новій системі європейської рівноваги</i>	
1.1. <i>Формування нової системи європейської рівноваги</i>	4
1.2. <i>Російська імперсько-політична політика: політика та наслідки</i>	6
1.3. <i>Утвердження Росії в Причорномор'ї. Ліквідація Реча Посполитої</i>	7
1.4. <i>Франко-російське ствернення в Європі та Україні</i>	9
1.5. <i>Віденський конгрес та українська проблема</i>	12
<i>Розділ 2. Політико-адміністративний устрій українських земель в першій половині ХІХ століття</i>	
2.1. <i>Українські землі в складі Росії</i>	15
2.2. <i>Адміністративний устрій західноукраїнських земель</i>	17
2.3. <i>Політична реакція в Російській та Австрійській імперіях</i>	19

ГЛАВА 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

<i>Розділ 1. Народонаселення українських земель: демографічна та етнічна структура, міжетнічні відносини</i>	
1.1. <i>Демографічна структура народонаселення</i>	23
1.2. <i>Розміщення народонаселення України</i>	25
1.3. <i>Етнічна структура українського суспільства</i>	26
1.4. <i>Міжетнічні відносини в Україні</i>	34
<i>Розділ 2. Українські землі в контексті імперської національно-регіональної політики</i>	
2.1. <i>Імперська політика в Україні: ціль та методи</i>	38
2.2. <i>Народи України в системі імперської пріоритетів</i>	44
2.3. <i>Чи існувала єдина політика імперського уряду щодо України? Пріоритетні аспекти в урядовій політиці на українських землях</i>	52
<i>Розділ 3. Економіка українських земель в складі Росії у першій половині ХІХ століття: в тенетах застою</i>	
3.1. <i>Фактори економічного застою</i>	55
3.2. <i>Господарство України в першій половині ХІХ століття: трітійарна аграрна економіка</i>	61
3.3. <i>Вістка та техніка в аграрних реформах України</i>	65
3.4. <i>Соціально-професійна структура українського суспільства. Проблеми українського міста в першій половині ХІХ століття</i>	68

3.3 Рівень життя в Україні: рух наперед	72
---	----

ГЛАВА 3. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ. ЗАРОДЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ В УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

<i>Розділ 1. Українське суспільство в першій половині XIX століття: "ноб кжжея не міг лонад міру віднятися"</i>	
1.1 Дворянство в Україні	75
1.2 Духовенство	79
1.3 Купецтво	81
1.4 Міщани	83
1.5 Державні селяни	84
1.6 Селяни-кріпаки	85
1.7 Норми суспільних взаємовідносин в першій половині XIX століття	87
1.8 Соціальна мобільність	89
1.9 Соціальний протест	90
<i>Розділ 2. Зародження політичної опозиції в українському суспільстві</i>	
2.1 Історичні фактори та особливості формування суспільно-політичних рухів в Україні	92
2.2 Російські дворянські революціонери в Україні	95
2.3 Пилисько-шляхетський рух	100
2.4 Зародження українського національного руху	105

ГЛАВА 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ІМПЕРІЇ ГАБСБУРГІВ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)

<i>Розділ 1. Населення українських земель в Австрійській Імперії. Міжсвітничі та міжконфесійні відносини</i>	
1.1 Українці в Австрії Угорщині	113
1.2 Ефект перенаселення	114
1.3 Єдиний ієрархія в Австрії	115
1.4 Австрійська корона в ризі патріарха-посередника	116
1.5 Українці під полком в Галичині: зерно майбутнього конфлікту	116
1.6 Українці та руськи по Буковині	118
1.7 Закарпатські українці: народ в забутті	120
<i>Розділ 2. Економіка західноукраїнських земель в першій половині XIX століття</i>	
2.1 Проблема відставання	122
2.2 Малорухама економіка	123
2.3 Селянська проблема	126

2.4 "Галицька руїна" 1846 року	127
<i>Розділ 3. Суспільні рухи в Західній Україні попередньої революції 1848-1849 років</i>	
3.1 Певські патріотичні ополчення	129
3.2 Уніатські церкви та: проблеми русинів	130
3.3 Руські трієнія	132
<i>Розділ 4. Революція 1848-1849 років на Західній Україні</i>	
4.1 В потоці міжнародних протиріч	135
4.2 Політичне притиснення на західноукраїнських землях. Центральна Рада Народного та Галицька Рада руського народу галицького	136
4.3 Гарні уроки поразки	140

ГЛАВА 5. РЕФОРМИ В РОСІЙСЬКІЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ І УКРАЇНА

<i>Розділ 1. Системні реформи в Австрійській Імперії та Доді вплив на розвиток західноукраїнських земель</i>	
1.1 Невиратність змін	143
1.2 Конституційні реформи	144
1.3 Реформа освіти	147
1.4 Реформи в історичній й одві заціанні українців	148
<i>Розділ 2. Ліберальні реформи в Росії та Україна</i>	
2.1 Особливості російського реформітарства	151
2.2 Селянська реформа в Україні	153
2.3 Земська реформа	155
2.4 Судова реформа	155
2.5 Вієькова реформа. Скасування рекрутства	156
2.6 Зміни в податковій системі	156
2.7 Перетворення в системі освіти	157
2.8 Значення "великих реформ"	158

ГЛАВА 6. ЕКОНОМІЧНА МОДЕРИЗАЦІЯ ТА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

<i>Розділ 1. Народження індустріальної економіки</i>	
1.1 Вектор змін	160
1.2 Мі'єктивні фактори індустріалізації України	161
1.3 Структурна економічна політика імперського уряду та її роль в індустріалізації України	162
1.4 Індустріалізація України та іноземний капітал	164
1.5 Створення бізнесних культур індустріальної економіки	165
1.6 Диспропорції в українській економіці	169

1.7 Формування ринкової інфраструктури та економічного життя	171
1.8 Економічні аспекти модернізації державного господарства України	179
Розділ 2. Економічна модернізація та українське суспільство	
2.1 Трудова міграція в пореформенний період	183
2.2 Урбанізація України в пореформенний період	184
2.3 Статальне реструктурування суспільства	188
2.4 Модернізація та етнічні процеси в Україні	202

ГЛАВА 7. ВИНИКНЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В ПОРЕФОРМЕННІЙ УКРАЇНІ

Розділ 1. Вітчизняна багатопартійність у європейському контексті	
Розділ 2. Передпартійні рухи та ідеїні течії в пореформенній Україні	
2.1 Народники	213
2.2 Ліберали	218
2.3 Зародження соціал-демократії в Україні	221
2.4 Оживлення народництва	226
2.5 Національні рухи та течія "Українофільства"	228
2.6 Криза польського патріотичного підвізля в Україні	239
Розділ 3. Створення політичних партій в Україні	
3.1 Створення РСДРП	242
3.2 Створення ІСР - Російської есери в Україні	247
3.3 Формування ліберальних партій в Україні	251
3.4 Російська партія та українська проблема	254
3.5 Українські національні партії	257
3.6 Єврейські партії в Україні	264

ГЛАВА 8. ЗАХІДНА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розділ 1. Пореформенна економічна еволюція західноукраїнських земель	
1.1 Структурно-економічні зміни	269
1.2 Пореформенне сільське господарство в Західній Україні	273
Розділ 2. Західноукраїнське суспільство пореформенної доби	
2.1 Урбанізація на західноукраїнських землях	274
2.2 Особливості соціального структурування та соціальних відносин у Західній Україні пореформенної доби	276
2.3 Національна проблема на західноукраїнських землях	282
Розділ 3. Національна проблема в програмах та діяльності політичних партій у Західній Україні	
3.1 Москвофільство	289

3.2 Партиїстичність	292
3.3 Українізм	297
3.4 Західноукраїнські політичні партії	309

ГЛАВА 9. УКРАЇНА ПІДПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОТРЕБ - СІНЬ (1905-1917 роки)

Розділ 1. Україна в період першої російської революції (1905 - 1907 роки)	
1.1 Революційні події на Україні	306
1.2 Суспільні класи України в революції	308
1.3 Революція та політичні партії України	311
1.4 Український національний рух	316
1.5 Революція й народження парламентаризму	320
Розділ 2. "Трет'єчерневі" монархія та Україна	
2.1 Сутність "треть-черневого" режиму	321
2.2 Статистична економічна політика та Україна	325
2.3 Опозиційні рухи в Україні напередодні війни	329
Розділ 3. Перша світова війна та Україна	
3.1 Початок війни. Україна в планах воєнних сторін	335
3.2 Україна в війні	336
3.3 Події Лютневої демократичної революції в Україні	342
Розділ 4. Західноукраїнські землі напередодні та в період війни	
4.1 Суспільно-політична ситуація на західноукраїнських землях напередодні війни	344
4.2 Світова війна та Західна Україна	347

ГЛАВА 10. ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОСТІ ТА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТБІ НА УКРАЇНІ В 1917р. - НА ПОЧАТКУ 1918р.

Розділ 1. Розклад імператорської державної системи: причини та наслідки	
1.1 Сутність та протиріччя березневого контракту	350
1.2 Криза класи Гетьманського уряду	354
1.3 Інші політичні партії та їх організація в Україні	361
Розділ 2. Українська Центральна Рада та її роль в процесах державного відродження України	
2.1 Українська Центральна Рада: система та політика	364
2.2 Початок утвердження автономії України	369
2.3 Центральна Рада в умовах австро-німецької кризи	376
Розділ 3. Процес створення УНР. Україна на початку громадянської війни	
3.1 Проголошення Української Народної Республіки. Політичний рух	

код в УНР	382
3.2. Війна між Раднаркомом та Центральною Радою Радянськ УНР	398
3.3. Брестський мир. Окупація України Німеччиною та Австрією	402
ГЛАВА II. КРАХ НАЦІОНАЛ-ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ ТА ПОЛІТИКИ. УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ	
Розділ 1. Гетьманщина та Директорія УНР: крах "націонал-державницької" ідеї	
1.1. Геополітичне становище України в 1918 р. – на початку 1919 р. –	408
1.2. Крах Центральної Ради	415
1.3. Українська Держава П.Скоропадського	421
1.4. Прославлення ЗУНР: Початок польсько-української війни	433
1.5. Крах режиму Директорії	438
Розділ 2. Утвердження Радянської влади в Україні	
2.1. Надії і розчарування. Радянська влада та політика в 1919 р.	448
2.2. Денікінська окупація України. Війна між Добровольчою Армією та УНР	460
2.3. Утвердження комуністичного режиму в Україні	469
2.4. Радянсько-польська війна	475
2.5. Закінчення воєнних дій на території України. Внутрішнє та міжнародне становище українських земель на початку 1921 р.	479

Підписано до друку 17.01.2001 р. Формат 60×84 _{1/16}
Папір офсетний. Друк офсетний. Тираж 500 прим. Зам. №46

Видаруковано з оригіналу макета замовника в ТОВ ВКП "Аспект"
76600, Чернігівська обл., м. Ніжин, а/с 58.
Контактні телефони:
04631) тел./факс: 5-34-52
04631) тел.: 2-25-09
E-mail: aspekt@mc.cq.ukrtel.net